

8/21'35

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

BERZEVICZY ALBERT ÉS BEÖTHY ZSOLT

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA.

SZÁZÖTVENNEGYEDIK KÖTET.

(436. 437. 438. SZÁM)

A M. KIR. ORSZ. CEVÉLTÁR
KÖNYVTÁRA

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1913

TARTALOM.

CDXXXVI. SZÁM.

	Lap
GÖRÖGORSZÁGI ÚTIRAJZOK. (III. Eleusis., IV. Argolis) — Berze- viczy Alberttől	1
A HÁZSZABÁLYOK REFORMJÁHOZ. — Návay Lajostól	29
DACIA MEGDÜLÉSÉNEK TÖRTÉNETE. (I.) — Téglás Gábortól	56
B. KEMÉNY ZSIGMOND NAGYENYEDEN. (I.) — Papp Ferencztől	90
HÁROM EPISOD AZ ÉPÍTÉSZEZET TÖRTÉNETÉBŐL. — Révész Alexander Magdától	109
JOÓ FERENCZ TÖRTÉNETE. — Elbeszélés. — Árkosi Ferenczy Kál- mántól	120
HEINE KÖLTEMÉNYEIBŐL. — <i>Az éj viharos, felhős . . . — Mit keres e magános könyvsepp . . . — Szívem olyan nehéz . . . — Lantomon a húrokat már . . . — A mórkirály. — Heine után, németből — Vargha Gyulától</i>	131
SZEMLE: 1. Az <i>irodalomtörténet</i> és a <i>Greguss-jutalomról</i> szóló jelen- tés. — Angyal Dávidtól.	
2. <i>Faust</i> franciaul. — Vértesy Jenőtől	136
ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Új regényírók.</i> — (Czenk: <i>Hivatás.</i> Koronghy Dénes: <i>Diadalének.</i>) r. r.-tól.	
2. <i>A régi Pest.</i> — (Váradi Antal: <i>A régi Pest.</i>) — sz. l.-tól.	
3. <i>Condillac.</i> — (Condillac: <i>Értekezés az érzetekről.</i>) — Nagy Józseftől.	
4. <i>Egy új Byron-fordítás. (Transformatio).</i> — Vértesy Jenőtől	149

CDXXXVII. SZÁM.

BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF MINT CULTURPOLITIKUS. — Berze- viczy Alberttől	161
AZ ÁLLAMKAPCSOLATOK ÚJ ELMÉLETE. — Wlassics Gyulától	178
ÁRPÁDKORI COMPOSITIO. — Négyesy Lászlótól	188
DACIA MEGDÜLÉSÉNEK TÖRTÉNETE. (II.) — Téglás Gábortól	202
B. KEMÉNY ZSIGMOND NAGYENYEDEN. (II.) — Papp Ferencztől	239
GALAMB PÉTER (I.). — Elbeszélés, — Rezek Romántól	273
HANGYA ÉS FÜLEMÜLE. — Költemény, — Lévay Józseftől	293

SZEMLE: 1. <i>Hampel József</i> . (1849—1913.) — Hekler Antaltól.	
2. <i>König Gyula</i> . (1849—1913.) — Kürschák Józseftől.	
3. <i>Tavaszi tárlatok</i> . — D.-tól.	294
ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Széchenyi eszmevilága</i> . (Gaál Jenő, Beöthy Zsolt, Prohászka Ottokár, Kenessey Béla, Vay Gáborné, gróf Andrássy Gyula előadásai.) — Viszota Gyulától.	
2. <i>A kassai dóm</i> . — (Mihalik József: <i>A kassai szent Erzsébet templom</i> .) — D. K.-tól	
3. <i>Elbeszélések</i> . — (Hajnik Miklós: <i>Rejtelmes mesék</i> .) — nő-től.	
4. <i>Erkölcsei nevelés</i> . (Devolvé: <i>Le congrès international d'éducation morale</i> .) — kf. től.	310

CDXXXVIII. SZÁM.

GÖRÖGORSZÁGI ÚTIRAJZOK. (V. Delphi). — Berzeviczy Alberttől	321
TÖRÖKORSZÁG ÖSSZEOMLÁSA ÉS AZ ISZLÁMSÁG. — Vámbéry Ármintől	338
A TRÓNBTÖLTÉS KÉRDÉSE AZ ÁRPÁDHÁZBELI KIRÁLYOK KORÁBAN. — Ferdinandy Gejzától	356
DACIA MEGDÜLÉSÉNEK TÖRTÉNETE. (III). — Téglás Gábortól	390
PETŐFI «JÁNOS VITÉZ»-ÉNEK HATÁSA ARANY «TOLDI»-JÁRA. — Kéki Lajostól	408
GALAMB PÉTER. (II). — Elbeszélés, — Rezek Romántól	422
EÖTVÖS JÓZSEF EMLÉKEZETE. — Költemény, — Hegedűs Istvántól	445
SZEMLE: 1. <i>Korányi Frigyes</i> . — Bálint Rezsőtől.	
2. <i>Válasz az Irodalomtörténet támadására</i> . — Angyal Dávidtól	451
ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Kaffka Margit</i> . — (Kaffka Margit: <i>Színek és évek</i>) r. r.-től.	
2. <i>Schleifer és Lenau</i> . — Lábán Antaltól.	472

GÖRÖGORSZÁGI ÚTIRAJZOK.

Harmadik közlemény.*

III. Eleusis.

Athénből nyugati irányban, a fazekasokról Kerameikos-nak nevezett városrész szélén két kapu nyílt: az egyik a Dipylon volt, vagyis kettős kapu, melynek útja az egykori tulajdonosáról, Akademosról Akadémiának nevezett gymnasium és kert s az Oidipos utolsó menedékhelye, a Kolonosdomb felé vitt; a másik a szent kapu volt, melyen át — a jobbról-balról síroktól környezett szent úton — vonult az ájtatos menet Athénből Eleusisbe, mikor a mysteriumok nagy napja elkövetkezett.

Eleusis mostani útja is jobbára a réginek, a szent menetek útjának nyomát követi. Az egykori kapu közelében még láthatjuk a régi síremlékek egy csoportját; a város azonban — természetesen — most jóval messzebbre terjed s még a Kephisos medrén túl is kertek, nyaralók, majorok szegik be útunkat, keveset láttatva abból az olajfa-erdőből, mely egykor az attikai síkságot a várostól nyugatra ellepte, mint fő tenyészhelye az Athéna jótékony adományának, az ő szent fájának.

A mint az Aigaleos magaslataira emelkedünk, mindinkább megnyílik kilátásunk s végigtekinthetünk a város, az Akropolis, a környező hegyek gyönyörű képén. A régi szentélyek, melyek egykor ezt az utat környezték, eltűntek, csak egy-egy omladék emlékeztet itt-ott rájuk. A közeli magaslatokon szurkosfenyő-ligetek váltakoznak kopár, sziklás területekkel; bármily szűkszavú a természet itt is, mégis

* Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1913. évi 433. és 434. számában.

sokat mond; bármily egyszerű, egyhangú a növényzet, sőt a talaj is, érezzük mégis, hogy ilyen szintér illik ahhoz a multhoz, melynek varázsa alatt állunk itt. Azokon a zöld lankásokon, melyekre meredek szirt és dúsan lombos fenyők, vagy egy vén olajfa vetik árnyékukat: azokon látta serdülőkorunk képzelete a hitrege és a görög hőskor jeleneteit lejátszódni. Csak ez a találkozása az egyszerű színeknek, csak ezek a komoly, szigorúan megrajzolt vonalak, ez a váltakozása a sivár sziklának és hervadhatatlan örökzöldnek foglалhatja méltó keretbe azt a képet, melyet Hellas népének életéről történetirói és költői rajzoltak. Itt a természet is dystichonokban szaval és a táj szinte megköveteli a hajnali vagy alkonyi világítást, mikor minden a költőiség rózsaszínébe olvad.

A hegyek hajlásában, egy hágón, középkori kolostor és templom tűnik szemünk elé; ez a byzanci stíl maradványa, félig ép, félig rom, Daphni nevet visel. Egy régi Apollo-szentély helyén épült, várerődül is szolgált, majd meg Athén frank hercegeinek temetkezési helyéül; az udvaron régi márvány- és kőfaragványok vannak fölhalmozva, a templom pusztán álló belsejében a kupola és a falak mozaikjából már csak kevés látható. Olyan sajátságos szigete a történelemnek ez a templom; egy darab középkor ott, a hol a legújabb kor csak a legrégebnek a nyomait keresi.

A mint lebecsátkozunk az Aigaleos hágójáról, mind közelebb jutunk a tengerhez. Hanem az a tenger, a melyet itt látunk, inkább hasonlít egy kéklő hegyi tóhoz; az eleusisi öblöt ugyanis úgy befogja a tenger felől Salamis sziklás szigete, hogy nyílását sehol sem látjuk; a sziget távolsága a szárazföldtől néhol alig nagyobb egy hatalmas folyam szélességénél s így a híres salamiszi csatáról, mely e tengerszorosban folyt le, nagyon kisszerű fogalmat kap itt az ember. Kies, nyájas, csöndes ennek a kék öbölnek egész környéke; már látjuk partjain Eleusist, mely ma Lefsina név alatt virágzó kis város, albán lakósokkal. Az út mentén zsilipes tavakba fogják a tengervizet; ezek bizonyára azoknak a Rheitoi-nak utódjai, melyeket Pausanias

említ s melyekben az ő idejében Demeter papjainak külön halászáti joguk volt.

Mert itt már minden Demeterre (Ceres) emlékeztet; az ő mezősége az, a melyen áthaladunk s a melyen ő az emberiséget először tanította meg a mezőgazdaságra; a boldog eleusisiak voltak tehát az első szántóvetők és valóban érthetetlen, hogy az új görögök miért nem rendeznek be itt, ennek emlékére egy mintagazdaságot, mely úgyszegényes földművelésök emelésére adna példát.

Mindjárt a Demeter-szentély romjaihoz sietünk, melyek az egykori Akropolis lábánál széles, falakkal köryezett és megerősített emelt teret formálnak ma is, a melyről bájos kilátásunk van a közeli égszinkék tengeröblre s Salamis mögötte emelkedő, szép körvonalú napsütött hegyeire. Ez lehetett az a hely, a melyen Phryne, bájaival az egybegyűlt görögöket gyönyörködtetve, szállott a tenger habjaiba.

A II. Theodosius idejében bezárult, utóbb jobbára rombadőlt, majd várrá alakított s később egészen elpusztult és föld alá került eleusisi szentélyt a XIX. század elején az angolok kezdték kutatni; majd — a század hatvanas éveiben — a francziák tárták föl egy részét, de csak a nyolczvanas évek elején fogott hozzá a görög archaeologiai társaság s a görög kormány a rendszeres ásatásokhoz, mindenekelőtt — tetemes költséggel — kisajátítván és eltávolítván azokat a házakat, melyek az idők folyamában a romok fölébe épültek. Legnagyobb érdemeket e munka körül Demetrios Philios szerzett, ki igazgatója is lett az ásatásoknak s a legteljesebb leírását is adta azoknak, valamint Eleusis történeti multjának, a mi annál nagyobb becsesl bír, mert a régi Eleusisről nem ismerünk oly részletes egykorú leírásokat, minők az ókori görög élet más középpontjairól maradtak reánk.

Itt is úgy, mint sok más görögországi romnál a leginkább szemünkbe ötlő részek a legkésőbbi, vagyis római korszak alkotásait vagy átalakításait mutatják. Hadrián császár tiszteletére épült a két diadalkapu, melynek maradványain át jutunk a szent terület tulajdonképeni bejárásához, a szintén a római kor képét viselő s az athénire emlékez-

tető nagy Propylaiákhoz, melyeknek oszlopsoraiból még láthatók a tövek, melynek márványküszöbén járunk még most is, és a kétségkívül régibb kis Propylaiákhoz, melyek már a szentély emelkedő útjába esnek; belőlük kiágazni látszanak a helyenkint bástyákká kibővülő körfalak, az egész templomkörnyék s a fölötte állott Akropolis erődítvényei. Jobbról-balról megfigyelhetjük a megmaradt márványkockzákon mutatkozó elszórt faragványokat is: a metópok köldökszerű dudorodásait s a kalászköteg- és a fáklya-symbolumot, mely utóbbi a leányát kereső Demeter éjjeli vándorlásaira emlékeztet.

A kis Propylaiáktól balra, félig a sziklába vésvé, egy hajdani szentély nyomaira akadunk, mely kétségkívül a Demeter-mythosban oly nagy szerepet vivő Haides (Pluton) tisztelőének helye volt s az ő chtonikus jellegének megfelelően félig a föld alá rejtve lehetett. Valamivel tovább láthatok még a mythos két istennője, Demeter és Persephone — vagy máskép Kóré — kincsesházának romjai.

És ezzel eljutottunk a mysteriumok templomának, a Telesterionnak helyére. Mindjárt szemünkbe ötlük, hogy ez az épület, melyet a római kor ki nem vetkőztetett abból az alakjából, a melyet a Perikles korában Iktinostól, a Parthenon építőtől kapott, a maga különleges rendeltetésének megfelelően egészen különböző volt az összes többi görög templomoktól. Míg amazok hosszúkás négyszöget alkottak, ez szabályos négyzetalakú, csak a később, a IV. században, Philon építész által a tenger felőli oldalon hozzáépített oszlopos Porticus hosszabbítja meg a négyzet északi és déli oldalvonalait. Még elütőbb belső szerkezete a vallásos cultus többi építményeiétől; a már említett Porticust kivéve, semmi nyoma a körülfogó oszlopsoroknak, sem körülhatárolt czellának, ellenben — az egyiptomi templomokra emlékeztető módon — a szentély egész területét oszlopsorok tagolják; s a mi legfeltűnőbb: a templom mind a négy oldalán — nyugaton a sziklába vésvé, egyebütt építve — nyolcz lépcsősor nyomait látjuk, mely lépcsőzet semmi esetre sem szolgált csupán a be- és kijárás, hanem inkább amphitheatronszerűen a nézők és hallgatók elhelyez-

kedésének céljára. Tehát világos, hogy itt egy, mystikus előadások, mutatványok szemléletére és hallgatására szolgáló, a beavatottak egész sokaságát magába foglaló csarnokkal van dolgunk. Azt a föltevést, hogy a mysteriumok templomában földalatti helyiségekből hozták elő a hívők szemléletére szánt titkok symbolumait, az eleusisi ásatások teljesen megczáfolták; ellenben azokat ismerve, valószínűnek kell tartanunk, hogy a kereszteződő oszlopsorok emeletet tartottak s hogy ezen az emeleten játszódtak le a mysterium legmagasztosabb jelenetei.

A Porticus és a környező várfal közötti emelt tér itt is szobrok, fogadalmi adományok elhelyezésére szolgált; az egész terület délnyugati csúcsában újabban múzeum is épült az itt talált kő- és bronzrégiségek megőrzésére, de egyúttal legértékesebb kincseit ma már az athéni nemzeti múzeum tartalmazza.

Hogy az eleusisi mysteriumokról csak megközelítő fogalmat is alkossunk magunknak, magát a Demeter-mythost kell mindenekelőtt emlékezetünkbe idéznünk, úgy, a mint az legtisztább alakjában, a Homér Demeter-hymnusában tárul elénk, a mihez később még némely adalékkal járultak hozzá a tárgy más költői feldolgozói, így a görögöknél Kallimachos és Theokritos, a rómaiaknál Claudianus és Ovidius.

E szerint Persephone-Proserpina, vagy Kóré, a Zeus és a Demeter-Ceres leánya, az Okeanos leányaival virágot ment szedni a nysai síkságra; a föld gyönyörű nárciszokkal csalogatta arra a helyre, a hol egy hirtelen támadt hasadékából Haides-Pluton tört elő, az alvilág ura s a Zeus testvére és aranyos kocsiján magával ragadta a leányt. Ez kétségbeesett kiáltozással hívja segítségül atyját, Zeust; de kiáltását csak a barlangjában rejtőző Hekate hallja meg és a mindent látó s halló napisten, Helios. Végre, mikor már a hegyek s a tenger visszhangozzák az elrablottnak hangját, meghallja azt anyja is és levette olymposi öltönyeit, madárként repül a földre, leánya keresésére. Fájdalmasan siránkozva, megvetve az istenek eledelét, kilencz napon és kilencz éjen át bolyong a szárazföldön és a vize-

ken a gyermekét vesztett anya, égő fákllyával kezében, hasztalanul keresve leányát, mert sem ember, sem madár nem tudja neki hollétét megmondani. Végre a Hekate tanácsára a tizedik napon Helioszt kerdezi meg s ez elmondja neki, hogy leányát Haidés rabolta el az alvilágba, még pedig a Zeus beleegyezésével. E fölött végtelenül elkeseredvén Demeter, odahagyja egészen az Olymposzt s elvetve isteni szépségét, törődött, szegényes öreg asszony alakját ölti fel s ily alakban vándorolva. Eleusis közelébe jut, a hol bújában a Parthenios patak partjára ül, egy olajfa árnyékába. Éppen odajönnek vizet meríteni Keleosnak, Eleusis egyik urának leányai s részvéttel kérdezik, hogy ki ő és mi járatban van? Az istennő Krétából valónak mondja magát s rablók kezeiből menekültnek; kérdezi, hogy hol van és hogy nem kaphatna e szolgálatot e városban gyermek mellett vagy a háztartásban? Kallidike, a Keleos leánya vigasztalni igyekszik őt, majd elfut anyjához, Metaneirához s annak üzenetével házukba hívja a bujdosót, a hol ép nem rég született kis testvérök, Demophoon mellé dajkául akarják fogadni. Demeter követi a hívást s a mint a leányok kíséretében a Keleos házának küszöbét átlépi, csodálatos fény tölti el a házat s a jövevény egyszerre a menyezetig megmagasodni látszik. Leültetik a szótlanul búsongót, kit végül a szolgáló Jambenak sikerül kissé földeritenie, úgy hogy a hűsítő italt is elfogadja. A reábízott gyermek gyönyörűen gyarapodik kezei alatt, bár sem ételt, sem anyatejet nem kap, hanem nappal ambrosiával kenegeti isteni dajkája, éjjel pedig a tűzbe tartja, hogy halhatatlanná tegye. Metaneirában, az anyában azonban gyanu ébred a rejtélyes dajka iránt s egy éjjel meglesi őt és ijedtében fölsikolt, mikor gyermekét a tűzben látja. Demeter megbosszankodva leteszi a gyermeket, a ki immár nem lehet halhatatlan, de hogy mégis emberfölötti tiszteletben részesüljön ápoltja, az istennő leleplezi magát, meghagyja, hogy a Kallichoros partján templomot és oltárt emeljenek neki s eltűnik. Keleos másnap összehívja Eleusis népét, mely siet teljesíteni a Demeter parancsát. Azonban a mint az istennő elfoglalja új házat, nagy csapást mér gyermeke fölötti keservében az

emberekre: a föld termőereje megszűnik működni, éhhalállal fenyegetve minden rajta élő lényt. Zeus maga megremül az elbúsult istennő tettén; előbb Iris útján próbálja engesztelni, de hasztalanul, mert Demeter megfogadta, hogy az istenek közé vissza nem tér s termést nem ad a földnek, míg viszont nem látja leányát. Az istenek királya Hermest küldi Haideshez, meghagyva neki, hogy bocsássa vissza Persephonét anyjához. Az alvilág ura engedelmeskedik, de előbb egy gránátalmát etet meg az elrablott leánnyal, mely azt visszatérésre kényszeríti. Demeter és leánya végre találkoznak Eleusisban s hosszú beszélgetésben mondják el egymásnak élményeiket. A Zeus megbízásából Rhea kibékíti a haragvó Demetert, oly megegyezéssel, hogy Persephone az év három negyedét nála töltsse s csak egy évnegyedre költözzék le mindig Haideshez az alvilágba. A föld az anya és a leány boldog együttléte alatt ismét terem virágot, gyümölcsöt és gabonát, csak válásuk ideje alatt marad meddő. Demeter — mielőtt visszaköltöznék az Olymposra, — megtanítja az eleusisiakat: Triptolemost, Eumolpost és Keleost az ő szent titkaira és szertartásaira, melyeket «sem megérteni, sem kifürkészni, sem kifecsegni nem szabad» s a melyek boldoggá teszik a beavatottat már ezen a földön, míg az, ki nincs beléjük avatva, a túlvilágon sem talál boldogulást.

A Demeter-mythos minden kiágazásaival kedvelt tárgyává lett a görög plasztikai művészetnek s különösen Praxitelest sokat foglalkoztatta. Fájdalom, az eleusisi szentély szobor- és dombormű-díszei közül aránylag kevés maradt reánk; legszebb emlékünknél onnan az athéni múzeum hármass csoportja, egy relief, mely a két istennőt, Demetert és Kórét ábrázolja, a mint az ifjú Triptolemost a gabona-termelés titkaiba avatják be s a szintén e mythos egyik alakjává lett Eubouleus gyönyörű feje ugyanott, melyet alighanem magának Praxitelesnek tulajdoníthatunk.

De a mythos igazi jelentőségét a belőle fejlődött Demeter-cultusban kell keresnünk, mely idővel a görög hitélet uralkodó elemévé lett, s bár Athénben és másutt is meghonosodott, a helyi emlékek és vonatkozások erejénél s a Deme-

ter tanításában részesnek hitt családokban tovább öröklődő papi méltóságoknál fogva Eleusist ruházta föl a legfontosabb vallásos középpont nevezetességével.

Az eleusisi mysteriumok, melyekkel a francziáknál Renan, az angoloknál Walter Pater behatóan foglalkozott s melyeket Schiller egy költeménye tárgyává tett, valóban mysteriumok maradtak mind máig, a mennyiben lényegökre nézve ma is csak nagyon hiányos értesüléseink vannak. Pausanias, a ki, úgy látszik, a beavatottak közé tartozott, sem az athéni, sem az eleusisi szentély titkairól nem akar szólni, mert ettől egy álomlátás eltiltotta és mert «magától értetődik, hogy a be nem avatottaknak nem szabad megtudniok azt, a minek látásától el vannak tiltva.» Vajjon a szent titkok áhítatos tisztelete vagy a nevetségességtől való félelem tartotta-e vissza oly szigorúan a mystosokat és epoptokat, az alsóbb és magasabb fokban beavatottakat a bárminemű közléstől? Ki tudná ma megmondani? Tény, hogy már a mysteriumok virágzása korában sem hiányoztak a gúnyolódók; tudjuk, hogy Alkibiades és barátai az eleusisi titkos istentiszteletből úzótt gúny miatt voltak kénytelenek az ellenök hozott halálos ítélet elől menekülni. Később a keresztény egyházatyák sok rosszat is mondtak az eleusisi Demeter-cultusról, sejtetve annak erkölcstelenességét; de ezeknek a tanusága talán nem tekinthető egészen elfogulatlanoknak; bizonyos, hogy minél népszerűbbek voltak e mysteriumok, minél több lelki megnyugvást hoztak részeseiknek, annál inkább állott a terjeszkedő kereszténységnek érdekében azok hitelét, tekintélyét csökkenteni.

Tény az, hogy az eleusisi mysteriumok egész a kereszténység uralomra jutásáig a görögök, sőt a rómaiak legjobbjainál is nagy és osztatlan tiszteletben állottak. Habár jelentőségök az idők folyamában némileg változott: egy időben a visszatérést képviselték a szigorú vallási orthodoxiához, utóbb inkább szertartásuk pompájával s babonás adalékaikkal hatottak a tömegre, mégis közel kilencz évszázadon át a görög vallásos élet legkomolyabb elemét, «a pogányság valódi palladiumát» láthatjuk bennök, melyek panhellén jellegükkel, fegyvernyugvást parancsoló tekinté-

lyökkel, elismert isteni eredetükkel legfőlebb az olymipiai játékok mellé sorolhatók.

A mint a Demeter mythos symbolikus értelmében közelebbi s természetesebb és távolabbi, transzcendentalisabb magyarázatot találunk, úgy a Demeter tanítása is részint a földi élet gyakorlati céljaira, részint a túlvilági lét titkaira vonatkozott.

A Persephone alvilági időzésének és koronkinti visszatérésének egyszerűbb értelmezése az elvetett mag földbe rejtőzésére s láthatatlan csirázására utal, melyet azután a kikelő vetés, majd a dús aratás követ. Ehhez a jelképes értelemhez fűződik a földművelés nemes munkája, melyre a jótevő istennő tanította az eleusisieket s mely általuk az emberiség közjavává lett, szilárd alapjává az emberi társadalomnak s a természet erői fölötti bölcs és békés uralomnak.

A symbolika mélyebb rejtelve az ősszel elhaló és tavasszal újra éledő természetben az elhaló emberi élet folytatódásának sejtését fejezi ki s a mit Demeter és utána az ő papjai a kiválasztottakkal a mysteriumokban közöltek, az e túlvilági élet megismerésére s általa a földi létben való megnyugvásra és megalégedésre szolgált.

Maga a mysterium mint vallási intézmény kétségkívül Azsiából eredett s onnan hozták magukkal a bevándorló görögök a Demeter kezdetleges cultusát is, mint a termékenység istennőjeét s a földművelés idylli örömeinek védőjeét. Az a naiv eszmetársulás, hogy a kikelő vetés a föld mélyéből jön, a halottak pedig az alvilágba költöznek, hozhatta kapcsolatba a halottak régi cultusát s az alvilági hatalmak engesztelését a Demeter tiszteletével, mely kapcsolat aztán a Kóré elrablásának mythosában költői kifejezést talált s a Demeter leányát, mint a «rettentő Persephoneiát», a halál és az alvilág királynőjévé avatta föl. Így már az Orpheus tisztelete s az orpheusi mysteriumok is mintegy előfutárai lettek az eleusisiaknak, mert az isteni zenész is megjárta — feleségét keresve — az alvilágot s hirt és tanítást hozott onnan.

A Demeter-mysteriumról, mint szertartásról és vallási

cselekményről eléggé kimerítő értesülésünk van ama külsőségek tekintetében, melyek úgyszólván a nyilvánosság előtt folytak le, de a Telesterion zárt ajtóin belül történetekre nézve többé-kevésbé csak találgatásokra vagyunk utalva.

A mysteriumokba való első beavatás a tavaszi kis ünnepélyek föladata volt, melyeket Athénben, az Ilisos partján, az Agra dombján tartottak meg s melyek által azok részese a mystosok szövetségébe lépett be s a mystagogostól tanulta meg a tisztulás és előkészület ama rituális cselekedeteit, melyek arra képesítették, hogy egy év múlva az epoptok sorába emelkedhessék. Őszszel, Boédromion hónap közepén — körülbelül a mi októberünknek megfelelő évszakban — mindig holdtöltekor kezdődtek azután a nagy mysteriumok, melyek idejére két hónapig tartó istenbéke biztosította az általános fegyvernagyvást.

A Demetert szolgáló főpapok, a Hierophant és a Dadoukos, az eleusisi szentélyből Athénbe vitték nagy kísérettel az istennőre emlékeztető szent tárgyakat, melyeknek fogadására messze eléjük vonult a városnak majdnem egész lakossága. A Demeter-ereklyéket azután az Akropolis alatti szentélyben helyezték el. A következő napok a tisztulásnak voltak szánva, mely főkép a tengerben való fürdésből s bőjtből állott.

Az atheni hatóságoktól bemutatott áldozatok után az ünnepi napok hatodikán megindultak a nagy, szent menet előkészületei. Az Ephebek, vagyis fölszerdült ifjak teljes katonai fölszereléssel vonultak ki a szent tárgyak elhozatala végett az Eleusinionhoz s onnan a Demeter rejtélyes fia, Jakkhos szentélyéhez a Dipylon közelében, a hol kocsira tették a Jakkhos myrtusszal koszorúzott szobrát s így indult el — már alkonyatkor — az ezerekre fölszaporodott sokaság lassú menetben a szent úton Eleusis felé, minden, az út mentén levő szentélyben áldozatot mutatva be s folyton szent dalokat hangoztatva.

A mint az éj leszállott, meggyújtották a fáklyákat, a Demeter éji vándorlásának symbolumait. Éjfél volt, mire a szentségeket hordozók megérkeztek Eleusisbe. Már előbb a mystosok mindegyike megkülönböztetésül myrtuskoszorút

tett fejére és sáfrányszínű szallagot kötött jobb karjára és bal lábára. Miután az istenképeket a papok átvették a szentélyben, a pihenés napja következett, mely a mysteriumok két utolsó nagy napjára előkészületül szolgált.

Ezek a nagy mysteriumok tulajdonképen éjjel folytak le; első éjjel a mystosok mind, második éjjel csak az epoptok vehettek bennök részt; miután a Demeter-szentély csak 4000 embert fogadhatott magába, utóbb, a mystosok elszaporodása következtében, több éjszakát szántak az ő összejöveteleikre. A szent szertartás középpontja kétségtelesen a Demeter és Kóré történetének dramai előadása volt, mely alatt oly cselekvényeket, mutatványokat és szavakat kell értenünk, a melyeknél a nézők egyúttal bizonyos fokig közreműködökké is lettek. A cselekvények az istennők viszontagságos sorsát utánozták vagy jelképezték: a válás gyásza után a találkozás kitörő örömét; a mutatványok a külön, zárt helyiségekben őrzött, a szent történetre emlékeztető tárgyaknak — a hiéronoknak — a beavatottak előtti fölmutatásából s a túlvilági élet valamelyes szemléltetéséből állhattak; a szavakat — valószínűleg énekalakban — részint a hierophant és a papnők, részint maguk a hívők hallatták s azok homályos értelme csak a beavatottakra nézve volt megfejthető.

A szertartás éjszakái után Eleusisban versenyjátékokat és színelőadásokat is rendeztek; a böjtöt lakmározás váltotta föl, azután az egész sokaság visszatért ugyanazon az úton, melyen jött, Athénbe, magával vivén a Jakkhos szobrát s a Kephisos hidján, közvetlenül a város előtt, szokás volt ilyenkor a találkozókkal, kik gyakran álarczot viseltek, kölcsönös mókázásba, vig tréfálkozásba és gúnyolódásba bocsátkozni, a Demetert fölvidítő Jambe jó kedvének emlékezetére.

Körülbelül ennyi az, a mit az eleusisi mysteriumok külsőségeiről tudunk. Persze, ha szem előtt tartjuk azt a Pyndarostól Ciceroig a görög és római bölcsészek és költők egész sorától elismert vigasztaló, fölemelő, az étellel kibékítő hatást, melyet a görög vallásgyakorlat ez intézménye a hívőkre oly hosszú időn át gyakorolt s mely az isten-

eszme bizonyos megtisztulása mellett, főkép az igazakra váró boldog túlvilági élet megismerésében és a földi vándorlásnak ehhez alkalmazásában nyilatkozott meg: akkor a szertartásnak és istentiszteletnek úgyszólván kézzelfogható elemein kívül az érzéki és lelki behatások imponderabilitái-val is számolnunk kell.

Számolnunk kell a hagyomány erejével és a vallásos buzgalom közös erejétől áthatott tömegnek az egyéni érzést fokozó suggestiv hatásával. Tekintetbe kell vennünk az idegeknek a hosszas böjt, az éjjelezés és fárasztó barangolás által fölcsigázott állapotát, a félelmes sötétségben való éjjeli járatok után a beavatottak előtt a Telesterion belsejében hirtelen kivilágolt vakító fénynek, a túlvilágias hangoknak, a külső tömeg előtt ismeretlen istenképeknek, a mystikus dráma megragadó jeleneteinek benyomásait. És gondolnunk kell végül arra, hogy az emberi léleknek és értelemnek kivált még kezdetleges fejlődési fokán az erős hit és vágy, mely valamit látni és megismerni akar, képes valóban is látni és megismerni azt.

A Demeter-mysteriumok mai fölületes és homályos ismerete is szembeszökővé tesz bizonyos hasonlatosságokat, melyek a keresztény hit és vallásgyakorlat számos elemét juttatják eszünkbe. E hasonlatosság talán leginkább a görög egyházban ismerhető fel, a hol a kolduló szerzetrendek nem honosították meg a nagy csarnoktemplomokat, a hol az aránylag szűk tér csak válogatott hívők befogadására látszik szolgálni s az Ikonostasis mögött titokzatosan végbenemő egyházi cselekmények félreismerhetetlenül utalnak a mystikus hagyományokra.

De sokkal egyetemesebb körben is fölismerhetők bizonyos rokon vonások az eleusisi pogány cultus képzetei és szokásai s a mi magasztos keresztény eszmekörünk és vallásgyakorlatunk között. Vajon a leányától megfosztott, az után siránkozó, azt keresve, bolyongásában összeroskadó, jájdalma terhével is az embereknek vigaszt adó Demeter nem olyan-e, mint a *Mater Dolorosa* első, halvány megtestesülése? Persephone minden évi visszatérése az alvilágból s annak örömteljes ünneplése nem a halottaiból föl-

támadó Krisztust látszik-e némileg példázni? A *mysterium* titkainak a túlvilági életre is kiható birtokába vetett hit nem rokon-e az isteni malaszt pótolhatatlanságáról szóló tan-nal? S maga a *mysterium* egész lefolyása mily sokszorosán emlékeztet a Krisztus kinszenvedésének templomi ünne-pelésére! Ott a *mystikus* dráma, a halál és élet, bánat es öröm váltakozó megjelenítésével, a «hieronok» fölmutatása az áhitat legmagasabb elragadtatásába merült hívők előtt a hierophantok fölesendülő éneke az ihletes csend köze-pette: itt a nagypénteki passió a maga elosztott ének-szólamaival, a Crucifixus véres testéről lassanként lehúzott fekete lepel, a sírbahelyezés szinpadias inscenálása, a rekedt kelepek hangját a föltámadás örömjeleként fölváltó zúgó harangszó mennyire elárulni látszanak közös eredetüket! És ép így ráismerhetünk az eleusisi szent menetben a mi egyházi körmeneteink ősfarmájára, a *mysterium*ra előkészítő böjtben a mi böjtünkre, mely a nagypéntekben éri el tető-pontját, a *mystosok* együttes *collatiójában* a kereszténység úrvacsoráira, az Athénbe visszatérők és velők szembejövők gúnyolódó mókáiban a mi burleszk farsangi tréfáinkra; maguk a *mysteriumok* névre és fogalomra nézve félre-ismerhetetlen előfutárai a keresztény középkori *mysterium-játékoknak*.

Tehát nyilvánvaló, hogy bármily nagy és mélyreható volt a változás, melyet a kereszténységnek előbb csak a szó és példa hatalmával, majd erősebb eszközökkel is ki-vívott győzelme a görög és római világ lelki életében elő-idézett, az a valóságban sokkal többet hagyott érintetlenül, mint fölületes szemléletre hinni hajlandók vagyunk. A ke-reszténység ugyanakkor, mikor tüzzel-vassal üldözni lát-szott a pogányság hagyományait, bölcsen számolva az emberi természet másíthatatlan hajlamainak erejével, a lelkekre való hatás eszközeiből nagyon sokat hozott át, majdnem válto-zatlanul, a legyőzött és számüzött istenek elhagyott tábo-rából.

IV. Argolis.

Ez a neve annak a tartománynak, mely a Peloponnesus éjszakkéleti szögletében Korinthia és Arkádia közé beékelve, sarkantyúformában messze kiszögellik az Aegei szigettengerbe. Argosról nevezték el így, a Phoroneos unokájáról, a kitől Jasos és Agenor származtak s a kinek nevét viseli a város is, mely most nemcsak Argolis hanem Korinthia tartománynak is fővárosa.

A «lovakat tápláló» Argos — vagy Argolis — a dór törzs egyik ősi fészke, a Korinthos alatti mészhegyek között lekanyarodó vasúton érkező előtt úgy tárul föl, mint egy teknő, a mely egyik végén nyitott: azon t. i., a mely a tenger felé néz; ott látjuk is a távolban csillogni a tenger tükrét. A féltknő falait magas hegyek formálják; legmagasabb a Hagios Elias, — egykor Arachnaion, — ez az a hegy, a melynek tetejéről örömtűz adta hírül az Agamemnon országának Troja elestét; az Ida hegyén lángolt föl az első ily jeltűz, úgy vették át a hirt hegyről-hegyre, szigetről-szigetre, országból-országba, — a míg Argolisban is megtudták. Ez volt akkor a telegraphálás módja.

Tehát az Agamemnon egykori királyságában vagyunk; csak az látszik kétesnek, vajon az «Atreus fiának, a népek pásztorának» királyi vára Mykenai volt-e, a határhegyek között emelkedő fellegvár, vagy Argos, mely a tartomány közepén, már a tengerpart fölött is uralkodni látszik? Aischylos Argosban játszátja le a hős király egész tragédiáját, ellenben Sophokles és Euripides Mykenaiiban. Pausanias is Mykenai mellett tesz vallomást, megjelölhetni vélvén a helyet is, a hol a gyilkosság után Agamemnont eltemették, azt is, hogy Klytaimnestrát és Aigisthost hová temették. Az ő nyomán ásta ki Schliemann 1876-ban azokat a mykenai sirleleteket, melyek a görög őscultúra egy egész, ismeretlen világának a fölfedezését jelentették, s a Schliemann korszakos fölfedezése termékenyítette meg a Gabriele d'Annunzio lángoló képzeletét, hogy a «Città morta»-ban magának e fölfedezésnek történetét tegye egy megrázó, bár alap gondolatában pervers tragédia középpontjává.

A vasuton érkező Phychtia állomáson száll ki, hogy kocsin Mykenaibe jusson. Az első emlék, a melyet lát, az úgynevezett Atreus kincsesháza, melyet a népnyelv Agamemnon sírjának is nevezett, — a mint hogy kétségtelenül sír is volt, — s a melyet a legrégebbs bolthajtásos építménynek tartottak. Egészen a föld fedí s a mai értelemben nem boltozás, mert a kövek, melyek alkotják, egymásra vannak fektetve s csak az által, hogy minden feljebb fekvőnek a széle kiáll az alatta fekvő fölött, formálnak kupolát. De ez a kezdetleges kupola s a kapúhoz vezető roppant koczká-kövekből rakott falak a maguk egyszerűségében és szabályosságában csodálatosan szépek; úgy érezzük, hogy óriások kövekkel játszottak itt, nem is sejtve, hogy valami művészt hoznak létre.

Az elpusztult Mykenai egykori Akropolisát, a mint hozzá közeledünk, alig tudjuk a hegy sziklagörgetegétől megkülönböztetni; csak mikor egy, e vizszegény vidéken szokatlanul erős forrásból lefutó vízeret átlépve, a Küklops-falaktól alkotott sikátor fenekében megpillantjuk a mykenai «Oroszlánkapú»-nak művészettörténeti paradigmává lett formáit, látjuk, hogy az Agamemnon várának, a «kincses Mykenai»-nek bejárata előtt vagyunk.

A kaput fedő háromszögű kölapon, egy oszlop két oldalán ábrázolt oroszlánpár szymmetrikus merevsége, a nagy gonddal, szabályos vagy szabálytalan alakban kifaragott sziklatömböknek minden kötőanyag nélkül egymásra illesztése, a mód, a hogy a fellegvár, hozzáilleszkedve a hegy kúpjához, a meredek szirtfalhoz, úgyszólván magát a sziklahegyvet alakítja várrá, mintegy tovább fűzve a természet gondolatát: ez mind mutatja, hogy itt az építőművészetnek még csak dadogását halljuk, de hatalmas erő szól már is belőle: igazi titánok munkája, melynek alkotójául a monda Perseust, lakóiul a Tantalos szerencsétlen ivadékait, az Atridák vérbefult nemzetségét jelöli meg.

És minél nehezkesebb, nyersebb magának a várnak romjaiból szemünkbe ötlő megalkotása, annál meglepőbb az athéni muzeumban fölhalmozott kincslelet innen előkerült darabjainak nagyfokú iparművészeti culturára valló finomsága és tökélye.

Néhány lépésnyire az oroslánkaputól, a vár belső területének szőlén s a felső épületekhez vezető út alatt, két sorban fölállított lapos kövekből alkotott körfolyosó szegi be azt a helyet, a melyen négyszögű, mély vermekben az úgynevezett királysírokat találták meg, melyeknek tartalmát — némelyikét még az eredeti elrendezésben, — mind ott látjuk az athéni muzeumban. Csontvázak és koponyák maradványai, az utóbbiakat az arcvonásokat kezdetlegesen föltüntető arany álarczok födték; körülöttük tömérdek ékszer, fegyverzeti darab és haszrálati tárgy, csodásan szép művű billikomok, gyűrűk, korszók, karpereczek, homlokpántok, sisakszárnyak, kardok és török, — egy egész tárháza az archæologia ma sem egészen megoldott problémáinak. Mert a tárgyak művészi kezelésének különböző értéke különböző eredetre is enged következtetést s az azóta Görögország más helyein napfényre került hasonló emlékek megdöntik azt a föltevést, mintha e kincslelet a mykenai helyi kultúra példája volna csak s csökkenti annak a valószínűségét is, hogy az előhaladott iparművészeti, különösen kis-plasztikai készségről tanuskodó darabok talán valami távolabbi ország — esetleg Phönícia — behozatalából valók volnának.

Lehetséges tehát, hogy a Perrot szellemes mondása igaznak fog bizonyulni, s hogy a mykenai sírok álarczos halottjai mindig álarczosak fognak maradni a történelemben, s hogy sohasem fog sikerülni eldönteni, vajjon Kretában, vagy az ægei szigeteken, vagy még távolabb keresendő annak a görögthoni ősculturának az eredete, a melyet a mykenai névvel szoktunk megjelölni. De az iránt alig lehet kételyünk, hogy ez a homerosi őskor culturája volt és így nem csodálhatjuk, hogy Schliemann Söphokles, Euripides és Pausanias tanuságaira támaszkodva e sírokat az Agamemnon és az ő sorsában részesek sírjának nyilvánította.

Alkalmam volt magától Schliemann congenialis özvegyétől, mykenai munkásságának tevékeny részesétől hallani egyetmást e nagyszerű fölfedezések izgalmas napjairól. Az oly erős hit, a minő Schliemannt lelkesítette, — ki a sírleletek minden részletét az Agamemnon tragédiájának körülményeiből tudta kimagyarázni, — szinte parancsolólag köve-

teli tőlünk, hogy osztozzunk benne és megemlékezzünk a Castelar szép szavairól, a ki szerint Columbus is csak azért fedezte föl Amerikát, mert oly erősen hitt létezésében: «ha e világrész nem létezett volna, az Isten a tengerből teremtette volna elő, hogy megjutalmazza a Columbus hitét»...

A Schliemann erős hitének forrása pedig csak az a megbüvölő hatás lehetett, a melyet az Agamemnon története gyakorolt reá. Úgy a mint azt három görög színműíró dramatizálta, de Homér is számos vonatkozásban megénekelte, a mint azt legplastikusabban az Aischylos Orestes-trilógiájának Agamemnonról nevezett első részében elmondva látjuk, a hős hadvezér és király megrázó története hitem szerint a legtökéletesebb «tragédia», melyet ismerünk.

A régiek fölfogásának megfelelően a végzet irányította Agamemnon gyászos sorsát is, de nem nehéz annak tragikumát a mi gondolkozásunk alapján magyarázni meg. Az emberi gyarlóságtól nem ment egyéni kiválóságnak főkép mértéktelensége miatti összeütközése az erkölcsi világrenddel: ezek azok a Beöthy elemzése szerinti tényezői az Agamemnon tragikai sorsának is, melyet még igazabban emberivé tesz az, hogy a vele szembenállók, kik rajta a sors ítéletét mintegy végrehajtják, bármily gonoszaknak látszanak, érthető emberi indítékoktól is vitetnek rá gonzságukra.

Menelaos spartai király nejének megszöktetése miatt egyesültek tudvalevőleg a görögök a Troja elleni hadjáratra s a Menelaos testvérét. Agamemnon, Argos királyát választották fővezérükül. A hajóraj Aulisban gyült össze, hogy onnan induljon Troja ellen, de nem indulhatott a hosszantartó, teljes szélcsend miatt. Végre Kalchas, a jós értésére adta Agamemnonnak, hogy a szélcsendet Artemis (Diana) haragja okozza, mert egy neki szentelt szarvast vadászegédjében elejtett s most ezért az istennő kiengeszteléseül saját legidősb leányát, Iphigeniát kell föláldoznia. Agamemnonban soká küzdött a hadvezéri becsvágy az atyai érzelmekkel, míg ezeket letudta győzni; ekkor eljegyzés ürügye alatt Aulisba csalja nejét, Klytaimnestrát és leányát, s az utóbbit már az áldozati oltárhoz viszi, de ezzel beéri Arte-

mis: a leányt magával ragadja Taurisba, hogy ott papnővé tegye s helyette egy szarvastehén vértzik el; azonban Iphigenia, szüleire nézve meghalt s ez az áldozat gyógyíthatatlan sebet üt a Klytaimnestra anyai szívében.

Tíz évig folyik a harez Troja körül, miközben Agamemnon neje hasztalanul várja haza férjét, kinek gyakran halála hírért is költötték. Szíve ezalatt elfordul gyermeke gyilkosától, enged Aigisthos csábításainak, a kit atyjától örökölt iszonyú bosszú ösztönöz az Agamemnon megrontására, mert ennek atyja, Atreus, egykor az ő atyjának Thyestesnek saját gyermeke húsát tálalta föl lakomául. A győzelmes hadvezér hazatér s kíséretében van a szép Kassandra, Troja megölt királyának jóstehetségű leánya, mint rabszolgája és a Klytaimnestra hite szerint kedvese, a miben a bűnös pár újabb okot lát a vérbosszúra. Agamemnon, Kassandrával és többi kísérelével együtt a diadalmi lakomán gyilkolják le az Aigisthos emberei, de él leánya, Elektra, él fia, Orestes, ki barátjával, Pyladesszel nővére hívására hazatérvén, rettentő véráldozattal engeszteli ki atyja emlékét: megöli saját anyját, Klytaimnestrát es kedvesét, Aigisthost. Mint a hogy a halálba menő Kassandra megjósolta:

Jő majd utánam, a ki értem bosszút áll,
Az anyagyilkos, atyjáért ki megflzet.
Mint honja-vesztett bujdosó tér ő haza,
Hogy bétetőzze törzse átkos tetteit...

* * *

Az Agamemnon egykori birodalma alig üti meg a mi legkisebb vármegyéink nagyságát s Mykenait elhagyva néhány óra alatt kocsin elérhetjük — Argoson át — a tartomány közepén, a tenger partján fekvő Naupliát. A mai Argos városa fogalmat sem ad a réginek jelentőségéről; a fölötte emelkedő meredek hegy félmagasságában, egy kiszögellő sziklakúpon messziről szembetűnik Lárisa várromja, mely sokkal inkább uralkodni látszik a vidék fölött, mint Mykenai elrejtett Akropolisza. Ez a vár azonban inkább a középkori frankok s a későbbi törökök uralmára emlékeztet, a kik az ókor maradványai nyomán hatalmas erősséget állítottak itt

magoknak. A régi görögök emlékét főképp a város környékén található romok őrzik, különösen az antik színház maradványai.

Tovább haladva, az Arachnaion hegyláncza felé fordulunk. A kopár hegyek alatt a lapálynak mondható, széles völgy termékenysége meglep; látjuk a mezőkön dolgozó, vagy magas targonczájukon fürge lovukat hajtó parasztokat; a férfiak fejét a nap ellen védő kendő borítja, kendő és semmi egyéb, épen olyan módon, mint a hogy nálunk a leányok viselik fejkendőjüket. Hihetetlenül groteszk benyomást tesznek ezek a napsütött, barna, marczona, szakállas férfiarczok, ezekkel a leányos kendőkkel.

A hol már átkanyarodik utunk Nauplia felé, hosszan elnyúló alacsony szikladomb ötlük szemünkbe, melynek a sziklái mintha legfelül építve volnának... Ez Tiryns vára, a Mykenaival valószínűleg egykorú Tiryns, a Herakles állítólagos születéshelye, egyik legősibb példája annak a kyklopsinak meg pelasgnak is mondott építési módnak, a mely szabálytalan alakú kövek összeillesztésével adja meg a falnak erősségét.

Ez a vár, melynek eredetét bizvást visszavihetjük egész a Krisztus előtti tizennegyedik századig, már a Pausanias idejében is rom volt, s a görög utazóban oly nagy csodálatot keltett, hogy az egyiptomi pyramisokkal hasonlította össze. Maradványai a görög őskor építkezési- és lakásmódjára nézve majdnem még tanulságosabbak Mykenainél, bár az athéni muzeumot nem gazdagították helyükről elmozdítható kincsekkel oly mértékben, mint amazok.

Az összeillesztett sziklákból alkotott földött folyosók és kapuk, az egykori palota «Megaron»-jának, vagyis férfi-termének padlómaradványai, pillérnyomai, tűzhelyének megmaradt jelei, a fürdőszoba félreismerhetetlen kőlapja, kivált ha mindezekhez az eltűnt faalkatrészeket is hozzáképzjük, körülbelül megjelenítik előttünk a homéri hőskor palotáinak valódi képét.

A nagy dalnok tudvalevőleg a maga mindenre kiterjedő leírásainak kedélyes részletességével egész culturtörténetét nyújtja a régi görög világnak; s e leírásokat tartva szem

előtt, nem szabad az ő eposainak jeleneteit a későbbi hellének fényűző, nagy művészi izlésre, finomultságra valló palotáiba és csarnokaiba beléképzelnünk. Azokra a termekre, melyekben a Penelope kérői dözöltek, a melyekben a vendégek maguk tagolták szét és sütötték meg a lakomára szánt állatokat, a hol tehát vér és pörkölt zsírnak a szaga terjengett, a hol a füsttől megkormosodtak a falon függő fegyverek, a hol a földbe czölöpöket lehetett leverni, a hol a kőpadlóra hullott a parázs, hamú, s a föltálat állatok hulladéka: azokra a termekre csak Mykenai és Tiryns maradványaiban ismerünk rá, nem a periklesei korszak fényes emlékeiben.

Tiryns romjairól búbajos kilátás nyílik a közeli Nauplia felé. Közvetlenül előttünk sötét cyprusok tarkítják az üde tavaszi zöldet, tovább az út mentén a nagy, fehértörzsű nyárfák már teljes lombdíszen pompáznak és a város házsorai mögött a Palamidi hegyfok merész sziklaprofiljától tündökölve válik el a tenger sima tükre, melyet a keskeny öböl túlsó szélén ismét magas hegyek zárnak le.

Atyáról és fiúról szállott a név a városra és a fölötte emelkedő fellegvárra: Naupliosról és fiáról Palamedesről, a hősről. Keskeny földnyelv az, mely mindkettőt magán hordozza, kitünő, védett kikötőt alkotva, melyet azonban vajmi kevés hajó látogat. Nauplia egyébiránt még e csekély tengeri forgalma mellett is Görögország kevés európai jellegű városai közé tartozik. Nem hiába emlékeztet neve is Nápolyra: gyönyörű tengeröble a környező hegyek szép koszorújával mindig a Sirenek hazáját juttatja eszünkbe; még a Bursi nevezetű kis szigeti erőd is, mely a rakodóparttól egy jó puskalövésnyire emelkedik ki a habokból, sötét, középkori falaival olyan, mintha testvére volna a Castello dell'Ovonak, vagy még inkább a Sarno torkolata előtti Reviglianonak. Nauplia bájós öble érthetővé teszi a görög hitregét, mely szerint Hera itt fürdött meg évenként a tenger hullámaiban s nyerte ezzel mindig vissza szüzi fiatalságát.

Argolisnak egy különleges nevezetességét, az epidauroszi Asklepios-szentély romjait a saroni tengeröbölhöz való közel-

ségök ellenére nem hajón, hanem csak innen, Naupliából, körülbelül harmincz kilométernyi kocsúton látogathatjuk meg. Nem feküsznek ugyanis az egykori Epidaurus város helyén, hanem a hegyek között, egy völgykatlanban, mely míg erdős volt, kies és üde lehetett, s csakugyan alkalmas egy látogatott gyógyhely számára, mint a hogy gyógyhely is volt ez a hierón, még pedig Görögország, sőt fénykorában, a Kr. e. IV. század végén az egész művelt világ legkeresettebb és legfényesebben berendezett gyógyhelye.

Asklepios (Aesculap), kinek már neve is «mentő»-t jelent, tulajdonképen e vidék szülöttje volt s mint az Apollo fia, már származása által is félisteni szerepre hivatott, de nem halhatatlan; meghalt a Zeus villámcsapásától, kinél Haides emelt panaszt ellene, mert az alvilág látogatottsága csökkenni kezdett már az Asklepios kitünő orvosi működése következtében. (Hogy a mostani orvosok nem félnek a villámtól!) Halála után a görögök s utóbb a rómaiak is istenként tisztelték és papjai tovább folytatták csodálatos orvoslásait; illetőleg a benne hívőknek maga Asklepios volt orvosuk, a mennyiben álmukban jelent meg és rendelt nekik. A görög plastikának számos emléke — különösen az athéni muzeumban — jellemzően mutatja az Asklepios-cultust: a gyógyisten maga mint barátságos tekintetű, lábait fesztelenül keresztbe tevő szakállas férfiú, kigyós botjára támaszkodva, nyájasan fogadja ezeken az ábrázolásokon a köréje sereglő férfiakat és nőket, gyermekeket és aggokat, kik — a Charles Diehl találó megjegyzése szerint — nem annyira istenfélelemmel, mint inkább a jó házi orvos iránti tartózkodás nélküli bizalommal látszanak hozzá közeledni.

Egészen a modern nagy gyógyhelyek módjára Epidaurus is nemcsak a gyógyulás közvetlen eszközeivel, hanem az üdülők és egészségesek számára a szórakozás és kedvtelés minden módjával is bőven rendelkezett. És mint a hogy a modern gyógyhelyeken nem szívesen látják s eltüntetni igyekeznek a halottakat, úgy Epidaurusban is a görög uralom egész ideje alatt a szent liget területéről száműzve voltak a halálos betegek és — a mi már nekünk sajtószertüben

hangzik, — a várandóban levő asszonyok is, szóval: az Asklepiosnak szentelt területen sem születni, sem meghalni nem volt szabad. Csak a rómaiak idejében épült — a hieron területén kívül — menhely az ily okból száműzöttek részére.

A kedvtelés czéljaira szolgáló épületek közül elsőnek a Stadiont pillantjuk meg, mely egyike ama ritka ó-görög versenypályáknak, a melynek egész medenczéje szemlélhetővé van téve s így szerkezete, valamint kólépcsőinek megmaradt része is világosan áttekinthető.

Az epidaurosi ásatások láttára a legnagyobb elismeréssel kell a görög archæologiai társaságról s annak vezetőjéről, Kavvadiasról megemlékeznünk; a görög állam szerény anyagi eszközeit számbavéve, itt valóban bámulatos munkát végeztek, akár a feltárt maradványokat, akár a csak legújában berendezett muzeumot vesszük tekintetbe.

Legnagyobb szerű Epidauros építményei között kétségkívül a színház volt, melynek egész, az erdős hegyoldalba beleépített nézőtere s orchestrája daczolt az idők pusztításával s a melynek szép Parodosait — vagyis kapuit, — Skenejét, valamint Proskenionját is sikerült nagyrészen helyreállítani. Csodálatos az ifjabb Polykleitos ez alkotásának építészeti tökéletessége, mely az elrendezés szépségében és czélszerűségében, különösen pedig az áttekinthetőség és jó akusztika biztosításában nyilatkozik meg. De fontos volt e műemléknek ily épségben való föltárása főleg azért, hogy innen meríthettük újabb, helyesebb ismeretét a görög színházaknak, a mely megtanított rá, hogy azok sokkal inkább a mai circusokhoz, mintsem a mai színházakhoz hasonlítottak; hogy a szinelőadások tulajdonképeni tere a régi görögöknél csak a teljesen kerek Orchestra volt s hogy a Skene és Proskenion csak később kapták azt az alakjukat, melyből a mai színpad fejlődött.

A lenn, a völgy mélyében elterült Asklepios-szentély középpontja a gyógyistennek szentelt templom volt, mely annak chryselephantin ülőszobrát őrizte s nagyon szerény méretekben épült; ez a templom majdnem teljesen elpusztult, s hogy építésének történetéről és költségeiről mégis pon-

tosabb értesülésünk van, mint bármely görög műemlékéről, azt egy terjedelmes kőbevésett föliratnak köszönhetjük, melyet az ásások hoztak felszínre.

Valamivel tovább egy rejtélyes kis, kerek, oszlopos épület talapzatához jutunk, melynek bájos felépítményével a muzeumban ismerkedünk meg. Egészen bizonyos, hogy ez az a «Tholos», melyet Pausanias mint szintén a színház-építő Polykleitos művét említ, s mely úgy egész szerkesztése, mint különösen decoratív részletei által a javakori görög építészet legválasztékosabb csecsebecsei közé tartozott. Rejtélyessé ezt az épületet az alatta levő hármass körfolyosó teszi, melyről nem tudjuk, vajon valamely mystikus természetű gyógymód használatának, vagy az Asklepiosnak szentelt kígyók őrzésének helyéül, vagy az orvosláshoz szükséges vizet nyújtó medenczéül szolgált-e?

Voltak itt aztán még Artemisnek, Aphroditének és Themisnek is szentélyei, valamint egy gymnasium és palaistra, melybe utóbb kis földt színházat, Odeiont építettek belé; de bennünket a hierón összes maradványai közül azok a töredékek érdekelnek legjobban, melyek az úgynevezett «Abaton»-nak nyomait jelölik, vagyis azét a csarnokét, a melyben az Asklepios-szentély gyógyulást kereső vendégei kőpadokon, falevelekből vetett ágyakon szertartásos álmukat aludták, a mely alatt meg kellett álmodniok a gyógymódot, melytől egészségök helyreállítását várhatták. Hogy mennyiben működtek ennél az Asklepios papjai is közre, a kik az emberek buzgó hitére mindenesetre nagyon virágzó üzletet is alapítottak, azt nehéz megállapítanunk. Az «Abaton» rendeltetésére egyébiránt legjobban vetnek világot azok, az epidauroszi kis muzeum előcsarnokában felállított feliratos kövek, a melyek sok esetben — ép úgy, mint a fogadalmi ajándékoszolgálat, a gyógyult testrészt ábrázoló plastikai tárgyak, — lehettek valóban sikerült, szakértő orvoslások és műtétek hálaemlékei, de nagy részökben valószínűleg ismeretlen eredetű régebbi fölírások reklámszerű megújítását láthatjuk s egész gyűjteményök ma valósággal úgy hat, mint a kuruzslás történetének különleges muzeuma.

A fölírások köviken megörökített s állítólag meggyó-

gyított bajok: meddőség vagy nehéz szülés, vakság és bénaság, sőt némaság is, kopaszság, vízkórság, emésztési zavarok és főfájás stb. Az alkalmazott gyógmód sok esetben természetes és észszerű: fürdés, gyógyviz használata, jó levegő, tartózkodás a felindulástól, józan étrend, dörzsölések, sok mozgás a szabadban, különösen mezitláb. De vannak aztán orvoslások, a melyek csattanós bizonyítékai annak az örök emberi gyarlóságnak, hogy szívesen és könnyen ámittatjuk magunkat. Ha még az alkalmazott kenőcsök hatásában hiszünk is, azt már nehezebb elképzelnünk, hogy valódi vakság az Asklepios szent kutyájának vagy szent kigyójának nyalásától szünt volna meg. És mit mondjunk azokhoz a csodás változásokhoz, melyeken a felírások szerint a hieron látogatói álmukban mentek keresztül? Az egyiknek a gyógyító Isten álmában fölvágtá a hasát, s miután kivette belőle a bélférget, újra összevarrta; volt olyan is, a ki a szent álom ideje alatt nem csak kigyógyult bajából, de még birkózni is megtanult úgy, hogy másnap mint kész birkózó versenyre szállhatott. Asklepios elveszett tárgyak hollétét megmondani, eltört edényeket összeforrasztani is képes volt. Nem is volt szükséges, hogy az, kinek valami baja volt, maga jöjjön el Epidaurosba: mást is küldhetett maga helyett s annak álomlátásától meggyógyult otthon. A fődolog természetesen az volt, hogy a beteg a gyógydíjjal adós ne maradjon, mert ilyen esetben néha — visszakapta a baját.

Az új keletű s máris gazdag kis muzeum azonban nemcsak ilyen culturtörténelmi curiosumokat, hanem művészet-történelmi szempontból nagybecsű emlékeket is tartalmaz. Csak itt ismerkedünk meg tulajdonképen az egykori hieron vallásos jellegű épületeinek külsejével. Mondhatni mintaszerű módon használták föl a muzeum rendezői a meglevő gyér építészeti töredékeket arra, hogy azoknak rendkívül elmés, tanulságosan szemléltető összeállításával szűk téren valósággal rekonstruálják a templomok és a tholos lényeges alkotórészeit, a miknek benyomását azután természetesen az egész épület restructiv rajzának melléállítására teszi teljessé, beillesztvén a valóságban látott rész-

letet az összképbe. Ezzel a muzeummal a görög archeologiai társaság megkoronázta az Asklepios szentélye körül végzett derék munkáját.

Elhagyva Epidaurost még egyszer végigrójuk azt a hosszú utat, mely az egykori hieron völgykatlanából sok fordulattal visz előbb Ligurió falun át, azután egy fennsíkszerű pusztaságon, melyen csak lóitató csárda szolgál állomásul, Nauplia felé. Jobbra-balra bozóttal, füvel szegényesen fődött sziklahegyek szegik be a szemhatárt, néhol mély völgytől megszakitva, melyben a hídról, a melyen magunk megyünk, egy másik, ókorinak festői romladékait látjuk, a mint általában több helyen ráismerünk a régiek útjának bezöldült nyomaira.

A vándorlás ezen a szomorú tájon bőven hagy időt eltűnődni azon, hogy micsoda érdeklődés vonzott ide és tart itt fogva, ezen a multjából élő földön, bennünket, «későn-szülötteket», «hátramaradottakat», kik még mindig Itália és Hellas útjait járjuk, a kik még mindig azt hisszük, hogy az emberiségnek volt egy tavaszora, a mely minden idők szemlélője előtt tavaszként fog tündökölni, hogy a szépségnek vannak törvényei és nyilatkozásai, a melyek az évad divatával nem veszíthetik el sem érvényüket, sem hatásukat?

A classikai ókor szellemi örökségének újabb meg újabb föléledése ellen a XIX. század első felében a francia romanticismus adta ki a csata-jelszót: «Qui nous délivrera des Grecs et des Romains?» És Vilmos német császár e század elején kijelentette, hogy ő ifjú németeket akar neveltetni az iskolában, nem ifjú rómaiakat és görögöket. Frary óta a pædagogusok egész sora ontotta a tentát, hogy kiüldözze az iskolákból a rég meghalt népek és nyelvek íróit s reáliákkal és csak az élő irodalmak nagyjaival pótolja helyöket.

Mekkora félreértése az irodalom értékének és az iskola hatásának! Mintha bizony az ókori birodalom gyöngyei csak annak tulajdoníthatnák még elpusztíthatlan értéköket, hogy a philologus-tanárok azokból merítik többnyire kegyetlen grammatikai és poetikai elemzéseiket, melyekkel a diákokat

gyötrik s melyekből csak elvétve, egyesek érzik ki a gondolat és forma valódi classikai ízét. Én legalább lelkiismeretesen állíthatom, hogy ma az óclassikai irodalomnak azokat a termékeit becülöm legtöbbré, melyeket a hatvanas évek sűrű tanterv-változtatásai következtében az iskolában szerencsésen — átugrottam. Vigyázzanak és gondolják meg a classicismus ellenségei és a modernismus barátjai, vajon jó szolgálatot tesznek-e az újabb és legújabb kor irodalmi jeleseinek, ha őket az iskolai philologisálás kizárólagos prédáiul kiszolgáltattják s vajon ők ezt a kemény próbát oly sértetlenül fogják-e kiállani, mint a sokat ócsárolt régiek? Vajon nem kevesebb mohósággal esnénk-e neki például a Shakespeare színpadi világának, ha drámáinak szöveget velünk már az iskolában úgy szétszedették volna, mint a hogy szétszedetik a Homér, a Vergilius, a Horatius műveit? Vagy föltételezhetjük-e, hogy az új nemzedék okosabb és jobb volna, ha mindjárt serdülő-korában tölcseznék fejébe — a régi remekírók helyett — az Ibsen, Gorkij és Shaw világnézetét és költészetét?

És itt eszünkbe jutnak azok a legmodernebb játékszini törekvések, melyek a görög drámáirók több mint kétezer éves darabjait az eredeti költői eszme minél hivebb tolmácsolásával igyekeznek ennek, a classicismus békóiból állítólag rég kiszabadult vagy legalább kiszabadulni akaró nemzedéknek bemutatni. Tehát maga a pezsgő, a dolgozó, a nyereszedő élet keresi és találja meg itt a lelki hatás kiapadhatatlan forrásait.

Ah a görög tragédia! Mykenai óta nem megy ki a fejünkől, és ha most utunkban körültekintünk, azt találjuk, hogy még mostani kopárságukban is van a görögországi tájakban valami szigorú, fájdalmas nagyszerűség, valami hősies és egyúttal tragikai vonás, a mely megint csak a régi szomorújátékokra emlékeztet. Azokban a tragédiákban ülte a görög szellem talán legnagyobb diadalait. Tetőpontjai voltak egy hosszú fejlődésmenetnek, mely a hagyomány s a szó etymológiájának útmutatása szerint a kecskepásztorok ama tánczából indult ki, a melyet az áldozatul megsütött kecskebak — *τραγος* — körül jártak s a mely fejlődés körfutás-

képen most úgy látszik ismét — a kecskepásztorokhoz tér vissza... Mert kecske, az van bőven ebben a szegény mai Görögországban; öröme telhetnék bennök Claude Lorrainnek, a ki alig tudott tájképet elképzelni kecskék nélkül. Azonban a Homer korában megvetették az olyan földet, a mely «csak mekegő kecskének ad élest.» Akkor sokkal nagyobbra tartották a «széles homlokú», «nehéz járású» szarvasmarhát, a minő bizony ritkán kerül itt most a szemünk elé. Azt hiszem, az egész mai Argolisból nehéz volna egy hekatombéra valót fölhajtani.

Itt most csak kecske és birka otthonos; még a szárnyas aprómarha is ritka, még ritkább a sertés. És ezt az utóbbi közgazdasági tényt ismét a Homer szempontjából kell sajnálnunk. Hát már nemcsak Achilleusnak és Aiasnak, Agamemnonnak és Odysseusnak, hanem még a becsületes Eumeosnak sincs utódja a mai görögök között? Pedig a költő szembetűnően kedvelte hőskölteményének ezt az alakját; fontos, szép szerepet jelöl ki neki a körül, a hogy ura otthonát ismét visszafoglalja s a betolakodott kérokkal elbánik; dicsérő jelzőkkel ékesíti nevét: «a nemes, a férfiakon uralkodó» Eumeosnak mondja; míg többi alakjait harmadik személyben, elbeszélőleg szólaltatja meg, Eumeost rendesen barátságos megszólítással hívja föl a szóra:

«Így felelél most disznók pásztora te, Eumeos.»

Azt hogy disznópásztor, soha a neve mellől el nem hagyja; látszik, hogy a derék férfiú legalább oly rátartó volt ez állására és czimére, mint a mai... no de hagyjuk a modern hasonlatokat, azok gyűlöletesek.

Tehát ha Eumeos ma újra életre kelne, valószínűleg be kellene érnie a kecskepásztor mesterségével; körülbelül olyan volna, mint azok a subás, szurtos alakok, a kik botjukra támaszkodva másznak le a jobboldali dombok lejtőjén, maguk előtt hajtva állataikat az országút felé. A kecskék azonban — ellentétben pásztoraikkal — önérzetesen, büszkén bólogatnak a fejökkel, mintha mind attól az anyakecskétől származnának, a mely a hitrege szerint valamikor ugyanezekben a hegyekben táplálta emlőjén az anyjától kitett csecsemő Asklepiost. Egyszersmind óvatosan lépked-

nek, hogy meg ne szúrják oldalukat a mezőt beszélő agavék tüskés levelein.

Soha ilyen óriási agavékat nem láttam, mint itt, a naupliai úton, a hol már a legelőket szántás vagy szőlő váltja fel; ezek itt tudniillik eleven sövényül szolgálnak, a mely czélnak meg is felelnek vastag, húsos, pánczélos, tövises, bolondos görbületekben szinte tolongó leveleikkel; az alkonyat homályában úgy néznek ki, mint valami kigyózva terpeszkedő szörnyetegek.

És itt ennek az érdekes növényfajnak egy olyan biológiai jelenségét is sűrűbben figyelhetjük meg, a mely másutt kevésbbé ötlík szemünkbe. Az agavénak, miután évek során át csak a leveleibe gyűjtötte minden erejét, olykor, ha már szép kort ért el, eszébe jut, hogy talán virítani is kellene! És ekkor levélfészke kellő közepéből kocsányt ereszt, akkorát, mint egy fa, ez a fa megtelik temérdek, csodásan illatos, mézdús, harangalakú virággal, és ebben a virágzásban az öreg agave kiadja életének minden összegyűjtött erejét, úgy hogy mire a virágok elhervadnak s helyöket datolyaszerű gyümölcs foglalja el, az egész növény elhal, húsos levelei taplós, korhadt fává száradnak, a melyet kivágnak és tűzre dobnak. Ilyen, virágzásukba belehalt s kivágott agaveknak a száraz töveit sűrűn látjuk az út mentén.

Ez a sajátságos természeti tünemény mintha mély jelképes értelemmel bírna itt, az Agamemnon országában, a régi görögök földjén. Egyszer, csak egyszer, — de akkor nagyot virítani, azután meghalni, kivágnai és tűzre vettetni: nem lehet-e ez közös, tragikailag mindenesetre legszebb sorsa növényeknek, embereknek és nemzeteknek?...

BERZEVICZY ALBERT.

A HÁZSZABÁLYOK REFORMJÁHOZ.*

I.

A legutóbbi évek parlamenti eseményei szükségképen most érvényben levő házszabályaink hiányos és elégtelen voltára utalnak. Távol áll tőlünk, hogy ezen tisztán objektív szempontokat szolgáló tanulmányunkban a napi politika izgató kérdéseivel kívánnánk foglalkozni, különösen pedig távol áll tőlünk, hogy birálatunkban bármely párt igaza mellett akarjunk lándzsát törni. A magyar parlamentárismus betegsége nyilvánvaló — és mindaz a mi parlamenti életünk abnormitását kifejezésre hozza, csak a betegségnek egy kóros tünete, mely mennél súlyosabb, annál inkább figyelmeztet az orvoslás sürgős és elhalaszthatlan voltára. A parlament tevékenységet évek óta megbénító, krónikus jellegű obstructió, s a megtörésére igénybevett eszközök egyaránt ellentétben állanak a parlament életéhez fűződő nagy hivatással — és ezért nem hihetem, hogy azok, a kik a parlamentáris rendszernek hívei, szemet hunyhatnának azon kötelességek felett, a melyek minden pártérdek felé helyezik a parlament normális rendjének a visszaállítását.

De hogy ezen kötelességünknek meg is felelhessünk, ehhez elengedhetetlenül szükséges, hogy elfogulatlanul mutassunk reá a baj eredeti forrására, s hogy ilyformán leplezetlenül ismerjük el, hogy a házszabályaink hiányait kiismerő és az ezekkel a hiányokkal céltudatosan visszaélő taktika volt az, a mely végeredményében teljesen megdöntötte a parlament életképességétől elválaszthatatlan «többségi elvnek» az uralmát.

* A cikk megírása óta a házszabályokat tényleg revisionálták, így a cikk aktualitása némiképp mindenestre csorbulást szenvedett.

Kitűzött célunktól nagyon messze vezetne annak a megállapítása, hogy vajjon a kisebbség erőszakos fellépésének mik voltak politikai motivumai, így megállapítása annak, hogy vajjon a kisebbség erőszakos taktikája nem volt-e folyománya a mi speciális viszonyainknak, a melyek a parlamenti váltógazdaság meghonosodásának útjában állottak, és így a kisebbség politikai érvényesülését a parlament normális rendjén belül jóformán kizárták. Kétségtelennek tartjuk, hogy ellenzékünket is hazafias szempontok irányították, s hogy a parlamenti küzdelmeknek sajnálatos és fokozatos elfajulása mintegy öntudatlanul vett erőt a küzdők táborán s hogy az «obstructió» lehetőségének első felismerése mintegy észrevétlenül vezetett reá arra a sikamlós lejtőre, a hol többé nem volt megállás és a hol a parlament rendjének előbb vagy utóbb, de össze kellett törnie. És ezért habár nagy mérvben elfogultnak is tartanánk azt a felfogást, a mely egész közeletünk orvoslását a szigorúbb házszabályoktól várná, viszont kétségtelen, hogy közeletünk egyéb gyengeségeit csak fokozzák az olyan házszabályok, a melyek rendeltetésük ellenére nem a ház munkálkodásának, hanem a kisebbség önkényének a védelmezői az által, hogy a kisebbség belátásától teszik függővé a ház normális működésének a lehetőségét. Nem vádként hangoztatjuk, de tény, hogy mihelyt valamely kisebbség ezen — majdnem hogy korlátlanak nevezhető hatalmának a tudatára ébred, — abban a pillanatban alá van ásva a parlamentnek munkaképessége, mert az «emberekből» alkotott kisebbségben a hazafias belátásnál erősebbnek fog bizonyulni a vágy — a hatalommal élni illetőleg visszaélni. Mert a megkülönböztetés itt csakugyan csak látszólagos, a minthogy nem képzelhető olyan ellenzék, a mely a maga obstructiójának a jogsultságát bármikor is kétségbe vonná. Mert ha valamely kisebbség egyszer el van arra tökévelve, hogy a parlament rendes működését a «rendkívülieknek» nevezett eszközök alkalmazásával meggátolja, úgy bizonyára nem fog fennakadni azon indokok feltalálásában sem, a melyek szerinte ezen eszközök igénybevételét jogosulttá és szükségessé

teszik. Részünkről tehát nem habozunk annak a kijelentésével, hogy mi minden obstructiót elvileg károsnak és a parlamentáris renddel ellenkezőnek tartunk, különösen pedig azt az obstructiót, a mely egyenesen a ház munkaképességének a meggátlására törekszik és ezáltal kizárja a parlamenti élet nélkülözhetetlen kellékét: a vitatkozás szabadságát. Találóa jegyezte meg parlamentünk egyik kiválósága, hogy a technikai obstructió tulajdonképen egy a kisebbség által alkalmazott «cloture», a mely annál elítélendőbb, mert itt a parlament többségében kifejezésre jutott nemzeti akarat az, a mely alkotmányos érvényesülésében mesterségesen gátoltatik. Felismerve tehát az obstructio káros eredményeit magában a parlamentben, megismerve a parlament tekintélyének hanyatlásával egybeforrt veszélyeket magában a nemzet életében is, nem szabad tovább késlekednünk házszabályaink revisiójával, még pedig abban az irányban, a melyet megjelölt az utolsó évtizednek szomorú tapasztalata.

II.

Ha ma érvényben levő házszabályaink rendelkezéseit a külföldi parlamentek szabályaival egybehasonlítjuk, úgy elsősorban szemünkbe ötlük — mint kedvezőtlen jelenség — az a messzemenő formalismus, melylyel a ház a maga működésének szabadságát mindenkor önelhatározásával szemben megköti. Míg a világ többi parlamentjében a ház mindenkor működési ideje mintegy az időnkint felmerült körülmények indokolt szüksége szerint igazodik és így a napirend tárgyalására szánt idő feletti dispositio a ház szabad elhatározásának van a gyakorlatban is mindenkor fenntartva, addig nálunk a napirend tárgyalására szánt idő egyszer megállapítottán, az attól való lényegesebb eltérés ma olyan formalitásokhoz van kötve, a melyek — ha csak az egész ház egyet nem akar — csaknem kizárják, hogy a ház a maga munkaidejét illetőleg szabadon dönthessen.

Házszabályaink 203. §-a szerint «a napirend tárgyalására szánt időt, szintúgy az interpellatiók előterjesztésének és az azokra adandó válaszok idejét is a ház időről-időre

állapítja meg». Ha e szakasznak csak ezt a dispositióját tekintenők, úgy ez magában véve nem eshetnék kifogás alá, mert a ház szabad elhatározásának jogát fenntartja. Ámde a szakasz többi rendelkezéseivel meggyengíti, illetőleg lerontja ezt a helyes elvet, a mennyiben az *egyszer* megállapított időrendet véglegesnek tekinti, illetőleg ennek módosítását olyan feltételekhez köti, a melyek a ház működési idejének szükséges labilitását teljesen kizárják. Hozzá a szakasz szövege homályos és önmagának ellentmondó, a mi nyilván a többrendbeli compromissum gyümölcse. Már maga ez a kitétel, hogy «időről-időre» nem szabatos, a mi pedig egy «végleges határozathozatalnál» mégis csak szükséges lenne. Így azután az a felfogás, hogy a hozott határozat érvénye az egész országgyűlés tartamára szól, tisztán csak a gyakorlaton alapszik, a nélkül, hogy ez a felfogás egyébként a házszabályok valamelyes konkrét rendelkezésére támaszkodhatnék.

A szakasz második bekezdése azután a határozat módosítására vonatkozik, a mennyiben kimondja, hogy minden e határozat módosítására vonatkozó indítvány az elnöknek írásba foglalva adandó át, a ki erről a háznak jelentést tesz. A ház az indítvány felett a bejelentést követő ülés végén vita nélkül és egyszerű szavazással dönt. A szakasznak további rendelkezése azután teljes megvilágításba helyezi a ház «szabad elhatározásának» korlátozását, kimondván, hogy a mennyiben a benyújtott módosítás az ülések tartamának meghosszabbítására vonatkozik, úgy a meghosszabbítás nem terjedhet túl napi egy órán, és hogy e meghosszabbítás ugyanannál a javaslatnál meg nem ismételtető. A helyzet tehát tényleg ez: az országgyűlés megalakulása után az elnök indítványt tesz a háznak az ülések napi tartamára vonatkozólag, a ház határozatához képest az ülések napi tartama az országgyűlés egész idejére megállapítottván, ezen határozat a ház munkaképességét állandóan korlátozza. Mert bár e határozatnak utóbb módosítása lehetséges, mégis a vita nélküli és egyszerű szavazással egybekötött módosítás az időtartam tekintetében az egy órai határidőhöz van kötve és minden olyan módosítás, a mely

ezen túlmenve kívánna az ülések időtartamát megállapítani, már mint önálló indítvány kezelendő, azaz a ház szabad vitatkozása alá bocsátandó. Hogy pedig ez mit jelent, azt tudhatja mindenki, a ki a háznak «vitatkozási szabadságát» megfigyelése tárgyává tette és így tudhatja, hogy a vitatkozás korlátlan szabadsága folytán a határozathozatal sokszor hetekig sőt hónapokig is elhúzható, a mi által teljesen kárba vész maga a cél is, a mely miatt az ülések idejének nagyobb mérvű meghosszabbítása indokoltnak látszhatott. Az utolsó évek tapasztalatai is erre a tehetetlenségre utalnak, mivel az obstructio szertelenségeivel szemben senki sem kísérelte meg az ülések időtartamának ily mérvű meghosszabbítását, hanem inkább az úgynevezett párhuzamos ülések — sok controversiára okot szolgáltató — módozatával történtek kísérletek, egy látszólag egyszerű és jogosult cél elérése érdekében. Kisebbségi oldalról általában hangoztatják, hogy a házszabályok a kisebbség jogainak védelmére valók, nehogy a többség a maga számbeli erejével visszaélve, a kisebbség érvényesülését meggátolhassa. Így a házszabályok 203. §-ának rendelkezései is a kisebbség szemében azért lényegesek, mivel az ülések napi tartamának korlátozásával a kisebbség nincs annak a veszélynek kitéve, hogy módnélkül hosszú ülésekkel a többség által egykönnyen kifárasztassék. Csakhogy az elmúlt évek tapasztalatai arról győztek meg, hogy a most érvényben levő rendszabályok viszont módot és alkalmat nyújtanak az ellenzéknek ahhoz, hogy a nagyon is korlátolt időtartamú ülések idejét aránylag kis leleményességgel teljesen elpazarolja, úgy hogy maga a ház határozatával kitűzött és megállapított napirend tényleges tárgyalására hónapokon át egyáltalában nem kerülhet a sor. A kisebbség védelme itt tehát már oly mérvű, a mely a többség befolyásának teljes feláldozásával egyértelmű, úgy hogy ma többé nem arról lehet szó, hogy a kisebbség kellő védelemben részesüljön, hanem arról, hogy a parlament rendje és munkaképessége a kisebbség ellenére is helyreállíttassék. És ez annál inkább, mennél inkább idegenkedünk attól, hogy külföldi mintára a vitazárat (cloturet) is házszabályszerűleg

rendezzük. Mert ha tekintetet érdemlő szempontok a mellett szólanak, hogy a mi különleges viszonyaink közepett, az ellenzék vitatkozási szabadságának nagyobb latitude biztosítottassék mint egyebütt, úgy viszont elengedhetetlen — még pedig nemcsak az obstructiós időket tekintve, — hogy a viták napi tartama a szükséghez és a tárgyalási anyag sürgösségéhez képest lényegesen meghosszabbítható legyen, nem is szólva arról, hogy a most divó négy (valóságban három) órás időtartam absolute csekély és nem nagyon szól törvényhozóink munkabírása, illetőleg kötelesség-tudása mellett. A «sürgösségről» intézkedő házszabályok már ezt a célt szolgálják azáltal, hogy a napi ülések tartamának meghosszabbítását 10, illetőleg 16 óráig is lehetővé teszik. Szintűgy igen helyes intézkedéseket tartalmaznak a sürgösségi szabályok abban is, hogy a napirend tárgyalásának megkezdését, illetőleg folytatását esetleg gátló teendőket (bejelentések, jegyzőkönyvi hitelesítés) az ülés végére helyezik át, egyúttal pedig az elnöki hatáskör megnövekedésével elejét veszik a tárgyalások megakasztására irányított házszabályvitáknak és személyes természetű felszólalásoknak. Nézetünk szerint azonban nem volna szabad a sürgösség kivételénél megállapodni, hanem általános érvényű rendelkezéssel arra kellene törekedni, hogy egyrészt a ház szabadsága a maga munkaidejének megállapításában mindenkor érvényesülhessen, másrészt a kitűzött napirend tárgyalása minden körülmények közt időbelileg is biztosítottassék. E célt tartva szem előtt, indokoltnak látszanék annak kimondása, hogy a napirend tárgyalására szánt időt a ház ülészakonként állapítja meg, még pedig olyformán, hogy a napi üléseknek szintén megállapított össz időtartamából a ház pontosan megjelöli azt az időpontot is, a melynek beálltával a napirend tárgyalása okvetetlenül megkezdendő és megszakítás nélkül folytatandó addig az időpontig, a melyet a ház a napirend tárgyalására szánt idő napi végpontjául megjelölt. A napirendre kitűzött tárgy felett a tanácskozás megkezdődvén, attól eltérőleg más tárgyról szólni csak az elnök külön kikérendő engedélye alapján lehet. A mennyiben pedig a napirend tárgyalását

rendszerint megelőző teendők, így a mult ülés jegyzőkönyvének felolvasása és hitelesítése, elnöki bejelentések és előterjesztések stb. a napirend tárgyalásának házhatározatilag megállapított időpontjáig bevégezhetők nem lennének, a napirend tárgyalására kitűzött időpont elérkeztével ezek a teendők félbeszakítandók és elintézésük a napirend tárgyalására fenntartott idő leteltével folytatandó.

Ebben az esetben azután az ülés összsidőtartama automaticæ annyival hosszabbodnék meg, mint a mennyit az ülés elejéről még fennmaradt ügyek elintézése a napirend letárgyalása után még igényelne.

A háznak az ülések összsidőtartamára és ezen felül a napirend tárgyalására szánt idő megállapítására vonatkozó határozata is érvényben maradna mindaddig, a míg a ház az elnöknek avagy egy tagjának indítványára másként nem határoz. A háznak azonnal bejelentendő indítvány a bejelentést követő ülés végén vita nélkül és egyszerű szavazással döntendő el. A kisebbség érdekeinek védelme szempontjából kimondható lenne azonban az, hogy a mennyiben az indítvány az ülések összsidőtartamát napi tíz órán túl kívánná meghosszabbíttatni, úgy az ilyen indítványt csakis 150 jelenlevő képviselő aláírásával ellátva lehet benyújtani és szavazás alá is csak akkor bocsátható, ha az indítványhoz az elnök is hozzájárult. Az indítvány feletti szavazás ugyancsak vita nélkül és egyszerűen lenne eszközözlendő, ámde az indítvány elfogadottnak csak akkor tekinthető, ha az elfogadás mellett legalább is 200 képviselő szavaz. (Ezek az intézkedések jórészt megegyezők azokkal, a melyek a kisebbség védelmére a sürgősségről szóló szakaszban jelenleg foglaltatnak.)

A házszabályok ily irányú módosításával elesnék annak a lehetősége, hogy a ház határozatával megállapított napirend tárgyalására egyáltalában ne kerülhessen a sor, a mint ez a lefolyt évek obstructiója alatt hetek, sőt hónapokon át történt. A ház saját, szabad elhatározásának a védelme nyilvánul tehát abban az intézkedésben, a mely a kitűzött napirend tárgyalását tényleg biztosítja a nélkül, hogy ezen védelem által a kisebbségnek bármely érdemle-

ges joga csorbulást szenvedne. Mert a kisebbség védelmet igényelhető jogai közé sohasem sorolhatjuk azt a lehetőséget, a mely a kisebbség mindenkorl kegyétől teszi függővé a ház munkálkodását, s mely lehetőség - - mig fennáll — teljesen illusoriussá teszi a ház többségének akaratnyilvánítását. A ház oekonomiájának ilyenén mód való szabatos körülírása és korlátozása egyébként sem új dolog, mert ehhez hasonló intézkedéseket találhatunk az angol parlament ügyrendjében is. A mai házszabályok 203. §-a sem ellenkezik ezekkel az intézkedésekkel, mivel az idézett szakasz szerint a ház időről-időre állapítja meg azt az időt, a melyet a napirend tárgyalására fordítani kíván, és ezzel ez a szakasz is megkülönböztetést tesz a napirend tárgyalása és a ház egyéb, más irányú tevékenykedése között. Sajnálatos, hogy a nem mindenkor szabatos gyakorlatban ez a megkülönböztetés tényleg feledésbe ment, hisz egész a legutolsó időkgig szokásos volt a napirend tárgyalását megelőző teendőket is (elnöki előterjesztések, irományok bemutatása, jegyzőkönyv hitelesítése) a «napirend tárgyai» közt feltüntetni, noha ezek az adminisztratív természetű teendők függetlenek a ház által esetről-esetre kitűzendő napirendtől és elintézésük a háznak, illetve az elnöknek automatikusan ismétlődő kötelességei közé tartozik. Szoros és betűszerinti értelmezéssel tehát a ma érvényben levő házszabályok is módot nyujthattak volna arra, hogy a kisebbség visszaéléseivel szemben a napirend tárgyalására megállapított idő tényleg meg is tartassék és egyedül a hosszú éveken át meghonosodott téves gyakorlat volt az, a mely a «napirend tárgyalására fenntartott időt» az ülések összidőtartamának fogalmával teljesen azonosította.

A napirend tárgyalására szánt idő meghosszabbítását, úgyszintén biztosítását tekintve fenntartani, illetőleg általánosítani kívánjuk a sürgösségi szakaszoknak már a gyakorlatban is bevált intézkedéseit, a melyek egyrészt lehetővé teszik a ház munkálkodásának nagyobb mérvű igénybevételeét, másrészt azonban korlátoznák a többség esetleges visszaéléseit is azáltal, hogy a rendkívüli hosszúságú ülések

megállapítását még két különös korlátozó biztosítékhoz kötik t. i. *a*) az elnök hozzájárulásához, *b*) a nagyobb «*quorum*»-hoz, az indítvány megtételénél, valamint az indítvány megszavazásánál is.

III.

Kényelmes és ép ezért eléggé gyakran igénybevett eszköze az obstructiónak az úgynevezett «sürgösségi interpellatiók és napirend előtti felszólalások» tömeges bejelentése. (204. és 206. §-ok.) A mai szabályok szerint a bejelentés az elnöknél eszközzendő, a ki a kért engedélyt belátása szerint megadhatja vagy megtagadhatja. A megtagadás azonban nem végleges, mivel a képviselőnek jogában áll az elnök elutasító határozatával szemben a házhoz apellálni, a mely azután az elnök által előterjesztendő kérelem fölött vita nélkül és egyszerű szavazással dönt. Ez az utóbbi, az ügymenet rendjét látszólag biztosító intézkedés a gyakorlatban azonban hatástalannak bizonyul, mivel házszabályaink egyéb intézkedései módot adnak az ellenzéknek, hogy a házszabályok intencióinak ellenére a döntést itt is kinyújtsák és ezzel a ház tárgyalásai rendjét megakaszszák.

Támaszkodva a házszabályok azon rendelkezésére, mely szerint tíz tag kivánságára a szavazatok fej szerint összeszámítandók, szintűgy arra a rendelkezésre is, mely szerint a szavazatok összeszámításának eszközlése előtt 20 tagnak kifejezett kivánságára öt percnyi szünet engedélyezendő, az ellenzéknek módjában állott pl. tíz *controvers* kérdés felvetésével a fej szerinti összeszámítást tízszer elrendeltetni, még pedig mindannyiszor az előzetes öt percnyi szünet kihasználásával. Ez tehát már magában véve is legalább *egy órai* késedelmet (időtöltést) jelent nem is szólva arról, hogy a gyakorlatból tudhatjuk, mikép a tanácskozások felfüggesztése után a ház rendjének visszaállítása mindig bizonyos időt igényel. Már most tekintetbe véve az amúgy is rövidre szabott ülésezési időt, nyilvánvaló, hogy az ellenzék milyen hatalmas obstructio-

nális fegyverekkel rendelkezett azokban a szakaszokban, a melyek hivatása pedig csupán csak a ház ellenőrzési jogának hatékony fokozása lehetne. Szerintünk a ház elnökének pártatlan döntése már magában véve is elég garancia lehetne arra, hogy valóban sürgős és a közérdekből is fontos esetekben az interpellatiók és felszólalások soron kívül is előterjeszthetők legyenek. Ha azonban ezzel szemben mégis szükségesnek látszanék a ház végleges döntésének provokálása, feltétlenül módot kell arra nézve is találni, — hogy e döntés ne szolgálhasson alkalmul a ház valóban «sürgős teendőinek» az elodázására. E módot részünkről a házszabályok olyan intézkedésében találnók, melyben kimondatnék, hogy ha többen kívánnának, (az elnök elutasító határozatának ellenére) sürgős interpellatiót előterjeszteni vagy pedig a napirend előtt felszólalni, úgy a ház mindenekelőtt vita nélkül és egyszerű szavazással dönt a felett, vajjon általában megengedhetőnek tarthatja-e ezen a napon a sürgős interpellatiók előterjesztését, illetőleg a napirend előtti felszólalásokat? Ha a ház döntése nemleges lenne, minden további kérdés mellőzésével az elnök elutasító álláspontja marad érvényben, ellenkező esetben azonban az elnök köteles lesz minden kérdést külön-külön a ház döntése alá bocsátani. Nézetünk szerint az interpellálni, illetőleg a napirend előtt felszólalni kívánó képviselők jogain nem esnék az által csorba, ha a ház előzetesen a felett az alapkérdés felett döntene, hogy kíván-e általában ezen a napon interpellatiók előterjesztésével, illetőleg napirend előtti felszólalások meghallgatásával foglalkozni? A ház a maga munkabeosztásának az ura és így nem sérti mások jogait, hanem csak a magáét gyakorolja az által, ha a munkabeosztását közvetlenül érdeklő ügyben saját hatáskörében dönt. Abban az esetben pedig, ha a ház úgy döntene, hogy általában nem emel kifogást az interpellatiók előterjesztése, illetőleg a napirendet megelőző felszólalások ellen, akkor a továbbiakban módot kell nyújtani a háznak, hogy az egyes kérdések fontossága vagy sürgőssége felett «in concreto» dönthessen, a mi viszont az egyes kérdések külön-külön való előter-

jesztését teszi szükségessé. Hogy azonban az előterjesztett kérdések feletti szavazás tényleg gyorsan folyjon le, erre nézve biztosítékot találhatunk a mai sürgősségi szakaszok azon általánosítandó intézkedésében, mely szerint a szavazatok fej szerinti összeszámítását csakis 100 jelenlevő képviselő kérelmére kell elrendelni, hogy továbbá az öt percznyi szünet engedélyezésének egyáltalában helye nincs.

Házszabályaink 213. §-a kimondja, hogy a vita bezárása után és a szavazás megejtése előtt zárszó címén az ismételt felszólalás joga azokat is megilleti, a kik a vita folyamán olyan indítványt terjesztettek elő, a melyet tíz képviselő aláírásával támogat. Házszabályaink ezen szakaszának csak helyeselhető czélzata az, hogy a ház egy része által fontosnak jelzett indítvány a vita folyamán ugyanabban a védelemben részesüljön, mint maga a javaslat, azaz a mint az előadót megilleti a zárszó azért, hogy a vita folyamán felmerült nézetekkel és véleményekkel szemben a javaslat igazait megvédelmezhesse, úgy a fontosabb indítványok előterjesztői is módot találjanak arra, hogy indítványukat a döntés előtt közvetlenül még egyszer indokolhassák. Természetes azonban, hogy a zárszónak ezen joga csakis azt illetheti meg, a kinek indítványa magával a tárgyalás alatt levő javaslattal kapcsolatos, viszont hogy olyan indítvány, a mely a javaslattól független, azzal semmiféle szerves vonatkozásban nem áll, ezen szakasz rendelkezései alá nem is tartozhatik, hanem mint «önálló indítvány» kezelendő. Ennek ellenére tapasztaltuk, hogy a tárgyalások folyamán sokszor olyan indítványokat is terjesztettek elő (még pedig tíz aláírással ellátva), mely indítványok magával a javaslattal az előterjesztés időpontját nem tekintve, semmiféle kapcsolatban nem állottak, s mind a mellett mégis arra használtattak fel, hogy az indítványozónak egy újabb «felszólalását» biztosítsák. Maguk a felszólalások pedig legtöbbször túlmentek az indítvány tárgyán és valóságos megismétlését jelentették a már «bezárt» vitának. A mai házszabályok szerint is kétségtelen az elnök azon joga, illetőleg kötelessége, hogy a tárgyalások rendjének megóvása

czéljából visszautasítson minden olyan indítványt, a mely a tárgyalás anyagával nem kapcsolatos. Csakhogy az elnök ezen joga a gyakorlatban illusoriussá lett az által, hogy az ellenzék egyszerűen nem respectálta az elnök ezen irányú döntését, hanem ebben csak ürügyet látott egy sokszor végtelen hosszúságú házszabályvita megkezdésére, úgy hogy az elnök — csakhogy ennek a hosszú vitának elejét vegye — inkább elnézte, hogy olyan «indítványozók» is éltek a zárszó jogával, a kiket ezen jog «in merito» meg nem illethetett volna. Ép ezért szükségesnek látnánk, ha a házszabályoknak ezen rendelkezése is kiegészítették, még pedig olyformán, hogy kimondatnék, mikép az olyan ellenindítványok, a melyek a napirenden levő tárggyal kapcsolatban nem állanak és mint ilyenek önálló indítványok jellegével bírnak, az elnök által visszautasítandók. Ha az ellenindítványt előterjesztő képviselő ebbe bele nem nyugodnék, a vitás kérdés felett a ház vita nélkül és egyezzerű szavazással döntene.

IV.

A karzatokat látogató közönséget főleg utóbbi időben bizonyára sokszor bosszantotta az elnöknek az a kijelentése, mely szerint: «Mint hogy 20 képviselő úr a zártülés elrendelését kérelmezte, a zárt ülést ezennel elrendelem és a karzati közönséget távozásra felhívom». A bosszankodó közönség talán nem is sejtette, hogy az elnök bosszúsága sem volt az övénél kisebb, de a házszabályok rendelkezéseivel szemben ő sem tehetett egyebet, mint hogy a zárt ülést elrendelte, noha tudta, hogy a nyilvánosság kizárására semmiféle ok sem forog fenn. Kevés szakasza van mai házszabályainknak, a mely gyökeresebb orvoslásra szorulna, mint az, a mely a zárt ülések elrendeléséről intézkedik. Nem is csodálható, hogy az obstruáló kisebbség különös kedvvel vetette magát ezekre a rendelkezésekre, a melyek tényleg az ellenzék 20 tagjának kénye-kedvétől tették függővé a magyar népképviselőlet működését. Láttuk is az elmúlt évben, miként teltek el napok zártülésekkel és hal-

lottuk ezenfelül elégszer azt a fenyegetést is, hogy ha az elnök ebben vagy abban a kérdésben nem enged, úgy azonnal «zárt ülést» fognak kérni. A zárt ülést kérő ivenk ehhez képest sokszorosított példányokban állandóan ott szerepeltek az obstructio fegyvertárában, mert az ellenzék tudta, hogy ezzel a fegyverrel szemben az elnök és a többség csakugyan tehetetlenek. Igaz, hogy talán módjában állott volna az elnöknek a nyilvánvaló visszaélésekkel szemben a házszabályok szigorúbb (a rendbontás meggátlására irányuló) rendelkezéseit is igénybe venni, módjában állott volna talán a felelősség kérdésének felvetésével a zárt ülés elrendelését indokolatlanul kérő képviselőkkel szemben a ház fegyelmi hatóságát megszólaltatni, mindez azonban a szenvedélyek oly mérvű fokozásával járt volna, hogy az elnök természetesen vonakodott erre az útra lépni, mert felelőssége érzetében a maga részéről kerülni kívánta a controvers kérdések felvetését.

Végig gondolva azonban a zárt ülésekkel üzött visszaélést, sine ira megállapíthatjuk, hogy az a ház képviselő, a kinek a kívánságára a ház «zárt üléssé alakul át» (mert ez a terminus technikus), azaz, hogy a «nyilvánosság kizárásával» megszűnik «házzá» lenni, tulajdonképpen olyan nagy és messzekihatású jogot gyakorol, a mely lehetetlen, hogy korlátlan legyen, mert különben nem jogi, hanem «hatalmi állapotról» lenne szó. És ez már azért sem lehetséges, mivel a másik két factor (az elnök és a ministerek valamelyike), a ki szintén kívánhatja a háznak «zárt üléssé leendő átalakulását», felelősség alatt cselekszik, és így elképzelhetetlen egy olyan minister vagy házelnök, a ki indokolatlanul élni merészkednék a ház tárgyalásait megakasztó ezen jogával. A harmadik tényezőnek (ház képviselő) felelőssége sem lehet kisebb, mert hisz cselekedetének a következményei is ugyanazok és ép ezért a ház tanácskozási rendjének megbolygatásáért ép úgy felelősségre vonhatók a ház által, mint akár a házelnök vagy a ministerek valamelyike. A felelősségrevonásnak a módja itt csakis a ház disciplinaris jogkörébe tartozik, a minthogy általában a háznak tagjai felett gyakorolt

fegyelmi hatósága pótolja azt a függelmet, a melyet a hivatali állásokban a felsőbbség gyakorol. A gyakorlattal szemben mindez persze csak akadémikus értékű, mert a gyakorlat a képviselőknek ezt a felelősséget nem ismerte el és így tényleg 20 képviselő belátására és lelkiismeretére volt bízva, hogy ezen jogával mikor és milyen körülmények között éljen. Nem hihetjük, hogy az elmúlt tapasztalatok után akadhasson még valaki, a ki a zárt ülések elrendelésének majdnem korlátlan voltát továbbra is fenntartani kívánná, részünkről legalább alig ismerünk oly más teret, a hol több joggal volna követelhető a legnyilvánvalóbb szabadosság korlátozása. E célból szükségesnek látnók mindenekelőtt a zárt ülést kívánó képviselők számának felemelését körülbelül 100 képviselőre a mai 20 helyett. A zárt ülést kérő íven pedig mindenkor megjelölendő lenne az ok is, a mely miatt a ház ülésének a megszakítása, illetőleg a zárt ülés elrendelése kívántatik. Szintügy indokolandó a miniszternek, illetőleg a ház elnökének a zárt ülés megtartására vonatkozó kívánsága is. A zárt ülés elrendelésére vonatkozó indokolt kívánságom a háznak az elnök által bejelentetvén, a ház vita nélkül és egyszerű szavazással döntene a felett, vajjon szükségesnek látja-e a közölt ok alapján az ülés azonnali megszakításával a zárt ülésnek elrendelését. Ha a ház többsége a zárt ülés azonnali elrendelését kívánná, akkor az elnök ehhez képest haladéktalanul intézkednék, ellenkező esetben a zárt ülés csakis a napirend letárgyalása után, de a nyílt ülés végleges berekesztése előtt lenne csak elrendelendő. Ha a házszabályoknak ily irányú módosítása érvényre emeltetnék, kétségtelen, hogy az obstrukciónak egyik legveszedelmesebbnek, mert legkényelmesebbnek bizonyult eszköze kiküszöböltnek volna mondható.

V.

A tanácskozás befejeztével a szavazás szabatos megajtése céljából az elnök a kérdés feltevése iránt javaslatot tesz. E javaslat céljából kifolyólag természetes, hogy ha a

háznak valamely tagja a proponált kérdésben nem látja megadva a lehetőséget, hogy véleményét meggyőződéséhez képest pontosan kifejezhesse, akkor az elnök javaslatával szemben észrevételeit megtehesse, illetve a kérdés szabatosabb formulázása iránt javaslatait megtehesse. Ha ez az eset bekövetkezik, úgy természetesen a ház kialakulandó többsége lesz az, a mely a vitás kérdésben a döntést meghozza. A házszabályok ezen rendelkezése tehát kétségtelenül helyes és mint ilyen, fenntartandó, mivel a határozathozatal fontossága igényli, hogy a háznak lehetőségig valamennyi tagja a feltett kérdés bordereje és így leadandó szavazata következményei felől is tisztában legyen. De csakis ennek a megnyugvásnak a létrehozása lehet e szakasznak célja és minden oly messzemenő vita, a mely a kérdés feltevése körül kialakul, már ellentétben van a házszabályok szellemével, mert a befejezett tanácskozás után a döntésnek mielőbb be kell következnie. A midőn tehát a kisebbség a kérdés feltevése körül hosszadalmas és vég nélküli vitákat provocált — igen sokszor akkor is, a midőn a kérdés «egyszerűségénél» fogva a félreértés fennforgása is kizártnak látszott — akkor a kisebbség kizárólag csak kihasználta azt a formai lehetőséget, a melyet a házszabályok nem eléggé pontos szövegezése a ma számára itt is fennhagyott. Senkinek érdekét nem véljük érinteni, ha a kérdés feltevése körül esetleg megindulandó vitát terjedelmében korlátoztatni kívánjuk azáltal, hogy kimondatnék, miszerint a kérdés mikénti feltevése felett, ha csak a ház az elnök által javasolt kérdéshez hozzá nem járul, legfeljebb négy szónoknak meghallgatása után a ház vita nélkül és egyszerű szavazással dönt.

A szavazás megejtésének módját illetőleg — így nevezetesen a névszerinti szavazások elrendelésének korlátját illetőleg is — csak utalhatunk a mai házszabályok ú. n. «sürgősségi szakaszainak» rendelkezéseire, mely rendelkezések általánosítva, hivatva lehetnének a tárgyalások menetének rendjét biztosítani, a nélkül, hogy ezáltal a kisebbség jogosult érdekein bármi tekintetben is csorba ejtetnék.

A kérvényeket illetőleg — bár nézetünk szerint az eljárás a mai házszabályok szerint is eléggé világosan körül van írva — mégis felemlítendő volna, hogy a kérvények mindenkor felolvasatlanul, vita és ellentmondás nélkül tétetnek át a kérvényi bizottsághoz, mely a kérvények további elintézését illetőleg egyedül van hivatva konkrét javaslatot tenni.

A törvényhozási munka komolysága kétségtelenül visszatükröződik abban a kötelességtudásban is, a melylyel az egyes képviselők a képviselőház működésében részt vesznek. És bár a képviselői állás függetlensége nem teszi lehetővé, hogy a coactiv rendszabályok hosszú sorozatával a képviselők kötelességtudására állandóan kényszerít gyakoroljunk, mindazonáltal az elmúlt évek tapasztalatai arról is meggyőzhetek, hogy minden ellenőrzés hiányában a képviselők kötelességtudása egymagában véve még nem nyújt elég biztosítékot arra, hogy a képviselők az ország egyetemének tartozó kötelességeiknek tényleg meg is feleljenek. A «botránnyosan» üres házak távolról sem tartoztak a ritkasághoz és így akárhányszor megesett, hogy a ház tárgyalási lehetőség — a házszabályszerű quorum hiányában — egyedül az ellenzék «kegyétől» függött, a mennyiben nem vetette fel a tanácskozási képesség számbeli constatalásának a kényes kérdését.

Azt a szempontot mellőzve, hogy a tárgyalásoknak illetéknép vezetése a mindenkori elnökre nézve is felette kínos, mert a házszabályok pontos kezelését felette megnehezíti az a tudat, hogy a tanácskozás menete bármely pillanatban megakadályozható, a képviselőknek nagymérvű és szembetűnő hanyagsága «kifelé» is igen rossz hatást kelt és nem kis mértékben járul a tekintélynek azon fokozatos hanyatlásához, a melyet a parlamentet illetőleg, sajnos, mindinkább tapasztalunk. Ezen szempontok által vezéreltetve, kívánatosnak tartanók, ha egy-egy képviselő ismételten is megállapított hanyagsága vagy kötelességmulasztása a mainál hatékonyabb megtorlásban részesülne, mert azokat, a miket erre vonatkozólag a mai házszabályok tartalmazznak, a gyakorlatban mindenképen elégteleneknek ismertük fel. Véleményünk szerint nem mennénk túl a

szükséges határokon az által, ha kimondanánk, hogy az a képviselő, a ki ugyanazon ülészak tartama alatt már két ízben volt távol a névsorolvasásnál a nélkül, hogy elmara-dását kellőkép indokolta volna, ha ismétlen is ebbe a mulasztásba esik, a ház által jegyzőkönyvileg megrovandó és az erre vonatkozó jegyzőkönyvi kivonat az illető képviselő választókerületében a ház elnökének rendelkezésére közhírré teendő. A jegyzőkönyvi megrovással kapcsolatban az illető képviselő tiszteletdíjának ¹ 12-részt el-veszti.

VI.

A legközelebbi mult sajnálatos és szomorú eseményei, nemkülönben e szomorú események felidezésében közvetlenül részes előzmények kötelességünké teszik, hogy a ház ú. n. fegyelmi rendjével, a fegyelmet gyakorló közegekkel, szintúgy a fegyelmezés eszközeivel is behatóbban foglalkozunk. És a midőn első sorban és mindenekelőtt az elnök személyével és szükséges kvalitásaival kívánunk foglalkozni, távol áll tőlünk minden pártpolitikai vonatkozás és csupán csak meggyőződésünknek kívánunk kifejezést adni abban, hogy a ház rendjét legelső sorban is e rend közvetlen örével, az elnök személyével hozzuk kapcsolatba. Mert tekintve azt a nagy és mindenre kiterjedő befolyást, a melyet az elnök a ház egész működésére nézve gyakorol, mi sem természetesebb annál, hogy az elnöknek állandóan birtokában kell leunie azoknak az erőknek, a melyek nélkülözhetetlenek arra, hogy nagy felelőségekkel egybekötött hivatásának meg is felelhessen. Az elnöki erő (=tekintély) forrását első sorban két tényezőben látjuk és találjuk: az elnök teljes függetlenségében és feltétlen, minden kétely felett álló pártatlanságában. Mert csak a mindenkivel szemben független elnök rendelkezik a kellő erélylyel, hogy a ház vezetésében meggyőződése és lelkiismerete parancsszavának érvényt is szerezzen, viszont csak a teljesen pártatlan elnök rendelkezik azzal a szükséges tekintélylyel, hogy intézkedései mindenki által tiszteletben tartassanak, mint olyan valakié, a ki egymagában felette állva a pártszenvédeyeknek, egye-

dül lehet hivatott e szenvedélyeken való uralkodásra s ha kell, azok megfékezésére is.

Szükséges, hogy az elnök függetlensége nemcsak a pártokkal, de a kormánnyal szemben is fennálljon és ezért a ház megválasztott elnökét a lehetőségig ki kell kapcsolni a napi politika változékony esélyeiből. Sőt ép ezekkel szemben az elnök egyéniségének kell kifejezésre hozni azt a stabilitást, a mely a ház tanácskozásainak «pártatlan vezetését» egyaránt kötelességgé teszi, bármely párt gyakorolja is pillanatnyilag az uralmat.

És e tekintetben csak helyeslőleg utalhatunk arra a felvetett eszmére, a mely az elnököt intézményileg is függetleníteni kívánná a politikai élet küzdelmeitől, a minek külső kifejezéseül szolgálhatna az eskü, a melylyel a hivatalt elfoglaló elnök pártatlanságát és a házszabályok szigorú megtartását a ház színe előtt ünnepélyes alakban megerősíti.

De ha a függetlenség azon, az angol Speaker állásában kifejezésre jutó teljes mérvének talán nem is felelhetünk meg, egyre mindenestre törekednünk kell és ez az, hogy az elnök addig, a meddig magas méltóságát betölti, tényleg távol tartsa magát minden pártpolitikai nyilatkozástól, mert egyrészt csak így lehet képes szükséges függetlenségét megőrizni, másrészt azt az elfogulatlanságát megtartani, a mely pártatlanságának biztosítéka, mondhatni, hogy lélektani motívuma. S ha az elnök személyének megválasztásában a többségi akarat kifejezésre jut is azáltal, hogy az elnököt a többség a maga kebeléből választja, e választás tényének a megválasztottra nézve azt kellene jelenteni, hogy őt pártja maga fölé, tehát mintegy a pártból is «kiemelte», a mi által elnöksége tartamára az elnök megszűnt bármely pártnak is activ tagja lenni.

Az elnök kezébe adandó hatalom nagysága egyenesen nélkülözhetetlenné teszi az elnök függetlenségének és pártatlanságának külső kidomborítását is, ha csak nem akarjuk, hogy az elnök a párturalmi viszonyok expositurája legyen és ezzel részesévé váljék a parlament normális tevékenységét veszélyeztető pártközi tusakodásoknak.

Pártatlanságának nyilvánvaló kifejezése nélkül nem várható, hogy az elnök intézkedései és rendelkezései általános megnyugvással találkozhassanak és ha már magában véve is nehéz a parlament viaraival szemben a rendnek fenntartása, teljesen lehetetlen vállalkozás, mihelyt a rend fenntartása érdekében tett intézkedések a «pártosság» gyanújával illethetők. Ép ezért nem elégedhetünk meg azzal, hogy a pártatlanság attributumai csakis az elnök személyében összpontosuljanak, hanem kívánatosnak tartjuk, hogy a ház fegyelmi hatóságát gyakorló collegiális fórum is, mintegy a pártkereteken felül állva szerveztessék. Az ezen functiót ma teljesítő mentelmi bizottságot ép ezen okoknál fogva nem tartjuk arra alkalmasnak, hogy a képviselők felett a pártatlan bíró szerepét betöltse és szükségesnek látjuk a «fegyelmi bizottságnak» jurszerű alakítását. A pártatlanság teljes biztosítékaival ellátva, mind az elnököt, mind a bizottságot felruházhatjuk a mainál jóval hatékonyabb fegyelmi jogkörrel, illetve ebben az esetben nem látnánk akadályát annak sem, hogy a ház tanácskozási rendjének biztosítása céljából a külföldi parlamentek szigorúbb szabályai nálunk is bevezetessenek. E tekintetben utalunk különösen a francia példára, a hol a coercitiv rendszabályok hosszú és fokozatos sorozata áll az elnök, illetve a ház rendelkezésére és a hol a rendbontó cselekménnyel kapcsolatos következmények elejét veszik annak a lehetőségnek, hogy mint nálunk is, az elnöki rendreutasítás egykönnyen «pusztában elhangzó szóvá» változhassék át. Hisz ha bárki is átolvassa egy-egy zajosabb ülésnek a naplóját, meggyőződhetik arról, hogy az ülés bizonyos stádiumában a rendbontó közbeszólások és az elnöki rendreutasítások szokottakká változnak s nem is tartozik a ritkaságok közé, hogy egy ilyen ülésen ugyanaz a képviselő négy-öt, sőt több rendreutasításra is kényszerítse az elnököt. A francia házszabályok szerint ez lehetetlen volna, mivel a francia szabályok szerint már ugyanannak a képviselőnek ugyanazon ülésen szükségessé vált második rendreutasítása is a jegyzőkönyvbe foglaltatik, a minek következménye, hogy az ekként meg-

rótt képviselő 15 napon át tiszteletdíjának a felét elveszti. Ha ez a szabályozás sem mutatkoznék elegendőnek, azaz, ha a képviselő ennek ellenére is folytatná a rend megzavarását, ellene a «megrovásnak» (censure) van helye, a melyet a ház vita nélkül és egyszerű szavazással alkalmaz és mely megrovással kapcsolatban a pénz-bírság egy havi tiszteletdíjnak a feléig terjed. Hasonlóképp megrovás éri azt a képviselőt is, a ki 30 napos időközön belül már három ízben rendre volt utasítva, a ki zajos jeleneteket előidéz, illetőleg a képviselők egy részét rábeszéli, hogy a ház tanácskozásából testületileg távol maradjanak, vagy a ki képviselőtársaival szemben sértő kifejezéseket vagy fenyegetéseket használ. Végül a megrovás záros (ismétlés esetében egész 30 napig terjedő) határidőhöz kötött kizárással és az $\frac{1}{2}$ tiszteletdíj élvezetének két hónapra szóló megvonásával szigorítva alkalmazandó minden olyan képviselő ellen, a ki az egyszerű megrovással szemben ellenmondást tanusított, vagy pedig ugyanaz alatt az ülészak alatt két ízben van házhatározatilag megróva. Ugyancsak ezen szigorított eljárás alkalmazandó azon képviselővel szemben is, a ki nyílt ülésen a közrend vagy az alkotmányos törvények ellen lázít, vagy pedig a ki a ház elnöke, a ház, a köztársaság elnöke, a senatus vagy a kormány tagjai ellen sértő kifejezéseket vagy fenyegetéseket használ. Mint látjuk, a francia házszabályok nagy körültekintéssel és helyes casuistikával alkalmazzák a «fokozatosság» elvét, a minek gyakorlati következménye csak az lehet, hogy a disciplinaris rendszabályok végső következményeire ott csak ritkán kerülhet a sor. Érdekesnek tartjuk annak a módnak ismertetését is, melylyel a francia házszabályok a ház «kizáratási határozatainak» érvényt szereznek. Ha a képviselő a ház elnökének felszólítása ellenére az üléstermet nem hagyja el, az elnök az ülést felfüggeszti és csak akkor nyithatja meg újból, ha a kizárt tag már eltávozott. Ha pedig a kizárás tartama alatt a képviselő visszatérne a törvényhozás palotájába (le palais législatif), a quæstorok rendeletére letartóztatják és egy erre kijelölt helyiségbe vezetik, a hol maximálisan három napig fogva tartható

(retenu). Ha a kizárás tartama alatt a ház üléstermében megjelennek, jelenléte megállapítván, az elnök felfüggeszti az ülést és a képviselő letartóztatását és megfenyítését az elnök rendeletére a quæstorok foganasítják (*Házszabályok*, 126. Art.). Valószínű azonban, hogy a házszabályok ezen rendelkezéseinek igénybevételére a gyakorlatban nem igen kerül a sor s hogy a ház hozott határozatai iránti «általános» tisztelet egyúttal a rendnek legfőbb biztosítéka is.

Ezek előrebocsátása után a háznak fegyelmi jogkörét tagjaival szemben a következőkben véljük szabályozandónak:

A ház fegyelmi hatóságának a szervei: a) az elnök, b) a fegyelmi bizottság.

a) Az elnök fegyelmi hatásköre:

1. (Mai 221. §.) Ha valamely képviselő beszéde közben a közerkölcsiséget és illemt sértő vagy egyébként a ház tekintélyével össze nem férő kifejezést használ, vagy ha valamely ország, nemzetiség vagy hitfelekezet ellen gyűlöletre izgat, vagy végül a háznak bármely tagja vagy pártja ellen durva sértést követ el, az elnök őt rendreutasítja. Ha szóló az elnök rendreutasítása után ugyanazon ülés folyamán a fennebbi hibát megismétli, az elnök tőle a szót azonnal megvonja, egyúttal pedig a háznak vita nélkül is egyszerű szavazással kifejezésre jutó hozzájárulásával az illető képviselő ellen a jegyzőkönyvi megrovást alkalmazza. A jegyzőkönyvi megrovás az illető képviselő tiszteletdíja ¹/₂₄-részének elvesztését vonja maga után.

2. (Mai 255. §.) Ha a ház valamely tagja a rendet zavarja, az elnök őt névszerint rendreutasítja. Ha az illető tag a rendzavarást folytatja, illetőleg ugyazon ülés folyamán újabb rendreutasításra okot szolgáltat, az elnök a rendzavaró képviselőt — saját hatáskörében — a ház fegyelmi bizottsága elé utasítja.

Az elnök rendreutasítása, illetve intézkedése ellen felszólalni nem szabad, a rendreutasítást vita tárgyává tenni bármi czimen is feltétlenül tilos.

Ha valamely tag az elnök intézkedésének mégis ellenszegülne vagy ha az elnök intézkedéseivel szemben az

elnök tekintélye ellen sértő magatartást tanusítana, vagy ha különösen állandó rendzavarásával a ház tanácskozását megakasztaná, az elnök jogosult a háznak vita nélkül és egyszerű szavazással kifejezésre jutó hozzájárulásával az illető tag ellen a birsággal egybekötött jegyzőkönyvi megrovást alkalmazni, melynek következtében az ekként megrótt képviselő évi tiszteletdíjának ¹/₁₂-részét vesztí el. Ha az egyszer a fennebbi módon már megrótt képviselő ugyanazon ülésszak alatt hasonló hibába visszaesik, a megrovással egybekötött birság a tiszteletdíj ¹/₆-áig (két havi) emelkedik. Ha pedig valamely tag rendzavarása ezen túlmenőleg is megtorlást igényelne, nevezetesen ha valamely képviselőnek a ház tanácskozásaiból való időleges kizárása felől kellene intézkedni, akkor az elnök javaslatára a ház vita nélkül és egyszerű szavazással kimondhatja azt is, hogy a ház tanácskozási rendjét súlyosan megzavaró képviselő a ház aznapi üléséről kitiltatik. A ház ezen határozata folytán az elnök az ülés egyidejű felfüggesztésével a képviselőt az ülésteremnek elhagyására felhívja. Ha az illető képviselő az elnök felhívásának eleget nem tenne, avagy a ház határozata ellenére is az ülés folyamán a terembe visszatérne, ellene ugyanazok a rendszabályok lesznek alkalmazandók, mint a melyek a fegyelmi bizottság javaslatára időlegesen kizárt, de e határozattal ellenkező képviselővel szemben irányadók.

b) A fegyelmi bizottság. A mai házszabályok szerint a háznak fegyelmi bizottságát — különös hatáskörben — a «mentelmi bizottság» pótolja. A mentelmi bizottság összetételében kifejezésre hozza a háznak pártokban való tagoltságát, azaz, a mentelmi bizottság ép oly politikai színezetű bizottság, mint a háznak bármely más bizottsága. Már pedig — a mint azt fennebb már kifejtettük — a ház disciplinája hatékony gyakorlásának előfeltétele az, hogy az a szerv, a mely ezen hatáskört gyakorolja, a pártatlanság és függetlenség ismérveivel birjon, azaz mindenképen a pártok fölött álljon.

Ép ezért nem látjuk a mentelmi bizottság fegyelmi hatáskörét fenntartandónak, hanem kívánjuk, hogy a ház

fegyelmi bizottsága juryszerű alakban szerveztessék. E tekintetben például szolgálhat az összeférhetlenségi ügyek elbírálására kiküldött jury, a mely a contentiosus ügyek elbírálására alkalmasnak bizonyult. Egyes részletkérdésekben az eljárás természetszerűen módosítandó lenne, így az eljárás szükséges gyorsítása szempontjából kimondandó lenne, hogy a fegyelmi bizottság kisorsolása a bizottság eljárását igénylő eset bejelentését követő ülés végén eszközendő, a mi viszont az esetleg jelen nem lévő tagok igazolásánál egy nagyobb latitudo megengedését tenné szükségessé. A bizottság tárgyalása az előadó előterjesztésével venné kezdetét, a ki a tenyálladék megismertetése után javaslatot tesz az alkalmazandó megtorlás mérvére nézve. Az előadó után, ha ezen jogával élni kíván, az érdekelt képviselő is mindig meghallgatandó. Ennek megtörténtével, vagy ha a képviselő nyilatkozni nem kíván, az előadó javaslatának előterjesztése után a bizottság az előadottakat tárgyalás alá veszi és ennek befejeztével egyszerű többséggel és nyílt szavazással határoz a ház legközelebbi ülése elé terjesztendő javaslata felett. A bizottság javaslatát a tárgyalásról felvett jegyzőkönyv kapcsán az előadó terjeszti a ház elé, mely alkalommal a netaláni kisebbségi vélemény is előterjesztendő. A ház ezeknek meghallgatása után vita nélkül és egyszerű szavazással dönt a bizottság javaslata felett.

A fegyelmi bizottság javaslata szólhat:

a) A háznak ünnepélyes megkövetésére.

b) A jegyzőkönyvi megrovásnak a *Hivatalos Lapban* és az illető képviselő kerületében falragaszok által eszközendő közzétételére. Mindkét esetben a képviselő tiszteletdíjának $\frac{1}{2}$ -részét elveszti.

c) Mindazon esetekben, a midőn az illető képviselő ugyanazon ülészak alatt pénzbírsággal egybekötött megrovásban már részesült, úgyszintén ha ugyanazon ülészak alatt a képviselő már másodízben van a fegyelmi bizottság elé utasítva, a fegyelmi bizottság javaslata határozott tartamú, időleges kizárás elrendelésének véleményezésére terjed ki. A kizárás időtartama nyolcz naptól 30 napig terjed-

het és mindenkor az egynegyedévi tiszteletdíjnak elvesztésével kapcsolatos. A kizárást kimondó határozat a *Hivatalos Lapban* közlendő és a képviselő kerületében falragaszok útján közhírré lenne teendő. A kizárt tag, mielőtt helyét újból elfoglalná, a házat ünnepélyesen megkövetni tartozik.

VII.

A magyar parlament történelmének legszomorúbb lapjai közé fognak tartozni azok, a melyek az elmúlt hónapok eseményei megörökítésének lesznek fenntartva. Kítűzött célunkhoz szigorúan ragaszkodva, itt sem kívánunk a történetek felett egy vagy más irányban kritikát mondani és ezért kizárólag csak annak a konstatálására szorítunk, hogy ezen események közé nem csupán a rendőri karhatalomnak szokatlan mérvű és mintegy már állandósult igénybevételét soroljuk, hanem szükségképen és okszerűen azokat a cselekményeket is, a melyek a ház rendjének teljes felforgatását céltudatosan és következetesen üzték, azon nyíltan bevallott szándékkal, hogy addig, míg a «reparatio» be nem következik, addig rendről, házszabályról, tárgyalásról egyáltalában még csak szó sem lehet. És nem keresve, sem nem vitatva jogosultságát ennek a szélső álláspontnak, csak azt kívánjuk megállapítani, hogy ennek az álláspontnak érvényesítése az összeütközést elkerülhetlenné tette, a minthogy ennek az összeütközésnek a felidézése volt a támadásoknak legközelebb fekvő célzata is.

Az elnök által a rögtöni intézkedés fennforgásának szükségére való hivatkozással kitiltott, utóbb pedig a mentelmi bizottság javaslata alapján kizárt képviselők nem ismerték el ezen intézkedéseknek legalitását, hanem azokkal demonstratív módon szembehelyezkedve, visszatértek a házba, hogy ezen cselekedetükkel a karhatalom igénybevételét mintegy kikényszerítsék. Hogy az elnök a karhatalom igénybevételétől el nem zárkozott s hogy napokon át a magyar népképviselőt csarnokában rendőrség tartózkodott, ez szomorú emléke a juniusi, ille-

tőleg szeptemberi napoknak. Ha azonban a politikai élet szenvedelméből magunkat kiemelve, a helyzetet — főleg a jövő érdekében — abból a szempontból kívánjuk megvilágítani, a mely a ház rendjével és hozott határozataival nyíltan és tudatosan szembehelyezkedő képviselőkkel szemben alkalmazandó rendszabályokra vonatkozik, akkor kétségtelen, hogy a ház rendjének és tekintélyének megóvása nem nélkülözhet olyan «szélső» eszközöket sem, a melyek a támadások szélsőségeihez képest azokkal megfelelő arányban is állanak. A ház kizárási jogát a házszabályok elismerik, természetes tehát, hogy a ház határozatának hatályát nem lehet függővé tenni a kizárással sujtott képviselő hozzájárulásától, hanem szükséges hogy úgy, a mint ez a francia házszabályokban is történik, a határozat végrehajtásának módjairól és eszközeiről is provideálva legyen. Ma érvényben levő házszabályaink hiánya, hogy e tekintetben semmiféle intézkedést nem tartalmaznak, a miáltal a bizonytalan jogállapottal mindenkor kapcsolatos zavarok felidézéséhez vezetnek. És ha ezen contentiosus kérdés szabályozásánál nem tekintjük is a parlament békéjét most feldúló abnormális állapotokat, azon reményben, hogy mindaz, a mi június 4-ével kapcsolatban történt, magában álló és meg nem ismétlődő jelenség, mégis szükségesnek látjuk, hogy a ház kizárási határozatával bármikor is ellenszegülő képviselővel szemben az eljárás pontosan körülírassék.

Nézetünk szerint a ház határozatával kizárt képviselő a kizárási időleges tartama alatt nem gyakorolhatja képviselői jogát abban az alakban, hogy a ház ülései alatt mint képviselő a házban megjelenhessék, mert hisz ép ezen jog gyakorlásának időleges felfüggesztése a kizárási határozat lényege. A kizárt képviselő tehát — persze csak időlegesen — semmivel sem igényelhet más elbánást, mint az a karzati közönség, a mely a nyilvánosság jogcíme alatt az arra külön fenntartott és kijelölt helyen, a ház ülésein mint hallgatóság részt vehet és mely közönség által megőrzendő csend és rend felett az elnök szigorú ellenőrzést gyakorol, sőt a szükséghez képest joga-

sult a csend és rend fenntartását a karhatalom (fegyveres erő) igénybevételével is biztosítani. A francia házsabályok, mint láttuk, ezen a felfogáson még túlmétek akkor, a midőn a kizárás hatályát nemcsak az ülésteremre korlátozták, hanem kiterjesztették magára a törvényhozás palotájára is (palais légistatif), a mi által a kizárás tartama alatt a képviselő még a közönség számára fenntartott karzat látogatásában is meg van akadályozva. Ha azonban arra az álláspontra helyezkednénk, hogy a kizárt képviselő kizáratásának tartama alatt is, mint közönség látogathatja a ház karzatait, viszont természetes, hogy az általa netalán elkövetett rendzavarások megtorlásánál nem képviselői, hanem «karzat látogatói» minősége lehet az irányadó. És a mint az elnök a mai házsabályok értelmében is jogosult végszükség esetében a karzati közönség rendbontását a fegyveres erő igénybevételével is megfekezni, véleményünk szerint az elnöknek ezen joga a karzatok minden látogatójával szemben egyaránt fennáll és ezek alkalmazásában nem képezhet kivételt az a körülmény sem, hogy a rendet történetesen egy olyan karzati látogató bontja meg, a ki, ha nem esnék a kizárási határozat hatálya alá, nemcsak a karzaton, hanem az ülésteremben is helyet foglalhatna.

Mindezek folytán szükségesnek látjuk a házsabályokban «*expressis verbis*» is kifejezni azt, a mi eddig csak mint következtetés állott fenn, tudniillik azt, hogy minden képviselő köteles, ha ellene az időleges kizárás házsabályszerűen kimondatott, a ház elnökének felhívására a ház üléstermét azonnal elhagyni. A ház határozatának foganatosítása céljából az elnök az ülést tíz perczre felfüggeszti.

Az a képviselő pedig, a ki ezen felhívásnak eleget nem tesz, illetve a ház kitiltó határozatának jogereje alatt az ülésterembe visszatér, ezen eljárását illetőleg a karzati közönséggel szemben rendbontás esetében alkalmazandó rendszabályok hatálya alá esik, azaz vele szemben is, ha szükséges, jogában áll az elnöknek minden törvényszerű eszközök és ezek között végszükség esetében a fegyveres erőt is igénybe venni. A ház határozatával ily módon ellenkező

képviselő azonnal megindítandó újabb fegyelmi eljárás alá esik, melynek folyamán az illető képviselő az ülészak egész hátralevő tartamára is kizárható s ezenfelül felévi tisztelet-díjának az elvesztésére ítelendő.

Ezekben összefoglalva, a gyakorlati tapasztalatok által megjelölt irányban iparkodtam előadni azokat a leglényesebb módosításokat, melyek hivatva lennének a ház tárgyalási rendjét és intensivebb munkáját biztosítani, a nélkül, hogy akár a vitatkozás szabadsága, akár a kisebbséget megillető ellenőrzési hatáskör ezek által csorbulást szenvedne. Természetes, hogy a házszabályok alkalmazásának és így hatályának is előfeltétele az a megnyugvás, melylyel találkoznak és az a tiszteletbentartás, a melyet kell hogy minden oldalról egyaránt élvezzenek.

Ebből folyólag tehát a házszabályok revisiójának nem lehet oly alakban és oly körülmények között törtennie, melyek eleve kizárják a megnyugvás és tiszteletbentartás nélkülözhetetlen kellékeit. Csak normális viszonyok között működő parlament lehet hivatott a házszabályok reformjának nagy feladatával sikerrel foglalkozni, mert habár a ház határozatánál végeredményben itt is a kialakult többség akarata dönt, talán nincs a jogalkotásnak oly más tere, hol több súlylyal esnék latba, hogy «consensus constituit».

El kell ismerniök ez elvet mindazoknak, a kik a házszabályok reformjának szükségétől áthatva, önmagukkal, illetve kitűzött céljukkal jutnak első sorban ellentétbe, ha a rend és a megnyugvás eszközét a harzi kedv és szenvedély kielégítésével compromittálják.

NÁVAY LAJOS.

DACIA MEGDŰLÉSÉNEK TÖRTÉNETE.

Első közlemény.

A római uralom bukásának okait és időpontját annyira elavult szempontokból mérlegeli történetírásunk, hogy a valóság kiderítése mindenképen sürgős és fontos teendőink közé tartozik. Goos Károly,¹ kinek lelkes buvárlatai mind e napig a köztelfogást irányítják, a négy évtizeddel ezelőtt rendelkezésére állott zagyvalékos topographiai ismeretek és hiányos felirati jártasságunkhoz képest a krónikások pár homályos vonatkozásának² betűszerinti értelmezéséből Gallienus kormányával, a 257 8. évekre számítá a tartomány zömének elveszését. Felfogása szerint ugyanis a nyugati gótoknak 258-ban az Al-Dunától Moesia, Thracia terein végigguruló s Kis-Ázsiában Bithyniáig terjedt dúlásai³ már Daciából indulhattak volna ki, s a római uralom ottani elhanyaglásának biztos következményét jelentik.

Miután azonban Rufus Festus idézett helyén Aurelianusnak tulajdonítja a daciai helyőrség visszahívását, Goos Károly ennek a nyílvánvaló ellenmondásnak is eny-

¹ Goos Károly, *Studien zur Geografie und Geschichte der Trajanischen Daciens*. Programm des ev. Gymnasiums in Schässburg (Segesvár) zum Schluss des Schuljahres 1873 74. 1874. 72—74. l.

² Orosius VIII. 22: Græcia, Macedonia, Pontus, Asia Gothorum inundatione delata nam Dacia trans Danubium in perpetuum auferitur. — Festus 8, sed sub Gallieno imperatore amissa est (Dacia) et per Aurelianum translatis exiit Romanis duæ Daciæ in regionibus Moesiæ ac Dardaniæ factæ sunt. — Vopiscus, *Vita Aureliani*, 39.

³ Zosimus ad legkimerítőbb értesítést T. 34—35-ig ezekről a rettenetes kalandozásokról. De a *Vita Gallieni* 4, 7 is kellő adatokat tartalmaz.

hító magyarozatát tudá találni. A Mehadiáról ismertté vált feliratok¹ és legióbélyegek² segítségével ugyanis arra a tetszetős megoldásra jutott, hogy Gallienus kiűritette ugyan Dacia legiotáborait, de a tartományi két legio Aurelianusig az ú. n. Bánátban huzódva talált még egy időre menedéket.³

Habár ezt a sajátos megoldást a helyismerő már első hallásra elfogadhatatlannak találja s a derék Goos Károly is feltevése helyrajzi akadályainak megismerhetése nélkül kockáztathatá meg ezt a merész nézetét, azért az irodalom ellenmondás nélkül továbbítja azt folyvást s Momm-sentől⁴ kezdve a szakemberek⁵ a külföldön és itthon egyaránt ennek alapján intézik tanításaikat.

Mint hogy Dacia elmúlásának emléktára is jócskán bővült a lefolyt idő alatt s a tartomány megdöntését felidéző gót törzsek kalandozásairól sokkal részletesebb és tisztultabb áttekintessel⁶ rendelkezünk mai napság, felettébb időszerűnek látjuk a fonakul megoldott kérdés napirendre tűzését, úgy lévén meggyőződve, hogy mindenekelőtt Dacia bűváraitól várhatja e téren a világirodalom is a döntő szó kimondását.

¹ *Corpus Inscriptionum Latinarum* III. (CIL. III. Irunk) u. 1560. és 1577 = Supplementum 8100.

² CIL. III. u. 1629., 1630., 1633/34.

³ Goos, *Studien* 73. l. Dafür, dass die Provinz nicht so gleichgänzlich aufgelassen wurde, scheint der Umstand zu sprechen, dass sich aus Ziegelstempeln der Nachweis herstellen lässt, es müssten beide Legionen Dacien, die XIII. und V. Macedonica eine Zeit lang nahe nebeneinander im Banat gelegen haben, wo sie sonst nie bezeugt sind.

⁴ CIL. III. 168. lapján.

⁵ Jung, *Die Anfänge der Rumaenen*. Wien 1876. 26. l. — Ugyanő *Die romanischer Landschaften des römischen Reiches*. Innsbruck, 1881. 402. l. — Brandis *Dacia* cikke Pauly-Wissowas *Real Encyclopædie der classischen Wissenschaften* IV. kötet (8 félkötet) 1901. 1975. l. — Rappaport, *Die Einfälle der Gothen in das römische Reich bis auf Constantin*. Leipzig, 1899. 52. l. Nálunk kivétel nélkül szintén mindenki Goost követi. L. Kuzsinszky Bálint Daciáról szóló fejezetét Szilágyi *Magyar nemzet története* I. kötet LVIII—CCXL. Ugyanő Petz *Ókori lexikon* I. kötet 517—518. l.

⁶ Rappaport, *Die Einfälle* 1—101. l., különösen II—V. fejezetei.

A midőn tehát Dacia megdülésének menetét és időpontját a sorsában osztozkodó aldunai végekre kiterjesztett helyrajzi búvárlataink tanúságaival s a végső életlobbanás megnyilatkozásául tekinthető adalékok csoportosításával az eddiginél teljesebb világításhoz próbáljuk segíteni, a dolog természete szerint a Daciát megdöntő gótok haemusvidéki, sőt távolabbi rablóhadjáratait legalább vázlatosan szintén be kell vonnunk tanulmányaink kereteibe. A gótok t. i. a velük közvetlen szomszédságba került Dacia sanyargatása közben dél felé is hihetetlen távolságokra el-elkalandoztak, a nélkül azonban, hogy a felpredált tartományok rómaiságát ezzel módosították volna.

Nem csekély okulást nyújt a kutatónak többi közt például a 263-iki esztendő, a mikor Kis-Ázsia partjain kikötve, Bithynia, Mysia és Lydia gazdagabb vidékeit tüzzel-vassal végig pusztítva, az ephesusi Diana templomának elhamvasztásával* híresítették el a gótok magukat. A 267-ik esztendőben a Hellespontuson keresztülevézve, az Aegei-tenger környéke szenvedte meg látogatásukat s Athenénél épen a védelmet szervező Dexippus** jegyzetei örökítik meg az utókor számára az ostrom lefolyását.

Futólagos szemléletre valóban azt a benyomást nyerhetjük ezeknek, valamint a két Moesiát és Macedoniát sújtó barangolásoknak olvasásából, mintha azok Dacia gót kézre jutásával következhetek volna be. A gót kirohanások irányvonalainak pontosabb megfigyelése, valamint a Daciából ekkoriban jelentkező pár felirat helyrajzi jelentőségének megállapítása azonban kedvezőbb meggyőződésre hangolják a kutatót. Sőt Dacia s domborzati configurációjáról szerzett behatóbb szemléletünk egyenesen arra a következtetésre jo-

* *Vita Gallieni* 612; Jordanes, *De origine actibusque Gotorum*. Mommsen, *Monum. Germaniae Historica* V. 1. Berlin, 1882, 20, 107, Zosimus *Ἱστορία* T. 28, 1. Zosimus ugyan Dexippust kivonatolja, csakhogy a helynevek és a chronologia visszaadásában rendkívüli felelőtlenséget tanúsít.

** Dexippus *Fragmenta* 21. Müller *Fragmenta historicorum Graecorum*. III. 680=Dindorf. *Historici Graeco minores* I. 188. l. Synkellos 717, 17, Dindorf, Bonn, 1829-iki kiadás.

gosít fel, hogy Dacia a Pontus-mellék, Kis-Ázsia és Görögország dulatása alatt jótékony pihenőt élvezhetett s a római birodalom keleti bonyodalmai nélkül talán még fenntarthatja vala a gót áradattal legalább egy ideig a mérkőzést.

Mindennek teljesebb megérthetéséhez juthatunk a gótok támadási kísérleteinek vázolásával. Azért az első összeütközésektől Dacia védekezési küzdelmeit a tartomány hitelesen igazolható bukásáig tartozunk elkisérni. Minthogy azonban a végfelosztást közvetlenül megelőző gót kalandozások világíthatják meg legkörülményesebben Dacia utolsó szereplésének lehetőségét, éppen azért a Pontus mellékéről ismeretessé vált párhuzamos dülások vázolását sem mellőzhetjük, mert csak így nyerhet meggyőző igazolást az a felfogásunk, hogy a gótok pár, múltó kísérletét nem tekintve, mindaddig nem áhítoztak Dacia végleges birtokára, míg ott a római ipar, kereskedelem, legkivált pedig a nemesfém-bányászat zsákmánylási vágyaikat kellőleg kielégíthette. Mihelyt azonban a közbiztonság megrendülésével, a munkástelepek rohamos fogyatkozásával a bányászat hanyatlása elháríthatatlanná vált, a rövid időközökben megismétlődött rablóhadjáratok borzalmai pedig a települési vállalkozást megakasztották, Dacia magára a római birodalomra is elvesztette varázsát és jelentőségét. Az örökös harci tüzre hárhoztatott két legio ettől fogva merőben célját tévesztve ontotta a mindenképen reménytelen tartomány határain vérét. Aurelianus azért a szintén veszélyeztetett aldunai tartományok megmentésére sikerebben értékesíthetné azok erejét. Mivel pedig a birodalom keleti szárnyán elhatalmasodott Sapor-ral, a persák vitéz királyával tervbe vett mérkőzést az aldunai végek biztosítása nélkül alig kockáztathatja vala meg, mindenképen politikai eszélyességre vall a daciai legióknak a két Moesia közé történt beillesztése. Mindezt kellőleg indokoltan kifejtve a legiók visszaköltözési utainak kinyomozásával, végezetül az állítólagos mehadiai állomásozás tarthatatlanságát szándékozunk tüzetesebben igazolni.

Fejtegetéseink fonalát mindjárt a második század leg-

elején felmerült határvillongásokkal felvéve, lássuk innen kezdve fejezetenkint Dacia viszontagságainak és végnapjainak menetét.

1. A gótok előcsatározásai Dacia határain Caracalláig.

Trajanus Daciája a délkeleti felföldet keleten beszélő Kárpátokon túl, a Szereth-Pruth vizeknek a Dunával egyesülő torkolatához sarkallván ki, a gót törzsek délre hőmpölygő áradatával nemcsak északon, hanem keleten is igen korán összeütközésbe jutott. A szomszédos népek a kívándorolt dákokkal együtt Trajanus hadvezéri tekintélyétől és körültekintő intézkedéseitől féken tartva, csakis halála után merték szomszédaik segítségével a rómaisága miatt előttük gyűlöletessé vált Dacia szétrobbantását megkísérteni. Ugy kell lenni, hogy a parthusok ellen Trajanus a két Moesia helyőrségéből is tekintélyes vexillatokat* mozgósítván, a határ-szolgálat szembetűnő lazulása bátorítá támadásra a sarmatákkal együtt emlegetett roxolánokat.** A roxolánok voltak u. i. ekkoriban Dacia DK szomszédai s az Alduna

* Felső-Moesiából a Viminaciumban (Kostolo) feküdt legio VII. Claudia egyik centuriójáról igazolhatjuk a részvételt. C(orpus) I(nscriptionum) L(atarum) X. kötet u. 37.33 (Dessau, Inscript. latinæ selectæ 2083) Calvizzanoból (Campaniában): *C. Nummio C. fil. Fal | Constanti p(rimo) p(ilo) leg II Traianae | centurion II leg III | Cyreneicae et Cla. | evocato in foro ab actis | militi coh. III praet | et X urb. donis donato ab | imp. Traiano ... ob | bellum Parthicum i-(te)m ab | imp. Hadriano ... ob bellum Iudaicum*. E szerint C Nummius Hadrianus iudæai hadjáratát a leg. III Cyren. centuriójaként harcolta végig. Trajanus parthus háborújában tehát a leg. VII Claudiával küzdött.

** Spartianus, Vita Hadriani 6: *audito dein tumultu Sarmatarum et Roxolanorum praemissis exercitibus Moesiam petiit*. Dürr: *Die Reisen des Kaisers Hadrian* 16 l. kizárólag Daciát tekinti a roxolánok célpontjául, holott ők korábban is, különösen 69/70 telén Moesiába szoktak törni s földrajzi helyzetük is arra irányítja őket. Valóság szerint a roxolánok Moesiát és Daciát párhuzamosan támadhatták s velük összhangzólag nyugatról a jazygok nyugtalaníták Dacia őrségét. Schiller: *Gesch. der röm. Kaiserzeit I*. Gotha, 1883. a jazygokat gyanúsítja s ugyanígy vélekedik Kornemann: *Kaiser Hadrian* 28. l.

valamelyik részén, avagy még hihetőbben a téli jég segítségével lephették meg Alsó-Moesia gyengébben védett területeit. A szarmatak nevében gyanítható jazygok ezalatt a Tisza-Duna közéről Daciának feléjük külön meg sem erősített hegyi átjáróin ronthatnak az alig kialakult tartományba.

A váratlan ostrom iszonyú rémületet okozhatott mindenfelé. Hadrianus maga is annyira veszélyezettnek tekinté Daciát, hogy Drobotæ (Turnuseverin) Duna-hídjának hidlását felszedette, nehogy a lázadók azon Felső-Moesiát¹ is eláraszthassák.

Ennyire azonban szerencsére nem fajulhattak a viszonyok s a leg. XIII gemina hősi ellenállása csakhamar véget vethetett a portyázók garázdalkodásának s a nyugalom és rend ismét megszilárdulhatott. Így aztán már Hadrianus idejében, de még inkább Antoninus Pius hosszú uralma (139 — 161) alatt zavartalan békességben teltek Dacia napjai. Pedig Daciát rendkívül egyenetlen alakulása és elszigeteltsége daczára egyetlen legio: a leg. XIII gem(ina)² védelmére bizta vala Trajanus.

A mint aztán a gótok lassan délre hömpölygő áradata 166-ban a Kárpátok ívébe ütközött s a marcoman-quad népek pannoniai betörésével³ a bellum germanicum⁴ és bel-

¹ Általános hiedelem szerint Trajan eme remekét kicsinyes irigykedésből szereltette volna le. Ezt a felfogást alig helyeselhetjük. Dacia erős exponáltságánál fogva méltán kelthetett aggodalmakat Hadrianusban, a ki Assyria, Mesopotamia és Armenia feladását célszerűségi okokból ugyanekkor végre is hajtotta.

² Dacia berendezésénél a leg. XIII gem. segítő társául igazolható a 114-től Brigetióban (Ó-Szöny) feküdt legio I adiutrix is. Teglás Gábor: *Zur Frage nach der ersten Besatzung Daciens*. Hermes. XLIV Bd. 1909. 618—620. Trajan a parthiai hadjárathoz C r-nuntumból a leg. XV. Apollinarist Cappadociába helyezvén, az ujonnan szervezett közép-dunai határvédelem céljaira épített Brigetio ekkor vált a leg. I adi. otthonává.

³ Ammianus Marcellinus XXIX 6, 1: Quadorum natio ac Marcomanica Aquileia Opitergumque excisum. V. ö. Capitolinus, Vita Marci XII, 13, 3.

⁴ A bellum germanicum igazolói: C(orsus) I(nscriptionum) L(atinarum) VI 1377 (Dessau, Inscriptiones latinæ selectæ n. 1098) Rómából M. Claudius Fronto, Dacia consularis helytartójának em-

lum sarmaticum névvel jelzett határviillongások vészes sorozata megnyílt, Dacia szomszédos népeinek nagynehezen megüledett nyugalmi egyensúlya is rögtönösen felbomlott.

A részletekről teljes bizonytalanságban élünk ugyan, de a helyzet komolyságára nézve elég irányadó az addig Troesmisben (Jilica)* feküdt legio V Macedonicának Daciába küldetése s a hadi rend gyors átalakítása. Az áthelyezés ideje sem egészen bizonyos, de 168-ban már ott kellett állnia a legio V Mac.-nak, mert a 170-ben hősiiesen elesett M. Claudius Fronto elődéül igazolódó Calpurnius Agricola** is consularis rangban kormányozhatta Daciát.

léke. CIL. III 7505. Dessau, *Inscr. lat. sel.* 2311. a leg. V Mac épen Dacia helytartójától elbocsátott veteranusa expeditio germanicát említ. Cagnat. *L'année épigraphique* 1893. 88. expeditio Germanica, CIL VI u. 1449. Dessau: *Inscr. lat. sel.* 1107. donis militaribus in bell(o) Germ(anico). — CIL VI 1549. Dessau, *Inscr. lat. sel.* 1100. Majd Dessau, *Inscr. lat. sel.* 2743. donis donato ab emp. Marco Antonino in bello Germanico. Csak *bellum Sarmaticum*. CIL X 408, Dessau, 1117. Bruttius Præsens Commodus császár apósa, a Commodus expeditio Sarmaticájában vett részt. Mindkét háborúra szólnak. CIL VI 31, 936, Dessau, 1327. *Bellum Germanicum et Sarmaticum* CIL. VI 1599. Dessau, 1326. consularibus ornamentis honorata(e)t ob victoriam Germanicam et Sarmaticam. — CIL VI n. 1590. Dessau, 1112. expeditio Germanica et Sarmatica.

* A legio V Mac utolsó hirmondója Troesmisben a CIL III 7705 (Dessau, *Inscr. lat. sel.* 2311) oltára, melyben T. Valerius a leg. V Mac. veteranusa és beneficiarius consularis *At lares suos* szerencsés visszaérkezéséért hálálkodik. De ez a felirat a legio V Mac már Dacia helyőrsége tagjaként igazolja, T. Valerius katonáskodása történetéből nem feledé ki t. i. azt sem, hogy Calpurnius Agricola alatt ott vitézkedett már az expeditio Germanicában, melyet M. Claudius Fronto vezetett tovább. Ennek elestével *Cornelius Clemens* a 170 derekán menthette fel a negyedszázados hadkötelezettségének eleget tett T. Valerius s az a Brailától DK-re fekvő Jilicába ugyanazon esztendő őszén érkezhett haza. A legio számával nyomott téglabélyegek is mutatkoznak Jilicában. CIL III 6240 és 7618. A legio V Mac. tényleges utolsó képviselője tehát Troesmisben a CIL III 6169 oltára, melyet egy centurio állított Marcus Aurelius és L. Verus idejében.

** A felirat idevonatkozó pontja így szól: *funct(us) ex(pedi)t(ione) Germ(anica) sub (Cal)pur. Agricola, Cl. Fronto(n)e c(larissimis) v(iris)*.

De Dacia hadibeosztásának hamaros átalakulása is ezzel a helyőrségi változással következhetett be s szintén a határszéli események eme fenyegető alakulásának ellen-szeréül vala az kitervezve.

A tartomány u. is Marcus Aureliusig két védkerületet alkotott s míg a délkeleti felföldre eső Dacia superior¹ a legio XIII gemina oltalmazá, addig a Havasalföldre terjedő *Dacia inferior*² csupán auxiliaris csapatok vedelme alatt allott.

A leg. V Macedonica átvonulása után azonban *Dacia superior* ketté hasítva, a legio XIII gem. apulumi parancsnokságától É-ra a legio V Mac. *Dacia porolissensis*ként³ még egy szélső csatasort formált. Apulumból pedig a *Dacia apulensis*nek⁴ nevezett új kerületet kormányozták.

Mivel azonban a császári helytartók rangját a legio-állomány szabta meg, Dacia az egy legióval járó legatus Augusti proprætore helyett két legio állományának megfelelőleg 167-től consularis⁵ helytartót kapott.

Csakhogy az északi határvédelem megkettőződése ellenére oly mérveket öltött már a gótok által kiszorított

¹ Az 1886-ban Maros-Kereszturon, Marosvásárhely tőszomszéd-ságában talált s gróf Lázár Jenő ajándékából a Nemzeti Muzeumban őrzött katonai elboesátó diploma (CIL III Suppl. 1989. l. n. LXVII Pius Heptatori) 158 július 8-án Status Priscus Felső-Dacia segéd-csapatait bocsátotta még el. In *Dacia super(iore) et sunt sub Statio Prisco leg(ato)*.

² A CIL III 12601 a. h. (Tocilescu, Archæol. epigr. Mitth. XIV. 13. l.) Bivolariból a Verestoronyi szoroson kívül 133-ból *Suri sag(itariū) sub T(ito) C(laudio)...* *procuratore* Aug(usti). Ugyancsak procurator Aug(usti) vala Plautius Cæsianus is, ki 129-ben a Kis Oláhországból Párisba került elboesátó diplomán meg van örökölte. CIL III Suppl. 1977. l. n. XLVI (XXXIII): *et sunt in Dacia inferi-ore sub Plantio Cæsiano*.

³ Procurator provinciae *Daciae Porolissensis* CIL III Suppl. 2466 *exercitus Porolissensis* p. 2472.

⁴ A *Dacia Apulensis*. CIL III 1500.

⁵ Mommsen: *Staatsrecht* II⁴ 24. l. 3. jegyz. Abriss 207. l. A vonatkozó példákat Beuchel: *De legione Romanorum* I. Italica Lipsiæ 1903. 54. l. állította össze. Először von Premerstein állapította meg ezt az Augustus császárral életbeléptetett kormányzati törvényt. *Jahres-hefte des oesterr. archaeol. Instituts*, Wien, I. Beibl. 164. l.

határszéli népek háboruskodása, hogy 170-ben a jazygerman népszövetség *M. Claudius Fronto* consularissal¹ nyíltan szembe mert szállni., sőt a jazygok is, kik pedig a Tisza-Duna közén a szó szoros értelmében a római hadsereg torkába szorítva, a köteles szövetség² megszegésével Róma hatalma ellen fegyvert ragadtak. Ez a váratlan s Traján hadi szervezete szerint kizártnak tekintett lázadás, már magában sokat megfejtethet a gothok nyomásának erejéből. De még borzalmasabb tanúságtétel erre nézve az a csatavesztés, melynek *M. Claudius Fronto consularis*, a birodalom rémületére, egyenesen áldozatául eshetett.³

Óriás erőfeszítésbe kerülhetett a meggingott tartomány biztonságának helyreállítása. De szerencsére még telt a birodalom erőfeleslegéből s *Cornelius Clemens*, ki épen a rendkívül háborus viszonyok és nagy csapatösszpontosítások következtében *consularis et dux trium Daciarum*⁴ czímet viselt, 174-ben már képes vala a Dacia ÉK. kapuibán Raos és Raptos vezérlete alatt bebocsáttatást követelő astingokat onnan elriasztani.⁵

Csakhogy a *M. Claudius Fronto* halálhírétől felriasztott birodalmi kormány Dacia két legiójának tartalékául nagy hirtelenséggel még egy külön hadtestet is kénytelen vala a déli Kárpátok homlokterébe vezényelni. Az északi határon elfoglalt daciai helyőrség összeköttetéseinek megszakadásával u. i. a két Mœsiát is alaposan féltetni kellett. Legalább mindenképen erre a feltevésre jögsit az a katonai őrvonal, mely-

¹ CIL III u. 1457 (Dessau, 1097). Sarmizegethusa emlékkövén: *M. C(laudio) Ti filio quirin(a) Frontoni co(n)suli leg(ato) Aug(usti) pr(o)pr(ætore) trium Daciarum.*

² Traian dák háborújában a Dio LXVIII 10 említett sarmaták, vagyis jazygok a római segélyhadak közt harcolának. A Trajan-tábla is megörökíti őket.

³ CILVI 1377. Rómából. *M. Claudius Fronto* szoborfeliratának záradéka Ligorio toldását Dessau, *Inscr. lat. sel.* 1098, így helyesbítette: *Adversum Germanos et Jazyges ad postremum pro r(ep)(ublica) fortiter pugnans cecidit.*

⁴ CIL XIII 9363. *Ephemeris epigraphica* V 967. Dessau, *Inscript. lat. sel.* 1099. Cæsarea Mauretaniából (Cherchel).

⁵ Dio Cassius LXXI, 12; Eutropius, VIII, 12. Orosius, VII, 15, 8.

nek egyes lánczszemeit Felső-Moesia fővárosától: Vimina-ciumtól kezdve a déli Kárpátok szorosában egész az Ojtozi szorosig kimutathattuk.¹ Dacia sorsa tehát már akkor hajszálon függött, mert a gótok errefelé irányíthaták első terveiket. Ilyen komoly veszedelemre mutat a *legio I Italica* és *legio III Flavia Felixnek*² általunk kiderített felvonulásával Julius Berenicianus különálló parancsnoksága is. Mindennek nagy része lehet abban, hogy a radnai és beszercei szorosokon bebocsáttatást erőszakoló gót tömegek onnan elriasztódva, odább a moldovai dombvidékre terelődtek.

De bár a gótok foglalási tervét ezek a katonai elősítések pillanatnyilag meghiusították, a veszedelem nem mulhatott el végleg. A Keleti Kárpátok láncolata megett lakozó népek erős tusakodásának nem csupán zaja, hanem harci tüze is át-átcsapott a Dacia keleti válaszfalán. Minduntalan fegyverbe kellett tehát lépni a határkatonaságnak, sőt a meghatározásunk szerint Julius Berenicianussal 170-ben Dacia déli végeire összpontosított *legio I Italica* és *legio III F. f.* hadtestét még Commodus is kénytelen vala ott tartani. A Dional 184-ben Clodius Albinus³ és Pescennius

¹ Téglás Gábor: *Julius Berenicianus hadtestének jelentősége Dacia történetében. Hadtört. Közlemények*, 1912. évf. 1. füz., 1—26. l. 2. füzet, 180—201. l. III. füz. 391—416. és IV. füz. 572—601. l.

² CIL. VI u. 2582 (Dessau, Inscriptiones latinæ selectæ n. IIII Numidia fővárosából, Lambesisből Julius Berenicianus emlékköve. Legioparancsnokságát a felirat csorbultsága által olvashatatlaná lett legionál elnyerve, attól Cappadociába, a *legio XV Apollinaris*hoz vezényelték. Ugyanilyen minőségben került Daciába a *legio XIII geminához*. Daciából Felső-Moesiába a *leg. IIII F. f.* küldték, mely *legio Singidunumban* feküdt. Minthogy ilyen módon Dacia belviszonyairól kellőleg tájékozódott, ezért nyerhette el ezt reá a fontos kiküldetést: *Praepositus legionibus I Italicae et IIII (Flavia cum omnibus copiis) auxilianorum dato iure gladii.*

³ Dio LXXII, 8: εγενοντο δε και πολεμοι τινες αντω (t. i. Commodus) προς τον υπερ Δακιαν βαρβαρους εν οισ 'ο δε 'Αλβινος και ο Νιγρος... ελδοκιμησαν. Pescennius Nigert Borghesi (Ouvres completes, Paris. VIII 476. l.) a *legio IIII Flavia* és *legio I Italica* olyan parancsnokának tartja, aminő eleinte Julius Berenicianus vala. Utóbbi u. i. 176—177-ben Numidiába a *leg. III Aug.* élére küldettetvén, ott helytartó lett s 178-ban *consul designatus* vala. Borghesi felfogását tanulmányunkban mi is elfogadjuk.

Niger¹ neveivel említésbe jövő s legtöbbször a szabad dákoknak tulajdonított barbár határvillongásokat u. i. sokkal hihetőbben a gótok terjeszkedése idézhette elő. A Julius Berenicianussal felállított megfigyelő és biztosító hadtest szolgálata tehát még mindig nélkülözhetetlen lehetett.

Ezeknek a határszéli bonyodalmaknak egyik epizódjául vehetjük tehát a szabad dákok 180-beli esetét is, mert csakis a gótok erőszakos térfoglalása kényszeríthető odáig a rómaiak ellen engesztelhetetlen gyűlölködéssel viseltető dákokat, hogy Sabinianus helytartóhoz² bebocsáttatási engedélyért folyamodnának.

De bizonyos mértékig Dacia katonai tekintélyére, akkori növekedésére is világot vethet ez a rövidke híradás, mert a tartományi helyőrség tiszteletet parancsoló állománya nélkül aligha nem kísértik vala meg a dákok őseik otthonának fegyverrel való visszaszerzését.

Igy a Marcus Aurelius és Commodus erélyes óvintézkedésével megmentett Dacia háttérében a dákok a Szereth-Pruth völgyek népein átgázolva, Septimius idejéig új otthonukban annyira kényelmetlenül érezhették ismét magukat, hogy 196-ban újabb harci készülődésekkel zaklatták Daciát. Dio³ ugyan a skytháknak tulajdonítja a mozgolódást, mert a gótokról még tájékozatlan görög írók jó ideig a sarmata lapály megszokott népeitől származtaták az onnan vett harci hírek mindenikét.

Dio értesítése szerint a skythák hadi tanácsát erős zivatar verte szét s három főemberük az égháború áldozatává lett. Ezt a babonás nép égi intésnek vevén, fegyve-

¹ Dio LXXIV 6: οντος (vagyis Niger) δε Ἰταλος μὲν ἦν ἐς ἰπέων.

² Dio LXXII, 3: ὁ δὲ Σαβινανός καὶ Λακῶν τῶν προσόρων μύριος καὶ δισχιλίους ἐκ τῆς οἰκίας ἐπεσονταὶ καὶ μελλονταὶ τοῖς ἄλλοις βουθήσειν ὑπηγάγετο, γῆν τινα αὐτοῖς ἐν τῇ Λακία τῇ ἡμετέρᾳ, δοθήσεασσι ὑποσχόμενος. Több Sabinianus lévén ismeretes, bajos eldönteni a valódi kilétét. A CIL III Supplem. 7854 egy C. Vettius Sabinianus Miciában, Dénán alul praf. coh. II Flaviae Co[m(agenorum)]. A CIL III 4426 Carnuntumból C. Vettius Sabinianus Pannonia superior helytartója. Lásd Jung, *Fasten der Provinz Dacia* 23–24. l. u. 25,

³ Dio LXXV. 3, 1.

reit lerakva, tűzhelyeihez széledt s ezzel a háború viharfelhői Daciáról is szerencsésen elvonultak. Annál nyomasztóbbá válhatott a Pontus-mellék virágzó görög gyarmatainak a helyzete. Így bizonyára a veszedelmes szomszédság készítése a Dnjeper-torkolat Olbiapolisát (Nicolajew) arra, hogy épen Septimius Severus¹ védszárnyai alá meneküljön. Ilyen külső ok nélkül t. i. a függetlenséghez szokott gyarmatosok a császári hatalom nyügét alig veszik vala önként a nyakukba. A kényszerítő, veszedelmet tehát csakis a gothok fenyegető közeledésében kereshetjük.

A 196—198. esztendőekben Olbiopolis hűbérisége már érvénybe is lépett, miután az akkor épített városi közfürdőt Septimius Severus és Caracalla tiszteletére² másként alig avatják vala fel.

És Septimius Severus erélyes óvintézkedései a gothokat négy kerek lustrumon át vissza is riaszták Dacia határaitól s a Pontusmelléknek római védelem alá helyezkedett görög gyarmatvárosaira is meghozák a nyugalom áldásait. Halála után azonban megújulhattak ismét a támadási kísérletek. Diónak idevonatkozó feljegyzései³ csakis Xiphilinus értelmesfeszítő kivonatában maradván ránk, az eseményekről tiszta képet nem igen kaphatunk. Annyi mégis bizonyos, hogy Caracalla germaniai háborújából Rómába térve, a 213-ra átmenő telet ott töltvén⁴ s 214. tavaszának nyitáival onnan kénytelen vala az Aldunához⁵ utazni, személyes jelenlétének hatásával próbálván az ott zavargó szomszédságot visszariasztani. Ott t. i. a dákokkal szövetségbe lépett gótok⁶ ostromlák a

¹ Latischev: *Inscript. antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini*. Petersburg, 1885. és 1890. I. 72. Septimius Severus képével kezdenek Olbia pénzei forgalomba jönni. CIL III. 147. l. Vesd össze Rappaport: *Die Einfälle der Gothen in das römische Reich bis auf Constantin*. Leipzig, 1899. 18. l. 5. jegyz.

² Latischev: *Inscript.* I. u. 97.

³ Dio, LXXVIII 6, 6.

⁴ Eckhel: *Doctrina nummorum*, VII 211. l. Cohen Caracalla érmeinél u. 137—139, 249—251.

⁵ Dio, LXXVII, 20, Herodianus, Ἱστοριαί IV. 7.

⁶ Dio, LXXVII 16, 6; LXXVIII 27, 5. *Vita Caracallae*, 5, 4.

határkapukat. A támadást talán az idézte fel, hogy Caracalla germaniai expeditiojához aldunai vexillatiokat¹ is mozgósítván, a határvédelem észrevehetőleg meglazult.

A dákok bizonyosan ott harcoltak a támadók sorai-
ban, mert velük külön békét kötött Caracalla s a béke biz-
tosítékául kezeseket² vett tőlük.

De Caracalla csak kisebb ütközeteket vívhatott a táma-
dókkal s a gótokat csakhamar szintén békekötésre bírta.
Dioból³ tudhatólag u. i. Caracalla idejében a barbároknak
kijáró békeadó hirtelen megnövekedett. A császárt u. i. erő-
sen sürgethette a parthusok ellen tervbe vett háború, mely-
ben a császár közvetlen környezetéből kimutatható skytha
segédsapatokat⁴ bizonyosan a megbékéltetett gótok szol-
gáltatták. Csakhogy miként már említve vala, a gótokat
eleinte skytháknak nézték a görög írók s Caracalla különben
is erős kedvelője vala a germán-fajú katonaságnak.⁵ Ilyen-
formán a Dional skytháknak jelzett auxilianisok a valóság-
ban inkább a békeadóval megpuhitott gótokból tellettek ki.

Hogy Caracalla nem vesztegethetett valami sok időt a
dák-gót népek lekenyerezésére, azt további utainak ki-
terjedtségéből is bizvást következtethetjük. A 214. esztendő
folyamán u. i. Daciából Marcianopolis⁶ felé Thraciába,

¹ CIL XIII 6104. Dessau 2310. Speyerből a legio IIII F(lavia) f(elix) egyik katonájának sírköve hirdeti a Singidunumban állott legio részvételt. D. m. [Aur. Vitali] mil. leg. II II Fl (stip. VII vixit) aun. XXV. agens expeditione germaniæ. Flavius Proculus mil. leg. s. s. (secundus heres contubernali bene merf[nti] l. c. C. Octavius Appius Suetrius Sabinus, a 214. évbeli consul 213-ban præposit(us) vexi[ll]i(aris Germ(anicæ) expedit(ionis) és Caracalla comese vala. Azelőtt Felső-Germania leg. XXII Primig parancsnoka. CIL X 5398 (Dessau 1159) Aquincumból. Ephem. epigr. I. 134. Prosopographia O. 19.

² Dio, LXX VIII 27, 5.

³ Dio, LXXVIII, 17, 3. Ezt Mommsen is alapul vette *Römische Gesch.* V. 218.

⁴ Dio, LXXVII 5. 6 és 6, 1.

⁵ Herodianus IV, 7. Lásd Rappaport: *Die Einfälle*, 22. l.

⁶ Pick: *Die antiken Münzen von Dacien und Mæsien* I. Berlin, 1898. 195. l. a város pénzain oly gyakran jelentkező császárképet ennek a megtiszteltetésnek tulajdonítja. A barbárokon nyert diadalát több éremveret hirdeti Marcianopolisból. Ilyenek Pick I. 682—684 s a 694—695, melyek diadalíve a gothok legyőzésére vonatkozik. Rap-

onnan a Hellespontuson át Kisásziába utazott. Ott Pergamum, Ilium tették látogatása tárgyát s Nicomédiában¹ oly időben foglalá el téli szállását, hogy annak örömhírét Rómában az esztendő leforgása előtt a Fratres aruales² testülete még fogadalmi oltárral is megünnepelhette.

De a gótokra szintén kívánatos és sürgős lehetett a békekötés, mert a pénzbeli járandóságok által megerősödvé, a Pontusmellékre tervezett hódításaikhoz ők is időt nyertek. A Dnjester-torkolati Tyras városát³ hatalmukba kerítvén, azt rendezék be a nem sokára sorba került rablóhadjárataik gyűlhelyévé és raktárává.

Kevéssel utóbb 235-ben Dacia ellen fordulva oly erővel rohanhatták meg a tartományt, hogy Maximinus császár a szorongatott helyőrség segítségére a szomszédos Alsó-Pannoniából, sőt Noricumból is kénytelen vala hamarosan vexillatiókat mozgósítani.

Ekkor tehát Daciában a marcoman háborúk idején elhárult hódítási kísérletek ismét felszínre kerültek s olyan nehéz idők köszöntének be, melyeknek hézagos folyamatát külön fejezetben kívánjuk megvilágítani.

2. A gótok támadási kísérleteinek megújulása s a betörések kiterjedése az illyricumi tartományokra.

Mihelyt a gótok a Pontus északi partvonalán megüledhettek, legott hozzáláltak az addig római protectoratust élvező görög városok fosztogatásához, sőt azok bevételeit is megkezdték. Olbiopolis, melyet már 196-ban is erősen szorongattak, nem sokáig állhatta az ostromot. Bukása részleteiről ugyan nincsenek adataink, de Severus Alexander

paport: *Die Einfälle*, 23. l. 1. jegyzetében inkább a császár tiszteletére épített diadalkapu képsül hajlandó ezeket a vereteket minősíteni. Másfelől a császári ház nemtőire is vonatkoztatja ezt a diadalívet.

¹ Dio, LXXVII 16, 6, 18. Herodianus IV, 8; Vita Caracallæ 5, 8.

² CIL. VI. n. 2103 l.

³ Dio, LXXVIII 27, 5.

⁴ Tyras pénzveretesi Severus Alexanderrel hirtelen megszakadnak. Mommsen CIL III 147. l. Köhne: *Description du musée de feu le prince Kotschoubey*. Petersburg, 1857. I. 87. l.

idejében kellett annak bekövetkeznie. Pénzveretei ugyanis az ő képével záródnak. És sorsában csakhamar osztoznia kelle Tyrasnak is (Ackermann)¹ a Dnjester torkolatában, mivel ennek pénzveretei is megszűnnek s a város szolgált épen a Hæmus-vidék és Pontus mellék ellen megindított rablókalandozások kiindulásául és gyűlhelyéül.

Severus Alexander halálát a gótok Dacia megrohanására is kedvező alkalomnak nézhették, mert oly erővel törték be, hogy Maximinus császár 235-ben személyesen a tartomány védelmére, a szomszéd tartományok legióiból erős vexillatiokat kénytelen oda vinni. Also Pannoniának mindkét legiója tekintélyes állománynyal járulhatott a segélynyújtáshoz. Az Aquincumban fekvő legio II adiutrix katonáinak részvételét egy Interrisából (Duna-Pentele)² előkerült sírkő tanúsítja. Az illető desideratus in Dacia végezte életét s a mai Slavonia közepére eső Bassianæből származott.

A Caracallával Alsó-Pannoniához csatolt legio I aditrix két katonai emlékével is illusztrálhatjuk a legio vexillatióinak Daciába történt mozgósztatását. Az esztergommegyei Bajua sírköve hirdeti a hadjárat egyik áldozatának halálát. *Incursum hostis Daciae decidit.*³ Arrabonában (Győr) a

¹ Olbiopolis és Tyras pénzveretei Severus Alexander képeivel 235-ben záródnak. Mommsen CILIII 147. l. Kœhne: *Description du musee de feu le prince Kotschoubey*, Petersburg 1857. I. 87. l.

² CIL. III 3336. Töredék: in q(uon)d(am) armat(ura) leg. II Adi stipendiis) XVI o(r)iundus ex regio ne Bassianici desideratus in Dacia qui vixit ann. XXXIII Sept. Maxim(us). Vesd össze Gündel: *De legione II adiutrice*. Dissertatio. Lipsiæ 1895. 54 l. Cugnat, Legio ezikke Dictionaire des antiquites grecques et romaines Daremberg et saglio III². 1077 l. — Filow, Die Legionen der Prov. Moesia Klio VI. 1906. 81. l. 4. jegyz. Bassianæ Rumától Dny. Putince. Cagnat, Legio ezikke Dictionaire des antiquités grecques et romaines. (Daremberg et Saglio III² 1077.

³ CIL. III 3660 (Dessau 2308) . . . Bajnáról, Esztergommegye. *et perpetuae sec(uritate) Aur. Satull(ino) mil. leg. | I Adi (qui) vixit annis XX | III stip(endii)s VI, incursum ho | stis Daciae decidit et Aur. Sat-ullo q(ui) vixit annis XIII | Aur. Aculus mil(es) leg I Ad. pat(er) filis bene merentibus posuit.* Vesd össze Jünemann: *De legione Romanorum prima adiutrice*. Dissertatio Lipsiana, *Lepziger Studien*. XVI. 1894. 91. l.

legio I adi. zászlótartójának siremléke épenséggel arról tanuskodik, hogy az egész legiót Daciába kellett vezényelni. Signifer leg. I adi. . . qui est in bello desiderat(us).¹

De még Noricum helyőrségéből is vexillatiók küzdöttek Daciában. A legio II Italica, két katonájának emléke teszi ezt kétségtelenné. Mindkettő sírköve Daciára vall. Az egyik Celeiából (Cilly) in expeditione Dacisca² s a másik Virunumból, Noricum fővárosából; obito (Dacico helyett) desider³ jelzi v. tézi halálát.

Maximinus helyes érzeke a gót támadás horderejét megértvén, minél távolabb szeretete volna őket Daciától szorítani. Azért bár 236-ban Sarmaticus maximus és Dacicus maximus⁴ titulusokkal tisztelé meg a senatus, diadalünnepe befejeztével s új seregeket kezdett összetoborzani. A császár Germaniából maga is Sirmiumba sietett, hogy a két Moesiával együtt szeme előtt tarthassa Daciát s jól előkészíthesse azt a hadjáratot, melynek célját az Oceanusig lakozó északi szomszédság meghódítása⁵ tette, minek megvalósításában csak hirtelen halála akadályozá meg.

¹ CIL. III 4375. *Julio Paterno | quondam sig(nifer) leg | ionis I Ad (iutricis), stip(endis) VI qui via(it) aunos XXIII qui est in bello | desiderat.* Jünemann, Dissertatio. 91. 1.

² CIL. III 5218 (Dessau, 2399) *Celeia D. m. Aur. Iustino militi leg II Ital(icae) (obiti) in exp(editione) | Ducisca an(nis) XXIII | Aur(elius) Verinus vet(eranus) et | Mess. Quartina parentes fecerunt.*

³ CIL. III 4857. *Virunumból: d. m. | Veponius | Avitus | viv. fec. sibi | et Diacoxiae | Meitime | contingi karissime | et Vep. Quart(ino) mil. leg. [II] Ital(icae) p(iae) [[idelis]] | (obitus) aunis) XXV stip(endus) IIII bel(lo) Duco (Dacico helyett) desider ielira(?).*

⁴ A CIL. III. 5559. A 236. esztendőre utalják ezt a titulust a CIL. III 3735, 3736, 3740, az Vn. 8076. Bizonyos tehát, hogy a háború nem mehetett 237-ben végbe, mint azt Schiller, *Gesch. der römisch. Kaiserz.* 1796 és Ranke III. 406. 1 jegyzet hirdeti. Ezekre a harcokra vonatkozhatnak még a CILIII 3336, 3660, 483. 5218. Vesd össze Goos, *Studien zur Geografie und Gesch.* Programm des Gymnasiums (Segesvár) 1874. 68. l. 190. jegyzet.

⁵ Capitolinus, *Vita Maximini* 13: *postea Germania Sirmium venit Sarmatis inferre bellum parans atque animo concupinens usque ad Oceanum septentrionales partes in Romanam deditionem redigere, quod fecisset, si vixisset.*

Maximinus előtt tehát Marcus Aurelius félbemaradt terve lebeghetett mintaképül, a ki Marcomanniát és Sarmatiát¹ akarta épen meghódítani, a mikor Cassius lázadásának híre kiragadá a fegyvert kezeiből. Maximinus tervei, úgy látszik, szintén Sarmatiára irányultak, mert a gótok előrenyomulásával keleten és északkeleten érezhette a bajok főfészkrét. Azonban a végzet könyörtelensége őt is megállítá útjában. Még be sem fejezhette a sirmiumi táborgyűjtést, a mikor 238 márcziusában Carthago fellázadt népessége Africa proconsulját, Gordianust² császárrá kiáltván ki, Maximinus a riasztó hír vétele után mindent félretéve, lóhalálban Rómába sietett.

A gótok a sirmiumi tábor szervezkedéséről hihetőleg értesülten, szintén lázas fegyverkezésbe kezdtek. Így aztán nem csodálhatjuk, hogy a mint Maximinus távozásának s a polgárháborúnak híre eljuthatott hozzájuk, legott meg is ujíthaták támadásukat. Most a Duna deltájában virágzó Istropolisra³ vetették magukat s azt úgy lerombolták, hogy III Gordianus nagy bajjal építhette újra. A város fejlesztését és kárpótlását czélozhatta Tranquilla császárnénak képeivel működni kezdett pénzverő⁴ megnyitása is s így a város

¹ Vita Marci 24. Voluit Marcomannium provincium, voluit etiam Sarmatiam facere, et fecisset, nisi Avidius Cassius rebellasset.

² Vita Gord. 23. 2. szerint Balbinus 238 április 2-án lett társuralkodó s ugyanazon esztendő július 10-én már megöletett, III Gordianus constitutiói pedig július 16-án kezdődnek. Ekkorára tehát Balbinus Maximinussal együtt megölettek, minthogy uralkodásuk összevissza 99 napra terjedt. Ha figyelembe vesszük, hogy Carthagóból legalább 8 napig tartott Gordianus kikiáltatását Rómába vivő követtség hajózása s onnan a Sirmiumban fáradozó Maximinushoz szintén nem tehette meg 8 nap előtt a hírnök a 912 római mérföldnyi utat, Gordianus kikiáltása mindenképen 238 márczius első felére határozódik. V. ö. Stobbe, *Philologus* XXXII. (1872) 63. l.

³ Ammianus Marcellinus XXIII 8, 43: Histros quondam potentissima ivitasnak írja. Pedig a város hamar felépülhetett. A Vita Maximini et Balbini 16, 3-ból következtethetőleg Dexippus Istros nevet Istrionnal (Histria) téveszti össze s Ptolemæus Ιστρόπολιν (III 10, 8) s Plinius natur, historiae l. IV. 44-ben olvasható Istropolist tévesen Ιστρική πόλινak írta.

⁴ Rappaport: *Die Einfälle der Gothen*. 28. l.

még sem hamvadhatott annyira el, mennyire azt Ammianus Marcellinus¹ szavaiból feltételezhetnők.

Míg a gótok főtömege a Duna torkolatát fosztogatá, azalatt a Daciával szomszédos carpok szintén találhattak rést a tartomány szomszédos vidékeinek kirablására.

Maximinus és Balbinus jóakaró intézkedései inkább az Al-Duna mellékét mentesíthették. Tullius Menophilus² személyében, a ki kevéssel előbb még Crispinus társaságában Aquileiát védelmezé Maximinus ellen s most a császár legkiválóbb hívei közé tartozott, hamarosan erélyes, vaskezü helytartót küldött a császár Alsó-Moesia élére.

S a polgárháború izgalmi közt sem ejtették el teljesen a sirmiumi táborgyűjtéssel megindított haditervek fonalát. A megállapodás szerint Balbinus lett volna hivatva az Al-Duna védelmezésére,³ míg Maximinus a persák megfenyítését szánta vala magának.

A két császár megöletése 238 júliusában ezeket az üdvös terveket egyszerre füstbe röpíté. Monophilus, Alsó Moesia helytartója, III Gordianustól, úgy látszik, nem számíthatott erélyes támogatásra, mert a kockázatos háború helyett jobbnak látta a Caracalla által megindított évdíjrendszerrel biztosítani a békét, ennek pontjaiban a hadifoglyok kiszabadításáról sem feledkezvén meg.

A gótok ez alkalommal Alsó Moesiának keleti szélében rabolgattak; de a Dunától messzire alig juthattak.

¹ Ammianus Marcellinus XXIII 8, 43. Histros quondam potentissima civitas.

² Petrus Patricius fr. 8. Müller: *Fragmenta historicorum Graecorum*. IV. 186. Dindorf, *Historia Graeci minores*. I. 428. L. Rappaport, *Die Einfälle der Gothen*. 29. l. 1. jegyzet. Sommer: *Die Ereignisse des Jahres 238 und ihre Chronologie*. Programm Görlitz, 1888. 17. l. Am. 2.

³ Tullius Monophilus helytartóságát Borghesi, *Ouvres complètes* II. 227. és 231. l. 1. jegyzete 238–240-re számítja. Minthogy Aquileia ostroma 238 májusában már befejeződött, ilyen módon három évet töltött Monophilus az Al-Dunánál. Ezzel Rappaport 31. l. számítása a 241. esztendőt is belefoglalja. L. Wietersheim—Dahn: *Gesch. der Völkerwanderung*. Leipzig. I. 197. i. következtetése tehát tarthatlan.

Monophilus ugyanis mindenütt sarkukban járva, a korlátlan, ide-odaportyázást meg tudá akadályozni. Marcianopolis¹ és különösen Philippopolis² alig sinlették meg ezt a támadást. Mommsennek³ Dexipusra támaszkodó vélekedése daczára tehát ezeknek pusztulása sokkal később, Philippus idejében következhetett be, a miként azt a chronologiai értesítéseivel pedig kevésbé megbízható Jordanes⁴ hirdeti. A háború egyik határjelzőiül azt a hálaemléket⁵ tekinthetjük, melylyel Durostorumban (Silistra) az ott állott legio XI Claudia valamelyik katonája a barbarok fogságából történt szerencsés szabadulását megörökítette.

A consulok éveivel 238 ra határozódó fogadalmi emlékből kitetszőleg az illető is a váron kívül, vagyis tábori szolgálatban jutott a gótok kezeire. Bizonyos tehát, hogy Durostorum elkerülte, avagy sikeresen kiállotta az ostromot. A gótok és szövetségeseik várívásban járatlan barbarokként a külterületek fosztogatására szorítkozhattak s bizonyára a Duna-torkolat és Pontus mellekének helyőrségben szükölködő, de annál busásabb zsákmánynyal kecsgetető városok sinlették meg legerősebben látogatásukat.

Sőt azt is megengedhetőnek tartjuk, hogy Dacia keleti s így gyengébben védett széleit szintén végigseperte ez a rablókalandozás. Semmi igazoló útbaigazítás nem áll azonban rendelkezésünkre a felől: hogy Felső Moesia, Alsó Pan-

¹ Dexippus, Σκυθικά fragm. 18.

² U. o. 19—20.

³ Mommsen: *Römische Geschichte*. V, 218. Anm. Őt követi Pick is: *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands*, Hrsgbn unter Leitung von F. Imhoof—Blumer. Bd I. *Dacien und Moesien*, Bearb. von Pick. I. Halbbd. Berlin, 1899. (Dacia, Moesia superior és Kalliatia, Dyonisopolis, Istros, Markianopolis és Nicopolis ad Istrum görög városok érmei.) 1878. 2. és 3. jegyzetében Mommsent követi szintén.

⁴ Jordanes: *De origine artisqne Getorum*. 181. 92.

⁵ CIL. III. 12445. Silistrában a városkapunál állott. Most a városházán van. Fájdalom töredék: (restitutus) | EX CAPTIVITATE BARB(arorum) | PIO TE PROCLO COS | EX VOTO. Tocilescu: Arch. epigr Mith, XVIII. (1894.) 211. l. Scorpil Károly másolatában hozza a CIL. III. 12445.

nonia és Dalmatia hármasszögelléséből a singidlunumi legio III Flavia felix¹ is mozgósítva lett volna ellenük.

Menophilus helytartó nagy érdeméül jegyezhetjük fel, hogy az alsó moesi városok elhanyagolt védrendszerére is kiterjeszté gondjait. Marcianopolis (ma Pravadi) példaül neki köszönheti a nemsokára kitünőleg bevált falait.² Pick ugyan a várnak diadalívvel készült emlékérmét inkább a gótok későbbi rombolásából keletkezett helyreállítások³ igazolásának veszi.

Ez az érem azonban kizárólag Menophilus békekötésére vonatkozik s ép úgy, mint Caracalla veretei,⁴ legkisebb hadi vonatkozást sem képvisel. Hiszen ugyanekkor Viminaciumot (Kostolac), Felső Mæsia fővárosát s Hadrianus municipium Aelium Viminaciumat⁵, mely egyúttal a legio VII. Claudia főhadiszállásául is szolgált, ugyanezen események hatása alatt 239-ben colonia⁶ kiváltsággal igyekszik

¹ Müller János: *De M. Antonio Gordiano*. Dissertatio. Münster, 1873. 16. l. A Vita Gordian. 25, 2 levélhamisítványból vonja ezt a téves következtetést.

² Pick: *Die antiken Münzen*, I. 187. l. 2. jegyzet; 194. l. n. 1167–1170.

³ Pick u. o. n. 1166 idézett mű 187. l. 2. és 3. jegyzet és 193., valamint 316. l.

⁴ Pick: *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*. I. Berlin. 1848. 195. l. a Caracalla képet mutató marcianopolisi vereteket a 214 nyarán vagy őszén Daciából Also Moesiába haladólag megvívott, de nem épen jelentékeny gót csetepatéokra vonatkoztatja. A n. 682–684 veretek szerinte Caracallát a barbarck győzőjeként örökítnék meg. Rappaport elfogadhatóbb vélekedésével (*Die Einfälle*, 23. l. 1. jegyz.) ezek a veretek csak a háború befejezését jelentik. A Pick által a Severus családtagjainak nézett alakok istenek, miként azt egy szintén Picknél n. 1166 bemutatott s általa is ilyenül minősített Gordianus-érem példája bizonyítja.

⁵ CIL. III 1654, 1655, 8102, 8127, 8128.

⁶ CIL. III 1474, 8:09. Ez utóbbi a colonia decurioja s ædilisének Mithras oltára. Felül áldozati jelenet. D(eo) [i(nvicto) m(ithræ)] . . . dec(urio) ædil. | col(onia)æ) Vim(inaci) ex voto (l.) m. p. Torma Károly találta a szendrői vár balfelöli kapujától számított negyedik bástyájában. Eckkel, Doctr. n. II. p. 8. 240-re tette a colonia alapítást s Pick is ezt fogadja el I. 23. l. Így szólnak Mionnet, *Descript des méd.* I p. 351 n. 1–10; *Supplem.* II p. 42 n. 1–16; Cohen, *Gord.* III n. 242–430; Pick I n. 70–90. Még nagyobb tévedésben élnek Bessel 117. l. és Schiller: *Gesch.* I. 709., mikor 242-re utalják az alapítást.

Gordianus kormánya nagyobb tekintélyhez és vonzóerőhöz segítni.

Alig szabadítá meg Menophilus ügyessége Alsó-Moesiát a gótoktól, már a carpok kezdtek újból fenyegetni a sokat zaklatott tartományt. Ezeket ugyanis a gótok egyszerűen kizárták a békeválság felosztásánál. A nagyon is jogosan duzzogó carpok hasztalan kopogtatván a gótoknál, Alsó-Moesia helytartójához fordultak sérelmükkel.

De Menophilus diplomatiája szerencsére a veszedelem vértelen elhárításának kitünő módját eszelte ki. A panaszkodó küldöttségnek először négy hónapra helyezte a végleges választ kilátásba. A mikor aztán azok a határidő leteltével jelentkeztek, még további három hónapra tolt ki a sürgetett válasz határnapját. A carpok naiv bizakodásukban mindannyiszor tűzhelyeikhez térvén, békében hagyták a tartományt, melyet Menophilus azalatt úgy megerősített, hogy a carpokat végezetül el merte utasítani. Ekkor aztán a carpok is értesülvén a védelmi munkálatokról, kénytelen-kelletlen megjuhászodtak* s Menophilus helytartósága békében folyhatott tovább.

De bár C. Furius Sabinus Aquila Timesitheus,** kinek lányát Gordianus 241-ben feleségül vette s kit ugyanakkor testőrparancsnokává emelt, szintén célravezető határvédelmi és hadsereg szervezeti reformokkal javította az aldunai tartományok helyzetét, ritka esztendő mulhatott ott el egyelőre mégis ellenségeskedés nélkül.

Ilyen harácsoló barbartömeggel ütközött össze III Gordianus császár is 242-ben, a mikor a persák ellen vonuló serege a Hæmus centrumát is érintette. Hogy most is épen a duzzogó carpok intézhették a közbejött támadást, azt az előző magatartásukból következtethetjük. A gótok talán nem is vegyültek a mozgalomba, hisz őket a Meno-

* Petrus Patric fr. 8.

** Igazi nevét Eckkel Doctr. numm. VIII. 319. l. állapítá meg. Öt követik Borghesi, *Oeuvres* X. 127. l.; Hirschfeld O. *Untersuch. auf dem Gebiete der röm. Verwaltungsgesch.* I. Berlin, 1877. 236. l. *Prosopographia imperii Romani. Ediderunt Klebs, Dessau, de Rhoden Berolini* II. p. 100.

philus békeszerződésének békeajándékai teljesen kielégítettek. A carpok oldalán harcolhattak az alánok is. Legalább ezt következtethetjük abból a nem egészen hiteles adatból, mintha Macedonia fővárosa Philippopolis közelében egy alan csapat a császárt is meglephette volna.

Ez a hiradás azonban nem sok bizalmat érdemel s csak olyan légből kapott közlemény lehet, mint az a koholmányoknak bizonyult emlékkő, melyet ugyancsak az életrő¹ szerint Circesiumtól² a parthusok ellen épült határ-vártól valami 20 római mérföldnyire «Græcis et Latinis et Persicis et Aegypticis litteris»³ emelték volna Gordianusnak.

Annál szomorúbb valóság a carpok 244-beli daciai betörése. Erre a támadásra nagy hihetőséggel a Timesitheus váratlan halála⁴ s a bekövetkezett pártoskodás adhatta meg a lökést. Philippus arabs ugyanis, kit Gordianus testőrparancsnokává léptetett elő, rút hálátlansággal fizetett császársja bizalmáért. Ármánykodásait odáig vitte, hogy Zaithosnál 244 telén a katonák Gordianust fölkonzolták s Philippust kiálták ki császárukká.⁵

3. A carpok hódítási kísérlete Daciában és Alsó-Moesiában. — Philippus győzedelme. — Apulum pénzverőt nyer.

A mint Gordianus meggyilkoltatásának hírével új polgárháborúk lehetősége merült fel, a megtagadott évdíj miatt még mindig békételenkedő carpok szintén eljöttek látták az idejét annak, hogy erőszakos kárpótlást szerezzenek maguknak Daciában. A birodalom válságos helyzete hódítási terveikre is felettébb kedvező lévén, 244 telén minden oldalról rohamot intézhettek Dacia várai és városai ellen.

¹ Vita Gordiani 34.

² Eutropius, IX, 2; Ammianus Marcellinus XXXIII, 5, 7; Zosimus III, 14, 2 így említik.

³ Vita Gordiani, 34. l.

⁴ Timesitheus I Sapor (Shapno) persa királyt legyőzván, Ctesiphonnál 243-ban hirtelen elhalt.

⁵ Capitolinus Vita, Gordiani 30. Zonares XII. 18. Zosimus I. 19. Aurelius Victor ep. 27. De Cæsaribus 27.

A helyzet veszedelmes voltára kellő felvilágosításul szolgálhat Apulum egyik G. Val. Sarapio nevű s így nevéből következtethetőleg egyiptusi származású polgárának oltárköve, melyen a *Carpis liberatus*-ként Jupiternek * fogadalmát leróttá.

Ebből az áldozásból Apulum kettős városának : *a colonia Apulum*-nak és *municipium Apulum*-nak elhamvadását még joggal nem következtethetjük. Sarapio és az Apulum-ban otthonos keleti kereskedelmi testület tagjaként üzleti körútján találkozhatott a predálókkal.

De hogy a tartomány belsejében csatangolhattak a carpok, ez már magában nyomatékosan igazolja számbeli erejüket. Hisz az Apulumtól alig 40 km dél felé következő marosvölgyi *Germizara* (Algyógy és Csigmó közt) tekintélyes castellumát is nagy hihetőséggel romba dönthették. Legalább a restauratio alkalmából rendezett ünnepről szólhat a castellum 245-beli emléke,** habár annak szövegét csorbultsága miatt nem is fejthetjük meg egészen.

* CILIII. 1054. *I(ovi) O(primo) M(aximo) G. Val.) Surapio (a Carpis) liberatus (pro salute) sua et su(orum) (V(otum) l(ibenter) p(osuit)).* Ackner—Müller, *Die römisch. Inschriften Daciens.* Wien, 1865. n. 460. Dr. Cserni Béla, *Alsó Fehérvármegye monographiája* II. 1901. 357. l. n. 52. Az érdekes emlék elveszett.

** CILIII. 12. 573. Cumont Ferencz 1891. nyarán másolta le figyelmeztetésünk következtében ezt az általunk 1884-ben a Turják-várnak (Törökvár) nevezett castellumban látott, de igen nehezen olvasható s most Koncz Gyuláné csigmoi udvarházában létező emlékkövet.

IMP CA//MIVL PHI
LIPPO/I /IE AVG
PON / MAX TRIB POT
II COS P P PROCOS
/NSIM CRI F PHILIP
PIANI DEVOTENV MINI.

Cumont Ferencz az ötödik sortól Arch. epigr. Mitth. XIV. 108. l. így értelmezi :

(et) n(obilis) s(imo) C(æ)s(a) ri f(ilio) Philippiani. Domaszewski, ezt nem fogadván el, az áldozók neveit keresi a betűroncsalékban. Valószínűleg a várparancsnok nevét és az oltár alkalmiságát rejtik e sorok, csakhogy az oltár derékban van törve s legérdekesebb része megsemmisült.

Germizara kiraboltatása ugyan első tekintetre hihetetlenül hangzik; alig egy napi járatnyira Apulum alatt az apulum-sarmizegethusai útvonalon hogyan férhessen hozzá ellenség?

Csakhogy a terepviszonyok gondosabb megvizsgálása után legott szemünkbe ötlük a délfelé kimagasló szászvárosi hegység tömege. Alig 25 km távolságban kezdődik ugyanis a Kárpátok hatalmas lánczolatának ez a merészen északra nyomuló csoportja, mely a Bukovinától le Orsováig terjedő határhegységnek 100—150 km szélességű rengetegeivel Dacia felvidékeit teljesen elkülöníti a havasalföldi oldal telepeitől. A gót dúlások meglepetésszerű gyorsasága mind ennek az erdős lánczolatnak segítségével sujtolható Daciát s a kinek alkalmá vala a hegyi ösvények hatozatától átszőtt magaslatok rejtekeivel Szeben és Hunyadmegye déli szélén megismerkedni, az előtt legkevésbbé sem meglepő az a feltevésünk, hogy Germizárát sem a rendes hadi utakon, hanem a szászvárosi havasokon keresztül rohanhatták meg a carpok.

Arrafelé ugyan Alsó- és Felsővörösvíz közt szintén láthatunk egy terjedelmesebb castellumot, csakhogy a kalauzokban nem szűkölködő carpoknak nem nagy fejtörésébe kerülhetett annak kikerülése, vagy körülzárása s így a Verestorony-szoros felől 3—4 nap alatt ráüthettek Germizárára.

Miként napjainkban a völgyi lakosság előtt látatlanul intézik Szeben szomszédságának híres juhászai Paplakáról, Szelistyeről tavasszal és ősszel a sok ezernyi juh-nyájának a Retyezat, a Paring s a többi havasok legelőire terelését és lehajtását, így csak angolhattak a Verestoronytól a Városvízvölgyéig a carpok is egykoron.

Mialatt a főserég a Hargita felől a Két Küküllő s felső Maros völgyére oszolva harácsolgatott: addig a fogarasi havasok alján betódult csapatok a Szeben viz völgyén a szebeni havasok centrumába hatolva, onnan a Surian, Godean jól járható ösvényein 3—4 nap alatt Szászváros vidékén teremhettek. Onnan pedig már csak egy éjjeli támadásba kerülhetett Germizára megvitatása. Még a közbeeső Maros sem

okozhatott nagy nehézséget, mert a lóháton portyázó carpok azt könnyű szerrel átúszathatták.

Germizára maga is jól kifizethette a harácsolást, mint-hogy a *collegium Galatarum*¹ ott lakó tagjai nagy hihetőséggel épen aranyüzerek lehetek.

De még csábitóbb lehetett a háttérben alig 35 kilométernyire a Fehér-Körös, Ompoly és az Aranyos víz-választójának aranybányái, az onnan akadálytalanul meg-rohanható Ampelum (Zalatna) és Alburnus major (Veres-patak) városokkal.

A bányavidék e korbeli illetén dulatását épen Germizára közeléből kincslelettel is documentálhatjuk. A Dévától alig 20 km E felé az Érczhegység híres szirtkapujában fekvő Kisbánya, a közigazgatás gondatlanságából Boiczakent emlegetett bányaközség felett 1892-ben a mészköfejtő munkások egy sziklarepedésben rejtett kincsre bukkantak. A leletből fájdalom csak 26 darabot vizsgálhattunk át s így constatálhattuk, hogy Trajanus ezüst dénárjaitól III. Gordianusig terjedő sorozat tette a pár száz darabból álló kincs darabjait.² Nyilvánvaló tehát, hogy a 244/5. évi betörők oly hirtelenséggel csaptak Kisbánya római bányászaira, miszerint azok csakis a legutolsó perczen riadva fel, egymásikuk a hegyekbe futva pénzceskjét útközben elrejtette. A remélt visszatérést azonban meghiusítá a támadás gyorsasága s a menekülő bányászok szintén az üldözők fegyverei alatt vérzettek el.

De a carpok betörési vonalát a Verestoronyi szorosból Apulumba vezető úton a sóbányászatáról nevezetes Vizaknán egy szintén Gordiánusig terjedő kincslelete³ is nyilvánvalóvá teszi. A Nagy-Küküllő fejénél Segesvár Burgstadele⁴

¹ CIL. III. 1394.

² Téglás Gábor: *Néhány korhatározó kincslelet a daciai bányászat területéről. Bányász. és Kohász. Lapok XLV. II. 16. füz. 1892. 227—229. l.* A kincs maradványát Kaba István, Vané Ferencz és Venator Lajos akkori kisbányai lakósnál találtuk. A többi ismeretlen helyre szóródott.

³ Neigebauer: *Dacien*, 1851.-292. l.

⁴ *Archiv für Landeskunde Siebenbürgens. Neue Folge*, IX. 51. l.

szintén egy III. Gordiánusig terjedő pénz leletével illusztrálja a carpok cselvetésének sikerültét. A lakosság itt sem vehetett eleve tudomást a támadás lehetőségéről s a futók egyike kincsét földbe ásva igyekezett gyorsabb menekülését lehetővé tenni.

Kétségtelen tehát, hogy a Hargita gerinczét is érintette a támadás s a carpok, az onnan meginduló völgyeken árasztották el Dacia belsejét. Ez a pár adat is meggyőzhet arról, hogy Daciát akkor majdnem hatalmukba kaparították a carpok, s ha Philippus 245-ben,¹ bizonyára mint Maximinus tevé, erős segélyhadakkal nem siet Dacia védelmére, talán még a legiok várait is kiostromolhatják vala. Hisz annyira nem bíztak a tartomány jövőjében, hogy egy feljegyzés szerint Gallienusnak, a későbbi császárnak anyja is a Dunán át futva menekült a carpok elől.²

Philippus császár lépésről-lépésre nyomulhatott előre s minden talpalatnyi földet véres küzdelemmel szerezhetett meg. Útirányát ugyan nem jelzik emlékeink; de miután több germán törzset talált útjában, Viminaciumból vagyis délnyugatról alig érkezhettek. Nagy valószínűséggel Alsó-Moesiát pacificálta elébb s onnan fordulhatott Daciának a carpok ellen. Erre utal bennünket a 245-ben felvett *Germanicus maximus*³ titulus is; holott a *Victoria Carpica*, a *Victoria Augg.*⁴ veretek csak 247-ben tűnnek fel, a mikor Philippus Rómába érkezve fiával diadalmenetet ülhett. Daciát ily módon 245-46-ban tisztithatta meg Philippus az ellenségtől. A *Carpicus maximus* titulust mindazonáltal a senatus határozata után, vagyis 248-ban⁵ vette fel.

¹ Eckhel, *Doctr. numm.* VII. 322.; Cohen 115, 116.

² *Lactantius, De mortibus persecutorum* C. 9. *infestantibus Carpis in Dacium transecto anme confugerat.*

³ Eckhel *Doctr. numm.* VII. 323. l., Cohen V. 135. l. n. 3.

⁴ Cohen V. 110. l. nro 158, 160; 138 lap nro 11.; 165. l. nro 44. Az Eckhel VII. 323. l.; Cohen Philippus nro 238. *Victoria Carpica*ja talán szintén ebbe az esztendőbe esik.

⁵ *Victoria Augg. veretek* Eckhel VII. 235–237. l.; V., 139. l. n. 15. és 16. A carpok legyőzetésére vonatkoznak a thráciai Bizya győzelmi jelvényekkel készült veretei is. *Miounet, Descr. des méd.* I. 375. l. n. 77. II. *Suppl.* 237. l. n. 190. Ide tartoznának a britt muzeum *Asclepius* és *Hygieia* veretei is. *Weil. Zeitschr. für Numismat.* VIII. (1881). 102. l.

De Dacia centruma már 246-ban biztonságba kerülhetett, mert ugyanekkor Philippus szabadító actiójának egyike emlékeül szánt pénzverő kamara¹ éppen ebben az esztendőben nyílt meg *Apulum*ban, miként a *viminaciumi*. 239-ben szintén Maximinus felmentő szereplése örömeire alapított.

E helyen nem akarunk kiterjeszkedni ama további észleleteinkre, melyek szerint a carpok talán már 235 vagy 238-ban Dacia keleti s a tartomány egészére teljesen közömbös végeit hatalmukba keríthettek. Erre a feltevésre utalnak topographiai megfigyeléseinken felül bennünket ama barbár jellegű pénzveretek is, melyek majd Gordianus sugárkoszorús fejét,² majd Philippus Arabsot,³ avagy a máskülönben ismeretlen Imp. Sponsianus nevet és szakálltalan, de koszorús fejét⁴ tüntetik fel.

A veret kezdetlegessége s a római pénzlábtól elütő súly és hűbéres gót királyok veretei igazolják ezeket. Eckhel⁵ egyenesen a marcoman háborúban a Felső-Tisza forrásvidékein az astingi vandalok által megfenyített kistobokákra gondol.

¹ Eckhel, VII., 323.; Cohen V., 135. l. nro 3.

² Pick: *Die Münzen Dacien und Moesien I.* 3. l. a daciai moneta at æra Juli vagy Augusti 246 számítja, Eckhel *Doctr. numm.* II. 9. l. 247. január 1-től számítja az ærat. Vele egyetértének Mionnet *Descript.* I. 350 l. n. 1., 2., II. *Suppl.* 33—37. l. Cohen, Philipp n. 250—257; V., 171. n. 92—96.

³ Avers IMP. GORDIANUS PIVS FELT. AVG. Sugárkoszorús fej. Revers: MLETHRM. PROPVGNATORE N. PII. Lépdelő Mars, jobbában lándzsa, baljában paizs. 6 drachma 10 gram. Eckhel, *Doctr. numm.* VII. 316. Cohen 116.

⁴ Eckhel, VII. 329. Cohen 38. Av. PHILIPPVS. TIVS. AVGG. Egyik családi éremről mintázott szárnyas, Róma fej. Revers: ENT-TLOICKCSS Álló katona jobbra lándzsa, balra golyó, 3 arany súlyú, igen kezdetleges munka.

⁵ Eckhel VII. 340: Avers IMP SPONSIANI szokatlan férfifej sugárkoronával. Revers: C. AVG. egy oszlop tetején kalász, alatta két kalász, egy togás férfi, egy augur lituussal. (Kóralakban hajlított fejű bot, mellyel az augur madárjóslatkor a világtájakat s az auspicium helyét megjelölte.)

⁶ Eckhel: *Doctrina n.* VII. 323 Gros is lehetségesnek tartja ezt. *Studien zur Georg. u. Gesch. des traj. Daciens.* Programm 1873 4. 69. l.

Philippus a carpok kiverésével Dacia helyzetét teljesen szilárdnak ítélve, erősebb politikát kockáztatott meg a gót népekkel. A római császárok, miként a marcoman háborúban is történt, évdíjakkal igyekeztek a makacsabb és harciasabb gót törzseket lekenyerezni. A mint azonban a helyzet előnyükre alakult, fölényes göggel utasították el a tolakodó szomszédságot. Philippus azonban rosszul számított s nem ismerhette kellőleg a viszonyokat. A Menophilus békepontjaival biztosított békeadó megtagadása¹ ugyanis harcias tömörülésre indítá a megbántott törzseket. Ostrogotha² gót király kezdte a támadást, mialatt Argaihus és Gunthericus³ nevű alkirályai Alsó-Moesiába⁴ törve, Marcianopolis⁵ ostromával tevék magukat emlékezetessé. Marcianopolis ekkor a Menophilus gondosságából megépített falaknak köszönhette azt, hogy a környék menekültjeivel a felprédáltatástól megszabadulhatott. A gótok ilyen erősség megvívásához szükséges kellékek és technikai ismeretek hiányában gyűjtogatással, eheztetéssel próbáltak szerencsét

¹ Mommsen: *Röm. Gesch.* V. 218. és jegyzete. Petr. Patr. fr. 8.

² Nevét Cassiodorus var. XI. 119. igazolja. Vesd össze Jordanes, 16. 91.

³ Jordanes, 16, 91 szerint Ostrogota, alkirályát Gordianus életírója 31, 1 Argunt nevű skytha királyt (scytharum rex) említ, nyilván Dexippus félreértésével, miként azt Mommsen *Hermes* 25. évf. 261. l. 3. jegyzetében kideríté. Argunt tehát az Ostrogótától megbízott Argaihus és Gunthericus nevének elferdített torzulata szintúgy, mint Misitheus is az életíró értelmetlenségének eredménye. Ennek a Misitheusnak halála idézte volna fel Argunt skytha király támadását. Itt azonban Gordianus apósának: Τιμροαλις-nek neve torzult el, kit Zosimus I., 17, 2; 18, 2 Dexippus után ily alakban említ. De Zouares XII. 18-ban Τιμροαλις állván, ezt ő, ki Gordianus egész uralkodását Zouaresből (Zou. XII., 18. III. ed. Dindorf) másolta végeredményében a Zouares forrásául szolgált Satha-féle Synopsis Τιμροαλις-ből alakítá. A V. Gordiani 31, 1. jelzett betörés tehát a korábbi eseményeket zavarja ide. Vesd össze Rappaport 34 l.

⁴ Jordanes, 16, 91 secundum Moesiam helyett tévesen de secundo Moesiamot írván, ez két hadjáratra enged következtetést, a mi pedig nem történt.

⁵ Marcianopolist Trajanus alapította s Marcia nevű nővérrel nevezte el.

s a hol czélt nem érhettek, nem is vesztegettek sok időt a próbálkozásra, mert a rabláshoz szokott tömeg hamar elunván a lekötött, fársztó ostromot, a mint tehette, zsákmányolasra széledt. Jordanes* ugyan, ki észrevehető részrehajlással tárgyalgatja vérrokonai küzdelmeit, itt is pénz-erőnek és nem a vár thrák eredetű vezére: Maximinus eszélyességének és vitézi voltának hajlandó a felszabadulást tulajdonítani. Pedig erre semmi útbaigazító adat nem kinalkzik.

Argaithus es Guntharicus [rablóhadjárata Daciát alig érinthette. Ott t. i. kevés zsákmányolni valóra lehetett az előző betörés után kilátás. Azonban a verestoronyi szoroson kivezető hadi út elágazó pontján Romula városát, a mai Reckánál, ebben az esztendőben katonai erővel látván jónak a császári kormány megerősíttetni, ez a gondoskodás a felprédáltatás kárpótlásául minősül előttünk. Erre a feltevésre jogosít fel bennünket a város áradozó s a császári ház összes tagjaira szóló hálálkodása is: *Ob tutelam civitatis) coloniae suae Romul(ae) circuitum muri manu militare a solo fecerunt. T. i. Philippus invictus Augustus et M. Julius Philippus iunior imperator et Marcia Otocilla Severa sanctissima Augusta nostra.***

* Jordanes 16, 92; Dexippus fr. 18. Dindorf. 179.

** CIL III 80331 Reckában a papi lak előtt találták Domaszewski és Schuchhardt. *Imp. Caesar M. Jul(ius) [Philip]pus Pius F(e)lix invi[c]tus[A]ug(ustus) tri[b(unicia)] pot(estate) V. c(o)s III [p(ater) p(at)riae] proco(n)sul[et M. Jul(ius)P[hi]lippus [i]unior imperator] c[o]s. [pr]o[cos] p[ri]nceps iuventutis filius P[hilippi] [Aug(usti) et M(arcia) Otacilia Severa] sanctissima. Aug(usta) n(ostra) [r]esti[tutores orbis [t]otius (ob tutelam civitatis) coloniae suae [Romul(ae) circuitum muri manu] militari a solo fecerunt.* Tocilescu Arch. epigr. Mitth. XI. 19 n. 1. a coloniaalapítást is kiolvashatónak véli erről az emlékkőről, holott, mint Domaszewski CIL III. p. 1421. találólag megjegyzi, a colonia már létezett azelőtt s 248-ban csak védfalait hálálta meg a császári háznak. Romula azelőtt municipium volt, mert a CIL III. 8033. Ael. Germanus dec(urio) municipi írja magát. Ugyanezt bizonyítja a CIL III. 7429 (=753) is 161/8-ból. Julius Capito a conductor p(ublici) p(ortorio) llyric(i) et ripæ Thracia kitüntetései közt t. i. ott van ez is: item II. viralib(us) ab ordine municipii *Romulensium*

Romula hálaemlékből nagymérvű helyreállítási munkálatokra következtethetünk s az aldunai tartományokban szembetűnő restauratiót végeztethetett a császári ház. A Restitutor orbis totius hangzatos titulusa Dacia felvidékeire szintén kiterjedő rendelkezéseket sejtethet éppen itt a Verestorony előcsarnokában.

Alsó-Moesia védtelen vidékeinek feldulatása után Macedóniára rohant az ellenség s fővárosa külterületeit felperzselhette. Legalább ennek tulajdoníthatjuk azt, hogy Philippopolist telepésekkel kellett erősíteni és saját nevével colonia rangjára¹ emelte a császár. De a támadás Felső-Moesiát és Alsó-Pannoniát is érinthette, mert a két tartományt máskülönben alig helyezték volna Marinus Pacatianus² közös parancsnoksága alá. A szomszédos tartományok illetén egyesítése t. i. mindig komoly veszedelmekre mutat. Így Dacia és Moesia superior is akkor került M. Claudius Fronto³ alá, mikor a Tisza—Duna közén hátrvédül szánt jazygok is csatlakoztak a marcoman népszövetséghez s akkora haderő nyomult Dacia ellen, mely még a kiváló római fővezért is levághatta.

A helyzet most a marcoman háborúknál is válságosabb fordulatot vehetett, mert a gótok óriás tömegénél is több veszedelmet teremtett az illyricumi tartományokban napirendre került katonaforradalmak gyakorisága. Ime most is a két szomszédos dunai tartomány élére állított Marinus Pacatianus helytartót hirtelen császárukká kiáltván ki, röviddel azután ugyanazt saját katonasága halálra üldözte. Pedig összetartásra, rendre és hűségre soha sem volt még nagyobb szükség, mint ezekben a borzalmas időkben. Szerencsére ugyanakkor a gótokat is belzavarok foglalkoztathatták, mert a lassankint elhelyezkedett törzsek közé új rajok zúdulván, a nyugalmi egyensúly egyidőre felbomlott és

¹ A város coloniává emeltetését az érme is 248-ra jelzik, Eckhel, Doctr. II. 44 = Mionnet, *Description des med.* I. 419. l. n. 359. Eusebius Hieronymus 2264: Philippus urbem nominis sude in Thracia construxit V. ö. Marquardt: *Staatsverw.* I. 316. l.

² Zosimus I. 20, 21; Zouares XII, 19.

³ CIL III. 1457 Dessau 1097 és CIL VI. 1377.

saját tűzhelyeik felett egymással tusakodásba keveredtek. A forrongás indító okai nem egészen ismeretesek s csak gyaníthatjuk, hogy a burgundoknak* a Visztula mellékéről talán a boranok és herulokkal együtt érkező csapatai zavarták fel a Keleti Kárpátok és a Pontus közén valemennyire leülepedett törzsek békéjét.

Jordanes szerint a gepidákat érintette az újabb gót-áramlat. A gepidák a marcoman háborúk idejétől a daciai helytartók védenckeiként éldegélvén, a Kárpátok alján Fustida nevű királyuk vezetése alatt visszavetették a tűzhelyeikre toltult jövevényeket, kik most a gótok védszárnyai alá helyezkedve folytatták az ellenségeskedést. Abból a körülményből, hogy a gepidák az Alsó-Moesiát prédáló gótok távollétét felhasználva, tűzhelyeinek feldulásával bosszútták meg elenfeleik pártfoglalását, Rappaport arra tud következtetni, miszerint Dacia déli felében és pedig az Olt völgyén kereshetjük a gepidák otthonát. A gótok idején hirt kapván a gepidák tervéről, erőltetett menetekkel meglepték és kiűzték azokat.

A gepidák daciai elhelyezkedésére vonatkozó kutatásaink még nem nyervén megnyugtató befejeződést, ez irányban döntő véleményt most nem kockáztathatunk. Annyit mindazonáltal hangoztatni merünk, hogy a gepidáknak tulajdonított Olt völgyét ekkortájt semmiesetre sem lakhatták ők s okvetetlenül más népek foglalhattak ott helyet. *Romula* a Verestorony déli kijárájaként csak imént frissült fel s nyert védfalakat. Fennebb a Peutinger tábla *Buridavaja* a Dionál említésbe jövő Βοῦροι-*huri* s a Verestorony északi oldalán Ápulma felé *Sacidava* pedig a *saci* nevű dák törzs otthonát demonstrálják. Daciának a délkeleti felfölddel azonosuló belvidékein sincs semmi nyoma a gepida jövevé-

* Zosimus I. 27., 1; 31, 1 az itt szóba jövő urugundok már hallás szerint is a burgundokra emlékeztetnek. V. ö. Schafarik: *Slawische Alterthümer* I. 422. l. — Derichsweiler: *Geschichte der Burgunden*. Münzler 1863. 153. l. 1. jegyzet 154. l. 16. jegyz. — Wiertersheim — Dan: *Gesch. der Völkerw.* Leipzig, 188, 81. I. 219. Mamerth genethl Maxim 17. Más nézetet képvisel Zeuss: *Die Deutschen* 695; Jahn: *Gesch. der Burgundionen* I. 29. l.

nyeknek, kiket egyesegyedül a tartomány északi övébe helyeztetett volt el Kr. u. 174. táján Clemens helytartó bölcsesége.¹

Csakis a Tisza, a Pruth, a Szereth forrásvidékén háboríthatá meg a burgundok költözködése a gepidákat, kik azután bizonyára Dacia helytartójának bátorításával, sőt támogatásával próbáltak a gótokon bosszút állani. Ezek t. i. az általunk nekik tulajdonított felföldről lefutó Szereth s ennek Moldova, Bistricora völgyein jól benyomulhattak a gótok területeire. Csak így érthetjük meg, hogy az Alsó-Moesia dulásából hamarosan hazariasztott gót főerőtől vereséget szenvedő gepidák egyenesen otthonukba menekülhettek.² Ebbeli felfogásunkat Jordanes ama híradása is megerősítheti, mely szerint az ő korában a Maros Tisza összeszőgelésében tanyáztak a gepidák.³ A romai uralom megdöltével ugyanis a Daciára zúdult gót tömegek nyomása minden nagyobb rázkódás nélkül letolhatta a Tisza balparti területeken a Szamos torkolatán át a hármás Körös Maros felé a gepidákat.

Az Alduna védelmét a gótok sikere mellett még egy másik sajnálatos esemény is nagyban súlyosbította. Ekkorra esik t. i. Marinus Pacatianus-nak Felső-Moesia és Alsó-Pannonia együttes helytartójának már említett császárrá proclamáltatása.⁴ Mintbogy ugyanakkor a keleti hadsereg elégtelenjei Joapianus ellencsászárrá kiáltásával bontották meg a fegyelmet Philippus tehát az ellenség üldözése helyett kénytelen vala saját katonái ellen Illyricumba⁵ fegyveres erőt indítani.⁶

¹ Dio LXVIII. 8.

² Jordanes 17. Kropatschek: *De Gepidarum rebus* 15. l.

³ Jordanes 5, 33; 12, 73; 22, 113.

⁴ Zos. 1. 20; 21; Zouares XIII. 19.

⁵ A harmadik század nyelvhasználata Daciat is a régi Illyricumhoz számította. Trebellius Pollio például a *Vita Claudii* 15 így ír: *dux totius Illyrici habet in potestate Thracas, Moesos, Dalmatas, Pannonios, Dacos exercitus*. A Dacia elfoglalása előtti felfogást Suetonius Tiberius 16 ímígyen tükrözi vissza: *Ac perseverantiae grande pretium tulit, toto Illyrico, quod inter Italiam regnumque Noricum et Thraciam et Macedoniam interque Danubium flumen et sinum maris Hadriatici patet, perdonito et in dicionem redacto*. A legrégebbs felfogást Appianus Illyricuma képviseli: Ἰλλυρῖως Ἑλληνας ἔγχευται τοῖς ὕπερ τε Μακεδονίαν καὶ Θράκην ἀπὸ Χαθῶνων καὶ Θεσπρωτῶν ἐπὶ ποταμὸν I στρον. Még bővebben szól a 6-ban.

⁶ Zosimius I., 21; Zouares XII., 19.

M. Messius Decius Traianus a nehéz megbizatást nem minden vonakodás nélkül fogadá ugyan el; de annál nagyobb erélylyel látott azután a lázadók megrendszabályozásához. Mint a Sirmiummal szomszédos Bubalia¹ szülötte, teljesen otthonos vala az Al-Duna mellékén s annak tarka népegyvelegének nyelvét, szokásait egyaránt ismerve közvetlenül intézhette a tisztogatás munkáját. Érthető rémület előzte meg tehát Decius érkezését s a pártütők főbbjei, habár Marinust hamarosan lebunkózták, mégis futásban kerestek menedéket. Jordanes² túlzó színezésével a hadsereg többsége a gótokhoz szökött volna át. De még mindig sokaknak volt okuk a vizsgálatot elhárítani magukról. Ezek tehát legokosabb megoldásnak Decius császárrá kiáltását vélvén, ezen tényükkel valóban hirtelen fordulatot adának a fejleményeknek.

Decius kezdetben a hadsereg fegyelme szempontjából is visszautasította a nem keresett trónt.³ A forrongás azonban ezzel még veszedelmesebb jelleget öltvén, utoljára kénytelen vala belenyugodni megválasztatásába. Így az Al-Duna melléke ismét a góthok martalékává esett. Decius ugyanis seregei élén Italiába nyomulva, Veronánál Philippus hadaival összeütközött. A csatában Philippus is életét vesztvén, ennek hírére fiát, kit 244-ben Cæsar, 248-ban Augustus czímmel társul fogadott volt atyja, a prætorianusok legyilkolták.⁴

Ily módon Decius került a trónra;⁵ de alig pár hónap-

¹ Aur. Victor, De Cæsaribus, (Decius) Sirmium . . . ortus. ep 29, 1; Bubaliae natus e Pannonia inferiore. Eutropius 9, Bubaliae. natus. Ő tehát római telepes vagy elrómaiiasodott pannon család sarjadéka.

² Jordanes 16, 90, 3; Zos. 1, 21, 3; Zonares XII, 19. Felső-Moesia fővárosának legioja: a leg. VII. nem csatlakozván Decius pártjához, ezért a császár érmein nem szerepel. Lásd Pick: *Die antiken Münzen*. I. Dacien und Mæsiën. 25. l. Filow: *Die Legionen*. Klio. VI. 1906. 73. l.

³ Capitolinus Vita Claudii 6, 2; Probus, 18; Mamert. genethl. Maxim. 17.

⁴ Vita Gord. 3, 28. Eutropius 9, 2. Zosimus I, 20.

⁵ Decius császárságát 248-ból két hispaniai felirat igazolja. A CIL. II 4957 a 251. évből a trib. potestas IIII p. p. cos kifejezésével kétségtelenül 248-ra utalja császári rangját. A CIL. II 4958 szintén trib. pot. IIII mutat 251-ben.

pal a 248-ban Rómában megtartott millennaris ünnepélyek után a legkétségbeejtőbb harcok újultak meg az Al-Dunánál és Daciában ismét.

Dacia most a Philippus koráénál is rettenetesebb helyzetbe juthatott. A gótok előtt a gyakori trónváltások, katonaforradalmak teljesen aláásták a birodalom tekintélyét s az illyricumi sereg fegyelmetlenségének láttára vérszemet kapva még vakmerőbbek lettek. A helyzet mindenképen válságosra fordult s Decius erélye, gazdag helyi tapasztaltsága nélkül Dacia elvesztését ekkor már alig kerülheti vala el a római birodalom.

TÉGLÁS GÁBOR.

B. KEMÉNY ZSIGMOND NAGYENYEDEN.

Első közlemény.

I.

Örökös hányódás-vetődés volt b. Kemény Sámuelné sorsa, mióta férjét elvesztette. Sebzett lélekkel hagyta el a b. Kemény-család alvinczi udvarházát, melyet egy évtizeddel előbb menyasszonykorában oly sokan irigyeltek tőle. Nem akarta látni a szétdúlt családi otthont, legtávolabbi birtokán, Pusztakamaráson huzódott meg, de örökségre vágyó mostoha fiai onnan is kizaklatták.* A szerencsétlen özvegy alig talált másutt menedéket, mint Alvinczen öcscsének, Csóka Józsefnek házában. Itt nyugalom vette körül s öcscsében megtalálta mindazt, minek elhagyatottságában oly sokszor híjával volt, a férfi határozottságát, a megfontolt tanácsot s az igazi rokoni szeretetet.

Csóka József jó testvér volt s önzetlenül fogta fel az árvák ügyét.** Annál inkább elkeseríthette az özvegy bárónét, hogy a hosszú örökségi per mostoháinak újabb megújabb erőszakosságokra adott alkalmat; bánthatta az a zajos élet is, melyet mostoha gyermekei a szomszédságban, az ősi udvarházban folytattak. A megaláztatások csakhamar tovább üldözték Alvinczről, gyermekkori játékainak s első anyai örömeinek színhelyétől.

Valószínű, hogy 1830 körül költözött Magyarlapudra.

* B. Kemény Sámuel családjának sorsát *B. Kemény Zsigmond gyermekkora* című értekezésemben (*Egyetemes Philologiai Közöny XXXIV. évfolyam 11-20., 81-94. l.*) ismertettem.

** 1828-ban a magyarkapudi birtok elosztásánál Csóka József volt az árvák megbizottja. Az osztozásról szóló levelet a b. Splényi-családtól kaptam.

Ekkor már a kapudi birtok felszabadult a terhek alól s az üresen maradt bérlőlakás, ha kényelmet nem is, legalább nyugalmat ígért az özvegynek. A csalódott lélek vonzóbbnak találta a rideg magányt, mint a társaság hamis örömeit. Még inkább vonzotta Kapudra az a gondolat, hogy közelebb lesz Nagyenyedhez, hol fiai nevelődnek.

Az özvegy báróné veszteségeinek a három árva s különösen legidősebb gyermeke is részesévé lett. A családban dúló ellentétek teljesen felforgatták a kis fiu érzelmeinek összhangját, a folytonos vándorlás meg kitörölte lelkéből a családi otthon képét, melyet a gyermek egyszerű örömei annyi bájjal vonnak be. Úgy látszott azonban, mintha a sors is megsokallta volna a csapásokat; a kis Zsigónak gazdag kárpótlást nyújtott az elvesztett otthonért Nagyenyeddal s a régi főiskolával.*

A táj, mely oly hosszú ideig volt átalakító hatással a serdülő ifju kedélyvilágára, érdekes gyűjteménye a bájos és fenséges képeknek. Az Örhegy lankás oldalain viruló gyümölcsösök s rendezett szőlőskertek húzódnak egészen a Marosig, úgy hogy koszoruként fonódik a zöld lomb Nagyenyed házsorai köré. Lent, a nyílt rónaságon a Maros halad tova szelid folyással. Itt a kanyargó mederben a nap sugarai verődnek vissza a széles víztükörről; ott sűrű fák mögött tűnik el a folyó, majd újra kicsillan s mint vékony ezüst szalag vagy fényes ökörnyál vész el a távol ködében. Mily ellentéte a derült, kalászos rónaságnak a Maros jobb partján emelkedő bérczek sora! Olyan, mint a boldog öröm mellett a sötét gond. Az Örhegytől kezdve egymás mögül tűnnek elő az erdős hegyhátak s sziklás ormok. A legtávo-

* Nagyenyedre, vidékére s főiskolájára nézve több jellemző adatot találtam Szász Károly püspöknek *Emlékezés Nagyenyedre* című cikkében (*Magyarország képekben*. 1870. 38-43. l.), b. Kemény Gábornak *Nagyenyednek és vidékének veszedelme 1848-49-ben* című könyvében (1863.), *A Bethlen-főtanoda történeté*-ben, melyet P. Szathmáry Károly írt, Váró Ferencznek Bethlen G. collegiumáról szóló, félben maradt munkájában. Az iskola életéről értékes felvilágosítást nyújtott Váró Ferencz, a Bethlen-főiskola főgymnasiumának tiszteletbeli igazgatója.

labbiak s legmagasabbak: a Pilis, Csáklyaikő, Kecsekő, szinte a felhők birodalmába hatolnak kék csúcsaikkal.

Itt fejlődött a gyermek Kemény Zsigmond. Itt csábitották lelkét melázásra a rengeteg bükk és tölgyfa erdők. Itt hallgatta az erdők titkos zenéjét, mely andalító összhangba gyűjtötte össze a lomb susogását, a szellő sóhaját, a vizeések zúgását s a madarak énekét. Az ábrándos ifju emlékeiből rajzolhatta meg oly finom művészettel a *Zord idő* írója a lantos Komjáthi Elemér lelkiállapotát, melyben a költői kedély sejtelmes vágyai s a napsütötte erdő benyomásai olvadnak össze. S vajon mit érezhetett a gondolkodó ifju, ki már ismerte Erdélynek szenvedésekben gazdag történetét, midőn megállott az Órhegy tetején s lába alatt látta a Marosnak Gyulafehérvárig terjedő völgyét? Míg szeme a fény és árnyék játékaiban, a színek változataiban gyönyörködött, képzelete a vidék nevezetes pontjaira varázsolta Erdély multjának egy-egy drámai jelenetét. A mozgékony képzeletet segítette komoly munkájában a tövisi templom, melyet Hunyadi János építtetett győzelme emlékéül, távolabb a Bilak aljában a szentimrei csatatér s Gyulafehérvár, Erdély fejedelmeinek székhelye. Kemény gyakran megfordult az emlékezetes helyeken, szívesen áldozott időt s gondolatot a történelmi siroknak, melyeket dús növényzet takart el az érzéketlen utas tekintete elől. Első regényében maga beszéli el, mily borongó hangulatokkal kereste a szép vidéken az ókori népek műveltségének nyomait, s mily sokszor állott meg Gyulafehérvár székesegyházában Hunyadi János, Bethlen Gábor, Martinuzzi örök nyugóhelye, annyi nagy tett és szenvedély pora mellett. Áhitattal tekintett a marék szent hamura, melyet szegény hazája egyetlen kincs gyanánt mentett meg a romboló csapásokból s dülő viszályokból.*

Azokat a hangulatokat s gondolatokat, melyeket a táj szemlélete idézett elő az ifju enyedi tanuló lelkében, újra meg újra felébresztette a kis város. A kellemesen hajló utcák, tágas terek, takaros polgári lakások, a gondozott hidak, az alattuk rohanó patak árjai első pillanatra azt a

* B. Kemény Zsigmond összes művei V. (1897.) 262. l.

hitet keltik az idegenben, hogy zavartalan öröm hajlékába lépett. Lassanként azonban a derült hatást lehangoltság váltja fel, mert Enyed is hasonlít annak az embernek társaságához, kinek szeme örömtől ragyog, lelke meg bánatot rejteget. Mily rettenetes szenvedésekről beszélt a mult iránt érdeklődő ifjunak a város közepén kimagasló református templom és az őrtorony, melyeket a hívők egykor nem pusztán Isten dicsőítésére emeltek, hanem egyuttal védelműl a dúló csapatok ellen! Mennyi szép remény omlott össze a templomot körülvevő bástyák tövében! A romladozó falak mellett néha egész nemzedékeket pusztítottak el a vad oláh és tatár csapatok, vagy a rendezett német hadak, hogy az irtózatosságot után újra előlről kezdje sisyphusi munkáját a magyar műveltség. A régi csúcsíves templomból az ujabbkori átalakítások elűzték a sejtelmes homályt, a középkori keresztyén hit költészetét; a napfény szabadon áramlik be a magas ablakokon s bántó világosság veszi körül a fehérre meszelt pilléreket s íveket. A nép is, mely a sötét emlékezetű helyen vasárnaponként Isten tiszteletére összegyűl, rideg józansággal s különös puritán hittel tekint fel a világ teremtőjére. Az ódon református templomban imádta Kemény évek hosszú során keresztül Istent s naponként foglalkoztatták képzeletét a várbástyákhoz fűződő történetek. Itt ismerte meg a protestáns gondolkodás erényeit s tévedéseit, s ha a puritán erkölcsöket már anyja küzdelmeiben nagyra becsülte, életnézetei Enyeden még szigorubb jellemet öltöttek magukra. Talán a kis város szenvedéseinek is része van abban, hogy Kemény történelmi tanulmányaiban szívesebben időzött a nemzeti gyász napjainál, mint a nemzeti dicsőség képeinél.

B. Kemény Sámuel bölesen gondoskodott kis fia jövőjéről, mikor Nagyenyedet jelölte ki neveltetése helyéül. Mintha valami különös sejtelem ösztönözte volna az öregedő atyát, hogy gyermekének új biztos otthont keressen. Megkönnyítette a választást az, hogy a báró Kemény-család legkiválóbb tagjai az enyedi főiskolának köszönték műveltségük alapját, de vezette az öreg bárót az is, hogy a kis Zsigót Enyeden a Kemény bárók házában szinte családi

körben helyezhette el. A férj végső intézkedését özvegye is tiszteletben tartotta. Nem törődött azzal, ha ismerősei megszólták viseltes ruhájáért vagy egyszerű életmódjáért, de a taníttatás költségeit akárhonnán is előteremtette; nem tartott nagynak semmiféle áldozatot sem azért, hogy fiát az arisztokrata úrfiak módjára neveltesse. Bizonyára a kis Zsigó mellé is rendeltek az első években nevelőül egy-egy jeles ifjút, mint a többi úrfi mellé. A királyi főigazgató tanácsához benyújtott panaszában is folyton azt emlegeti a zaklatott özvegy, hogy fiáért tetemes összegeket fizet ki Enyeden, s hogy legnagyobb csapásnak tekintené, ha gyermekeinek a költséghiány miatt félbe kellene hagyniok a tanulást.*

Igy került Kemény Zsigmond a b. Kemény-család házába, vagy — mint Enyeden hívják — a Burgba. A félkörben épült, földszintes lakásokban helyezkedett el a b. Kemény- és Zeyk-család néhány tagja. A lejtős, tágas udvar, a fő épület vastag falai s empire-ízlésű oszlopai, a terjedelmes park hatalmas fái arisztokratikus jellemet adtak a helynek. Itt élte le Kemény Zsigmond tanulóéveinek legnagyobb részét. Valamelyik egyszerű szoba s az árnyas park voltak komoly tanulmányainak s töprengéseinek szemtanúi. Talán még látta őt a vén somfa és cseresznyefa, melyek a park keskeny utjait árnyalják be; talán a terebélyes platán mellett vagy a szomorúfűz hajlós ágai alatt merült el olvasmányában a szorgalmas tanuló. A gyöttrő gondok, melyek a szülei ház életét annyira feldúlták, megtörték a magas szobák falain, a park lombjain s nem zavarták meg a komoly gondolatoknak szentelt órákat.

Kemény Zsigmond azonban nem csak jól eső kényelmet talált a Burgban, hanem érdekes társaságot is. Gyakran gyűltek itt össze a rokonság legeredetibb alakjai: művelt arisztokrata nők, kik a vallás és politika kérdésein vitatkoztak, feltűnő szépségű asszonyok, kikről kalandos híreket susogtak az ismerősök, üres lelkű férfiak, kik apró izgal-

* Az iratok a b. Kemény-család puszta kamarási levéltárában vannak.

makkal akarták életüket kitölteni s nemes egyéniségek, a hazafiui szeretetnek tiszteletreméltó mintaképei. A b. Keményháznak állandó lakója lehetett b. Kemény Simon, kit épen 1823-ban neveztek ki Alsó-Fehér megye administratorává; osszabb ideig itt lakhatott b. Kemény Dénes is, a megyének tiszteletbeli főjegyzője. Az elsőnek nagy műveltségét s ritka jellemét évek mulva is tisztelettel emlegeti Kemény Zsigmond;¹ a másiknak jellemrajzában a csalóka álmok emberét mutatja be, de magasztalja szigorú igazságosságát, éles dialektikáját, rendkívüli szónoki tehetségét, elismert bátorságát s ezekben látja b. Kemény Dénes nagyszerű hatásának tényezőit.² Gyakran megfordult a Burgban az enyedi főuri társaság kedvelt alakja, az ifjú Zeyk Miklós is, ki a negyvenes években, mint az enyedi collegium tanára, nagy tudományával s nemes egyéniségével oly nagy hatást gyakorolt a természettudományok megkedveltetésére. Zeyk Miklós csak négy évvel volt idősebb, mint Kemény Zsigmond; lehetetlen, hogy egyik a másikban nem ismert volna lelki rokonára. Kemény még később is igaz rokonérzéssel emlékezett meg a szép hivatású tudósról s őszinte fájdalmat érzett korai elhunytán.³ Enyedi otthonában szerette meg Kemény Zsigmond b. Kemény Simon derék fiait: Istvánt és Györgyöt, kik csak két osztálylyal jártak feljebb;⁴ itt kötött bensőbb viszonyt gróf Teleki Domokossal, az ifjú bárók rokonával, ki 1829. őszén vett búcsut az enyedi iskolától.⁵

¹ B. Kemény Zsigmond összes művei XI. (1907.) 113. l.

² Az *Ujabbkori Ismeretek Tára* V. kötetében (1853.) Kemény Dénes jellemrajza alatt csak k. betű áll, de az elemzés művészete, a politikai mozgalmak bölcselete s a stylus nemessége arra mutat, hogy a cikk írója b. Kemény Zsigmond. Az *Ujabbkori Ismeretek Tára*-nak ismeretetője az *Uj Magyar Múzeum* 1850—51. évfolyamában (I. 236. l.) azt írja, hogy néhány becsesebb czikkkel Kemény Zsigmond is gazdagította a vállalatot; azok alatt a cikkek alatt pedig, melyek b. Kemény Zsigmond gondolkodásának határozott nyomait tüntetik fel, minők a Bethlen Jánosról s Bánffy Lászlóról szóló cikkek, K. betű mögé rejtőzik a szerző.

³ B. Kemény Zsigmond összes művei XI. (1907.) 124. l.

⁴ A nagyenyedi Bethlen-főiskola tanulóinak 1832-dik évi névsora szerint, mely a collegium levéltárában van.

⁵ Deák Farkas: *Gr. Teleki Domokos emlékezete* (1881.) 7. l.

Nagy szüksége volt Kemény Zsigmondnak az előkelő társaságra, hol a társadalmi érintkezés formáit a finom izlés s szeretetreméltó kedélyesség szabta meg. Atyjától örökölt szenvedélyes természete gyakran ragadta heves kitörésekre; kedélyét pedig a sorscsapások s a magány még zordabbá tették. Nem csoda, ha a zárkozott jellemű ifjú többször került ellentétbe környezetével. Hisz indulatossága vetekedett érzékenységével. Egy ízben idősebb unokabátyja, b. Kemény Dénes, az asztalnál valami modortalanságért feddette meg. Beksics azt mondja, hogy e feddés választotta el később is Kemény Zsigmondot az erdélyi ellenzék kiváló vezéréből.* Valószínű, sok túlzás van ez állításban, de biztosra vehetjük, hogy a nyilvános megszégyenítés mélyen sértette az érzékeny kedélyt. Más alkalommal — mint Beksics adja elő — a táncztanító rőtta meg Keményt ügyetlen mozdulataiért s türelmét veszve mondta neki, hogy soha sem tanul meg tánczolni. A nehézkes természetű fiú érezte, hogy tanítójának igaza van, de azért elkeserítette a sértő megjegyzés s többé feléje sem nézett a táncznak. A komor kedélyben valamely mogorva környezet veszedelmes rémeket nevelt volna. Ha a kapudi otthonban nevelődött volna az indulatos gyermek, könnyen vad szenvedélyek játékszerévé lehetett volna, érzékenysége meg talán embergyülöletté fajult volna. Az enyedi előkelő társaság lassanként letördelte a nemes gyermeklélek vad hajtásait s talán jórészt az enyedi Burg lakóinak és vendégeinek köszönheti Kemény, hogy nem csak a magányának, hanem a társadalmi életnek örömeit is tudta élvezni. A Burgban pillantott Kemény először mélyebben annak az érdekes világnak lelkébe, melynek bonyolult érzéseit oly nagy művészettel elemezte később társadalmi regényében. Itt ismerte meg azt a szép magyar nyelvet is, melyben az erdélyi előkelő társadalom társalgása századokon keresztül annyi finomságot s jellemző fordulatot hozott létre.

* Beksics Gusztáv: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés* (1883.) 21. l.

II

Nagyenyed és vidéke sötét gondolatokkal vette körül Kemény Zsigmondot, de egy-két összehangzó benyomással mindig el tudta oszlatni a komor hangulatok felhőit. Ily hatások nem voltak alkalmasak arra, hogy nagyra növeszszék a világhi örömeit vagy a meghasonlott kedély gyötrő eszméit. A boru és derü váltakozásai hozták létre az ifjúban a költői lélek legmagasztosabb erényét, az igazi emberszeretetet, mely sírni tud a sírókkal s örülni tud az örülőkkel. A nagy lelki átalakulásnak legfontosabb tényezője az enyedi Bethlen-főiskola volt.

Az iskola, melybe a kis Zsigmondot atyja vezette, századok viharai között épült. Még állott a legrégebb épületrész: az ó-collegium, a tudománykedvelő Apaffi fejedelem uralkodásának emléke, hirdetve annak a kornak szellemét, melynek sem ideje, sem pénze, sem gondja nem volt a kényelem és finom izlés követelményeinek kielégítésére. Az úgy nevezett kis collegium a XVIII. század alkotása volt, de a léha rococo-világ nem pazarolta szeszélyes díszeit az alacsony termekre s a sötés lakószobákra. Épen Kemény tanulókorában rakta le egy erősebb hitű korszak az új kétemeletes épület alapjait.

A komor falak nem dicsekedhettek az alkotó művész mesterfogásaival, de rendkívüli értéket adott nekik az, hogy a gondolatszabadságért s Erdély függetlenségéért vívott küzdelmek emlékei szenteltek meg őket. Az intézet történetéből rég mult korok törhetetlen hite, erős férfiak meggyőződése s hős vértanuk elszántsága szólt a késő utódokhoz. A főiskola alapításának gondolata azoknak a nagy államférfiui terveknek volt része, melyekkel Erdély legnagyobb fejedelme, Bethlen Gábor, országát az európai műveltség hatalmas várává akarta emelni. A lángeszű államférfiu gondolatát nemes honfiak áldozatkészsége s bátorsága származtatta át örökség gyanánt egyik nemzedékről a másikra. A fejedelmi főiskolában vívta szenvedélyes csatáit a rationalista bölcsélet az elfogult felekezeti szellemmel. Az ódon falakhoz tapadt azoknak a hős tanuló ifjoknak vére, kik az utolsó erdélyi

fejedelemnek, II. Rákóczi Ferencznek szabadságharczában vértanuságot szenvedtek s most az Órhegy aljában a Kápolnádombon közös sírban pihennek.

Ki vonná kétségbe ily emlékek nevelő hatását? Ha kedélyünkre hatással vannak a táj vonalai s színei, ha a légkör változásai jellemünket megedzik vagy elernyesztik, mennyivel inkább átalakítják lelkünket azok az eszményképek, melyekre környezetünk naponként felhívja figyelmünket? Az ifju Keményt is nagy elhatározásokra buzdíthatta az a hely, hol minden kődarab magasztos önfeláldozásokra emlékeztette. Hányszor látta a díszteremben, mely egyuttal előadóterem gyanánt is szolgált, az alapító fejedelem arczképét az erdélyi hős családok czimerei között? Talán a lelkiismereti szabadság bajnokának komor arczvonalai is biztatták a lelkes ifjút, hogy életét boldogtalan hazájának s az emberiség örök eszményeinek szentelje. S ha Kemény nem értette volna meg a mohos falaknak, a megbarnult arczképnek s a hősök sírjának néma beszédét, éreznie kellett a hagyományok lelkesítő erejét egy-egy iskolai ünnep alkalmával.

Legnagyobb hatásuak a collegium alapítójának emlékére rendelt ünnepek voltak. Ily ünnep benyomásait ébreszti fel bennünk az a nyomtatott könyv, mely az 1828-ik évi emlékbeszédet s alkalmi verset foglalja magában.* Látjuk a díszes közönséget, mely május elsején a főiskola udvarán gyülekezik. Egymás után érkeznek Enyed nevezetesebb polgárai s hölgyei, a collegium tanárai s felügyelői. A tavaszi nap-sugár végigragyog a tanuló ifjuság sorain; ott vannak a tógás öreg deákok, a méltóságos urfiak, köztük bizonyára

* A szónoki beszéd czíme: «A bölts fejedelem és haza atya emléke, mellyet írt és a N. Enyedi Evangelico-Reformata Nemes Fő Oskola udvarán számosan egybe sereglett díszes Gyülekezet és a Nemes Tanuló Ifjuság előtt el is mondott Almásy Ferentz a Logica Classis k. r. Tanítója Május 1-ső napján 1828-ba N. Enyeden. Nyomtatott N.-Enyeden a Ns. Ref. Kollegyom betüivel Vizi István ügyelete alatt. 1832.» [1—85 l.] — Az alkalmi vers czíme; «Nemzeti trophaum, mellyel dicső fejedelem iktári Bethlen Gábor emlékezetét megújította a N. Enyedi Músák lelkes részvételével Nagy Enyeden Május 1-ső napján 1828-ik Esztendőben Szabó Ferentz akkor Poeták k. t. tanítója, most uj thordai ref. segéd pap. 1832.» [86—109. l.]

Kemény Zsigmond, a poeták osztályának tanulója is. Egyszerre felhangzik a főiskolai énekesek karának éneke, majd a felső osztály tanítója lép a szónoki emelvényre. Az ünnepi beszéd tárgyai a főiskola alapítása s elhelyezése, Bethlen bölcs intézkedései, az ország és collegium rettenetes szenvedései. Ugy tetszik, mintha az apró részleteknek s ékes mondatoknak nem akarna vége szakadni. Most a jelenlevő három méltóságos ifjuhoz fordul a szónok, buzdítja a «koszorus hősök méltó ivadékait,» hogy a haza és vallás szabadsága vezesse őket férfikoruk küzdelmeiben. A hosszú szónoklat után még terjedelmes vers következik, melyben a poeták tanítója dicsőíti a nagy fejedelmet.

Kemény Zsigmond, a poeták osztályának tanulója, alig fedezte fel a farsztó ünnepben a könnyed szellemnek s a finomabb izlésnek teljes hiányát. Tanítójának naív verse s az emlékbeszéd ép úgy meghatotta őt is, mint kedves barátait, az ifjú Kemény bárókat: Istvánt és Györgyöt, kiktől az ünnepi szónok a beszéd végén oly érzékenyen búcsuzott el. A komor szellem, mely az ünneplő közönségen erőt vett, átragadt a komoly gyermek lelkére is; talán ott, az Isten szabad ege alatt tett néma fogadást, hogy méltó utódja lesz a nagynevű ősöknek. Valószínű, későbbi tanuló éveiben élesebben bírálta meg az ügyetlen formát, de a naív emlékezésben ekkor is tisztelte az elmúlt korok áldozatainak és szenvedéseinek hatását, az egykor üldözött eszmék győzelmét. Az enyedi collegium sötét emlékei, az iskolai ünnepek komor hangulatai erősítették meg Keményben azt a hitet, hogy a mult szenvedései szebb jövőndő zálogai. Ezt hirdette első regényében is abban a gondolatban, hogy az a nép, mely híven őrzi hajdankora emlékeit, még elhanyagoltatásában is jogsítvá van az életre s dicsőségre.*

A nagynyedi főiskola azonban nem csak a mult idők komor képeivel izgatta Kemény Zsigmond képzeletét. Az intézet gyűjteményeiben még együtt volt mindaz, a mit két század kíváncsisága és szorgalma hordott össze. Valóban kellemes csalódás várt arra, ki azzal a lemondással lépett

* B. Kemény Zsigmond összes művei V. (1897.) 262. l.

az igénytelen épületekbe, hogy ott a pusztulás emlékein kívül semmit sem talál. A sok értékes holmi 1849-ben az oláh felkelők bőszen szenvedélyeinek lett áldozatává. Nehéz volna megállapítani, vajon a lelki vakság, vagy a rombolás ösztöne volt-e nagyobb művész a gyujtogatásban és rablásban; a valóság az, hogy minden elpusztult, s ma már csak egykoruak leírásából, továbbá Benkő Ferencznek, a híres enyedi tanárnak leltárából és könyvéből alkothatunk magunknak halvány képet a gyűjtemények gazdagságáról.* Benkő nem győzi eléggé magasztalni a két könyvtárhelyiség kincseit, különösen a régi magyar irodalom termékeit s a becses kéziratokat. Szász Károly ref. püspök huszonegyezerre, b. Kemény Gábor harminczhatezerre teszi az 1849-ben elégetett kötetek számát. Az egyes szekrények tartalmát, melyek az adományozók nevét viselték, az erdélyi fejedelmek arcképeit a legkényesebb ízlésű gyűjtő is megirigyelte volna; a naív látogatók csodálkozását mégis az enyedi furcsaságok keltették fel, mint: Attila pipája, Ninive s Murány kulcsai, Lót feleségének nyelve. Rendkívül érdekes lehetett a régiségtár s természetrajzi gyűjtemény. Meglepő összevisszaságban kerültek itt egymás mellé a legellentétebb tárgyak. Az egyik üveges szekrényben ásványok s kövületek foglaltak helyet; a másikon csigák, bogarak, pillangók közelében görög és római régiségek heverték. Szépen megfértek a ritkaságok közt az amerikai kókuszdióval s a fűrészes halak orrával Apaffi fejedelem feleségének, gr. Bethlen Katának papucsai, valamint az a vas páncél és sisak, melyben a kegyelet a szentimrei hősnek, Kemény Simonnak fegyvereit tisztelte.

A mint gr. Mikó Imre, az enyedi collegium egykori növendéke, halálával gondolt vissza az enyedi főiskola gyűjteményeire, bizonyára Kemény Zsigmond fejlődése is sokat köszön az enyedi könyvtár és múzeum kincseinek. Míg a régi írások között egy-egy erdélyi emlékiratban meglepő adatokat talált, melyek elmúlt korok életébe világítottak be, addig alkotó képzetének bőséges anyagot nyújtottak az egyes korok rajzaihoz a múzeum tárgyai. Ily munkában a

* Benkő Ferencz: *Parnassusi időtöltés* VII. (1800.).

szakszerű rendezés talán inkább akadályul szolgált volna, míg a különös összevisszaság szinte szabad teret adott a mozgékony képzelet csapongásainak. A gondolatok végtelen sorát indithatta meg Kemény Zsigmondban a természetrajzi gyűjtemény is, különösen ha Zeyk Miklós társaságában szemléltette az érdekes ásványokat és kőületeket, s ha gyönyörködhetett az ifju főúr kedvelt geológiai fejtegetéseiben. Még *Gyulai Pál*ban is érdekelték Keményt a féktelen elemek, melyek «hajdan, míg ifjak valának, az özönviz ezer csatornáivá repesztették a mennyboltozatot, vagy a hegyek ketté hasított csúcsai közül a pokol tűzárját lökték az ég arczára.»* Talán a nagyenyedi főiskola könyvtárának s múzeumának benyomásai újultak meg Kemény lelkében, mikor *A kölképek a kedély láthatárán* című elbeszélésében annyi szeretettel rajzolta azokat a gyűjteményeket, melyeket a különcz francziának, az öreg Villemont grófnak szeszélyes rendezése oly vonzókká tett.*

Az enyedi collegium legfőbb kincse azonban a majdnem ezer főnyi tanuló sereg volt, mely a kis város lakosságának ötöd részét alkotta. A református családok Erdély legtávolabb eső vidékeiről is elhozták ide gyermekeiket. A székely fiúk csapatosan jelentek meg az iskolaév elején; egyik-másik egész heti utat tett meg szekéren, míg Enyedre ért. A collegium nem kényeztette el növendékeit; a kinek türhető megélhetést, jutalmat vagy cipót biztosított, attól gyakran sanyaru munkát, minden körülmények közt szinte kolostori életrendet követelt. A szegényes, szűk lakószobákban gyakran husznál több tanuló volt összezsúfolva s esténként az osztálytermek is hálószobákká alakultak. Az intézet hihetetlen lemondásra szoktatta az ifjúságot, de tiszteletben tartotta növendékei szabadságát is. A tanulók egész kis köztársaságot alkottak, melyben legnagyobb értéket a kor, szellemi kiválóság s a jellem nemessége jelentett; a rendre az ifjúság vezérei: a senior s contrascriba ügyeltek. A nyomorúság és küzködés nem kedvezett a lélek finomabb

* B. Kemény Zsigmond összes művei I. (1896.) 403 l.

** B. Kemény Zsigmond összes művei IV. (1897.) 136 l.

vágyainak s a társadalmi élet összhangos örömeinek, de az akaratot megedzette, gyakran erőszakossá durvította. Menynyi lemondást és lelkesedést, mily nagy terveket hordoztak keblükben a szegény székely fiuk! Az enyedi collegium kapujából indult keleti útjára Kőrösi Csoma Sándor is.

Az ifjúságban uralkodó demokratikus szellem előtt meg kellett hódolniok a publicus deákoknak: a nemes és méltóságos úrfiaknak — így Kemény Zsigmondnak is. A komoly gyermeket nem igen csábította a holt Maros környéke, hol társai csókafiókat szedegettek, sem a barátok tava, a tanulóok zajos téli multságainak színhelye. Nem vonzotta az a füves rét sem, hol nyári délutánokon az ifjúság apraja s nagyja dobszóval jelent meg s széles jó kedvében késő estig labdázott, ugrált. A kis Zsigót a mozgalmas játékoktól nem csak komolysága, hanem ügyetlenségének érzete is visszatartotta. Annál szívesebben társalgott kitünő tanuló társaival; egyikhez-másikhoz — mint Váro Ferencz Basa Istvántól, az 1837-ik évi Bethlen emlékűnnep szónokától értesült — szíves barátság kötötte. Az ifjú báró egyénisége hamar kinőtt az önképzőkör keretéből, de ha egy-egy iskolai előadás vagy felvetett korkérdés vitát idézett elő, örömmel vegyült a szellemi tornába s a leginkább döntő érvek rendszeren övéi voltak. Éles ítélőereje, nemes jelleme, ismereteinek gazdagsága, Szász Károlynak, a híres enyedi tanárnak elismerése az előkelő származás nélkül is kivételes helyet biztosított volna számára az enyedi tanulóvilágban.

Ebben a körben alakult ki Kemény Zsigmond egyénisége. Nehézkes természetét az itt eltöltött évek talán még szögletesebbé tették, de itt ébredt lelkében az a nemesebb becsvágy, mely a választott életcéltől semmi körülmények között sem tántorodik el. Tanulótársai közt élesült az ifju tudósnek ítélőereje; a szenvedélyes viták gyakran inkább tisztázták eszméit, mint sok gyenge tanárának előadása. Itt hódította meg lelkét az az igazi demokratikus gondolkodás, melynek tisztultabb elveihez egész államférfui pályáján hű maradt a főúri család sarja. A demokratikus eszmék terjedését elősegítette az is, hogy az enyedi főiskolában a szabadabb szellem ment volt minden túlzástól. Az 1828-ik évi

Bethlen-émlékünnep szónoka is egyaránt buzdította a főrangú és szegény sorsu tanulót, amazt, hogy merjen feljebb emelkedni, emezt, hogy ismerje meg emberi méltóságát. Az ifju báró a szegény székely fiukban szerette meg igazán a magyar fajt, melynek gyengeségeit s erényeit oly éles elmével elemezte a szabadságharcz után írt röpirataiban. Az enyedi deákok közt elröpült óráknak emlékei az erdélyi magyar nyelv szólásmódjai is, melyek a kiváló író nyelvének oly eredeti jellemet adnak.

III.

Nagyon fogyatékos volna Kemény Zsigmond tanulóéveinek rajza, ha iskolai tanulmányaival s egy-két kiválóbb tanárának egyéniségével közelebbről nem ismerkednénk meg. Különösen itt érezzük a határozott adatok hiányát, melyeket az 1849-ik évi oláh gyujtogatás semmisített meg; a fontosabb mozzanatokat is csak hosszadalmas következtetésekkel kutathatjuk ki.

Legkönnyebben megállapíthatjuk Kemény Zsigmond collegiumi pályájának kezdetét és végét. B. Kemény Sámuelné egyik panaszos levelében, melyet az 1824-ik év első felében intézett az erdélyi főigazgató tanácshoz, említi, hogy a nagyenyedi református collegiumban tanuló fia van.* E szerint a kis Zsigó az 1823—24-ik iskolaév elején, tehát 1823 őszén iratkozott a collegium tanulói közé. Tanulmányainak befejezésére nézve leginkább útba igazíthat bennünket Szász Károly püspök visszaemlékezése, ki az 1834-ik év karácsonya táján együtt látta Kemény Zsigmondot b. Wesselényi Miklóssal s határozottan állítja, hogy akkor ősszel hagyta el Kemény az enyedi collegiumot.** Ezek az adatok teljesen megegyeznek az *Ujabbkori Ismeretek Tárában* közölt életrajzzal, melyet Kemény életének későbbi

* Az irat az év első feléből való, minthogy egy szóval sem említi az enyedi egyezséget, mely 1824 szeptemberében jött létre s rövid ideig megnyugtatta a család tagjait.

** Szász Károly: *B. Kemény Zsigmond emlékezete* (Kisfaludy-Társaság Évk. Uj f. XII. 1876—7.).

ismertetői is alapul használtak. A cikk szerzője — valószínű, maga a szerkesztő, Pákh Albert — azt írja, hogy Kemény 1823 óta tizenegy éven át volt a nagyenyedi református iskola növendéke.

Több gondot ad már annak eldöntése, hogy minő tanulmányok foglalták le Keményt tizenegy évig Nagyenyeden. A huszas években ugyanis az enyedi deák kilencz alsó osztály elvégzése után hallgathatta a felsőbb tudományokat; a világi pályára készülő ifjak aztán két évig bölcsészeti, két évig jogi előadásokat hallgattak. Semmi értelme sem lett volna, hogy az előkelő ifju épen a felsőbb tanulmányokra fordítson a rendes négy évnél kevesebb időt; ő is — mint gr. Teleki Domokos — inkább az alsóbb osztályoknak szánt időt rövidítette meg. Így tehát az ifju báró hét évet töltött az alsó osztályokban s 1830 őszén lett a felsőbb tudományok hallgatója.

Ugy látszik, ennek az okoskodásnak ellentmond az enyedi collegium levéltárában levő névsor, mely az 1832-ik évi deákok neveit tartalmazza. Itt 1831 szám alatt látjuk L. B. Kemény 'Sigmond' nevét. Ha az évszám a felsőbb tanulmányokra való jelentkezés idejét jelezné, akkor Kemény csak három évig hallgatta volna a legértékesebb előadásokat.* Az ellentmondás azonnal megszűnik, ha az 1832-ik évi névsorban az 1832-ik évben vizsgálatot tett tanulók nevét keressük: ezt joggal tehetjük, minthogy a vizsgálatok 1832 januárjában s júniusában folytak. Így az 1832-ik évszám alatt oly ifjak neve áll, kik 1831 őszén iratkoztak a felsőbb tudományok hallgatói közé; azok az ifjak pedig — mint Kemény Zsigmond is — kiknek neve felett 1831 áll, tulajdonképen 1830 őszén jelentkeztek magasabb tanulmányokra.**

* Hibásan okoskodnánk, ha 1831 elejére tennénk a beiratkozás idejét, mert az 1769-ik évi vásárhelyi «litteraria Commissio» iskolai rendje értelmében csak szept. 1-én fogadhatta el az intézet a deákok jelentkezését [P. Szathmáry Károly: *A Bethlen-főtanoda története* (1868.) 190. l.]

** Hogy a névsor az 1831—32-ik, nem pedig az 1832—33-ik iskolaévre vonatkozik, arra nézve több bizonyítékot hozhatunk fel. A névsor elején Bartha Dániel neve áll, ki 1832 májusában volt a Bethlen-

Kemény Zsigmond Zalutnán annyi ismeretre tett szert, hogy az enyedi collegiumban könnyen lépést tarthatott a harmadik osztály tanulóival, a grammatistákkal. Az osztályokat, melyeken végig haladt, eléggé jellemzi elnevezésük: grammatica, syntactica, német, rhetorica, poetica, oratoria és suprema humanitatis.

A huszas években két irány küzködése tette ingadozóvá az alsó osztályok uralkodó szellemét. A főiskolának legtöbb tanára semmit sem akart tudni az európai műveltség új eszményeiről s a magyar nemzet ébredező vágyairól. Ezek az államkormány izlése szerint való polgárokat akartak nevelni s fő gondjuk az volt, hogy a tanuló jól tudjon latinul és németül beszélni s pontosan ismerje a vallásfelekezet dogmáit. Ez a conservatív felfogás jutott kifejezésre abban a tantervben, melyet a főiskola előljárósága 1820-ban fogadott el. A szabadabb s nemzetibb gondolkodás képviselői, Hegedüs és Köteles tanárok, kisebbségben maradtak, de azért a szabadelvűség terjedését biztosította az, hogy az alsó osztályokban 1829-ig Hegedüs volt a vezető tanár, azután pedig Szász Károly vette át a vezetést, a XIX. század s a magyar nemzet legszebb eszményeinek harczoza. Még ingatagabbá vált az alsó osztályok élete azzal, hogy a főiskola teljesen a köztanítókra bízta a tanítást. Ezek a főiskola jelesebb theologusai közül kerültek ki, kik hat évi felsőbb tanulmányaik végzetével egy-két évig valamely alsóbb osztály oktatását vállaltak.

emlékünnepe szónoka. Minthogy az ünnepi szónok az ifjuság első tagja s a felső osztály tanítója szokott lenni, Bartha az 1831—32-ik iskolaévben vezette a felső osztályt s ekkor illette meg nevét az első hely. — Még fontosabb bizonyítékot nyerhetünk Mihályi Károlynak, a híres enyedi tanárnak életrajzából. P. Szathmáry Károly pontos értesülése szerint Mihályi 1808-ban született s tizenegy éves korában, tehát 1819' őszén ment Enyedre rhetornak. A rhetorica, poetica, oratoria, suprema humanitatis osztály elvégzése után 1823 őszén lett a felső tudományok hallgatója, holott a névsorban a neve felett mégis 1824 áll. Ez is bizonyítja, hogy a nevek felett levő szám a beiratkozásra következő első iskolaév végét jelenti. — Így tehát az 1831-ik évszám is, mely alatt Kemény Zsigmond neve áll, Kemény Zsigmond első bölcsészeti vizsgálatának idejét, az 1830—31-ik iskolaév végét jelzi.

ták el. Ily tanítás gyengeségeit a vezető tanár felügyelete legfeljebb csak enyhítette, s gr. Teleki Domokos joggal panaszkodott hátrahagyott jegyzeteiben a szakrendszer teljes hiánya, a köztanítók fiatalsága s évenként való változása miatt.¹

A kis Zsigó hamar otthon érezte magát ebben a rendezetlen iskolai életben. Egyik-másik tanítójának ügyetlensége s a sok ismétlés nem egy unalmas órát szerzett neki, de szabadon vehetett magának kárpótlást az unalomért. Még társai is minden bántódás nélkül maradtak el egy-egy óráról; mennyivel inkább szemet hunyt a praëceptor, ha Zsigó urfi a helyett, hogy az ismert kérdéseket s esetlen feleleteket hallgatta volna, szívesebben őgyelgett az Örhegyen, vagy elmerült a collegiumi könyvtár egy-egy értékes kötetének olvasásába. Különösen gyakran maradhatott el a végső osztályban, mikor már magára vonta Szász Károlynak, a vezető tanárnak figyelmét s mind több időt tölthetett a kiváló egyéniség társaságában.

Mindazáltal a disztelen osztálytermekben nem vonultak el az órák a fejlődő gyermeklélek felett a nélkül, hogy hatásukat egy-egy múltóbb vagy maradandóbb emlék nem őrizte volna meg. Ha a gyenge testalkatú gyermek ügyetlennek mutatkozott a játéokban, annál inkább kitűnt a tanulásban.² Valószínű, tanítói is sokszor tüntettek a közvizsgálatokon az előkelő tanuló nagy emlékező tehetségével s mély felfogásával. Az iskola a fegyelem lazasága ellenére is meg tudta tartani a kiváló gyermeket saját szellemi légkörében. A tanítás anyagát eléggé jól összeállíthatjuk a collegium tanításterveiből s a negyvenes évek vizsgálati rendjeiből.³ Az alsó osztályokban legmostohább szerepe a mennyiségtannak s a természettudományoknak jutott. Elég nagy helyet foglalt el a tanításban a földrajz s a történelem. Legtöbb időt fordítottak a köztanítók a nyelvekre, sokat vesződtek a némettel s göröggel, de idejük legnagyobb

¹ Deák Farkas: *Gróf Teleki Domokos emlékezete* (1881.) 5. l.

² *Ujabbkori Ismeretek Tára* V. (1853.)

³ A nagyenyedi ref. collegium könyvtárában levő vizsgálati rendek az 1845-től 1848-ig terjedő évekre szólnak.

részét a latin nyelv és irodalom foglalta le. E tanulmányokkal legfeljebb a vallás és erkölcsi élet magyarázata versenyezhetett, melyből bőséges rész jutott minden osztálynak.

Egyik-másik tárgyban — mint földrajzban s történetben — a komoly gyermek oly messzire jutott magántanulmányaival, hogy mind több naivságot fedezett fel tanítója előadásában. Nyelvismereteinek alapját azonban jórészt az iskolában vetette meg. A német nyelvben az öt évi iskolai gyakorlással jól megerősödhetett, bár Beksics szerint egy idegen nyelvet sem beszélt jól. Lehetséges, hogy elméje, mely korán kutatta a dolgok lényegét, nem szívesen bibelődött a nyelvek szeszélyes alakjaival. Valószínű, hogy magánosan már Enyeden más idegen nyelvet is tanult, azonban a magánszorgalom nem pótolta az ügyes nyelvtanítót. A kiváló író későbbi éveiben is angolul inkább csak értett, de nem beszélt; a francia és olasz társalgásban talán külföldi utjain tett szert valamivel nagyobb jártasságra.

A legbecsesebb, a mit az ifju Kemény a collegium alsó osztályaiból magával vitt, a classikus irodalmak szeretete volt. A vizsgálati rendekből látszik, hogy a köztanítók nem csak a latin és görög nyelv alakjaival foglalkoztak, hanem igyekeztek tanítványaiknak az ókori irodalom remekeit is megmagyarázni. Legkedvesebb íróik a prózairók közül Cicero, Caesar, Sallustius s Tacitus, a költők közül Vergilius, Horatius s Ovidius voltak. Az iskola mély hatásáról semmi sem tanuskodik inkább, mint az a gyönyörűség, melyet Keménynek az ókori irodalom élete minden szakában szerzett. Maga említi, hogy mint a felsőbb tudományok hallgatója, latin remekírókat szavalt tanárával együtt. A negyvenes években politikai czikkeiben gyakran idézi kedves ókori íróit; egyik helyt Horatiusnak a «nagy» jelzöt adja, másutt meg Tacitust halhatatlan írónak nevezi s kedvvel készít a komor történetíró hatalmas festményei után futólagos vázlatokat. Beksics Gusztáv, ki oly sokszor olvasott fel egyet-mást az öregedő Kemény Zsigmondnak, kissé túlzott kifejezéssel mondja, hogy a classikusok szellemébe senki sem hatolt inkább, mint Kemény. Szerinte Kemény ismerte s jórészt könyv nélkül tudta a görög és római remekírókat s akár-

hányszor szavalt Homerosból, Vergiliusból s Horatiusból. Az a néhány latin könyv, melyet a sors szeszélye Kemény Zsigmond könyvtárából Pusztakamaráson megmentett, máig is hirdeti a kiváló egyénnek a classikus szellemhez való állandó vonzódását. Valamennyi könyv régi kiadás. Talán egykor a gyermek Kemény forgatta a sárgult leveleket, s a régi könyvek, mint hűséges barátok, kísérték el az elborult lelkű íróót egészen a sírig.*

A philosophia elemei, történeti képek, a classikusok világnézete s szigorú erkölcsi elvek foglalkoztatták Keményt a collegium alsó osztályaiban. E félig humanista, félig puritán szellemi légkörben szabadon fejlődött a gyermeklélek, megszokta, hogy saját utjain saját eszközeivel keresse az igazságot. Kevésbbé erős egyéniségnek talán megártott volna a nagy szabadság, az ifju Kemény azonban a sokféle ismeretet önálló s eredeti gondolkodásának részévé tette. Az iskola már az első években felhívta az ifju tanuló figyelmét az élet legnagyobb s legkövetelőbb értékeire, az erkölcsi értékekre; mintha azonban átlátta volna, hogy az ajándékozott kincsnek megőrzése több áldozatot, mint örömet jelent a jövőben, a gyermeket más ajándékkal is ellátta: a szép tiszteletével. Kemény a görög és római irodalom remekein ismerte meg a compositió és stylus erejét és jelentőségét; a classikusok szeretete nevelte benne a forma iránt való érzéket s részben ez tartotta távol írói pályáján a romantika szertelenségeitől.

PAPP FERENCZ.

* A latin könyvek, melyek Kemény Zsigmond könyvtárából megmaradtak, a kiadás évével együtt a következők: 1.) *M. T. Ciceronis opera* I-VII. 1776. 2.) *Libri C. Caesaris de bello Gallico et de bello civili*. 1803. 3.) *P. Vergilii Maronis opera* I. II. III. 1817. 4.) *Horatii Flacci opera* I. 1778. 5.) *Horatii Flacci opera* II. 1817. 6.) *Senecae opera* I. IV. 1722.

HÁROM EPISOD AZ ÉPÍTÉSZET TÖRTÉNETÉBŐL.

1.

A francia építészet a XII. században a Loire és a Garonne közti vidéken (Poitou, Angoumois, Saintonge, Périgord) azzal a feladattal próbálkozik, hogy a román basilikák befödésére a több kupolával való boltozást alkalmazza. Sok vita folyt arról, hogy ez a biznaci boltozásmód milyen úton került Franciaországba. A velencei centralis San Marco copijája volt-e az első, a mely itt a többinek mintául szolgált, vagy pedig ettől függetlenül egyenesen biznaci hatás alatt és közvetlenül a hosszanti basilika-formára alkalmazták először ezt a boltozási módot? Ma az utóbbi felfogás látszik valószínűnek. De ezt nem tekintve, legfeljebb az a tény, hogy Franciaországban a kupolás boltozást következetesen hosszanti terek befödésére használták fel. Ez arra figyelmeztet, hogy egészen más szempontból is vizsgáljuk ezt a kérdést.

A kupolás román basilika belsejének hatása egyike a legérdekesebb élményeknek. A boltozás rendszerint öt kupolával történik, a melyek közül három a középhajó fölött, egy a közép- és kereszthajó metszése fölött és kettő a kereszthajó északi, illetőleg déli szára fölött emelkedik.*

- A mint ezt a teret áttekinteni, a maga egészében a boltozással együtt felfogni igyekszünk, valami immanens nehézséggel találjuk magunkat szemközt. Mert bárhova álljunk is, az egész térnek mindig sajátságosan torzult, arány-

* Perigueux St. Front, Angoulême, St. Pierre, Poitiers St. Hilaire, Le Puy katedralis, stb.

talán képét kapjuk. Ennek oka csak az lehet, hogy bármely pontról nezzük a teret, teljesen kibontakozik előttünk valamelyik kupola, a melyikhez épen a legközelebb állunk, de ugyanakkor a többi kupolákból semmit sem látunk, sőt az a térrészlet, a mely a látott kupola alá tartozik, imponánsan megnövekedik a többi részek rovására; minden, a mi nem tartozik alája, feltűnően eltöprel, összezsugorodik mellette. Ha pedig végigjárjuk az egész teret, akkor a legkülönösebb mozgalmasságot, gyors váltakozását tapasztaljuk a kupolák folyton kibontakozó és újból eltűnő hullámzásának és képtelenek vagyunk egy oly pontot találni, a hol megállva, az alaprajznak megfelelő, egységes, arányos képét nyerjük a térnek. Mintha a kupolák heves küzdelmet folytatnának a hegemoniáért, a tér fölötti uralomért. Mindegyik uralkodni akar, uralkodik is, de csak pillanatnyilag, csak egy pontról nézve s azután kénytelen átadni helyét egy másiknak. Sem mindnyájan együtt, sem pedig egy közülök nem képes az egész teret összetartva, beborítva, fölötté uralkodni.

Érezzük, hogy itt valami belső ellentmondásnak kell lappangnia.

A kupola egy tér befödésének talán legtökéletesebb, legteljesebb formája. Vonalának lágy, lassú hajlása, az ütközöponatok, az éles átmenetek teljes hiányával vonja meg a tér határát és annak a teljes lezárttság, az egységes, biztos megkötöttség jellegét adja. De ennek a nagy lezártásnak, ennek a teljességnek megkötöttsége változhatatlanság; biztossága kényszer; nyugalma mozdulatlanság. És a kupolabefödés szorosan összetartozik, sőt elválaszthatatlan a térnek egy olyan formájától, a melynek alaprajza ugyanezt a teljességet, ezt a megkötöttséget mutatja, a mely egy centrum körül minden irányban egyenletesen elhelyezkedve, épen úgy a legnagyobb befejezettség és legnagyobb állandóság, az abszolút mozdulatlanság hatását kelti. Kupola és centralis elrendezés egymást követelik, egymást kiegészítik, egymással szoros rokonságban vannak.

. Hatásában és egész mivoltában különbözik ettől a téralkotásnak egy másik módja, a mely a hosszanti teret hozta létre. A román basilika pedig ehhez a typushoz tartozik.

Ennek az elrendezésnek nincsen centruma és a részek elhelyezkedésének alaptörvényét nem a kör szabályossága adja. Hanem van egy uralkodóan kiemelt pontja, az apsis, az oltár, a mely szinte összegyűjti, magához vonja a ter összes részeit, csomópontot alkot, a mely felé fut minden, a melynél találkozik minden, és a mely így nyugvópontja, egyesítő kapcsa a tér legkülönbözőbb, szétszórta, önálló részeinek. Az apsis, az apsisra való vonatkozás adja meg a hosszanti tér egységét és karakterizálja az egész teret, a melynek hatása valami lüktető előrehaladás, kibontakozó kialakulás, eleven rhythmikus mozgás képzetét kelti.

Ez a lényegében más módja a téralkotásnak természetesen más boltozást is kíván meg, első sorban olyant, a mely hozzásimuljon ehhez a rhythmushoz, ehhez a változathoz és ehhez az apsis felé mutató energikus gestushoz.

A francia középkori építészetnek ez a próbálkozása tehát nem más, mint két merőben ellentétes művészi tendencia összekapcsolása. Más művészi akarat, más kéz az, a mely megrajzolta a hosszanti alaprajz latin keresztjét és más lélek az, a mely föléje emelte a kupolák sokaságát. Két különböző gondolat; az egyik az antik-keleti centralis épületé, a mely a középpontiságon alapuló legnagyobb megkötöttséget keresi, a melynek végső célja a teljes, az önmagába visszatérő lezáródás és a mely a tér fokozását, felfelé fejlesztését is csak egy módon tudja elképzelni, csak egy idealban látja megvalósulni, és ez a kupola. Nem véletlen az, hogy a kupolaboltozás Keleten, a görög-római világot átjáró keleti áramlatok erjesztő erejétől kapott szárnyat és jutott el a Hagia Sophia fenséges tökéletességéig. Ennek a bonyolult tércomposíciónak zárt egységét és minden ízében centralis jellemét, hatását azonban csak az biztosítja, hogy a gigantikus tér csupán egy kupolának van alárendelve, hogy a hatalmas félkupolák, az apsisok mind csak az egyedül uralkodó fő kupola előkészítésére, fokozására szolgálnak, de mellette teljesen alárendelt szerepet viselnek. Az aquitániai kupolás basilikákban pedig éppen ez hiányzik, ott a kupolák egyenlő nagysága, egyforma jelentősége, egyenrangúsága lehetetlenné

teszi azt a mozdulatlan zárt harmoniáját az egységnek, a mely a kupolának megfelel és a mely a Hagia Sophia megoldásában a keleti lélek diadalát jelentette.

A másik gondolat pedig az, a mely később itt Nyugaton megrajzolja a folyton tagolódó román, majd pedig gotikus basilika sokhajós, sugárkapolnákkal csipkézett alaprajzát, emeli rá karcsú tornyait, megteremti belső terének rhythmikus változatosságát. Ez is egység, a melyben azonban az önálló, különböző szerepet és jelentőséget viselő tagoknak egész serege kapcsolódik össze; a componáló, a systemát kereső erő akaratából. De ennek a systemának egységét nem az abszolút alárendeltségű tagok megbonthatatlan rendje alkotja, mint a geometriai szabályosság uralma alatt álló centralis épületnél. Ez az összetartás: a szabadság, a mozgalmasan sokféle elemek összjátéka, a mely a maga kényszer nélküli törvényszerűségében olyan, mint a természetnek magától kialakult, szabadon, de logikusan összetartozó organismusai.

Két ennyire különböző művészi iránynak egyesítése nem lehetett termékeny, fejlődésre képes gondolat. Azoknak a gyönyörű, hatalmas tereknek, a melyeket rövid életében teremtett, sajátos kettőssége, izgató problematikus volta egyik fő eleme a szépségüknek. De ennél a mély ellenmondásnál fogva természetes az, hogy oly hamar elapad mondanivalója, kimerül, nem jut jelentősebb szerephez a középkori építészet életében.

De ez a szelső Nyugatra vetődött idegen, keleti gondolat, a mely oly magában állónak látszik itt, a vele éppen ellentétes irányban kialakulni készülő kelta-germán művészeti forrongásban, mégis, — úgy látom — benső kapcsolatban van vele.

Ugyanaz a törekvés, a mely a nyugati basilika alaprajzát tágítja, tagolja, gazdagítja, lázas munkával keresi a neki megfelelő boltozást is, a melytől azt kívánja, hogy szárnyat adjon a benne rejlő lehetőségeknek és korlátlan szabadságban felfelé terjeszkedve, megalkothassa azt a teret, a mely szinte éles vízszög gyanánt fúrja ki magának helyét a gotikus tér szédületes constructiójában. Ez a határokat meglendítő,

térfejlesztő törekvés, a mely már a román építészetben is gyermekkorát éli; ez az, a mi naiv ösztönszerűséggel nyúl a kupola után, egy olyan idegen forma után, a melyet készen kap imponáló fejlettségben és a mely szívesen látszik segítséget jönni, hogy az ő törekvését szolgálja.

Fiatalkodás, fiatal művészet sajátosságára vall az, hogy nem veszi észre, hogy idegen ruhát öltött magára, nem látja, hogy saját mivolta, törekvésének természete éles ellentétben áll a kupolában rejlő örök tendenciával, hanem megpróbálja átvenni az idegent, a nélkül, hogy saját lényéről lemondjon és a nélkül, hogy azzal megalkudjék.

Ez az ösztönös művészi kor nem láthatta meg az ellenmondást, a melyet a kupolás román basilika magában rejt és nem jöhetett annak tudatára, hogy két ily különböző művészi lélek kiegyeztetése már nem naiv, hanem igen öntudatosan élő, igen késői fejlettségű művészetek eredménye lehet csupán.

De éppen ez magyarázza azt a jelenséget is, hogy azokon a vidékeken, a melyek ily módon próbálkoztak a térfejlesztés problémájával, nem alakulhatott ki a gotikus constructio, hanem hogy ugyanaz a gondolat, a mely itt idegen eredmények alkalmazásával kísérletezett, más területen — Észak-Franciaországban — tört utat magának, a mely primitíven, idegen hatástól érintetlenül, a maga ösztöne szerint, előlről kezdte a boltozás problémájának megoldását.

2.

Ugyancsak francia földön, de háromszáz évvel később, hasonló eseményt figyelhetünk meg az építészetben. Közbeeső háromszáz év az, a melyben a nyugati középkori lélek legsajátabb terméke, a gotikus művészet uralkodóvá lett, elborította a világot a maga uniformitásával, elemeinek fáradhatatlan, következetes ismétlésével, és végül új mondanivaló híjján, kiélt, kimerült művészet sorsára jutott. Ekkor jött és elterjedt az az új ízlés, új művészet, a melynek formái idegen földön, az Alpokon túl keltek életre

és ott fejlődtek, virágoztak, mint legharmonikusabb kifejezése az olasz művészi gondolkodásnak.

Az a hatás, a melyet ezek a XVI. századi francia renaissance-épületek keltenek, akár az egyházi, akár a világi építkezést nézzük, a Loire mentén emelt kastély, az egyszerű városi úriház, a gazdag városháza vagy a cathedrális, megint valami kettősségben, sajátságos belső ellenmondásban nyilvánul.

Első érzésünk az, mintha nem is állna előttünk új stylus, új művészet a jól ismert gótika helyett, de egyúttal azonnal tisztában vagyunk azzal, hogy ez mégis más, hogy itt egy üdébb, frissebb és gazdagabb formavilágot látunk, mint a milyent a késői gótika halmozott, túlzott pathosa teremtett. Mintha egy új életre kelt, de más elemekkel alkotott gótika volna, úgy hat ez a különös keveredése a régi constructionnak, a régi váznak, kitöltve és ellepve az új szokatlan formákkal.

Nem elég, ha erre a jelenségre azt mondjuk, hogy a francia renaissance tele van gótikus reminiscenciákkal, nem tud könnyen elidegenedni a saját maga alkotta gótikától, lassan barátkozik meg az olasz renaissance formáival.

Ez több, mint reminiscencia, mert mélyebben rejlik az oka, míg a reminiscencia a felszínen lebeg. Ha tehát csak az volna, akkor első sorban a részletekben, a decoratív formákban kellene megmaradnia a mult emlékének és a szerkesztés módjában, a felépítés lényegében fogadná el az új művészet alapelveit. Itt azonban éppen az ellenkezője történik, a részletek, a decoratív elemek teljesen újak, de alkalmazásuk, értelmezésük a régi szellemben történik. Egyik legfrappánsabb példája ennek a tours-i kathedrális, a melyet a XII. században kezdtek építeni és a XVI. században fejeztek be. A későbbi gót façade két igen magas, elkeskenyedő, bár nem éles csúcsban végződő toronyban hangzik ki. E toronyok is gótikusan indulnak, de a befejezésük már renaissance, a mely azonban oly természetesen, kényszer nélkül simul az egész constructióhoz, hogy bár nincs egy részlete sem, mely ne lenne renaissance,

összbenyomása egészen gótikus, semmi disharmoniában nincs az épület többi részeivel. Éppen úgy megtartja a verticalis vonalak uralmát és oszloppal elválasztott keskeny ablaknyílásai, erősen áttört balustradjai, gazdag tagoltsága által inkább valami tompított, egyszerűsített gótikának látszik, a mely egészen összefüggően, sima átmenettel fejezi be a csúcsíves tornyokat.

Még élesebben, feltűnőbben érezzük ezt, ha megpillantjuk a Château de Chambord meglepően phantastikus, sok tornyú, szaggatott körrajzát. Itt a szélesen elterülő nyugodt ablaksor vízszintes vonalának uralmát teljesen lerontja a föléje emelt igen magas és egészen meredek tető, a melyben egymást követik a gótikus formájú orommal díszített, keskeny tetőablakok és a melyből hihetetlen sokaságban, változatosságban és merész lendülettel szöknek fel a keskeny, magas, oszlopokkal tagolt, áttört tornyocskák és a végtelenül megnyújtott kémények. És ez a sok rakonzátlanul ágaskodó kitörése a függélyes erőnek, valami ritmikus összetartozásban, valami értelmes csoportosításban jelenik meg, úgy hogy az egésznek benyomása minden szélysége mellett nem zavaros, elragadóan ötletes, eredeti, exotikusan szép.

De állítsuk melléje az olasz renaissance homlokzatok szélesen elterülő, tömör, egységes silhouettejét, a tagolásnak tiszta egyszerűségét, a mely az önálló és egyforma jelentőségű tagok egymás mellé rendelésének elven alapul, a decoratio mérsékelt és jól meggondolt elhelyezését, a sok sima, üresen hagyott falterületet, az egésznek még a tagolásban is uralkodó horisontalis vonalait s mindennek végeredményét, az összbenyomás complicatio nélküli nyugodt egyességét.

Csak akkor támadhat fel egész erejével az a kérdés, hogy renaissance-e egyáltalán ez a különös, ellenmondásokban gazdag művészet? Renaissance lehet-e ez a conglomeratum, ez a felbontott tömeg, ez az áttört, ez a meredek renaissance?

Mert ugyanazt, a mit az épületek külseje mutat, megtaláljuk, ha benézünk bármelyik XVI. századi francia

úri ház cour d'honneurjébe,* mindenütt ugyanazokat a magas, meredek tetőket látjuk, benne a gotikus alapformát megtartó renaissance elemekkel díszített tetőablakokat és az érthetetlenül magas kéményeket (még a mai Franciaország kéményei is ily aránytalanul furcsán magasak!) Megtaláljuk ugyanazt a sokszögű, kiugró, nyílt, grand escaliert, szeszélyesen megrakva szobrokkal, reliefekkel, a lépcső kanyarulatát követő csigavonalú ballustrádot gazdagon áttört gótikus faragásával, ugyanazt a leleményességét a tagoló, díszítő, a tömeget felbontó, a szabályos ismétlődést megbontó törekvésnek, a mely mintha ebben a munkában találná legnagyobb örömét, szóval mindazt, a mi az olasz renaissance építészet legbenső lényegének ellentmond, attól távol áll.

Mit jelent ez? Csak azt jelentheti, hogy mikor a francia építész a kiélt gótikus formákat elvetette és helyettük újat keresett, akkor csupán elvetett egy kifejezés-módot, amely már nem volt elég gazdag, elég friss ahhoz, hogy az ő legsajátosabb művészi akaratának hordozója lehessen. De nem vetette el azt a benső ösztönző erőt, a mely a gótikát létrehozta és a mely annak lényegét alkotta. Ez az, a mi küzd az idegen formák inváziója ellen, ez az, a mi a lényegében meg nem értett olasz renaissance felhasználása közben előbukkan, hogy francia gotico-renaissance-ot csináljon a tiszta olasz művészetből. És ez a benső erő lesz az, a mi ezen epizód után lassanként megtalálja az új, gyökeres, saját maga számára alkotott formanyelvet, a mely később a rococo művészetében csendül meg újra a legtisztábban.

A francia művészetnek talán éppen csak ezen két ragyogó korszakában nyilvánul ily egységesen, tisztán és akadálytalanul a gyökeres nemzeti, faji jellege és ebből magyarázhatjuk azt is, hogy éppen ez a két igazán francia művészet, a gótika és a rococo volt az, mely onnét kiindulva, világalomra jutott. Sőt ezt az egész nyugati, Alpokon inneni világot annyira elborította és meghódította magának, hogy az utókor még ma is verseng

* Château de Blois, Rouen Hôtel Bourgtheroulde, stb.

a szerzői jogért és nehezen engedi át az eredet dicsőségét a francziának. Pedig ez az eredet elsősorban nem dicsőség, hanem a legmélyebb szükségszerűség.

3.

Magától kínálkozik egy harmadik jelenség, a mely benső rokonságban van az előző kettővel. Hasonlóan kettős, ellenmondást magában hordó jelleme és éppen ezért hasonlóan átmeneti, epizódszerű helyzete az olasz gótikát is ezekhez sorolja.

Az olasz gótika a valóságos gótikának legnagyobb és legjellemzőbb meg nem értése. Éppen azért nagyszerű, mert olyan jellemző, mert magából abból a tényből, hogy az olasz a gótikát hogyan formálja át saját céljaira, mit nem képes belőle átvenni, mik azok az értékek, a melyeket a gótika értékei helyett a legszivósabban megtart és keresztülvisz az idegen hatások sodró áramlatában, ebből már meg lehetne állapítani az olasz művészet jellemző, sajátos formaérzését.

Ha valaha francia vagy más Alpokon inneni gótikát láttunk, meglepetve fogjuk észrevenni, hogy az olasz gótikus terek benyomása szinte nem is hasonlít azokéhoz. Az olasz csücsíves templomok többnyire egyszerű, inkább alacsony és tágas csarnokok, melyeknek áttekinthető alaprajza a maga szegényes, primitív tagolatlanságában éles ellentétben áll a gazdagon kifejlődő, bonyolult északi gótikus alaprajzokhoz. Ez a nagy egyszerűségre törekvés, ez a reducálás a lehető legkevesebbre, minden részletben megnyilvánul. A pillérek kevéssé összetettek, számuk csekélyebb, egymástól nagy távolságban vannak, aztán az apsis sokszögűsége, az ablakok száma, díszítésének rajza, méretei, a legnagyobb mértékben reducálva vannak, de főleg a boltozás kiképzése összehasonlíthatatlanul szegényesebb, egyszerűbb.*

De hogy az olasz művészet a gótika igazi értékeit mennyire meg nem érti, sőt félreérti, azt legjobban azok a terek bizonyítják (és ezek igen gyakoriak), melyekből egy-

Assisi S. Francesco, Sta Chiara, firenzei Dom, Sta M. Novella, Sta Trinità, sienai Dom, stb.

általán hiányzik nemcsak a bordás keresztboltozat, hanem a melyek mindennemű boltozásról lemondanak és a vízirányos gerendás befedést tartják meg, ehhez a mégis csúcsivesen meginduló felépítéshez.* Nem a lehető legnagyobb ellenmondás-e ez? Gótikusnak készülő tér, vízirányos gerendabefedéssel! Mintha mindaz a sok mozgalmas függélyes törekvés, a mely erőt gyűjt a pillérek tövében és felfelé szökik az ívek karcsú csúcaiban, egyszerre erőszakosan és értelmetlenül megakasztva, elvágva, nekiütődnek a lapos fődés merev, minden mozgásra képtelen egyformaságának.

De nemcsak a verticalismus az egyetlen, a mivel szemben az olasz megértés nélkül, idegenül áll. Idegen tőle a gótikának az a törekvése is, hogy a tömeget felbontsa és hogy a tagolás lehetőségét a végtelenségig fokozza. Ezt az idegenkedést jelenti az, hogy a mint az olasz gótikus tér is szélesen elterülő és szinte tagolatlan, az épület külseje is igyekszik tömegét összetartani, ragaszkodik zárt és egyszerű körvonalához és óvakodik ennek mindennemű megbontásától. Ezért hiányzanak itt az északi gótikát annyira jellemző, az épület testéből szervesen kinőtt tornyok, a melyek az olasz templomnál vagy csenevészek, vagy egészen külön álló és magában ismét zárt körvonalú egységek. Ezért nem oly plasztikusan, erősen kiemelték a kapuk, mint Északon, hanem az egész homlokzat megtartja sík jellegét, melybe finom relief gyanánt simulnak ismét bele az alig kiemelkedő formák.

Az északi gótikában az oldalfalak helyét a külső támasztó rendszer szikár pillérei, szárnyaló ívei, csipkés tornyocskái foglalják el, mint külső mankói, kívül hordott csontváza ennek a sajátos organismusnak. Az olasz gótikus tér alacsonyossága, boltozásának egyszerűsége a külső támasztékoknak alig ad szerepet és így megtartja a simán lezáró tömör oldalfalakat. Az északi gótika a maga teljesen feloldott tömegeivel szükségképen önmagából teremti meg magának szobrászati díszét, a mely belőle szervesen, dúsan virágzik ki és elborítja az épületnek egész külsejét.

* Firenze: Sta Croce, Orvieto: Dom, Pisa: S. Francisco, Siena: S. Domenico stb.

Az olasz a maga összetartó, nyugodt faltömegeivel, zárt formáival, épen olyan szükségyszerűen díszíti ezeket a tömegeket, síkokat, kívül a színes márványberakás rajzaival, belül a monumentális falfestészettel.

Az olasz művészet tehát egész mivoltában tiltakozik a francia gótika ellen és a mennyiben ezt az idegent mégis magához engedte férkőzni, azt nem tehetette másképen, mint hogy rajta keresztül, szinte megalkuvás nélkül, érvényre juttatja a maga jellemét.

De a mint láttuk, ugyanilyen energiával, a saját értékeinek ugyanily szívós megvédelmézésével lép fel később a francia művészet az olasz renaissance ellen, a mely nem más, mint a gótikus epizodból kibontakozó diadalmas magáraeszmélése az olasz művészi formaérzéknek és éppen ezért attól a francziától, a mely a gótikát teremtette, szükségképen egész a gyökeréig idegen lélek kifejezése.

* * *

Az építészet történetéből kiemelt ez a három esemény, noha egymástól teljesen különböző, mégis közös belső szálakkal kapcsolódik egymáshoz. Közös bennük az, hogy ütközőpontjai két ellentétes irányú művészi áramlatnak, és az, hogy ennél fogva hiányzik belőlük az egységes szellem, az egységes akarat, az egységes tendentia. Hiányzik belőlük ezeknek a nagy nemzeti művészeteknek expansiv ereje is, a mely képessé teszi őket arra, hogy idegen népekre olyan vonzó hatással legyenek, hogy mindenfelé elterjedve belemenyüljanak a fejlődés menetébe és megpróbálják azt mindenütt a maguk képére formálni. És közös bennük még valami, hogy nem jöhetnek létre mindenütt, csakis ott, a hol ezeknek az idegenből jött áramlatoknak erős, életképes nemzeti hagyomány, velük ellenkező ősi művészi lélek állja útjukat. De ott a hol létrejönnek ezek a találkozások, ezek az ütközőpontok mindennél mélyebben bevilágítanak egy nép művészi gondolkodásába.

RÉVÉSZ-ALEXANDER MAGDA.

JOÓ FERENCZ TÖRTÉNETE.

Joó Ferencz eszmadia volt a faluban . . . Kicsiny, kajlabajuszú, ványadt-képű ember, mint a hogy illő az olyan falusi mesteremberhez, a ki többnyire csak foltokat vet, meg talpakat ragaszt az idomtalan eszímákra . . .

Joó Ferencz, ilyen körülmények között, ivott . . . Ivott, mert a tehetség ágaskodott benne és el volt keseredve, hogy a falusiak csak a dib-dáb munkát bízzák rá, a mikor ő remek új eszímákat is tudna csinálni . . . A keserüséget józan állapotban nem bírta el s ennél fogva lehetőleg részeg volt mindig . . . A pálinkával kötött barátságot s olyan jól összefért vele, hogy csak együtt lehetett őket látni . . . A pálinka vagy előtte volt, vagy már benne lakott s csak akkor lazult meg köztük kissé a barátság, ha nem akadt munka és a három-négy piczulák, négy-öt krajczárok — a talp és foltok minéműsége szerint — elmaradtak s epen olyankor maradtak el, a mikor a zsidó megsokallta a hitelezést . . . Ilyenkor nagyon szomorú volt Joó Ferencz és úgy járt az utczákon, mint valami tollatlan, öreg varjú. Akkor azonban még nagyobb volt a keserűsége, ha valamelyik megrendelő a feleségének fizetett s így a meglevő, eliható vagyon került olyan kézre, a honnan nem lehetett megkaparintani. Az asszony, a hogy' a faluban neveztek: a Ferencz úr felesége, ugyanis nagyon gyűlölte a pálinkát s bár nagyon vézna, száraz fejrénép volt, mégis olyan kemény lélek, annyi akarat lakott benne, hogy pénzt, pálinkára, a világért nem adott volna. A nyelve inkább az érdesek csoportjába tartozott s Ferencz úr régen belátta már, hogy ezzel a fegyverrel nem tud megküzdeni.

Az asszonynak nem volt valami jó dolga és a rokon-

sága váltig biztatgatta, hogy hagyja el részeges urát, de ő nem ment . . . Úgy érezte, hogy nagy feladat vár reá s évek óta folyton azt mondogatta, hogy megjavítja Ferencz urat, leszoktatja az ivásról, éjjelezésről és asszonyi makacssággal meg is próbált mindent, de hiába, mert Ferencz úr keményen ragaszkodott ahhoz, hogy nem javul meg . . . Így a két erős akarat összeütközésének semmi más eredménye nem volt, mint a naponkint meg-megújuló veszekedés . . .

A munkadíj elrablása is az asszony harczy eszközei közé tartozott, de Ferencz úr nem hagyta büntetés nélkül . . . A feleségét egy szóval se bántotta, hanem a ki neki merészelt fizetni, annak többé semmi áron nem dolgozott . . . Igerhetett akár egy tehenet egy foltért, mégse tudta rávenni, hogy foltot vessen valaha a csizmajára. És ez nagy büntetés volt, mert a mi a foltot illeti, azt úgy csinálta meg Ferencz úr, a hogy senki más . . . Nem sajnálta a bőrt, odacsirizelte, körülvarrta úgy, hogy a csizma elszakadhatott, de a folt el nem szakadt soha . . .

A falusiak néha meghatottan nezegettek egy-egy foltot, a mi mellől a csizma levásott s nagyon sajnálták, hogy az egész csizmát nem lehet foltokból csináltatni. Úgy gondolták, hogy akkor, míg a világ, soha el nem szakadna s rá lehetne hagyni a fiúra olyan reménnyel, hogy az unokák is viselni fogják . . .

Ilyen irányban történtek is próbálkozások és ezen a réven jutott Ferencz úr nagyobb munkához, új-csizma megrendeléshez, mert a tárgyalások alatt igen szépen fejtegette, hogy a folt, kivált ha sok van, nem illendő s mégis jobb a csizmát egész bőrből csinálni . . . Az érdeklődő rendesen meghajolt az ékesszólás előtt és foltnélküli csizmát rendelt . . .

Egyik este valaki a korcsmában adott megbizást ilyen csizmára . . . Nagy esemény volt a Ferencz úr életében, mert évente négyszer-ötször ha érezhette az új csizmacsinálás gyönyöreit . . . Az esztendő ugyanis több csizmához nem volt elég hosszú.

Ferencz úr úgy fogta föl mindig az ilyen dolgot, mint

valami életbevágó fontos vállalkozást. Hiába pörölt az asszony, háromszor is bement a városba, hogy megnézegetse a timárnál a bőröket. Gondolkozott... Kereste a kedvére valót, az alkalmatosat... Meghánnya-vetette a bőr természetrajzát... Összemérte a vörös vikszes, a kordován, a bagaria tulajdonságait s figyelembe vette a módszert, a melylyel a timárok a különféle bőröket kezelik... Így csak maga az előkészület négy-öt napba került. Hol volt még a munka?...

Mikor hosszas töprengés után megvette azt a bőrt, a mely illet a megrendelő egyéniségéhez, a melyben együtt volt a bőr minden jó tulajdonsága, akkor örömben, néhány napig csak ivott, mert mindig maradt az előlegből, a mi nélkül ilyen nagy munkát sohase vállalt, pálinkára is valami...

Az asszony ilyenkor úgy keringett a házban, mint a vércse és igyekezett lecsapni a megmaradt előlegre, de a pénzt csak egyszer, régen kobozhatta el, mert Ferencz úr azóta jól el tudta rejteni a garasait. Valami kő alá, a disznóólba, fa-odvába, gerenda mögé, virágcserep alá s több ilyen helyre rakta, úgy hogy sohasem volt pénz a zsebében...

A feleség leste minden mozdulatát s néha látta is, hogy korcsmába menet, honnan szedi elő, de nem ért vele semmit, mert egy helyre nem került pénz kétszer soha... Ferencz úr mindig talált új betörésmentes szekrényt az udvaron, a kertben, az utcán...

Az örvendező iddógálás után Ferencz úr rendesen hozzáfogott a munkához... Nézegette a bőrt... Kiteregette a deszkára; tapogatta; szagolta:

— Alkalmas, alkalmas! — mormogta csöndesen.

Egy nap még eltelt a vizsgálódásban, de azután igazán készült a csizma... Fontos mérések következtek... A szabáshoz való deszka fölött ide-oda tánczolt a Ferencz úr feje, mintha dróton rángatták volna... A bajusza, mint két fekete agyar, harcziasan meredt a bőr fölé s szeme a nagy nézésben majdnem kidüledt az üregéből... Sovány kezével ide-oda forgatta az alkalmas anyagot, mérte,

húzogatta, gyúrta s végül nekiment a dikicsesl és vágta, vagdalta . . .

Mikor a pár csizma ki volt szabva, következett a kaptafa megválasztása, a mi szintén fontos munka volt. Azután a szerszámok vizsgálása, a czérnaszálak szurkozása, serítése, foglalt le egy napot.

Természetesen a napok úgy számítódnak, hogy bele kell érteni a korcsmában töltött időt is, mert különben nagy lenne a hiány. Ferencz úr ugyanis a nagy munka idején sem hanyagolta el a korcsmát s csak annyit változtatott életmódján, hogy valamivel többet ült otthon. A csizma ilyenformán, ha még azt is meggondoljuk, hogy időközben talpalások, foltozások is történtek, bizony lassan készült . . . A bőr két hét alatt valamennyire mégis kialakult, mert meg lehetett ismerni, hogy nem nadrág, sőt a leendő csizma némi jelei is föltünedeztek rajta.

A türelmetlen megrendelő kileste, hogy mikor van otthon a mester és megjelent. Ferencz úr odaállította a munkát az asztalra és rámutatva büszkén mondotta:

— A mint látja, készül! . . . Készül! . . .

A megrendelő nem érezte a készülés gyönyöreit s szerette volna már a kész csizmát látni, de Ferencz úr le-torkolta:

— Mit gondol? . . . Ez nem olyan csizma mint a többi, ez komoly csizma, tehát komoly munkát kíván! . . . Én nem ütöm össze hebehurgyán; mindent megfontolok, még a bőrt is alaposan megválogatom a megrendelő egyénisége szerint! . . . Ez a csizma — mutatott a bőrre — marhabőr, bagariabőr . . . Ez illik az egyéniségéhez, ez magának való s ha készen lesz, látni fogja, hogy igazam van! . . . Nem fogja érezni a lábán, úgy fogja viselni, mintha a saját bőrből nőtt volna ki! . . .

A megrendelő csodálkozva vonult el s Ferencz úr is azonnal utána sompolygott . . . Beült a korcsmába melegedni, mert erős hideg volt és ivott . . . Nagyon otffelejtette magát; nem gondolta, hogy ezalatt otthon merénylet készül ellene. Pedig készült . . .

Az asszony keményebb rendszabályokhoz folyamo-

dott . . . Jól bezárta, elreteszelte az ajtót s Ferencz úr éjjélkor hiába rugdalózott, kilincselte, dörömbözött, nem engedte be.

— Menj a korcsmába, ha tetszik! — kiabálta. — Ott a helyed! . . . Ott lakol! . . .

Ferencz úr tudomásul vette . . . Nem ment a korcsmába, mert az már zárva volt, hanem bevonult a pajtába, elbujt a szena közé és nem fagyott meg.

Reggel bement a házba . . . Nem szidta a feleségét . . . Egy szóval se említette az éjjeli eseményt, hanem dolgozott egy keveset, aztán elment. Délután is így cselekedett . . . Este, vacsora után azonban, mielőtt elment volna, kiemelte az ajtót a sarkából, kötéllel a hátára kötötte és úgy indult a korcsmába . . .

— Most zárj ki! — szólt búcsúzóban csodálkozó feleségének, aztán ment, hátán az ajtóval . . . Olyan volt, mint valami idomtalan teknősbéka . . . Tántorgott, alig tudott lépni, mert az ajtó az inát verte; kapkodott a levegőbe, de ment megis . . .

Sok bámulója akadt . . . Nem törődött velük . . . Bevitte az ajtót a korcsmába; maga mellé állította és ivott . . . Éjjélkor fölcsatolta és hazament vele . . . Otthon lámpát gyújtott; visszahelyezte sarkába az ajtót, bezárta és lefeküdt.

Múltak a napok . . . A csizma készült . . . Elérkezett a kifordítás ideje is, a mikor a szomszédok is segítettek, hogy a csizmaszár fényes fele napvilágra kerüljön . . . Ferencz úr nézegette, kivitte az udvarra; behozta; forgatta; szagolta és boldog volt . . .

Annál kevésbé volt boldog az asszony, mert Ferencz úr semmit sem javult . . . Az ajtót naponta elvitte s ő a kis kamrában, fázódva, hiába remélte, hogy az ura megunja a mulatságot . . .

Nem unta meg . . . Időközben felfedezte, hogy az ajtó kitünő egyensúlyozó . . . Nagy hasznát vette olyankor, a mikor nagyon részeg volt, mert soha el nem bukott . . . Ha megingott a föld alatta, csak lekuporodott és az ajtó megvédte a fölbukástól . . .

A csizma ezalatt mindig készült és csöndesen öregedett . . . Már a hónapok gyültek meg fölötte, a mikor eljutott a talpfelvarrás korszakába. Hanem eljutott idáig mégis . . . Ferencz úr az árral szurkálta; kalapálta a verőmustárral; hajlitgatta hozzá a kérget; csikorgót tett a talpbélés közé, aztán varrta rá a talpat, úgy, hogy a csizma majdnem elkészült.

A mikor azonban a fél csizma egészen készen volt, olyan eset történt, hogy a másik felét abba kellett hagyni . . . Az asszony, végső elkeseredésében, nagyon megbetegedett . . . Annyira, hogy Ferencz úr meghiúsításában nem akasztotta ki többé az ajtót, hanem a kocsmázást, a munkát elhagyva, ráadta fejét az ápolásra. Hozatott doktort, orvosságot és olyan gondos volt, hogy nem lehetett ráismerni.

Ott ült a betegágy mellett és elérzékenyülve mondogatta:

— Gyógyulj meg lelkem! . . . Hol fáj lelkem? . . . Mit főzök, mit hozzak, mit szeretnél? . . .

Az asszony nem hitte, hogy az ura szívből beszél s majdnem kipukkadt a dühtől . . . Vicsorgatta a fogát s ha lett volna ereje, kétségtelenül széttépi Ferencz urat, de olyan gyöngye volt, hogy a gondos férjnek nem esett bánódása . . .

Az egészen elkészült fél csizma ezalatt hiába várta a társát . . . Az asszony állapota egyre rosszabbodott . . . A hangját is elveszítette s csak integetni tudott a csizma felé s mímelte viaszszárga ujjaival a varrást, hátha Ferencz ur meg az ő életében elkészítené . . .

Ferencz úr megértette a figyelmeztetést, de azt hangoztatta, hogy csak akkor tud dolgozni, ha felesége fölgyógyul. Ilyen körülmények között képtelen a munkára . . .

A beteg a végét járta . . . Mikor a hangja elveszett, attól kezdve maga sem akart élni, hisz micsoda élet lenne, ha nem beszélhetne többé . . . Ferencz úr hiába adogatta az orvosságot; hiába gondozta; nem segíthetett rajta . . . Az asszony egyik este fölemelkedett az ágyban; rettentő pillantásokat vetett Ferencz úrra, tátogatott, beszélni akart

s mivel sehogyse sikerült, hirtelen visszadobta magát az ágyra és meghalt . . .

Ferencz úr annyira megijedt, hogy becsődítette a szomszédokat s maga elszökött a kocsmába, a hova szinte két hétig nem járt . . . Ivott, az ég tudná, bújában-e vagy örömeiben? . . . Haza is küldött a virrasztóknak pálinkát s néha megnézte, rendben van-e minden előkészület, arra azonban nem lehetett rávenni, hogy huzamosabb ideig otthon maradjon . . . Még a temetésre is a kocsmából czipelték el.

A temetés után a megrendelő, talán már huszadszor, ismét tisztelgett Ferencz úrnál, a ki azzal mentegetőzött, hogy ilyen lelkiállapotban nem képes olyan komoly munkát végezni, mint a milyen a csizmacsinálás. Aztán siránkozott, hogy szegény felesége nem láthatta készen.

Az atyafinak eszébe jutott a halál s arra gondolt, hogy hátha ő sem éri meg a csizma elkészülését. Ez a gondolat úgy megrémítette, hogy békét hagyott Ferencz úrnak és odébb állott, pedig otthon úgy készülődött, hogy megveri.

Egy hét mulva Ferencz úr kezébe vette a csizmát és annyira föllángolt benne valami, hogy egy nap alatt a másik fél-csizmát is megcsinálta . . . Haza azonban nem adta, hanem kivitte a ház elé és távolról nézte . . .

Néha odament és másképen állította a remeket . . . Nézte külön a fél csizmát, majd a párját, aztán együtt az egészet . . . Alig tudott betelni a nézéssel . . .

Aztán pár napig a kocsmába hordozgatta, hogy a kocsmázók megbámulhassák . . . Később az ablakba akasztotta, hogy a járó-kelők is lássanak egy igazi alkotást . . .

A megrendelő végül is szinte erőszakkal vitte el a csizmát, melyhez fogható nem volt a faluban és megkezdte vele a sártaposást, a minek az lett az eredménye, hogy a remek csizma lassan vásott, kopott s ha későre is, de egyszer mégis eltátotta magát, elszakadt, alkalmat adva a falusiaknak arra a megjegyzésre:

— Hjába! A fótokban van az ereje Ferencz úrnak, a fótokban! . . .

Ferencz úr a mint megvált a csizmától is, nagyon

üresnek találta az életet... Eszébe jutott a felesége; hiányzott neki a mindennapi pörpatvar... Egy ideig iddógált, aztán valamit gondolt, eladta a földjeit, kifizette minden tartozását, beszögezte házán az ajtót, ablakokat s valami 300 forinttal a zsebében, eltűnt a faluból... Senkinek sem szólt, hogy hova készül... Egyszerűen elment és évekig nem hallott róla senki semmit...

* * *

Öt év múlva került haza ismét... Szép tavaszi napon érkezett meg, a mikor a falu tele volt a virágzó alma- és körtefák illatával.

A mikor a kocsi a nagy utczára ért, a hegyen, a toronyban megcsendült a harang s a ginga-langa hang végigsimult a házakon, vasárnap délutáni imára szólítva a híveket.

A ginga-langa hang kísérte a kocsit, a mig elhaladt a nagy utcán s a falusiak ámulva bámultak utána...

Sokan megismerték a kocsiban ülő embert. Joó Ferencz volt... Úri fekete ruhásan, fején kemény kalappal... Büszkén nézett a lábon járókra és fogadta a köszöntéseket.

A tempломozás alatt elterjedt a hír. Az asszonyok áhitattal, meghatottan ujságolták, hogy kocsin érkezett, féderes, fedett kocsin...

Ferencz úr leszedette háza ablakairól, az ajtóról a rászögezett deszkákat s mikor a szomszédok kitisztogatták a lakást, beleköltözött.

Elészedte csomagjaiból ruháit, szerszámait, a sok rajzot és úgy látszott, hogy otthon akar ragadni...

A kocsmában már este látni lehetett... Ott ült a régi helyén, a kályha mellett, de sokkal urasabb volt, mint régen és bort ivott... Elmesélte a kíváncsiaknak, hogy nagy világott járt be és Bukarestben milyen jó dolga volt... Nagyon megbecsülték... Volt úgy, hogy az oláh király is köszönt neki...

Mikor a rosszmájúak megkérdezték, hogy miért jött haza, legyintett a kezével és mondogatta:

— Kár volt, kár, de csak az tudja, a ki idegenbe járt,

hogy egyszer muszáj hazaindulni; valami húzza az embert s nem lehet lebírni azt az érzést... Aztán, ha így van, veletek is kellene valamit csinálni — szólt a hallgatókhoz — mert nincs bennetek elég műveltség... Még csizmában jártok, pedig az már nem módi...

— Nézze! — szólt az egyik atyafi a csizmájára mutatva — ezt még maga csinálta, Ferencz úr, maga biz a

Ferencz úr megnézte jól a csizmát, aztán elfordult:

— Hát csizmának jó csizma, de nem czipő, pedig most az járja!... Majd megmutatom én, hogy mit tudok!...

Néhány nap mulva tábla került a házra... Ferencz úr maga pingálta s iromba betűkkel írta rá:

JOH FERENTZ

bukuresti czipéz

Kérdezték, miért írja «Joh»-nak a nevet, mikor «Joó»-nak kellene írni két ó-val.

— Az nagyon parasztos! — adta meg a feleletet.

Azután még került több tábla is elé. Az ajtó fölé jutott a következő fölírás:

«Csak 11 óráig lehet dolgoztatni!»

Az ajtóra szögezve, talán boldogult feleségére való emlékezés miatt, ez a parancs diszlett:

«Nőknek tilos a bemenet!»

Alatta, szintén az ajtón:

«Joh Ferencz. Szerkesztő»

Az ablakokba czipő-árjegyzékből kitépelt lapok voltak kifüggesztve.

Mikor minden külső dísz helyére került, Ferencz úr inast szerzett... Könnyen jutott hozzá, sokan ajánlkoztak, hogy olyan czipésztől tanuljanak, a kinek az oláh király is köszönt.

A munka egyelőre még szünetelt, mert előbb fontos dolgokat kellett elintézni... Az inas levelező-lapokat hozott és Ferencz úr, a mikor nem ült a korcsmában, otthonn irogatott... Irogatta sorba az úri családoknak a következőket:

«Nyílt szerkesztői lap!

Közházhírré tétetik! A cipők szerkesztése ügyében délelőtt 11 óráig lehet dolgoztatni. Nőknek tilos a bemenet! Joh Ferencz szerkesztő.»

A különös írásnak volt hatása, mert többen voltak, a kik érdeklődtek Ferencz úr iránt és igyekeztek, ha megrendelés árán is, vele megismerkedni... Asszonyok, lányok is jöttek s szerettek volna bejutni a házba, csak azért, mert tilos volt.

Az igyekezet kárba vészett... Ferencz úr nőket nem bocsátott be a szobájába s hajlandó volt mértékvétel miatt két-három órát is gyalogolni, ha a nők ezt a tornáczon nem engedték meg, de tartotta magát az íráshoz.

A kevés megrendelő a munka miatt nem panaszkodhatott... Ferencz úr úgy csinálta meg a cipőket is, mint régen a csizmakat szokta. Szépen, gondosan, latolgatva minden körülményt és megfigyelve a megrendelőt... Kivált lányok számára csinált csodálatos cipőket... Csak az volt a baj, hogy a cipők végtelen hosszú ideig készültek... E miatt nem volt semmi haszon rajtuk, de Ferencz úr nem törődött ilyen kicsiséggel, dolgoztatott, magyarázott az inasnak, hanem a viláért nem engedte, hogy valamit segítsen.

A falusiak egy idő múlva bátorságot kaptak, elészedték a megavasodott, régi csizmakat s igyekeztek rávenni, hogy foldozza meg, de Ferencz úr nem vállalta:

— A szerkesztő nem foldoz! — mondotta. — Sohase foldoz csizmát!

Telt, telt az idő... Beállott a tél... A szerkesztő úr ivott, irogatta a nyílt szerkesztői lapokat, de a munka nem szaporodott, sőt apadásnak indult. Az inas már hazahorogatta a bort, a minek az árát mindig készpénzzel fizette. Úgy látszik, telt abból, a mit a mester Bukarestből hozott...

Karácsony felé megesappant a vagyon... Ferencz úr nem tudott fizetni a főző-asszonynak és hitelbe hozatta a bort... Levelező-lapokra még jutott, mert a falubeliek nagy része ünnepre a következő írást kapta:

«1904 Boldog karácsonyi ünnepeket kíván kiadó Joh Ferencz Helyben.»

A megrendelők ezután sem jelentkeztek... Szomorúság fogta el a cipő-szerkesztő lelkét... A bor helyett már pálinkát hozatott és panaszkodott az inasnak:

— Parasztok vagytok mind, csak parasztok!... Hiába kinlódik veletek az ember! Miért is jöttem haza, miért?... Meglásd, hogy elmegyek!... Mit csinálnék itt, ennyi csizmás paraszt között?... Pedig, a mi a szerkesztést illeti, nincs jobb nálam. Nem hiszed? — mordult az inasra és nyakon vágta — nem hiszed?... Krokodil vagy te is, áspis kígyó! — és püfölte a gyermeket.

A gyermek bömbölt és Ferencz úr vigasztalni kezdte:

— Mit bögsz?... Hát vertelek én meg eddig?... Hát nem neked hagyom a szerszámokat, ha elmegyek?... Neked hagyom én!... A krokodil-szádba hajigálok, hát bögsz még?...

A gyermek szepegve elcsöndesült.

— No látod! — intette tovább — nem tisztesség tőlem, hogy megvertelek?... Tisztesség biz a, nagy tisztesség! Majd megérted!...

A mikor a zsidó fölmondotta a hitelt, Ferencz úr revőt keresett a házára... Eladta négyszáz forintért, kifizetett minden tartozást, szerszámait, a sok táblát, árjegyzéket inasára hagyta, aztán, el sem búcsúzva senkitől, egy éjszaka eltűnt.

Sok év telt el azóta... Ferencz úrról senki sem tud semmit... Vannak, a kik talán látták Bukarestben, de maguk sem bizonyosak benne... Hír tőle soha nem érkezett... Talán él, talán meghalt — ki tudja?...

De a faluban megnőtt az alakja... Sok mesét fűztek hozzá s már úgy beszélnek róla, hogy az oláh király kezét fogott vele...

Minden tavasszal várják... Mikor az alma- és körtefa virágzik, ki-kinéznek az útra s lesik, hogy mikor jó üveges, aranyos hintóban haza Ferencz úr, a cipész, a kivel az oláh király kezét fogott...

HEINE KÖLTEMÉNYEIBŐL.

Az éj viharos, felhős . . .

Az éj viharos, felhős,
Az ég csillagtalan;
Erdőben, zúgó fák közt,
Bolyongok egymagam.

Kis fény pislog magános
Vadászlakból felém;
Engem nem csal magához,
Bús helyről jö e fény.

A vak nagyanya ott ül
Bórszékén, mereven,
Mogorva köszoborként.
És nincs egy hangja sem.

Szitkozva fel s alá jár
Az erdész rőt fia,
A falra dobja a fegyvert
És felharsog kaczaja.

A szép fonólány könnyez,
Szemét könny pergi be;
Nyöszörgve simul hozzá
Apjának hű ebe.

Mit keres e magános könycsepp . . .

Mit keres e magános könycsepp
 Borús pillám alatt?
 E bús könycsepp szememben
 Még a multból maradt.

Volt neki sok csillogó társa,
 De elenyésze mind,
 Gyötrelmeim- s örömeimmal
 Az éjbe s a szélbe tűnt.

Ködként foszoltak szélylyel
 A kéklő csillagok,
 Szivembe nem mosolygnak többé
 Örömet, bánatot.

Ah, mint üres lehellet
 Elszállt szerelmem is!
 Te régi magános könycsepp,
 Enyészsz el most már te is!

Szívem olyan nehéz . . .

Szívem olyan nehéz, az elfolyt
 Időkért száll e bús sohaj;
 Egykor a föld oly boldog hely volt,
 S nyugodtan élt a földi faj.

De most fel van fordulva minden,
 A földön gyöttelelem, bajok!
 Odafenn már meghalt az isten,
 Alant az ördög is halott.

És minden oly bús, oly mogorva,
 Oly zürzavart, fásult, hideg.
 Ha a csöpp szerelem nem volna,
 Sehol sem lenne már szünet.

Lantomon a húrokat már . . .

Lantomon a húrokat már
 Új melódiákra ajzom,
 Régi textus, Salamonból
 Vettem: «Keserű az asszony».

Szeretőnek állhatatlan
 És hűtelen feleségnek!
 Szíve arany poharának
 Legutolsó cseppje méreg.

Hát való a régi monda
 Bűn átkáról, mit csalárdan
 Készített a csalfa kígyó,
 A mint áll a bibliában?

Csúszva ott leselg a kígyó
 Most is, minden bokoraljban,
 S enyelgését te örömmel
 Hallgatod, mint Éva hajdan.

Oh jaj, minden oly hideg, bús!
 Fenn sötét hollók kerengnek,
 És kárognak. Vége, vége,
 Örömmek és szerelemnek.

A mórkirály.

Granadából száműzésbe
 Ment az ifju mórkirály,
 Némán — szíve telve búval —
 Léptetett csapatja élén.

Magas méneken mögötte,
 Vagy gyaloghintókban ülve
 Háremének hölgyei;
 Öszvérháton barna rabnők.

Száz hű szolga megy nyomában
Éjszín arabs paripákon ;
Büszke mének, ám lovagjuk
Lomhán ül, mind, a nyeregben.

Húr se pendül, dob se perdül,
Hangos ének, dal se hangzik,
Csak az öszvér csengetyűje
Sir a csendben szomorúan.

Ott a halmon, honnan a szem
A Duero-völgyre pillant
S Granadának bástya-ormát
Megláthatni még utolszor,

A király leszállt lováról
És a várost nézte, nézte,
Mely égett az esti fényben
S esupa bíbor és arany volt.

Ámde, Allah! Milyen látvány,
A kedves félhold helyett már
A spanyol kereszt és zászló
Pompázott Alhambra tornyán.

Ah, ezt látva, a királynak
Kebléből kitört a sóhaj
És a könnyek elboriták
Záporár gyanánt az arcát.

Magas ménjéről sötéten
Nézte a királynak anyja ;
Nézte bánatát fiának
S korholá zordan, kevélyen.

«Boabdil el Chico» imígy szólt,
«Asszony módra siratod most
Azt a várost, védni melyet
Meg nem tudtál férfi módon.

A királynak szíve hölgye
Hallva ezt a zord beszédet,
Hordszékéről földre szökkent
S átölelte jó urát.

«Boabdil el Chico» imígy szól,
«Mit se búsulj, én szerelmem,
Nyomorodnak mélységéből
Szép babér virul ki majdan.

Nem csupán a győzedelmes,
Nem csak a vak istenasszony
Diadalmat nyert kegyencze, —
A balsors véres fia,

A hős lelkü harczos ép úgy,
Kit levert a szörnyü végzet,
Élni fog az embereknek
Emlékében mindörökké.»

«Végső mór-sohaj hegyének»
Hívják most is azt a halmot
Honnan a király utolszor
Pillantott le Granadára.

Az idő hiven betölté
Kedvesének jóslatát,
És a mórkirály neve
Dicsőített s ünnepelt lett.

Hire addig el sem is hal,
Míg csak az utolsó húr is
Le nem pattan az utolsó
Zengő andalúz gitárról.

SZEMLE.

Az Irodalomtörténet és a Greguss-jutalomról szóló jelentés.

A Kisfaludy-Társaságot a Greguss-jutalom odaítélése miatt sokan támadták és mi kényes helyzetben lévén, semmitsem szólhatunk a támadások egyik lényeges pontjáról. Sőt szívesen melőztük volna hallgatással az egész hadjáratot, ha az *Irodalomtörténet* ez évi márcziusi *Figyelő*-jének czikke objectiv hangjával nem kötelez a válaszra. De mivel már beszélünk e dologról, előzetesen a többi támadást is megemlítjük.

A *Pesti Hirlap* külön Esti Levélben támadta a Kisfaludy-Társaságot, mert tanulmánynak adta a Greguss-díjat. Pedig Greguss ezt a díjat — úgy mond — a napi lapok kritikusaik szánta s tanulmányt minden «filozopter» írhat, több könyvből kiírván a magáét. Ellenben a napi kritikus! . . . stb.

Minderre csak annyit jegyzünk meg, hogy Greguss végrendeletében szó sincs a napi kritikáról. Greguss a monographiák és tanulmányok mellett harmadsorban említi az egyes művekről írt bírálatokat. Tehát csak e harmadik csoportnak egyik alosztályába foglalhatók a napi kritikák. Minderről nagyon könnyű lett volna meggyőződnie az Esti Levél szerzőjének, de úgy látszik attól tartott, hogy ha megnézi a *Budapesti Szemlében* a végrendelet ismertetését, még őt is tanulmányt író «filozopternek» hiszik. Egy másik napi lap, a *Pesti Napló*, névtelen cikkében elkese-
redve fordult a Greguss-díjról szóló jelentés ellen. Abból a feltevésből indult ki, hogy az előadó e jelentés miatt kapta a díjat, így olvasta egy esti lapban. Pedig a Társaság hivatalos értesítésében a jelentésről szó sem volt. Mindegy; a cikkíró fiatalos hevében nekirontott a jutalmat kapott jelentésnek és lemosott róla minden jutalmazni valót. A stylusra vonatkozó észrevételeiről a jegyzetben szólunk, támadásának tartalmi részéről csak annyiban emlékezünk meg később, a mennyiben némi hasonló

ságot találtunk a névtelen czikk és az *Irodalomtörténet* bírálójának gondolatmenete közt.*

Volt ugyan több támadás is, de most már át akarunk térni az *Irodalomtörténet* cikkére. Ennek a szerzője, *rg*, megütközik azon, hogy a Társaság a bíráló bizottságot a »jutalomra leginkább praedestináltakból állította össze».

Ezt az összeállítást *rg* majdnem tapintatlanságnak, de legálább is ügyetlenségnek mondja. Egyiknek sem nevezhető, mert a Kisfaludy-Társaság akkor lett volna ügyetlen, ha ily kiválóan kritikai feladatra nézve oly tagjaitól kér tanácsot, kik inkább költők, mint kritikusok. És mivel a bizottság csak véleményadásra van feljogosítva, a döntés pedig a társaság joga, tapintatlanságról a bizottság összeállításában szó sem lehet.

rg felsorolván azokat, kiknek műveivel az előadó részletesen foglalkozott, így kiált fel: hány van e nevek között, a ki szóba sem jöhet oly értelemben, hogy a műkritikus bonczoló és jellemző tehetségének bizonyos fokú érvényesülése mutatkozik mun-

* A *Pesti Napló* cikkírója azt mondja, hogy a jelentés szerzője németül gondolkodik. A bizonyítékok ezek: »Jól van előadva» — ez német beszéd. Pedig a német nem mondja: es ist gut vorgegeben. A »szépen van mondva», »érzéssel van írva»-féle constructiók Arany bírálataiban is olvashatók. Az »előadni» szót is használja *A magyar nemzeti versidomról* írt értekezése bevezető részének végén (»nézetimet röviden előadni»). »Követni akarjuk H. gondolatmenetét» bírálónk szerint annyit tesz, hogy fogadalmat akarunk tenni H. gondolatmenetének követésére. Ezt is jelenthetné, ha emphaticus felkiáltás volna. De követni közönséges beszédben annyi, mint nyomán járni valakinek minden különös szándék nélkül, vagy bizonyos czélból. Az idézett mondatban azért, hogy kutassuk, mit gondol H., Hamlet is azt mondja tréfásan, hogy »feltételi követik a király tetszését», azaz nyomán járnak a király tetszésének minden fogadalmi szándék nélkül. A jelentés végül azt írta, hogy Katona »idejekorán» elköltözött. A bíráló örömmel jegyzi meg, hogy »Korán, idő előtt» helyett itt azt mondtuk, hogy »a kellő időben». Igaz hogy az idejekoránnak a szokásos jelentése annyi, mint in suo tempore. De előfordul abban az értelemben is, hogy idő előtt. Így használja Gvadányi és Bod Péter is. (L. a Nyelvtört. Szótárt.) Az idejént, mely az idejekoránnal egy jelentésű, szintén használják a »korán», »idő előtt» értelmében. Erre Mikesben van példa és Csokonaiban is. (99. levél és *Felvidulás.*) A jelentés tehát szokatlan értelmében használta az »idejekoránt», a mi hiba, az igaz, de a német gondolkodást nem bizonyítja.

káiban. «S mily kevés viszont e névsorban, a kit összes munkássága, egész egyénisége szembetűnőleg kritikus tehetségnek vall!» Ilyen általánosságra nehéz válaszolni.

Az előadó minden egyes írónál megállapodva, igyekezett kimutatni, hogy munkáikban mily fokon érvényesül a kritikus bonczoló vagy jellemző tehetsége. Hol járt kudarczczal igyekezete, azt *rg* elmulasztotta megmagyarázni. Reméljük, nem ért egyet a *Pesti Napló* névtelenjével, ki szemére vetette az előadónak, hogy olyan írókkal foglalkozik, mint Zlinszky Aladár, Császár Elemér, Négyesy László és Haraszi Gyula.

A névtelen író egy szóval sem magyarázta meg, hogy miért kellett volna hallgatnunk ez írókról. Vagy azt akarta mondani, hogy régi írók kritikai méltatásához nem kell kritikai tehetség? Nem tudjuk, de azt sem tudjuk, hogy kiket akart *rg* kihagyatni a névsorból? Kik azok, a kikből az a fölösleges ballaszt kikerült, melyet az előadónak ki kellett volna vetnie a jelentés hajójából? De hagyjuk e találós meséket és folytassuk *rg* gondolatainak vizsgálatát. Az előadó — úgymond — e fölösleges ballaszt miatt, «túlzott szorgoskodásával *megettévesztő* képet rajzolt kritikai irodalmunk mai állapotjáról, mely az ő jelentése tükrében igen tetszetősnek, sőt gazdagnak látszik, melynél pedig *szánandóbb, elhagyatottabb, elárvultabb, gazdátlanabb uradalma nincs a mai magyarságnak.*»

Külömböztetnünk kell, ha ítélni akarunk. Az előadónak nem csupán az egykorú művekre vonatkozó kritikáról, s nem csupán az időszaki sajtóról kellett szólnia, hanem irodalomtörténeti könyvekről és tanulmányokról is. Azután e jelentés a dolog természeténél fogva csak oly írókról emlékezhett meg, kikben kisebb vagy nagyobb mértékben valami méltányolni valót talált. A jelentésben tehát a méltánylás hangja az uralkodó, a mit némelyek — nem *rg*-re czélozok — oda magyaráztak, hogy az előadó mindenkinek bókot akart mondani — ki tudja miért? Pedig az előadónak nincs mit tartania vagy várnia azoktól, kiket méltányolt. És azt is nagyon jól tudja — harminczhat éves írogatás közben megtaníhatta erre a tapasztalás — hogy nálunk az írók többnyire neheztelnek a méltányos, objectiv dicséret miatt és nagyon sok pályatársa a megdicsértnek még ez objectiv dicséretért is ellensége lesz a bírálónak. Mind a mellett az előadó rászánta magát e feladatra, mert nem az írók kegyét kereste, hanem igazságot óhajtott volna nekik szolgáltatni.

És vajon lehet-e szánandónak nevezni azt a kritikai iro-

dalmat, melyben oly monographiák, oly essayk, oly emlékbeszédek és bírálatok jelentek meg, mint a minőket a jelentés ismeretett? A jelentés még sem mutatja rózsaszínbén a kritikai állapotokat. Bírálonk figyelmét úgy látszik kikerülték a jelentésnek következő szavai: «különösen az egykorú költői, színházi, irodalomtörténeti kritika terén nagyon el van terjedve a gyűlölködés, vagy az ernyesztő opportunismus szelleme. És ez a szellem bizalmatlanná teszi az olvasókat még a legőszintébb szándékú bírálat iránt is.» Ezek a szavak nem oly erősek, mint *eg* szavai, de azt hisszük, hogy reámutatnak kritikánk bajainak lényegére. A jelentésből tehát a következő ítélet vehető ki: Kritikánk elég gazdag tehetségekben, de az egykorú művek bírálatában alig találjuk nyomát a jóindulatnak és a meggyőződés erejének. És így nem mondhatjuk, hogy a kép, melyet a jelentés rajzol, «megtévesztően» kedvező. Igaz, hogy csak röviden s kiméletesen szólunk a bajokról, de feladatunk ép az volt, hogy a positivumokat ismertessük, továbbá a jelentés, bár egészen egyéni munka, mégis a bizottság nevében íratott, tehát a kiméltre kötelezve voltunk.

Nagyon örülünk annak, hogy a bíráló általánosságban egyetért velünk a halottak jogának védelmére nézve. Annál különösebb az a megjegyzése, hogy Gyulai Pál nem szorult a védelemre. Hiszen ép azért kellett az előadónak Gyulaival foglalkoznia, mert a bizottság kisebbsége és még a döntés előtt közzétett újságcikknek rosszállották azt az indítványt, hogy ilyen régi író munkájának adassék ki a díj. Mikszáthról és Katonáról pedig meg kellett emlékeznie az előadónak, mert ha halottak munkái szóba jöhetnek, az ő könyveiket nem volt szabad mellőznie. Mikszáth eletrajzi munkáját, úgy látszik, érdeménél kevesebbre becsüli a bíráló. Nem egészen értjük a bírálónak azt a mondasát, hogy Greguss aligha szánta a kegyelet céljaira a kritikai jutalmat. A jelentés nem azért hivatkozott a kegyeletre, mintha Gregussnak ily szándéko! tulajdonított volna. Hanem azért, mivel az előadó indítvány ellen főleg a halál hatalmával érveltek. Ezt az érvet bírálonkkal szemben szükségtelen czáfolnunk, hiszen szerinte a jelentésben megállapított elvek nem is védelmezik eléggé a halottak jogát. Erre vonatkozó megjegyzését majd fontolóra veszi a bizottság, ha a Greguss-jutalom ügyrendjét véglegesen megállapítja.

Az előadónak ez ügyrendi útmutatás nélkül kellett munkájához fognia, azért bajlódik oly sokat az irányadó elvekkel. A

végleges ügyrend gondoskodni fog arról is, hogy a napi lapok és heti lapok kritikái mikor és mennyiben vehetők tekintetbe.

A bíráló szerint hiányzik a jelentésben a «subjectiv, az impressionista, a köldöknéző kritika tárgyalása, melynek szószólója Hatvany Lajos volt s mely kihívja a megbeszélést». A bíráló e ponton találkozik a *Pesti Napló* cikkírójával. Csakhogy a *Pesti Napló* cikkírója lelkes híve lévén a köldöknézésnek, észrevette azt a helyet, hol erről a nem igen egészséges foglalkozásról szólunk és meglecczékztet azért, hogy helyeselni mertük Alexandernek felfogását a «lyrizáló» kritikáról. A mi bírálónk, úgylátszik, kissé hűvösebben gondolkozik e modorról és nem vette észre az illető helyet. Az ő kedvéért most még egyszer rátérünk e tárgyra. Nem is Hatvany Lajos volt első szószólója nálunk az impressionista kritikának. Nálunk a kritikai subjectivizmus az értékelés gondolata ellen már Kazinczy és Kölcsey korában is fellázadt. Kisfaludy Sándor hevesen kikelt a recenziók despotismusa ellen, mely az író szabadságát korlátozza. Kölcseynek értekezése az *Izlésről* tulajdonkép nem egyéb, mint az értékelő kritika védelme a subjectivizmus, az impressionizmus ellen. Gyulainak is sokszor kellett védekeznie a vád ellen, hogy szabályokba akarja szorítani a lángész csapongását. 1890 körül, a mikor Hatvany még nem szerepelt az irodalomban, Gyulainak már vitája volt a descriptiv, vagy impressionista kritika hirdetőivel. Hatvany a maga módja szerint továbbfejlesztette a régi kezdeményt, de nem mondhatni, hogy újított. Igaz, hogy az impressionista kritika most divatosabb, mint régen volt és subjectivitása szertelenebb. Azonban a kritika értéke nem a modoron fordul meg.

Képzhetünk genialis vagy igen középszerű kritikát az újszerű subjectiv modorban is. Minden igazi kritika — akár doctrinaire, akár szabadon subjectiv — benyomásokon alapszik. Csakhogy ezt a subjectiv elemet az igazi kritika meggyőző erővel bírja kifejezni. A kritikus egyéni ízlése szavának hatalma által objectiv érvényre emelkedik. Ereje abban van, hogy megtalálja a kellő szót arra, a mit sokan éreznek, de épen nem, vagy csak töredékesen bírnak kifejezni. Művészete tehát objectiv és subjectiv egyszersmind. Nem szükséges szabályokra hivatkoznia, hogy objectivitasát kimutassa, valamint nem szükséges subjectivitasával kérkednie, hogy benyomásai eredetiségét bizonyítsa. Mind a két iránynak vannak pedansai. A kritika igazi célja az értékelés. Lehet valaki genialis philosophus, vagy genialis lyrai prózaíró, de ha meg nem tanít arra, hogy miért s mennyiben kell becsülnünk

azt a költői munkát, a melyet fejteget, igazi kritikuskak még sem nevezhetjük.

Természetesen ez az értékelés nem jelent iskolás osztályozást. Pedig úgy látszik, ilyesmit várt a bíráló a jelentéstől, mikor azt mondja, hogy az előadó «nem ítélkezett, mert a tárgyalt kritikai műveket egymáshoz nem viszonyította». Mi azt hisszük, hogy viszonyította, legalább törekedett reá. Nem szükséges ezt a törekvést feltűnően kimutatni, lehet valami a jellemzés módjában, hangjában, a mi minden különösebb nyomaték nélkül is figyelmeztet az értékek arányára. Ellenben a mi bírálónk nagyon határozottan osztályozza a tehetségeket. Ez a modora akkor lesz feltűnővé, mikor az előadónak szemére veti, hogy kihagyott, vagy nem próbált jellemezni bizonyos írókat.

E kihagyásokra nézve általában megjegyezzük, hogy az előadó szeretett volna mindazokkal foglalkozni, kiket a bíráló említ és még másokkal is. De elmondta, hogy mi akadályozta meg ebben. A bíráló is elismeri, hogy az előadó nem vette könnyen feladatát, nem értjük tehát, hogy miért kételkedik szavában. Az előadónak kevés ideje maradt a nagy munkára s a Vischer regényéből ismeretes «Tücke des Objects» is üldözte. A «kicsinyesnek» nevezett könyvtári ok is az üldözők közé szegődött. Nem nyilatkozik abban semmiféle czélzat, hogy Schöpflin-nel, vagy Babitscal vagy Hatvanyval nem foglalkozott részletesen, vagy hogy Ignotus és Oláh Gábor munkáit nem tárgyalta oly teljességgel, mint szeretete volna. Ha szándékosan akarja mellőzni a Nyugat körét, nem fogott volna hozzá Ignotus és Oláh ismeretéséhez.

Horánszky munkáját mellőzte, mert e könyv értékének jellemzése nem a kritika körébe vág, hanem inkább történettudományi feladat. Paulovits és Sikabonyi könyvei már tárgyuknál fogva is érdekelték, de az előadó úgy hitte, hogy e könyvekről még lehet szó a következő jelentésben, mert Komjáthiról és Reviczkyről bizonyára jelennek meg tanulmányok az 1912-vel kezdődő évkörben is. Egyáltalán az említett fiatal írók részlete-sebb méltatása a későbbi Greguss jelentések keretéből ki nem maradhat. Mi ebben a megfontolásban némi vigaszt találtunk a hézagokért, melyeket nagy sajnálatunkra lehetetlen volt betöltenünk.

Az igaz, hogy talán nem úgy töltöttük volna be a hézagokat, a hogy *rg* kívánja. Vajon igazán objectiv-e a bíráló, mikor azt írja, hogy Oláh Gábor, Schöpflin és Babits jöhetnek legin-

kább szóba az ifjabb írói nemzedékből kritikus címen s hogy ők azok, a kiktől még legtöbbet várhatunk? Az ilyen ítélet csak akkor hatna meggyőzően, ha beható fejtegetések és gondos mérlegelés alapján mondatnék ki. Így inkább meglep és némi csodálkozást kelt. Nem azért csodálkozunk az elsőbbség ily eldöntésén, mintha a három író tehetségét kicsinyelni akarnók, de csodálkozunk azon, hogy az *Irodalomtörténet* koszorúja csupán egy írói kör tagjainak fejére hullott s hogy más körökből — például a *Budapesti Szemle* köréből — *ny* egyetlen oly fiatal kritikust sem vett észre, a kit a *Nyugat* bajnokai mellett legalább egy sorban említhetne. Mi itt nem akarunk az *ny*-től felvetett vitában dönteni, csupán az ő döntésének erre a különösségére akarjuk az olvasó figyelmét felhívni.

Különös ez a döntés azért, mert a *Nyugatnak* kritikai irányában van valami, a mi az irodalomtörténeti társaság céljával, folyóiratának munkakörével ellenkezni látszik. Az irodalomtörténeti társaság bizonyára azért alakult, hogy kikutasson minden, bármily csekély értéket is a magyar irodalom múltjában, s hogy az irodalmi múlt nagyobb értékei iránt minél feltétlenebb tiszteletet gyökereztesen meg a divatos újság és az idegenszerűség ingere iránt nagyon is fogékony közönségünkben. Vajon elősegíti-e a *Nyugat* iránya ezeket a célokat? Bármily jó indulattal bíráljuk is a *Nyugat* íróit, azt nem tagadhatjuk, hogy irányuk gyöngíti a conservatív irodalmi érzést, mely éltető lelke az irodalomtörténeti kutatásnak. Tudjuk, hogy a *Nyugat* írói közt különbséget kell tennünk, és azt is tudjuk, hogy az utóbbi időben a *Nyugat* ősokeket keres a magyar irodalomban. Hiszszük is, hogy ha munkatársai megöregednek, egy másik feltörekvő nemzedékkel szemben még jobban simulnak majd mindahhoz, a mi régi, s a mi most még kisé elavultnak, vagy nem elég «kulturásnak» látszik előttük. De ez a jövő képe; abban az évkörben, a melyről itt szó van, a *Nyugat*-nak még higgadtabb írói is annyira el voltak foglalva az új magyar irodalmi korszak megalapozásával, hogy a régi irodalom valódi értékeiről néha kissé kelletlen hangon nyilatkoztak.

Schöpfung Aladár például, mikor a *Nyugat* 1911 június 1. számában *Bánk-bán* berlini bukásáról értekezett, azt kérdezte, hogy ha kiveszszük Bánk-bánból a magyar nemzeti motívumokat és a történelmi perspektivákat, mi marad belőle? Elmúlt irodalmi korok műveinek értékelésében úgymond elhatározó szerepe van a suggestiókon alapuló illúzióknak. A mi szín-

padunkon sem él már Bánk-bán, csak néhány lelkes gymnazista nézi meg. A modern irodalomnak feladata, hogy megszerezze termelésünk számára a nemzetközi fémljelzést, s ha ez megvan, akkor előbb-utóbb észre fogják venni régibb értékeinket is.

Nem vitatkozunk Schöpflin felfogásával. Nem hivatkozunk bővebben mindarra, a mit a legnagyobb magyar kritikusok írtak Katona pszichológiai mélységéről, még arra sem, hogy a berlini tárczaíróknál különb német írók bizonyos méltánnyal szóltak Katonáról, s hogy a magyar költészetnek néhány kiválósága már a *Nyugat* megindulása előtt szerezte meg a nemzetközi fémljelzést. Csak arra vagyunk bátor figyelmeztetni *rg*-t, hogy olvassa el Riedl Frigyes cikkét Bánk-bán berlini bukásáról, mely abban az időben a *Budapesti Szemlében* jelent meg. Látni fogja abból, hogy a modern irodalom megértése nem akadályozza meg a hagyományok iránt tisztelethez szokott kritikust *Bánk-bán* teljesebb méltatásában. Babits Mihály *rg* másik jelöltje a kritikusi koszorúra. Tehetsége és irodalmi lelkesedése miatt igazán sympathikus író. De egészen kiforrott ítéletű kritikusként még nem nevezhetjük. Néhány finom érzékkel írt cikkét olvastuk, azonban egy könyvismertetésében Gyulai Pál «korlátoltságáról» is beszélt. Vajon figyelembe vette-e *rg* Bánk-bánnak és Gyulainak ezt az értékelését, midőn kiszemelte a kritikai koszorú jelöltjeit az ifjabb nemzedék sorából? De hátra van még a java. Bírálónk Ady Endre Petőfi tanulmányát is figyelmünkbe ajánlja. «Ady ugyan távol áll mind attól, mit közönségesen kritikának szoktunk nevezni» — írja *rg* — «mindamellet van abban a Petőfi-tanulmányban igazi szerencsés intuitio s minden szabálytalanság ellenére is annyi eredetiség, melylyel szokatlan elevenséget visz bele a tárgyalt évkör kritikai képének színeibe». Ezen az ítéleten igazán csodálkozunk. Ady az ő pipacsszínű prózájában a *Forradalmi Petőfi* című anthologia előszavában a következőket fejtegeti: Petőfi a minden rendű forradalmak poétája. Az éhes családok stb. kezén lévő Magyarország egy-két zsoldos tanár-feje hajlandó őt ledegradálni olyan rím-forradalmárfélévé, a ki a szerelem dalnoka volt főképen. Ha ma élne, biztosan Hervé volna az ő Lamartineja és Bérangerje, s különben is méltán lehet ő prófétája mindazoknak, a kik bilincseket viselnek. És itt uralkodói, gazdasági, hagyományi s mindenféle bilincset értünk, sőt — akár tetszik, akár nem — *nemzetiségit* is. Hiszen Petőfi írta: «Hagyjátok el ezt a piros-fehér-zöld színt, lejárt az ideje; más szín illeti most a magyar nemzetet: piros és fekete». Úgy válogatta össze Petőfi

Sándor forradalmi verseit, hogy megtessék a fölséges ember actualitása s rokonsága azokkal, a kik ma Magyarországon (bár-hogy fáj az ijesztő szó) forradalmat csinálunk. Az ő suggerált, érthetően suggerált, forradalmi, de mégis ma már gyermekesen nationalistista verseit mellőzte. Ha gazemberek és ostobák bele nem kergetik a háborúba, a hol elveszett, Petőfit talán a Commune alatt éri a halál. Ez Ady tanulmányának gondolatmenete. Kétségtelenül igen eredeti felfogás nyilatkozik benne. A nemzetiség bilincseiből felszabadító Petőfit különösen a *Fekete-piros dal*-ban látja, mely telítve van nemzeti érzéssel s mély hazafias aggodalommal. (Hol lesz az új Mohács? A hol megint lemegy Majd a haza napja, S harmincz évig, vagy talán soha többé Arczát nem mutatja! . . .) Valóban szerencsés intuitio van e tanulmányban, mert bizonyára intuitiónak nevezzük az elfogultságot, mely csak azt látja, a mit látni akar és, mely nem bírja felfogni, hogy Petőfi lelkében az európai forradalmak eszmekörét a leg-szenvedélyesebb nemzeti érzés hatotta át. E tanulmánynak elevensége nem is olyan szokatlan, mint a szerző hiszi. A párisi boulevard-lapok stylusa szerencsésen meghonosult már a budapesti napilapokban és vagy innen, vagy az eredeti forrásból átment Ady tanulmányába is. És vajon mi értelme van annak, hogy a *Népszava* phraseológiáját tanulmány képében ajánljuk figyelmébe az *Irodalomtörténet* olvasóinak?

Mi nem vesszük rossz néven *rg*-től, hogy a *Nyugat* tehetségesebb íróinak méltánylását kívánja. Ez helyes kívánság; el kell ismernünk a tehetséget, bármely irányból közeledik is felénk. De furcsa az, hogy *rg* csak az egyik irányban lát fiatal tehetségeket s hogy a forradalmi radicalismus eszmeköre iránt ennyi előzékenységet tanusít. Ha megfontoljuk az ilyen felfogásnak hatását az olvasókra, azt kell kérdenünk, vajon az irodalomtörténeti társaság miért próbálja segíteni azt a munkát, mely el kívánja szakítani a magyar közéletet a hagyományoktól? És azt a kérdést sem fojthatjuk el, hogy minő részt kíván magának az irodalomtörténeti társaság elnöksége az ilyen próbálgatásban? Az elnökség felfogását nem bírjuk összeegyeztetni *rg* fejtegetéseinek célzatával. Homály fedi a kapcsolatot az elnökség és az *Irodalomtörténet* felfogása közt. Mintha erre a homályra is célzott volna *rg*, midőn a mai kritikai állapotokat «elhagyott, gazdátlan urodalomnak» nevezte.

Angyal Dávid.

Faust francziául.

1912 december 21-én az Odéonban színpadra került a *Faust*, a Goethe *Faustja* s az *Illustration Théâtrale* 230. száma dicsekedve emlegette, hogy még eddig nem volt a francziáknak jó *Faust*-fordításuk s inkább csak az Operából ismerték, most e hiány is be van töltve, mikor Vedel Emil tengerészkapitány — a másik tengerész, Pierre Loti bajtársa és író társa — lefordította a nagy német remekművet. Az utóbbi időben a francziák is engednek kizárólagosságukból s a francia színpadot többször megnyitják idegen szerzőknek. Shakespeare sincs azonban még eléggé otthon s így Goethe sem panaszkodhatik, a ki nem a színpad számára írta drámai költeményét. Vedel röviden megírja e színrehozatal történetét s értelmes fejre valló észrevételekkel adja elő, milyen nehéz e gigasi művet színpadra alkalmazni. Tizenkét képbe tömörítve adja *Faust*nak mind a két részét; de előre figyelmeztet, hogy csak az I. rész fért belé — úgy a hogy — teljesen, a II.-ből csak néhány részletet képes adni. Jobb szeretné az ember, ha megmaradt volna csak az I. rész színrehozatalánál. Hiába minden mesterfogás, a *Faust* II. része színpadon fényes látványosság lehet, de szerves dráma nem. Színpadon csak a Gretchen tragédiája áll meg, mely, mint Vedel helyesen írja, oly sikerült keveréke a megindító bájos költészetnek s a való élet kegyetlen realismusának. Azt is említi végül a fordító, hogy minő tisztelettel fogott a csodás anyag színpadra szabásához. Mindennek ellenére azt az eredményt látjuk, hogy a francia *Faust* a legbarbárabb munkák egyike, melyet valaha classikus műből alkottak. A dolog érdekes és különleges volta miatt érdemes pontról-pontra végignézni, mi maradt meg belőle.

Mellőzhetni a forma kérdését, hogy a lyrai szépségekkel tele költemény mint nyúlik szét prózává, mely lehet síma és fordulatos, de nélküli a költészet minden báját s stultelenségével valósággal bántja a fület. Csak néhány dal maradt meg versben, de azokban sincsen köszönet.

Kezdődik a mennybeli prologussal, a mi helyén való, mert ez a keret hozzátartozik akkor is, ha a végét nem kapjuk meg. Aztán jön a husvét reggele, Faust a városkapu előtt, a hol az uszár hozzászegődik. Azután jön Faust laboratoriuma s itt mondja el a laboratorium-jelenet fenséges és bánatos szavait a tudományról. Majd szellemet idéz s megjelenik Mephistopheles, átváltozva a kutyából kóbor diákká. De ajkáról a szellem

szavai csendülnek s Faust borzadva hátrál: «Effroyable apparition!» Azonban pár sorral alább már kedélyesen beszélget az ördöggel, mint Goethenél. Az Odéon színpadján sietünk: a két ördög-jelenést össze kell vonni s Faust minden átmenet nélkül megköti Mephistophelesszel a vérszerződést.

Hogy soknak ki kell maradnia a drámából, az természetes. Nem lehet elmondani egy estén. De szemellátható, hogy ebből a *Faust*ból minden mélység elveszett, sőt a logika is. A francia átdolgozó nem tartja fontosnak Goethe philosophiáját; ez a Faust doctor, tudós, de nem halljuk böleselkedni, nem látjuk leroskadni a megoldatlan kérdések súlya alatt; kimaradt az a fenséges jelenet, mikor az angyali kar hallatára elejti a méregpoharat. Ott értettük Faustot, mikor husvét ünnepén kimegy a nép közé s maga is felfrissül a tavasztól, az élet víg zajától s pontról-pontra érdeklél kísértük, hogy' vitatkozik az ördöggel, hogy' önti ki lelke minden keservét a végzetes szerződés megkötéséig. A francia Faust szinte üres alak s hangulatai össze-vissza változnak. A fordító semmit sem tett a becses anyaghoz a magáéból, de egy részét össze-vissza férczelte, a többit a sarokba dobta. A német Faust se nagyon rokonszenves a maga határtalan önzésében, a francia azonban már léhává lesz a maga csekély philosophiai tartalmával. Mephistopheleshez irgalmasabb a fordító, csak az eredeti élénk színei fakultak meg.

Az Auerbach pinczjét, e jelenetet, mely forr a német diákos jókedvtől, e pompás genreképet, mely azonban teljesen fölösleges s színpadi előadásból bátran kihagyható, a francia fordító nem mellőzi s alig is hagy ki belőle, csak a sorrendet fordítja meg. Nála Faust előbb megy a boszorkány-konyhába megfiatalodni. Ez is némiképen másképp árnyalja a képet. Goethenél az életunott, mogorva Faust az, a ki a diákok között hallgatva ül, a francziában pedig a megfiatalodott. A francia Faust erősebben hangsúlyozza undorodását a vén boszorkánytól. A németben a bűvös ital megivása után az ördög siet a szerelem romlásába vinni Faustot, a francia előbb ráér egy kis tréfára a lipcei diákok között.

A Gretchen tragédiája lehetőleg teljes. De a míg az eddigi részekből kimaradt a philosophia, itt meg a költészet szenved az átdolgozás folytán. A hangulat sehol sem lehet egységes az átdolgozásban. A színpad tágas s egyfolytában játszódik le az egész. Felerész a Márta kertje és szobája, másik fele Margiték kis lakása, háttérnek az utcza a templommal s az utcza Madounaképpel. Faustnak Gretchennel egyetlenegy páros jelenete van s

bántó gyorsasággal történik meg a két szerető egyesülése. Gretchen gyönyörű lyrai monológjai, melyek mindegyike egy-egy mosaikdarabka, itt minden átmenet nélkül következnek egymásra; Valentin halála után tüstént a Mária-kép elé térdel Margit s ott — éjszaka! — megzendül a *Dies irae* a templomban s a gonosz lélek helyett Mephistopheles lép Gretchen háta mögé s mint előbb a Föld szellemének szavait, úgy most ezét tulajdonítja el. Az erdő és barlang kissé homályos jelenetéből közbe sző egy részletet minden ok nélkül, pusztán azért, hogy ebből is megmentsen egy darabkát.

A Walpurgis-éjszakából is kapunk némi töredéket s e jelenet végén értesül Faust kedvese börtönbe kerüléről. A börtön-jelenet majdnem egész teljességében szerepel.

Eddig csak kissé durván bánt a fordító az eredetivel, az utolsó három szín azonban valóságos zűrzavar. Látjuk Faustot kimerülten aludva a gyepen, a tánczó tündérek között — ez a tragédia II. részének első jelenete volna. De az ördög is ott áll az elfek között s a fölébredő Faustnak megígéri, hogy leviszi az ulvilágba új szerelmi hódításra. A szín ideális görög tájjá változik s ide van beszúrva Helena első — néma — megjelenése. Itt is eltűnik, mikor Faust meg akarja fogni, a szín elsötétül s az angyalok husvétii kardala zendül meg, mintha az I. rész laboratórium-jelenetének a vége lenne. S valóban újra a gothikus szoba terem szemünk elé s ott alszik ágyában a tudós Faust, ismét az öreg Faust s ott mondja el azon meghatott szavakat, melyeket a dráma elején mondana el a husvétii hangok hallatára . . . Gondolkozóba esünk, hogy nem álmodta-é az egészet? Aztán egyszerre csak meghal Faust s Mephistopheles jogot formál a lelkéhez, holott nem következett be a szerződésszabta pillanat, mikor Faust végre elégedettnek érzi magát s meg akarná állítani az időt. De Mephistophelest kis ördögeivel együtt csakhamar elzavarja az angyalok kara s ez a *Faust* is az igazi *Faust* zárószavaival végződik. A megtisztult vezeklők között itt nincsen a hajdani Margit, de hiszen az olyan mindegy, mikor itt úgy sincs semmi értelme az egésznek.

Próbáljuk a dolgot a nézőközönség szemével nézni. Legnagyobb része beéri a Gretchen-tragédiával. Vége van, Faust megy az ördöggel tovább a világba s valószínűen a kárhozat felé. De talán a nézők egy része még a játék végét várja: hiszen Faust szerződött az ördöggel s ez még nem járt le. Ha egy estén akarjuk ezt is végbevinni, valahogy úgy képzelném a dolgot, mint Dóczy

Lajos, a ki *Faust*-fordításában a teljes I. részhez néhány jelenetet csatolt a II. részből. Ez a bekezdő jelenet, a tündérek tánczával, a Philemon és Baucis jelenete s a bevégző jelenetek: Faust uralkodása, megvakulása s utolsó boldog percze, melyet a halál követ. Aztán kihagyás nélkül egészen végig, mikor Mephistopheles most már nem pompás, szikrázó humorral, hanem teljes állati s ördögi vadsággal akarja a kárhozatnak megkaparítani Faust lelkét s az üdvözültek mystikus zárjelenete. A dolog így sem tökéletes, de valamiképen bevégzett és legalább egyszerű.

Az Odéon-színház e hiányok leplezésére segítségül hívott minden művészetet. Pompás rendezői ötlet a prologust egy gót templom ablaka előtt játszatni le, mely mindannyiszor rózsás fénybe borul, valahányszor az Úr megszólal, s mely előtt kizárva lebeg Mephistopheles, mint valami éjszakai denevér. A város kapuja előtti színpad mintája egy Dürer-kép, Faust sötét szobája Rembrandt motivumaiból készül, míg a tánczó tündérek jelenetéhez egy Böcklin-képből alkotják meg a díszletet. Közben a Beethoven, Liszt, Berlioz, Schumann zenedarabjaiból játszanak felséges részleteket, mindegyikéből, kiket megihletett a Goethe költeménye. Mindez együtt lehet fényes, szemkápráztató, álomba ringató, hiszen a modern színpadnak van hozzá módja, de egészében arra a korra emlékeztet, mikor a mi vándor-színpadjainkon is így átdolgozva adták elő a classikus-zeneműveket, a *Macbethet* mint «varázsdramát» s *Hamletet* mint «pompás udvari színjátékot». A maga nemében tanulságos átlapozni a *Faust* francia színrealkalmazását, csak hogy erre aztán igazán ráillik Taine csípős megjegyzése, a ki pár szóba foglalja az egész mélységes tragédiát: Voltaképen mit is csinál Faust? elcsábít egy grisette-et és rossz társaságba jár.*

Vértesy Jenő.

* *Histoire de la littérature anglaise*. Tom. IV.

ÉRTESEÍTŐ.

Új regényírók.

Hivatás. Regény, írta *Czenk.* Budapest, Franklin-Társulat, 1913. 8-r.
201 l. Ára 3 K.

Diadalének. Regény, írta *Koronghy Dénes.* Budapest, Franklin-Társulat,
1912. 8-r. 268 l. Ára 4 K.

A közös vonás, melynek alapján e két regényt összefoglalom, az, hogy mindkettő szerzőjük első kísérlete e műfaj terén. Érdekes, de veszedelmes földat bírálatot mondani róluk, s annál veszedelmesebb, de annál érdekesebb is, mert úgy tudjuk mind Czenk, mind Koronghy Dénes nemcsak az irodalomban, hanem az életben is az irígylésre méltó «fiatal»-ok sorába tartoznak. Mindannyiunkat, a kik szeretettel ragaszkodunk irodalmunkhoz, egy-egy új irodalmi jelenség föltűnésekor elfog a remény, hátha egy eljövendő nagy művész első próbálkozása van a kezünkben, hátha ez az új, egyelőre ismeretlen, szürke név egy évtized múlva legjobbaink neve között fog ragyogni! De a remény mögött ott ül sötét lovagként a horatiusi «atra cura», hátha az új regény is csak *könyveknek* s nem *műalkotásoknak* hosszú sorát nyitja meg! Egy, s hozzá első kísérlet alapján ítélni nagyon nehéz, s ha nem találkozunk benne az ismertető jelek egész sorával, megbocsáthatatlan könnyelműség jobbra vagy balra billenteni a mérleg rúdját.

Épen azért a jelen esetben is csak óvatosan mondhatok ítéletet, távol tartva véleményemtől a csalhatatlanság követelményét, noha komoly megfontolás, alapos mérlegelés után mind a két regényíróra vonatkozólag határozott meggyőződés alakult ki bennem. Czenk regénye, úgy látom, nem hivatott — vagy mondjuk a kellő óvatossággal: most még nem hivatott — író műve. Nem azon kisebb-nagyobb fogyatkozások alapján ítélek, a melyek talán nem is fakadnak mélyebbről, mint a kezdő gyakorlatlanságából. Hogy az írásjeleket nem a nyelvtan követelményei szerint alkalmazza, s visszaél a vesszővel, főként határozók után.

(p. o. Legjobban meglep azonban, a lakosság csodálatos összetétele; Őt az egyszerű szerény családnál, nem látják szívesen; Kőkényessy azzal felelt, felesége szemrehányásaira); hogy ponttal különíti el egy gondolat alkotó elemeit: azt Tóth Kálmánnal együtt mi is szívesen megbocsátjuk; magyartalanságain (bensőségteljes, méltóságteljes, irodalmár, rács-kapú, s a páros testrészek többszámú alakja) s fővárosi stílvirágain sem botránkozunk meg, annyira hozzájuk szoktatott írónk nyelvhasználata. Már komolyabb, hogy gyakran nem tudja gondolatait szabatosan kifejezni, logikus rendbe sorakoztatni. Szépprózai műben nem szabad ily pongyolán írni: «Atyja oltotta belé a katonaság iránti szeretetet, talán még mikor kicsi, szoknyás-gyermek korában, csákóját a fejébe nyomta, a mi a nyakába csúszott, s kardját oldalára kötötte, a mit ujjongva vonszolt maga után, körül a szobán, ha beszökött hozzá.» (49. l.) Sőt teljesen értelmetlen mondatai is vannak: «Mióta divatba jött a szövetkezetek előtt, a mit György alapított, szódavizes bort inni, még csak nem is isznak.» (65—66. l.)

Bár ily ügyetlenül szerkesztett s rosszul fogalmazott mondatokkal nem találkozunk nagyon sűrűen, mégis bántók. Hozzájárul, hogy Czenk egyébként sem ügyes elbeszélő. Stylusa színtelen, alig emelkedik a mindennapi társalgás megszokott tonusa fölé. A mit mond, az nyilvánvalóan egy az átlagnál műveltebb, finomabb érzésű és jobb ízlésű lélekre vall, de a hogyan gondolatait közli, az elárulja a pályája elején álló író.

Erős igyekezettel, nagy szorgalommal, sok-sok gyakorlattal talán megszerezheti Czenk a hiányzó stylus-készséget — s erre a regénynek folyamatosabban írott lapjai nyújtanak is némi reményt — de más tekintetben is igen-igen sokat kell fejlődnie, míg a főntebb kimondott vélemény megváltozhatik. A mint a *Hivatás* mutatja, ma még mesét sem kigondolni, sem megcomponálni nem tud, másfelől lélektani ismeretei is igen fogyatékosak. Regényének főcselekvénye szegényes és nem kelt igazi érdeklődést. Hőse egy szép, de szegény fiatal leány, a ki szeret egy előkelő, gazdag huszárfőhadnagyot. Bár viszont szeretetik, mégis, részint dicsőségvágyból, részint hogy a közöttük lévő nagy különbségeket némileg elenyéztesse, külföldre megy kiművelni tüneményes hangját (mely a szerzőnek rikító jellemzése szerint «majd lágyan zengett, mint az éolhárfa, majd fenégesen bűgött, mint az orgona»). Ezalatt vőlegényének családja tönkre jut; a huszártiszt, igazi «chevalier sans peur et sans

reproche följánlja a leánynak, hogy szakítsanak vagy szenvedjék át együtt szegényen, de szerelemben az élet nyomorát. A leány boldog büszkeséggel kijelenti, hogy nincs szükség áldozatra: ő mint recitátor meg fogja szerezni szavaló művészetével a kaucziót. Ígéretét be is váltja. Boldog házasesetük egére azonban már az első évben felhők vonulnak föl: az asszony, miért, miért nem, átalakul pompakedvelő, hiú hölgygyé, majd az is kiderül, hogy a pénzt nem szavalataival szerezte, hanem egy öreg úrtól kapta, a kinek Berlinben barátnöje volt. Ez a fordulat az asszonyt halálba, a regényt pedig bukásba dönti. Valóban a lélektan legelemibb törvényeit sérti ennek a nőnek a viselkedése, a ki derék, komoly, öntudatos leány létére, mély szerelemmel feltelve vőlegénye iránt, erényét bocsátja áruba, s hozzá — bár ezt a regény kissé homályban hagyja — akkor, a mikor még nem is sejtí a vőlegényére zudult anyagi romlást! Az ilyen leánytól, a ki azután nyugodtan esküszik szerelmet az oltár előtt, nemcsak az életben, de még regényben is fölháborodással fordulunk el. A sovány cselekvény részletes társadalmi rajzba van beállítva; egymást váltó képeket kapunk a kisváros, a falu és Budapest életéből, a katonavilágból, hallunk gazdasági kérdésekről és a socialismusról, de egyrészt igen laza a kapcsolat, mely a keretet a cselekménnyel összefűzi, másrészt ezek a képek csupa chablonos, clichészerű vonásokból alakulnak ki. Határozott, egyéni fölfogást nem érzünk ki a regényből, az egész nem más, mint olvasmányok puszta visszhangja, az életnek reproductiók után készült másolata. Legértékesebb benne az a tiráda, a melyben az egyik epizod-személy a földművelés magasztosságát dicsőíti, s azt a tételt fejti ki csillogó retorikával, s mi többet jelent, igazi érzéssel, hogy a föld egész embert követel. Itt az író a szívéből írt, szavai meg is ragadják az olvasót.

Ha szabad kéretlenül is tanácsot adnunk, azt ajánljuk a szerzőnek, kísértse meg erejét egyelőre kisebb föladatakon. Mondjon el egyszerű történeteket a maga jól ismert világából, azokról az emberekről, a kiket maga körül lát; objektívalja a maga érzelmeit, fesse a maga lelki küzdelmeit — mert hogy érzései igazak és mélyek, azt az említett tiráda bizonyítja.

Koronghy Dénes regénye is elárulja, hogy első kísérlet, de nemcsak nagyobb írói gyakorlattal, az elbeszélésnek nem kis művészetével van írva, hanem fogymozásai ellenére is — ha nem csalódom — hivatott író munkájának tetszik. A mese itt is túlon túl egyszerű, sok benne a henye részlet, meg a gondola-

tok terjengős kifejtése, de a főladat, melyet maga elé tűzött, újszerű, s a megoldása is, bár nem kielégítő, nem is chablonos. A gondolat, mely alapjául szolgált, az, hogy különböző világnézetű emberek között a szerelem nem lehet tartós. Petróczy Imre, az előkelő gondolkodású, vérbeli művész, magasra törő vágyaival, nagy lelki szükségleteivel nem találja meg feleségében azt a lelki közösséget, mely minden házasság alapja. Neje, egy meggazdagodott zsidó takarmány-király leánya, okos, kedves, szép, s a szerelem, mely őket összefűzte, igaz és erős volt, de az asszony érzület- és gondolatvilága az eltérő származás és milieu következtében annyira idegen férjéétől, hogy az alig pár hónapi házaseslet után elfordul tőle. Hogy a kérdés így nagyon is az élére van állítva, s mi sem a férfi lelki nagyságát, sem az asszony alsóbbrendű voltát nem látjuk, az kisebb hiba. A szerző érezte, hogy ez a két ember nem egymásnak való, de — talán épen fiatalságánál fogva — nem tudta velünk láttatni. Az organikus hiba a megoldásban van. A férfi csakhamar megtalálja az igazi asszonyt, lelke felét — a sógorasszonyában. Hogy honnan szerezte az ifjabb leány lelkének azokat az értékes vonásait, melyek a vele egy test, egy vér nénjéből hiányoznak, azt annál kevésbbé érdemes kutatnunk, mert ilyen vonásokat nem is látunk. sőt ellenkezőleg, ha visszagondolunk arra a jellemzésre, amelyet a szerző a két asszonyról akkor adott, a mikor mint leányokat vezetett elénk, úgy kétségkívül az idősebbet, a feleséget, tartjuk a művész méltó párjának. Petróczyt azonban, s itt van a problema megoldásának a gyengéje, nem a lelki szükség vezette a sógornője karjába, hanem az érzékiség, az új izgalmak vágya. A szobrász nem valami magasabbrendű teremtménye az Úrnak, hanem egy forróvérű, könnyen hevülő, állhatatlan ember. Hogy a sógor szó nélkül félreáll az útból, s a szegény asszony — kissé megkopott romantikával — véget vet az életének, az könnyű, de nem művészi befejezés.

A *Diadulének*, a mint látható, pszichologiai regény, lélekelemzés Bourget vagy még inkább Herczeg Ferencz modorában. Hogy jól választott mintaképei mögött messze elmarad, azt nem kell külön hangoztatnunk. De igyekezett tanulni tőlük s tudatosan törekedett a kis cselekvényt lélektanilag elmélyíteni, a fejlemények rúgóit megkeresni hősei lelkében. Hálás főladat. Az ember, s annak igazi valója, a lélek, a legérdekesebb probléma volt és marad mindörökké; ízekre szedni az emberi lelket

s megkeresni benne tetteink gyökereit: sikerrel kecsegteti a regényírót. Ehhez azonban több ismeret, gazdagabb élettapasztalat kell, mint a mennyivel a fiatal író rendelkezhetik. Koronghy Dénes még kissé fölületes lelki rajzot ad, képeiben több az elgondolt, mint a megfigyelt vonás. Ha nyitott szemmel jár a nyüzsgő embertömegben, ha megismeri az emberi szenvedélyeket s azok igazi természetét: nem gazdag képzelete ellenére is alkothat érdemes műveket. Elbeszélni és beszéltetni, jeleneteket beállítani és rajzolni tud, s fiatalságát meghaladó ügyességgel, itt-ott egész művészettel, valamint a cselekvény fölépítéséhez is van érzéke s a szerkesztéshez ereje. Csak arra figyelmeztetjük, hogy az életet és az embereket tekintse komolyabb felükről is. E regényében nagyon is a léha oldaláról fordítja felénk a világot: hőseinek igazi életcélja szép phrasisaik ellenére mégis csak a szerelem vagy épen a szeretkezés. Ez izgatja a képzeletüket, ez a tengelye gondolat- és érzésviláguknak, a többi mind csak járulékos valami. Vannak, jól tudjuk, ilyen emberek is, de az emberiségnek mégsem ez a legjellemzőbb bélyege.

í. í.

A régi Pest.

Váradai Antal: *A régi Pest.* (Képek a magyar író és színészvilágból. III. rész.) Budapest, 1911. Pesti könyvnyomda részvény-társaság. N. 8-r. 142 l.

A régi Pest! Hol keressük, milyen volt? Mi, a XX. század emberei, fővárosunkat hirtelen nagyra nőtt, minden sajátosabb jellem nélkül szükölködő, modern európai városnak ismerjük, mely a maga egészében, elrendezésében, épületeiben a múlt század második felének alkotása, s a házak nagy tengeréből alig-alig emelkedik ki egy-egy, mint a távolabbi múltnak emléke. A kegyelet nem tulajdona sem a főváros vezetőségének, sem a polgárságnak. Az üzleti szellem gondolkodás nélkül lerombolja a régi alkotásokat, hogy helyükbe újakat, nagyobb haszonnal kecsegtetőket építsen. Nem vádoljuk városatyáinkat és háziurainkat. Hivatkozhatnak az angolok példájára, a kik az assuani gáttal földuzzasztották a Nilus vizét s a világ egyik legszebb építészeti emlékét, a Philae-szigeti templom-complexust iszapos hullámokba merítették, hogy ezáltal milliárdokkal emeljék Egyiptom értékét. S hivatkozhatnak

arra, hogy a csákány alá kerülő pesti épületeknek művészi értékük alig volt, a régi Pest ép oly színtelen, szürke volt, mint a mai: a pusztítás, a mult emlékeinek föláldozása csak történeti érzékünket bántja, æsthetikai érzékünk nem sok kárát látja. Mégis melancholikus érzéssel tölt el az a hetykeség, a melylyel fővárosunk parvenu-voltát fitogtatja s elpusztítja régiségének utolsó emlékeit is.

Annál inkább fájjaljuk e mélyreható átalakulást, mert a régi Pestről igen kevés kép beszél s leírást is keveset olvashatunk róla. A külföld nagymultú városai egész sorával rendelkeznek olyan műveknek, melyek hosszú életük változatos phasisait megörökítik, tudományos forrásműveknek és népszerű, szellemes földolgozásoknak — gondoljunk a *Pierres de Pariskra* s a *Proménades dans Pariskra*; nálunk e téren is nagy a szegénység, talán épen azért, mert kevés volt a megörökítésre érdemes emlék. Salamon rendszeres nagy munkája töredék maradt, Rómer akadémiai tanulmánya, *A régi Pest*, alapos, de száraz anyagalmaz, Divald Kornél dolgozatai speciális topographiai és építészeti kérdésekkel foglalkoznak, egyedül Ágai Adolf szellemes csevegései szólnak a művelt közönségnek, de ő pusztán arról a nagy változásról számol be, a mely a kis vidéki Pestből megteremtette a világvárossá fejlett Budapestet.

Ezen a hiányon igyekszik segíteni Váradi Antal *A régi Pest* című könyvével. Huszonöt rövidebb és egy hosszabb dolgozatban bemutatja Pestet, attól az időponttól kezdve, mikor a török megtelepedett fővárosunkban, egészen a szabadságharczig. Megismerkedünk a régi Pest elrendezésével, emlékeivel, nyilvános és magánépületeivel, lakóival és háziuraival, hallunk a városi polgárok mulatozásairól, szórakozó helyeiről, olvasunk jóízű, érdekes történeteket a törökháborúk s a culturalis küzdelmek korából, históriát és mende-mondákat vegyest. Az egész könyv egy tarka mozaik, melyeknek köveit a szerző a legváltozatosabb forrásokból hordta össze.

Magukat e forrásokat, melyekből Váradi merített, két nagy csoportra különíthetjük: írott vagy nyomtatott emlékekre s a szerző saját tapasztalataira. E szerint változik az egyes dolgozatok jelleme és értéke is. Az előbbieknél, melyek a tudomány eredményeit értékesítik, nagyobb a hitelességük s több a históriai becsük. Megbízható kútfőkből, krónikákból, történeti és topographiai művekből lévén merítve, a nagyközönség előtt ismeretlen adatok

egész tömegével szolgálnak s történeti ismereteit gyarapítják, de a mi óhatatlan volt, kissé szárazak, élettelenek, sőt helyenként érdektelenek. Azok a dolgozatok ellenben, a melyeknek anyaga a szerző közvetlen vagy közvetett tapasztalatából származik, vagyis a hol Váradi a maga élményeiből, illetőleg hallomásból merít, természet-szerűleg sokkal érdekesebbek. Noha talán nem minden adatuk egyezik meg a történelmi hűséggel, a maguk egészében ezeknek is megvan jelentőségük: értékes adalékok múlt század közepi közműveltségünk ismeretéhez. Ez utóbbi csevegésekben érvényre jut a hatásnak az az eleme is, a melyet a történeti tárgyú fejtegetésekben hiába keresünk, az író szeretetreméltó egyénisége.

Kár, hogy a kötet dolgozatainak elrendezésében nincs tervszerűség. Az egyes cikkek, kivéve a színház világára vonatkozó s egymás mellé helyezetteket («Hazafiság a nemzetiségnek», A színház márciusa 1848-ban, Egressy fölépül, Egressy önéletrajza, Széchenyi színháza, A Nemzeti Színház telkei), tetszőleges sorrendben követik egymást, úgy a mint a véletlen szeszélye összedobálta őket, nincs köztük kapcsolat és átmenet. Ez nem olyan külső, mellékes mozzanat, a milyennek látszik. Az olvasó minduntalan kizökken a hangulatból, a mint az ellentétes jellemű följegyzések egymást fölváltják. Igazolással ide írom annak a hat cikknek címét, melyek a főntebb idézett színházi emlékeket követik: Aquincumi séták, A Boldogasszony temploma, Régi pesti háziurak, A szent jobb, Törökvilág Budán, Régi kocsmák. Ha a szerző dolgozatait történeti sorrendbe állítja, könyve nemcsak egységesebb hangulatú, hanem áttekinthetőbb is lett volna.

A szöveget több, jó forrásból vett kép is kíséri és magyarázza.

sz. l.

Condillac.

Condillac: *Értekezés az érzetekről.* Ford. Jancsovics Ferencz. Budapest, 1913. 264 l. (Philosophiai Írók Tára, 26. kötet.)

Az a józan ész (bon sens), melyre a francziák oly büszkék szoktak lenni, talán sohasem volt gondolkodásukban jobban érezhető, mint a XVIII. század második felében. Nem csoda, ha némi büszkeséggel szeretik ezt az időt a «philosophus század»-nak nevezgetni. Az értelem, az elvek nyomán induló okoskodás

mindenre rányomta akkor a maga bélyegét s az egész élet formálását a kissé felületes határok közt mozgó észre bízták. Örömköztelentelék a rendben, a világosságban, s művészi képzeletök logikus alkotásait szívesen cserélték fel a valóság bonyodalmas világával. Az ész nem ismert lehetetlent s mindent a maga képére akart formálni. Voltaire *Zadigja* volt e kor emberének eszménye, a ki «bölcst volt, a mennyire ember az lehet, mert azon igyekezett, hogy a bölcsekkel éljen. Bár jártas volt a régi chaldeusok tudományában, ismerte a maga korának physikáját is és tudott annyit a metaphysikából, a mennyit mindig tudtak belőle az emberek; azaz: nagyon keveset». Ilyesféle ember volt Condillac is, a kinek legnevezetesebb munkáját Jancsovics Ferencz most magyarra fordította.

A vállalkozás kétségtelenül dicséretet érdemel s köszönet illeti érte Alexander Bernátot is, ki a fordítás gondolatát fölvetette és megjelenését a *Philosophiai Írók Tárában* lehetővé tette. Condillac a gondolkodás történetének amaz alakjai közé tartozik, a kiről még a philosophia történetírói is igen keveset szoktak közvetlen tapasztalatból tudni, mert műveit ma már alig olvassa valaki. Megelégesznek vele, ha tudják róla, hogy sensualista volt, s ez a név elég arra, hogy valaki rossz hírbe keveredjék vele, mert rendszeren a materialismus legdurvább fajtájával szokták azonosítani. A materialismus pedig — hiába — nem philosophia. sőt inkább a philosophia tagadása, hogyan lehetne hát jó hírű a bölcséletben? Pedig Condillac éppen nem materialista. Ennek a balítéletnek eloszlatására nálunk igen jó szolgálatot tehet ez a könyv, mert sajnos, a mi közönségünk még mindig jelszavak és idegen vélemények után indul, mert a magunk szemével látni, bizony, sokszor igen fáradtságos munka.

Condillacot ahhoz az angoi iskolához kell sorolnunk, a mely a lélektanból akar a metaphysikához jutni. Locke nyomán kezdett járni, de jelen művében már elvetette mankóit s azt szándékozik bizonyítani, hogy minden ismeretünk az érzetekből származik. Tehát nincs az ismeretnek két forrása, mint Locke állította, a ki e mellé még a gondolkodást (reflexion) számított. De Condillac hisz a lélek létezésében. Az ember szerinte is testből és lélekből van, s a physikai test változásai nyomában jut öntudathoz a lélek. Az érzékeken át hatnak a külső dolgok a lélekre, s az érzetek a létezés módjai. Nyomukban keletkeznek

az érzelmek (gyönyör, fájdalom) s ezek indítják cselekvésre az embert. Hogy tételét igazolhassa, egy olyan ember feltevéséből indul ki, a kit még semmi külső benyomás nem ért, a ki semmi öntudatot nem örökölt (mert Condillac öröklésben persze nem hisz), tehát a ki csupán szobor; de olyan szobor, a mely testből és lélekből van, így hát képes az érzéklésre. Most aztán kezdve a legprimitívabb benyomáson, a szagon, előttünk építi fel az érzetből az ember egész öntudati világát. A mint látjuk, az ő analysise nem tagadja meg a francia művészi hajlamot: csupa construalás. Constructív képzelete van. Ez a felfogás sok nagy kérdésen felületesen átugrik (pl. az abstraction), mert a constructio alkalmával egyszerűnek látszik, holott a valóságban igen bonyolult. A részletekben nagyon sok hibára akadhatunk. Így pl. az emlékezetet nem lehet kicsiny intenzitásra csökkent érzetnek tartani, valamint naiv és képtelen a számok fogalmának az egység érzetéből való származtatása is. Legnagyobb a zökkenő és indokolatlanság az összehasonlítás képességének magyarázásában, mert nem következik az alapul szolgáló intuitióból.

Egy philosophust nem is így a részletekben kell bírálnunk. Minden philosophia állásfoglalás a világgal szemben s nekünk ezt kell megkeresni. Erre helyezkedve, mondhatunk csak bírálatot, ha a rendszerben a philosophus szempontjából nézve is logikai ellenmondásra bukkanunk. Csak így lehetünk igazságosak az olyan finom műalkotással szemben, a milyen egy philosophiai rendszer.

Igy nézve Condillac szelleme a positivismus: a dolgok lényegét nem ismerjük meg, ismereteink relativok, de hiszi, hogy ezek a relativ érzetek — mint okozatok az okokra — absolut tulajdonságokra mutatnak vissza. Az Isten lételének bizonyítását is az okság fogalmára alapítja. A causalitas neki nem subjectív fogalom, hanem valóság, a dolgok immanens tulajdonsága. Dualista, de hajlik a spiritualista monismus felé. Sejtései sokszor találkoznak Kant gondolataival. Így azt mondja: «Érzeteink nem maguk e tárgyaknak tulajdonságai, hanem lelkünknek módosulásai.» «... Mi csak azt vesszük észre, a mi bennünk van.» Ez a felfogás Condillac mérsékelt abstraháló képességei mellett szükségképpen a *Langue des Calculules* terminismusában tetőződött be: minden képzetünk jele a külső világnak, s a bennük látható kapcsolatok ennek is kapcsolatai.

E positiv szellem Condillac csekély természettudományi ismereteivel nem alkotott maradandó rendszert. Lélektana nagyon nélkülözi a physiológiát, bár éleselméjű megfigyelésekben bővelkedik. Nem is itt, hanem a módszerben alkotott maradandót. Az ő analysise szétbontás és újra összefoglalás: a valóságot nem szétszedni akarja, hanem a primitiv magból felépíteni. Ez a tudomány egyetemes módszere. Itt az elemzés aynyi, mint valamely tárgy tulajdonságait successiv sorrendben megfigyelni, abból a czélból, hogy az elme a valóságnak megfelelő simultán rendben foghassa fel azokat. Ez a módszer igazában véve nem vezet új ismeretekre, hiszen az általános igazság mindig benne van a részlegesben s az út innen oda. vagy onnan ide, teljesen egyre visz, hanem tudatossá teszi mintegy az öntudatlatlant.

Condillac hatása nagy volt. Maine de Biran, a benső analysis mestere, csak úgy tanult tőle, mint Lavoisier, Cabanis, a ki lélektanát az érzékek orvostudományi ismeretével toldotta meg, s az ideologusok. A spiritualismus romjain pedig új életre keltette őt Taine, a kit bátran nevezhetnénk a physiológiával meg bővült Condillacnak. Olvassuk ei csak azokat a magasztaló szavakat, melyeket a *Classikus philosophusokban* ír Condillac módszeréről Laromiguièrereel kapcsolatban s már ebből megsejthetjük, mennyire egyengeti philosophusunk az experimentális psychologia útját.

A fordítónak igazán hálásak lehetünk derék vállalkozásáért. A fordítás nagyon jó, gördülékeny és hű, mint azt az első könyv eredeti szövegével való részletes összehasonlítás után (több szövegem nem volt) mondhatom. De már a tanulmány kevésbbé elégíti ki a jogos igényeket. Szétfolyó, itt-ott zavaros, rendszertelen. Jancsovics nem élte át Condillac gondolkodását; könyveken, commentátorokon át látja őt, ezért nem tudta alapon dolatát megragadni, s nem látja helyzetét a nagy kapcsolatban. Mert a mit némely részlettalálkozás kapcsán Condillac hatásáról mond, az korántsem az ő hatása. A philosophiában a szellemi irányok kapcsolata a fontos, nem egyes apró-cseprő állításoké. Igazán csodálatos, hogy Condillacnak Tainere gyakorolt hatásáról a név és három évszám megemlítésén túl semmi mondani valója sincsen. A jegyzetek, igaz, gondosak, de az irodalom összeállítása hiányos. Azonkívül jó lett volna itt a könyvekről pár tájékoztató szót szólni, mert az efféle összeállítás útmutató

tartoznék lenni, hogy a ki Condillac-kal kissé bővebben óhajt foglalkozni, hova lesz érdemes fordálnia. A magyar philosophiai íróra ma még nemcsak a beszámolás, hanem az útbaigazítás, az érdeklődés felkeltése is várakozik.

Nagy József.

Egy új Byron-fordítás.

Lord Byron: *Transformatio*. Ford. Mayné Marczali Erzsi. Budapest, 1913. *Olcsó Könyvtár* 1676—1677. sz. Franklin 8-r. 80 l. Ára 40 fill.

E dráma nem más, mint Byron *Deformed transformed* című drámatörredéke, melyből Lukács Móricz is lefordította az első jelenetet 1840-ben *Elváltoztatott idomtalan* címmel. A különös címnek kissé bajos jól hangzó megfelelőjét találni s bizonyára ez okból adta neki a fordító az egyszerű latin címet.

Új Byron-fordítást mindig örömmel fogadunk, mert a költő, kinek hatása fölér Goetheével és Hugoéval, nyelvünkön még elég hiányosan van képviselve. Byron drámái nem tartoznak a nagy költő legjava művei közé, de egyéniségének s költészetének annyi nyoma van rajtuk, hogy szeretnénk azokat is birni magyarul. Eddigél csak a két legfontosabb, a *Manfréd* s a *Kain* van lefordítva (utóbbi kétszer is). Marczali Erzsi előszavában magyarázza, miért tartotta szükségesnek épen e töredéket lefordítani s igaza van, e drámai költemény, ha elkészül, bizonynyal méltó párja lett volna a másik kettőnek.

Marczali Erzsi néhány éve Goethe *Tassó*-ját fordította le s művében műfordítói tehetség jeleit adta. E reményeket szépen váltja be jelen munkája, melyben már nem érzik a kezdő néha bizonytalan járása, mint amabban. Tegyük még hozzá, hogy itt pedig sokkal nehezebb föladat várt reá: megküzdeni az angol nyelv s hozzá Byron tömörségével, a drámába szőtt dalok rövid soraival és csengő rimeivel; de, úgy látszik, könnyen diadalmaskodott e nehézségeken. Az eredeti mértékét mindenütt megtartja s verseléséből nem hiányzik a könnyűség, s a nyelvből a szín és az erő. Futólag összevetettük a Lukács-féle fordítással — mely tekintve korát, méltánylást érdemlő munka — s észlelhettük rajta a nagy haladást, a melyen költői nyelvünk keresztülment.

Egy-két félreértéstől azonban nem ment a fordítás. Mivel

épen egyszerű mondatoknál fordul elő, inkább a felületesség, mint a nemtudás rovására írjuk föl. Így a 31. lapon «Úri, büszke ménen,» helyesen: «lovag módjára, büszke paripán,» a 32. lapon «bár mosolyra nyílik ajka,» épen ellenkezően: «a ki nem mosolyog.» Antonius árnya megjelenésekor e sorok:

Leaning dejected on his club of conquest,
As if he knew the northlessness of those
For whom he had fought.

Heraklesre vonatkoznak (a minthogy az egész nem más, mint plastikus leírása a farnesei Herakles-szobornak); a fordító interpunctiója szerint azonban Antoniusra érthetni. De leszámítva ezeket, Marczali fordítása hivebb is a Lukács töredékénél. A rövid előszó világos tájékozást nyújt Byron munkájáról.

Vétesy Jenő.

BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF, MINT CULTUR- POLITIKUS.*

Tisztelt Gyülekezet!

Pausanias, a görög utazó és író, kinek följegyzéseiből meritjük ma legtöbb ismeretünket a Hadrián-korabeli Görögországra nézve, Attikáról írt első könyvében többek között ezeket mondja :

«Athén városának közvetlen közelében van az Akadémia, mely egy magánember telke volt, most azonban Gymnasion . . . Van itt egyebek közt Prometheusnak egy oltára, melytől égő fáklyákkal futnak a városba. A verseny abból áll, hogy kinek sikerül fáklyáját futás közben égve megtartania. Ha az első kialszik, az már nem lehet győztes, csak a második s ha ezé sem marad égve, akkor a harmadik, ha pedig valamennyi elalszik, akkor egyik sem részesülhet a díjban.»

Az athéni Akadémia Prometheus-oltárának fáklyaversenye példázza a tudós-társaságok mindenkori szerepét. Lángot visznek ki kebelökből, a tudás lángját s a versenyben hány fáklya alszik el, a míg egy czélt ér, beviszi a fenyrt a sokaság közé és rokonlángokat gyújt vele.

Mi azonban ma nemcsak a tudás oltáráról hozott lánggal akarunk a magyar közönség körébe behatolni; fáklyánkat a kegyelet oltarán gyújtottuk meg és reméljük, hogy a közöny fagyos szele nem fogja idő előtt kioltani.

Kettős emlék adja a kegyelet szavait szájunkra: Akadémiánk két nagy vezéralakjának születésére fordul most a századik esztendő, a kiket nemcsak az idő véletlene tett

* Az Akadémia április hó 27-iki ünnepélyes közülésén tartott elnöki megnyitó beszéd.

kortársakká, a kiket az érzelmek, eszmék, a nemes törekvések közössége avatott bajtársakká és barátokká.

A báró Eötvös József és Szalay László benső barátsága, mondhatjuk lelki rokonsága egyik legérdekesebb és legvonzóbb fejezete a mult század közepébe eső nagy nemzeti átalakulásunk egész történetének. Az iskolapadokon kezdődött s csak a sírnál végződött, mely fölé a barátját túlélő Eötvös még emlékbeszédjével vetett dicsfényt. Szalay saját vallomása szerint «a szépművészetek propylááiban találkoztak először», azután együtt alapították a «Műegylet»-et, együtt a *Budapesti Szemlét*, majdnem egyidejűleg foglaltak helyet az Akadémiában és a Kisfaludy-Társaságban s Eötvös vezette Szalayt vissza a parlamenti pályára. Költők és írók, tudósok és politikusok, mind a ketten, mint egy e helyről nemrég elhangzott szép beszédben hallottuk: «egy lélektől elevenítve, egy célra törve, együtt vívják a magyar jog, a magyar ész és a magyar szív harcát» (Beöthy). Barátságuk kölcsönös ösztönzés és kölcsönös, ösztönyszerű kiegészítése mindkettejük lényének, munkájának. Tulajdonképen a Széchenyitől megindított reformkorszakba kapcsolva belé, sokaktól gúnyosan «doctrinär»-eknek mondott törekvéseiket, Eötvös a humanismus és demokratia eszméiért való nemes lelkesedését, közjogi helyzetünk széles látkörű, higgadt megítélését viszi be az átalakulás nagy munkájába, míg Szalay a történeti megismerés mélyítésével és terjesztésével ad szilárd nemzeti alapot a fejlődésnek.

Szalayról, ki — Eötvös szerint — «munkáiban nemzetünk egykori nagyságát, életében azon erényeket mutatta fel az ifjú nemzedéknek, melyek minden nemzeti nagyságnak föltételei», külön fogunk megemlékezni egy összes ülésünkön még ez év folyamában. De már most, midőn csak néhány nap választ el születése évfordulójától, ez ünnepélyes alkalommal tartozunk leróni kegyeletünket az ő nemes emléke iránt is, ki — fájdalom — rövidre szabott életidejének valóban önfeláldozó kihasználásával, csodálandó munkát végezve, gazdagította irodalmunk legkülönbözőbb tereit maradandó becsű művekkel. Ki mindenkorra beväste nevét jogi, különösen büntetőjogi irodalmunk, sőt jogfejlő-

désünk évkönyveibe; kinek publicistikai működése ép oly nemes volt meggyőződésének heve, mint érvelésének előkelő komolysága által; ki tulajdonképeni alapítója lett szemleirodalmunknak s mesteri élet- és jellemrajzaival mintegy önmagának alkotva hozzá iskolát, a hazai történelem megírásához mondhatni minden elődjét meghaladó hivatottsággal fogott hozzá. E műve befejezetlenül is egyik legértékesebb forrása nemzetünk története megismerésének s különösen megítélésének, mely egymagában biztosítaná Szalaynak a halhatatlanságot a magyar tudományos irodalomban. Nekünk mindezekon fölül hálásan kell arra gondolnunk, hogy a kitünő férfiú mily odaadással szentelte utolsó életidejét főtítkári minőségben Akadémiánknak, melynek történetéhez személye, neve válhatatlanul hozzácsatlva marad.

És ezek után legyen szabad, áttérve beszédem sajátképeni tárgyára, báró Eötvös Józsefet méltatnom, kiről, mint költőről, erre nálam illetékesebb tagtársunk fog még e közülésünk során szólni; legyen szabad méltatnom őt erről a helyről, melynek ő oly nagy fényt kölcsönzött egykor.

Eötvöst Akadémiánk különös joggal a magáénak vallhatta mindig, már ama buzgalomnál fogva is, melylyel ő már huszonnégy éves korában kezdődő akadémikusi pályáján intézetünk iránti kötelességeit mindvégig szinte példaszerűen teljesítette. Ez a példás buzgalom, — melynek adatszerű bizonyítékait a főtítkár úr jelentése fogja magában foglalni, — annál inkább megérdemli megemlékezésünket, minél ritkább jelenség újabb korszakunkban a közügyek tág mezején elfoglalt férfiaknál. Mint levelező, majd tiszteleti- és igazgató-tag, egyideig alelnök, végül az utolsó öt évben elnök, Eötvös fáradhatatlan volt az Akadémia dolgai körül, az ülési teendőkön kívül bíráló jelentéseivel, irodalmunk gyöngyei közé tartozó emlékbeszédeivel és elnöki szónoklataival sokszorosan örökitette meg magát évlapjainkon.

Akadémiai munkássága tükrében egyéniségének ugyanazok az összhangzatosan nemes vonásai tűnnek szemünkbe,

a melyeket írói és költői működésének egész széles mezeje s államférfúi szerepe egyaránt föltárnak előttünk. Mert e roppant kiterjedésű tevékenységet éppen az jellemzi legjobban, hogy őt soha önmagával ellentétbe nem hozta, sőt annak egyes ágai az egymással való szoros kapcsolatot sem nélkülözik. Ez onnan van, hogy kevés író létezett, ki oly komolyan vette mindazt, a mit írt, mint Eötvös s hogy ő magát munkássága minden terén — saját vallomása, *Gondolatai* elé tűzött jelmondása szerint — nemcsak eszétől, hanem szívetől is vezettette.

Ez az önmagához való hűség, ez a szigorú írói és politikusi becsületesség, ez a tartalék nélkül, minden szóban és tethben való érvényesítése a lélekben egyszer gyökeret vert meggyőződésnek, az Eötvös írói és államférfúi jellemének legnemesebb s napjainkban legtanulságosabb vonása. Ez egyik oka annak is, hogy az «exigentiák tudományá»-nak gyakorlati művelői őt a javíthatatlan idealisták közé szokták sorolni. Ő maga leveleiben azok egyikének mondja magát, kik arra valók, hogy előljárjanak, de a gondolat s nem a cselekvés mezején; majd meg a jövő zenészenek, ki egész életén át oly dallamokat énekel, melyeket húsz évvel később minden utczagyerek fütyöl, de melyeket akkor senki megérteni nem akart. S mégis, kevés alakja van a közpályának, kinek már életében megadatott volna eszméinek és terveinek oly nagy részét megvalósítva láthatni, mint a hogy azt Eötvös tényleg megérhette.

Ez ugyan főleg a 48-iki s utóbb a 67-iki nagy közjogi átalakulásra, valamint a nemzetiségi és vallási viszonyok általános, elvi rendezésére nézve áll. A tulajdonképeni kulturpolitika terén Eötvösnek nem is juthatott más, mint az úttörés nehéz, hálátlan, de az utókor szempontjából annál érdemesebb munkája. S midőn ezt, az ő saját beismerésével egybehangzóan megállapítom, talán nem végzek fölösleges munkát, ha mai megemlékezésemet éppen arra használom föl, hogy rövid szemlét tartsak Eötvösnek, a kulturpolitikusként irányelvei, föladatai, elért eredményei és félbemaradt tervei fölött.

Mert tulajdonképen egész közéleti szereplése, még állam-

tudományi elmélete is egy ponthoz: a nemzeti cultura előbbviteléhez vezet; e cél, melyet legközvetlenebbül mint miniszter szolgált, látszik magába olvasztani gazdag életének összes törekvéseit. Saját vallomása szerint az alkotmányosságot csak azért óhajtotta, hogy nemzete haladásának eszköze legyen, mert mindig az volt a meggyőződése, hogy «nemzetünk jövője tisztán kulturakérdés: attól függ, vajon civilisatio tekintetében a népeket, melyek között lakunk, mennyiben haladjuk túl?» «A gondolat, — mondja másutt, 1865-ben, — hogy a magyar nemzet csak úgy tarthatja fenn magát, ha a nyugati civilisatio zászlóját hordja Európa ezen részében s egyéniségét azon eszmék szolgálatában tünteti ki, melyekért a művelt világ többi népei küzdenek: e gondolat volt huszonöt év óta vezérfonala összes politikai tevékenységemnek s az fog maradni ezentúl is.»

Nincs kétség felőle: erre a föladatra, nemzeti kulturánk legfőbb kormányzására, irányítására ő az egyéniségét jellemző lelkiismeretességgel, komolysággal, de egyúttal nemes lelkesedéssel készült; készült talán már 1848-ban is, minden bizonynyal második ministersége előtt, a mikor 48-iki tapasztalatai már sok gondolatot, tervet és csalódást is érleltek meg benne. Nem volt ez «önjelöltség», csak köteles átérzése annak, hogy a józan nemzeti közvélemény, a helyzet, a föladat őt jelölik e szerepre.

Készültségét nemcsak kiterjedt ministeri ügyköre minden részében, gyakran rögtönzött fölszólalásokban is tanúsított tájékozottsága, ügyismerete árulja el, hanem főkép föladatainak tiszta látása, elfogulatlan mérlegelése, azok minden nehezségeinek, akadályainak is teljes ismerete, melyek bizony olykor keserű szavakat is csaltak ajkaira, de melyek fölött gyakran bizonyos játszi humorral tette túl magát.

Egy képviselőházi beszédében ezeket olvassuk: «Meggyőződésem, hogy nem célunk már jelenleg versenyezni a műveltség ösvényén Európa első sorban járó nemzeteivel, hanem a verseny útját a magyar nemzet számára jövőre lehetőleg egyengetni... ezen célét épen csak azon úton érhetjük el, ha nem a feltűnő, hanem a szükséges teendő-

ket végezzük.» A közművelődés mezején — szerinte — kétféle irány követhető. Vagy egyes pontokra vonja össze a kormány az ország összes erejét és akkor roppant eredményeket mutathat föl, vagy kiterjeszti működését sokfelé s akkor, a dolog természeténél fogva, az első pillanatban az eredmények nem tűnnek föl, sőt néha évek kellene, míg valóban észrevehetőkké lesznek. Mondanom sem kell, hogy ő az utóbbi, a kevésbé hálás, kevésbé tetszetős, kevésbé dicsőséges, de a nemzetre nézve szükséges rendszert választotta. Ezért volt minden biztatásokkal, sőt szemrehányásokkal szemben is a közoktatás, különösen a népoktatás költségei tekintetében is csak a megfontolt, indokolt, fokozatos haladás barátja, mert «a nemzettől nem szabad kivánni semmi áldozatot, melyről a kormány nincs előre meggyőződve, hogy azt azonnal és fructificálva használhatja fel . . .»

Míg így már culturpolitikája irányának és keretének megállapításánál lemondott a zajos és gyors siker, a könnyű és olcsó népszerűség minden csábító előnyeiről, másrészt a maga elé szabott föladat megoldásának nehézségeivel éppen nem idealistára valló tárgyilagossággal számolt.

«Néha — ezt mondja egyik legintimebb megnyilatkozásában — oly érzés fog el, mintha egy nagy követ látnék magam előtt, melyet föl kellene emelnem s melynek fölemelésére sem saját erőm nem elégséges, sem másnak segítségére nem számíthatok.» Pedig neki az «egész nemzet közreműködése volna» szükséges s erre — úgymond — eddig nem sok kilátás van». Az épülőfélben levő lipótvárosi bazilika kupolájának bedőléséből intuitív általánosítással azt a megdöbbentő tanulságot vonja le, hogy «azon alapokra, melyeket elődeink raktak le, semmit sem építhetünk». Elszomorodik, ha arra gondol, hogy Bolyayt a maga idejében Erdélyben félbolondnak tartották s a külföldi akadémiák unszolására volt szükség, hogy a marosvásárhelyi collegium kiszolgáltassa azokat az iratokat, melyek igazolják, hogy az újabbkor egyik legnagyobb matematikai lángelméjét miadtuk a világnak. «Lehet-e — úgymond — nagyobb bizonyossága barbarismusunknak?» Néha be kell vallania, hogy

törekvéseinek nem annyira a jámbor oppositio, mint inkább maga a kormány legnagyobb kerékkötője. Az is szaporítja a nehézségeket, hogy az absolut kormány és a provisorium némely jó intézkedését is, mint törvénytelen és gyűlöletest, hatályon kívül kénytelen helyezni, mi által legalább pillanatnyilag még rosszabbítja azt a helyzetet, melyet javítania kellene.

Azért néha mégis derültebb oldaláról nézi a dolgot. «Ha csak őszig tartok ki, — írja ministersége elején Falknak, — a pátenz ügye rendben lesz, a szerb iskolák s egyházak szervezve — s pedig az illetők meglegedésére — és a zsidó zsinat összehíva. Ezeken kívül, hogy multságom is legyen, rendezem a fundationalis javakat, felépítem a Lipót templomot, építek egy nagy chemiai laboratoriumot az universitas számára s visszaállítom a győri jogakadémiát. Ennyit, ha élek, bizonyosan teszek; ha idő marad, van még más dolgom is . . .»

Ez az odavetett programm is mutatja, hogy Eötvöst ránk nézve tulajdonképen korszakos és emlékezetes második ministersége első idejében — sőt később is — nagy részben kevésbé közoktatási, mint inkább nemzetiségi és vallásügyek foglalkoztatták, melyeknek azonban kihatása a szellemi cultura fejlődésére félreismerhetetlen.

A nemzetiségi kérdés körül talán legtisztábban és legteljesebben jegezesedik ki a báró Eötvös József tudományos és államférfúi meggyőződése, hitvallása s egyúttal épen ez a kérdés az, melyre nézve a mai uralkodó politikai fölfogás leginkább letért az ő útjáról. Ő a nemzetiségek teljes egyenjogúsítását százada uralkodó eszméi: a szabadság és egyenlőség követelményének, következményének tekintette s bár legközelebbi czélul a nemzetiségek megnyugtatót tűzte ki, mégis a magyarság érdekét tartotta szem előtt, mert abban a fölfogásban volt, hogy a teljes szabadság csak az erősebbnek használ és mert hite szerint — s ebben az egyben alighanem csalódott — a civilisatio kifejlődésével fokról-fokra fogyni fog a különféle nemzetiségek száma.

A főleg az Eötvös szellemét visszatükröző 1868-iki

nemzetiségi törvény megítélésénél a mai nemzedék könnyen hajlandó feledni azt, hogy annak megalkotása a föderalistikus eszme vereségét jelentette, mely eszme az előzményekből akkoriban kétségtelenül némi erőt merithetett s így annak teljes visszaszorítása akkor még csak fejlődő magyar államiságunk szempontjából nem csekély vívmánynak volt tekinthető. A törvény létrejöttének e körülményei magyarázzák meg némileg, hogy benne sokkal sűrűbben találkozunk a nemzetiségek egyenjogúságának, mint az állami és nemzeti egységet leghathatósabban kifejező állami nyelv jogainak biztosítókaival. Ezt a hiányt a törvényhozásnak utóbb kellett pótolnia. Eötvösnek már nem igen lehetett része a csalódás amaz érzésében, mely a törvény létrejöttét követőleg a magyarságon mindinkább erőt vett a nemzetiségek szószólóinak nem szünő sérelmi politikájával s a magyarságtól való elzárkózásával szemben. De viszont ez a sérelmi és elzárkózási politika is mindig új jogcímet velt merithetni abból, hogy a testvéri összesimulást hiába váró magyarság mind kevésbbé igyekezett a nemzetiségeknek a törvényben kilátásba helyezett előnyöket gyakorlatilag érvényesíteni, sőt egyre-másra kénytelen volt az állami nyelv elsőségét és közösségét új meg új törvényhozási intézkedésekkel juttatni kifejezésre. Hogy ezek az intézkedések tulajdonképen nem ellenkeznek a nemzetiségi törvény alap gondolatával, azt — hogy csak egy, a tanügyi térről vett példánál maradjak, — igazolja például az, hogy a 68-iki törvény szerint a nemzetiségi ifjak saját nyelvükön képezhetők azon fokig, a hol az akadémiai, vagyis főiskolai tanulmányok kezdődnek. Ebben tehát a főiskolai tanítás magyarsága világosan el van ismerve; s már most kérdem: képzelhető volna-e a nemzetiségi ifjak részéről a főiskolai tanulmányokhoz szükséges mértéke a magyar nyelv birásának, ha az 1868 utáni törvények a magyar nyelvnek az összes nép- és középiskolákban való tanítását hathatósabb rendszabályokkal nem biztosították volna?

Az 1868-iki nemzetiségi törvény tehát kétségkívül nem hozta meg azokat a gyümölcsöket, a melyeket Eötvös várt tőle, de ennek oka nem a törvény alap gondolatának hely-

telenségében rejlik, mint inkább abban, hogy ama szellem, melyben Eötvös a nemzetiségi kérdést a legteljesebb szabadság és egyenjogúság alapján a magyarság túlsúlyának javára megoldatni kívánta és remélte, hiányzott elsősorban maguknál a nemzetiségek nagy részénél s e tapasztalás hatása alatt — nincs ok tagadnunk, — magánál a magyarságnál is.

Szerencsésebb volt Eötvös conceptiója a vallási kérdések egy nagy részének terén. Ő itt is a szabadság és egyenjogúság elveiből indult ki s ezeket a magyar törvényhozás azóta sem tagadta meg soha, sőt az interconfessionalis kérdésekben azok következményeit utóbb a végsőig levonta s épen az újabb korban mind szélesebb tért foglal az Eötvös fiatalkori alkotásának, az 1848 : XX. törvényeziknek gyakorlati végrehajtása. Ellenben bizonyos tekintetben illusoriusaknak bizonyultak az ő várakozásai az egyházi autonómiákra nézve. Az izraeliták autonóm szervezkedését belső meghasonlásuk mindeddig megghiúsította; a görögkeleti egyházaknak nemzeti alapra fektetett széleskörű autonómiája, melynek megalkotására annyi örömmel és büszkeséggel tekintett Eötvös s melynél akkor — fájdalom — teljesen megfeledeztek a keleti egyházak magyar híveinek érdekeiről, a vallásos élet és cultura szempontjából nem bizonyult oly gyümölcsöző intézménynek, mint a mily hathatós eszközévé vált a politikai elkülönülésnek s az egyházi alapok politikai czélokra való fölhasználásának. És végül a katolikus autonómia, melyet Eötvös — valószínűleg a kissé túlbecsült erdélyi példa hatása alatt — oly könnyen megvalósíthatónak látszott tartani, több mint negyven év óta is mint megoldatlan problema áll előttünk.

Áttérek immár a tulajdonképeni tanügyi kérdések között első sorban a népnevelés ügyére, mely az Eötvös culturpolitikájában annál nevezetesebb helyet foglalt el, miután két ízben és eltérő módokon látott hozzá 1848-ban és 1868-ban e kérdés megoldásához.

1848-iki elvi álláspontja rendkívül tiszta és világos volt: az állam kötelessége az általános népoktatásról gondoskodni; ebből következik, hogy a szülőket rá is kény-

szerítheti gyermekeik iskoláztatására, de viszont tartozik a népoktatást ingyenessé tenni; joga van a népoktatás céljaira általános adót vetni ki és az oktatás fölött fölügyeletet gyakorolni.

Ez az elv azonban a képviselőház elé került törvényjavaslatban már nem jutott ily tiszta kifejezésre; bár Eötvös beszédjében hangsúlyozta, hogy jobbnak és czélszerűbbnek tartja az iskola közösségét a felekezeti elkülönítésnél, megtette azt az engedményt, hogy ott, hol a közösségekben az egyes felekezetbeli gyermekek száma az ötvenet meghaladja, azok számára külön iskola állítandó.

A törvényjavaslat tudvalevőleg 1848 augusztusában került tárgyalás alá, izgatott, válságos időkben, a mikor az emberek figyelme a veszélyben forgó alkotmány és haza felé irányult, úgy hogy Petőfi ingerülten írta egy hirlapi cikkében: «Elhagyhatnátok most azt a nevelést, mikor azt sem tudjuk, lesz-e kit nevelni, vagy sem?» Az országgyűlés, meglehetősen kelleetlenül, de mégis letárgyalta a javaslatot, mely azonban már királyi szentesítés alá — a beállott események következtében — nem jutott.

1868-iki törvényjavaslata benyújtásakor Eötvös kifejezetten régi álláspontjára helyezkedik, de annak gyakorlati alkalmazása egészen más irányt ad a reformnak. Most a súly a községen nyugszik, ez az egyetlen tényező, melyet a törvény kötelez népiskola felállítására s mely elsősorban van jogosítva e czélból a polgárokat állami adójuk 5%-a erejéig meg is adóztatni, mert «a népiskola mindenekelőtt communalis teher». Az állam szerepe csak a segítő: segítyezi a községet, ha annak szüksége forog fenn s maga is állíthat föl iskolát ott, a hol jónak látja. A hitfelekezeteknek joguk van népiskolákat fentartani; a község kötelezettsége tulajdonképen csak ott áll elő, a hol a létező felekezeti iskolák a szükségletnek teljesen meg nem felelnek. Azonban a törvény szövegezése elárulja, hogy a remény s a törekvés arra irányult: a különböző felekezeti iskolákat községenként községi iskolákká tömöríteni s megakadályozni azt, hogy jövőben a községek felekezeti iskolákat tarthassanak fönn.

Kétségtelen, hogy Eötvös a község iskolaügyi szerepének kijelölésénél félreismerte azokat a társadalomban működő dinamikai erőket, melyek gyakran az elméleten és a törvényen kívül, sőt az ellen is szoktak érvényesülni. Már az ő törvénye alapján, — mely leglényegesebb részeiben tulajdonképen ma is érvényben van, — a gyakorlati élet és a fejlődés egész más irányokat vett, mint ő várta. Ki beszél ma községi iskoláról? A székesfővároson kívül néhány városban tartja még magát a maga tiszta, felekezetnélküli formájában, de az ily jellegű iskolák száma — a népiskolák általános számának tetemes emelkedése mellett — az utóbbi harmincz év alatt lényegesen csökkent, mert számos, az Eötvös törvénye alapján keletkezett, vagy régibb eredetű községi népiskola — köztük nagy, népes, magyar városoké is — azóta államivá lett. Eredményében nincs okunk fájlni e tényt, de constatálnunk kell, hogy annak igazi oka egyrészt kétségtelenül az iskolaügyi autonomia iránti érzék teljes hiányában rejlik, — pedig Eötvös sok üdvöset remélt a községek iskolai autonomiájától, — másrészt a magyar társadalom ama nagy alaphibájában keresendő, mely szerint mindent az államra szeret háritani. Az utolsó harmincz év alatt a felekezeti népiskolák állománya is csökkenést mutat az állami iskolák számának javára; tehát az az iskolanem, a melyet az Eötvös 1868-iki törvénye csak mint egy lehetőséget állít oda, a mely az ő kormányzata idejében még a gyakorlatban nem is létezett: az állami népiskola tanúsított azóta legnagyobb expansiv erőt. Lehet, sőt valószínű, hogy ez másképp lesz ezután, mert mindaz, a mi újabban a népiskolaügy terén végbement: a felekezeti népiskolák állami segélyezésének lehetővé tétele, az oktatás ingyenességének behozatala, vagy helyesebben a népiskolai tandíj-jövedelmek állami megváltása s a felekezeti és állami tanítók fizetésének egyenlősítése mind egy-egy okát szünteti meg az állami iskolák szaporításának, mind szükségkép az állami iskola visszavonulását jelenti az eddigi, talán nem épen káros verseny teréről s odavisz, hogy népiskola-ügyünk jövő fejlődése valószínűleg közelebb fog állani az Eötvös 1848-iki — a felekezeti megoszlásnak kedvező, —

mintsem 1868-iki, az iskola közösségére törekvő programjához.

Csak röviden érintem még, hogy Eötvös ministeri munkássága a népoktatás terén fölkarolta — és pedig igen hatályosan és mindjárt az első percztől — a tanítóképzést is, mely tulajdonképen ma is a tőle megállapított keretekben mozog; kiterjedt a tanítók továbbképzésére, mely célból lapot is alapított, kinyúlt a felnőttek oktatására és a kisedóvásra is, mely utóbbinak már törvényhozási rendezését is tervbe vette, a mi csak húsz évvel később valósult meg.

A középiskolára nézve Eötvösnek nagyon merész és érdekes reformterve volt, melyet 1870 áprilisában törvényjavaslat alakjában is a képviselőház elé terjesztett s mely a Thun-féle Organisations-Entwurf alapján akkor tényleg fennállott s törvényszerű rendezést csak 1883-ban nyert középiskoláknak teljes megváltoztatásával lett volna egyértelmű.

Ő egyébiránt különböző alkalmaknál hangoztatta a reáliskolák szaporításának szükségességét, különös tekintettel a műegyetemre; de szaporíttatni kívánta a gymnasiumokat is és pedig főkép azért, hogy a kormány megfeleljen a nemzetiségekkel szemben a törvényben tett ígéretének, a mi jellemző arra, a mit előbb kiemeltem, hogy tudniillik ő mily szellemben kívánta a nemzetiségi törvényt végrehajtatni. Eötvös érdeme, hogy a középiskolák tanításában az osztályrendszer helyett a szakrendszert honosodott meg; azonban már második ministersége kezdetétől fogva tervbe vette a középiskola gyökeres reformját is, melyre vonatkozó szándéka némi vajudás után a már említett törvényjavaslatban nyert kifejezést.

Ez a reformterv egyrészt visszanyúl a régi hazai lycealis rendszerre s mintegy a történeti fejlődést veszi alapul, másrészt — félreismerhetetlenül — a francia középiskolai rendszerhez közeledik. A középfokú oktatást e szerint négyosztályú algymnasiumok és alreáliskolák, továbbá kétosztályú felsőgymnasiumok és háromosztályú felsőreáliskolák, végül három-, illetőleg átmenetileg kétosztályú lyceumok nyújtották volna. Az algymnasiumokhoz és alreáliskolákhoz ipari, a felsőgymnasiumokhoz és felsőreáliskolákhoz

kereskedelmi tanfolyamok csatlakoztak volna. Az így tervezett algymnasiumot csak a latin nyelv választja el az al-reáliskoláktól; a felső fokozatban már erősebben különvlik a humanistikus és reál-, illetve modern nyelvi irány, míg a lyceumban a választandó főiskolai tanulmányok igénye szerint többfelé ágazik szét a tanítás. Az érettségi vizsgálatot megszünteti az Eötvös rendszere s azt — egészen francia módon — főiskolai felvételi vizsgával akarja pótolni. Tehát az e rendszer által célbavett előnyök: a pályaválasztás kitolása, illetőleg az elhibázott pályaválasztás könnyebb helyreütése az egyik középiskolából a másikba való akadálytalanabb átlépés által; a középiskolának e célú szolgáló többszörös tagozása pedig egyúttal a felsőbbfokú tanulmányokra való szakszerűbb előképzést teszi lehetővé. Végül az érettségit pótló egyetemi fölvételi vizsga a középiskolai képzés egyenetlen értékének correctivumát nyújtja.

Eötvös e reformterve nemcsak hogy meg nem valósult, hanem majdnem teljesen feledésbe merült; bár tagadhatatlanul sok életrevaló eszme is van benne, mégis nehéz volna állítani, hogy annak végrehajtása — melynek összes nehézségeit talán át sem tekinthette a tervező — egészségesebb fejlődés felé vitte volna középiskoláinkat, mint az a conservatív tanügyi politika, mely 1883-ban lényegileg a fennállott rendszert iktatta törvénybe, de egyúttal gondoskodott a tanulmányi színvonal egyenlőtlenségének lehető megszüntetéséről és a magyar nemzeti disciplinák tanításának eredményesebbé tevéséről.

A felsőbb oktatás reformja mondhatni legkorábban foglalkoztatta Eötvöst. Már az 1848 kora tavaszán Budapesten megindult mozgalmaḡ alkalmat adtak neki, hogy az egyetemi tanszabadság kilátásba helyezésével a közvéleményre megnyugtatólag hasson. Még ministersége előtt az ő kezdeményezésére szavazták meg a Rendek a magyar egyetemről a tanszabadság alapján rendelkező javaslatot, mely mint XIX. törvényczikk nyert szentesítést. Mihelyt miniszterré lett, e törvény alapján szabályzatot dolgozott ki az egyetemi oktatás rendezése tárgyában, a mely azonban királyi jóváhagyást már nem nyert.

Második ministersége alatt sok üdvös részleges intézkedéssel igyekezett a felsőbb oktatást előbbre vinni, addig is, míg általános újjászervezését a törvényhozás munkába veheti. A pesti egyetemen főkép a természet- és orvostudományi oktatás rendkívül kezdetleges ellátásán, fölszerelésén igyekezett segíteni s a vegytani intézet fölépítésével megindította e részben azt a munkát, melyet azután sógora, Trefort hajtott végre. Fölállította a középiskolai tanárképző intézetet, kapcsolatban az egyetemmel, tanárjelöltek számára külföldi utazási ösztöndíjakat rendszeresített s foglalkozott az egyetemi könyvtár, valamint a műegyetem akkori gyarló elhelyezésének gyökeres megjavításával. A jogakadémia számára új tantervet adott ki.

Ugyanazon a napon, 1870 április 7-én, a melyen középiskolai törvényjavaslatát nyújtotta be a képviselőházban, nem kevesebb, mint három, a főiskolákra vonatkozó javaslatot is terjesztett elő. Nevezetesen: a pesti egyetem újból szervezéséről, a kolozsvári egyetem fölállításáról és a József-műegyetem szervezéséről szólókat. Ezek jellemzésére elég legyen annyit mondanom, hogy azok nem karolják föl a felsőbb oktatásügy általános rendezését, de a létező, illetve létesítendő egyetemeknek a legmesszebbmenő tanítási szabadságot s egyúttal autonomiát biztosítják s a pesti egyetemnek protestáns és görög keleti hittani karokkal való kiegészítése által a minden felekezetbeli papság képzési színvonalának emelését veszik célba. A kolozsvári egyetem és a József-műegyetem — bár ez utóbbi nem törvény alakjában — Eötvös utódjai alatt az ő javaslatainak lényegileg megfelelő szervezést nyertek.

Báró Eötvös Józsefet nemcsak ministeri működésének, hanem életének egész tartama alatt élénken foglalkoztatták a művészetek is. Említettem már, hogy fiatalkorában résztvett a műegylet megalapításában. A provisorium idejében aláírások útján gyűjtött pénzt Székely Bertalan egy képének megvétele céljából a muzeum részére, utóbb pedig a sajtó útján indított propagandát Akadémiánk e dísztermének monumentális falfestményekkel leendő ellátása érdekében. Tudjuk, hogy sok dolgot adott neki a lipótvárosi ba-

zilika továbbépítése, melynek katastróphája az ő ministersége idejébe esett és hogy az ő előterjesztésére határozta el a törvényhozás az Eszterházy-képtár megszerzését, mely legértékesebb magvává lett ma az egész művelt világ elismerésével találkozó szépművészeti muzeumunknak. Képzőművészeti oktatásunknak is ő adta meg az első irányítást, a megbízásából Keleti Gusztávtól készített programmszerű tanulmány által. Műemlékeink megóvását és fenntartását is ő állította föl, mint minister, culturánk követelményeképen, jelezvén egy erre vonatkozó törvény szükségességét, mely több évvel az ő halála után valóban létre is jött.

Hogy az irodalom s a tudomány érdekei mennyire szíven feküdtek, azt már Akadémiánk körüli buzgalmának méltatásával jeleztem. Nagy része volt abban, hogy az Akadémia s a Kisfaludy-Társaság az elnyomatás kora után halottaikból föltámadtak. Saját nyilatkozata szerint abban, hogy civilisatio tekintetében a népeket, melyek között lakunk, túlhaladjuk, a dolgok természeténél fogva az Akadémiát illeti az első szerep, azonban ugyanő hangsúlyozta, hogy a tudomány fejlesztése érdekében szükséges, hogy különböző ágaival az ország különböző részeiben mennél több egyén, társulat, intézet foglalkozzék s e tekintetben még nem is helyezte a fősúlyt a tudományművelés nyelvére. Senki hazánkban lelkesebb és meggyőzőbb szavakkal nem dicsőítette ideális szempontból a tudomány hatalmát, mint ő 1868-iki akadémiai elnöki beszédjében.

Culturális működése értékelésénél nem szabad csak alkotott törvényeire és hátrahagyott törvényjavaslataira szorítkoznunk. Törvényei — mint láttuk — nem érték el minden részökben azt a célt, melyet ő tűzött eléjük; második ministersége végén szinte tömegesen a törvényhozás elé hozott javaslatai ma is fontos emlékei culturánk fejlődésmenetének, de sok részökben tagadhatatlanul a sietség ama jellegét viselik magukon, mely a kiegyezés utáni reformkorszaknak — s még inkább az 1848-ikinak — nem egy törvénynyé lett alkotásán is rajta van. Szinte azt a benyomást keltik, mintha szerzőjük nem is számított volna közvetlen megvalósulásukra, de — talán érezve végét, —

hátra akarta volna hagyni összefoglalását azoknak az eszméknek és elveknek, melyeket ő közoktatásunk szervezetének legégetőbb kérdéseinél szem előtt kívánt tartatni.

Az Eötvös ministeri működésének a mai kor szempontjából való megítélésénél fontos szerepet visznek kormányzati intézkedései is, melyeknek részletezésébe bocsátkoznom itt lehetetlen s az a szellem, melyet ő közoktatásügyünk legfelsőbb vezetésébe behozott és melynek tetteiben való megnyilatkozásaihoz ő mint író és szónok valóban classikái commentárt hagyott számunkra hátra.

Hogy kormányzati működésének jellemzése végett csak egyre utaljak: az a tény, hogy munkaköre különböző terrein oly egyének közreműködését tudta magának biztosítani, mint Molnár Aladár, Pulszky Ferencz, Gönczy Pál, Zichy Antal, Szász károly, Markusovszky Lajos, Keleti Gusztáv és Zirzen Janka: nagyobb hatással volt nőnevelésünk, muzeum-ügyünk, népnevelésünk, orvos- és természettudományi s művészeti képzésünk irányítására és fejlesztésére, mint akárhány törvényparagaphus vagy miniszteri rendelet.

Ő maga legjobban érezte, hogy föladata óriási voltához képest mennyire töredékesnek és csonkának kellett annak az eredménynek maradnia, melyet az úttörés minden nehézségeivel szemben elérnie sikerülhetett. De nemes és bölcs megnyugvással belátta s egy, fiához intézett levelében ki is mondta, hogy «végre is, a ki oly czélt tűzött ki magának, melyért küzdeni érdemes, sohasem érheti el azt és az életben a földolog nem a czél, hanem a küzdelem.»

És ha egy képviselőházi beszédjében, a végnélküli budgetvita fárasztó bosszantásai közötti elkeseredésében egyszer azt találta mondani, hogy ő bizony nem alapított semmit, mi neve emléket fönntarthatná, joggal hozzátette mindjárt, hogy ministeri működésének ideje azért csak reá nézve van elveszve, a nemzetre nem! s joggal mondlatta, hogy évek múlva, ha nem is az ő munkásságának egykorú nagyhangú bírálói, hanem «szerény iskolamesterek» észre fogják venni működése nyomait, észre fogják venni, hogy az ő érdekükben, a jövő érdekében dolgozott ő is.

Ez persze túlszerény értékelése az ő munkájának és egyéni hatásának culturánk történetében. Eötvös az író, a tudós, a politikus és kormányférfiú, szinte példátlan összhangban képviseli irataiban és tetteiben a tudománynak megbecsülését s ebből folyó szabadságát, a szellemi és erkölcsi felsőbbség egyedül hódító voltának elismerését, a szellemi haladásnak, művelődésnek nemzeti politikánk első céljaul való kitűzését, minden balitéletnek, elfogultságnak, felekezeti, faji vagy társadalmi szűkkeblűségnek távoltartását culturánk kormányzatától; s a magyar nemzeti cultura jövője attól függ, vajon Eötvösnek ez a szelleme, életének legmaradandóbb becsü hagyománya fogja-e közoktatásügyünk vezetőit mindig áthatni?

Ezzel az Akadémia hetvenharmadik ünnepélyes közülését megnyitom.

BERZEVICZY ALBERT.

AZ ÁLLAMKAPCSOLATOK ÚJ ELMÉLETE.

I.

Figyelemre méltó kisebb tanulmány jelent meg nem régen Bernben német nyelven Máday Andor tollából (*Versuch einer neuen Theorie von den Staatenverbindungen mit besonderer Berücksichtigung der Schweiz und Oesterreich-Ungarns*). A szerző hazánkfia és a neufchateli egyetemen a jogbölcészletnek és socialis törvényhozásnak tanára. A tanulmány figyelemmel a Schweizra és Ausztria-Magyarországra az államkapcsolat tanának osztályozási kérdésével foglalkozik. Ezen a téren szerzőnk új elmélet felállítását kíséri meg. A kik az államkapcsolat tanával foglalkoztak, tudják, hogy a tanulmány tárgyául szolgáló kérdés minő bonyolult. A «personal-» és «realunio» jelszavak a tudományos könyvekből nálunk is kifutottak a gyakorlati politika mezejére és majd irányzatosan, majd tárgyilagosan, tudósok és politikusok alkalmazták ezeket a jelszavakat az Ausztria és Magyarország között fennálló jogviszonyra. Alkalmazták a legellentétebb, sőt nem egyszer souverain államiségünkre is lesújtó következtetésekkel.

Máday az új államkapcsolatok osztályozásának kérdésével kizárólag tudományosan foglalkozik. Kiindul abból, hogy az államkapcsolatoknak rendszerint négy fajtát szokták megkülönböztetni: 1. personaluniót, 2. realis uniót, 3. a szövetséges államot (Bundesstaat), 4. az államszövetséget (Staatenbund) és azt állítja, hogy ezek közül mind a «personalunio», mind a «realunio» fogalmát egyszerűen el kell ejteni. Mindkettő fölösleges és elavult. A parlamentarismus mai korában az egyszerű personalunio (midőn nincs más kapcsolat a két állam között, mint az államfő azonossága), nem alkothat két állam közt semmi közösséget. Az államfő

lehet két államban ugyanaz, de ha csak az államfő az összekötő kapocs és más intézményes közösség nem áll fönn a két állam között, akkor tulajdonképen nincs államkapcsolat. Ha pedig van a két állam között bárminő intézményes közösség, akkor ez a kapcsolat már nem «personalunio», hanem «realunio». Ma ha a két állam mindegyikének önálló törvényhozása, közigazgatása van, mindkét állam saját, önálló céljait követi: akkor pusztán az államfő személyének azonossága a két állam között semmi intézményes kapcsolati közösséget nem teremt. Ép úgy nem keletkezik ezen a módon két állam között intézményes kapcsolat, mint két egyesület között hiányzik ez, ha nincs más közösség, mint az, hogy a két egyesületben ugyanaz a személy az elnök. A personalunio csak ott teremthetett állami kapcsolatot, a hol a parlamentarismus és az alkotmány üres szavak voltak, vagy a hol ilyen intézmények nem is léteztek. Teremthetett akkor, midőn a fejedelem személyében összpontosult a teljes absolut állambatalom. Ott, a hol a fejedelem és nem a nemzet volt souverain, a hol az országokat a fejedelem magántulajdonainak tekintették, mint ilyeneket örökölték vagy ajándékozták. Itt alkothatott a personalunio tényleg államkapcsolatot, mert az államfő azonossága szükségképen maga után vonta a törvényhozás, a közigazgatás, a hadsereg és a külügyek nagyobb vagy kisebb mérvű közösségét. Ma azonban oly államok között, hol mindegyiknek külön alkotmánya és parlamentje van, a personalunio pusztán a fejedelem személyének azonosságával állami kapcsolatot nem alkot. Következőleg a personalunio mint fölösleges fogalom, az államkapcsolatok tudományos tanából kiküszöbölendő.

Még egyszerűbben raktározza el Máday a realunio fogalmát. Ha a realunio — úgymond — a personalunióval ellentétben két állam között intézményes közösséget jelent és az intézményes közösség bármily kis mértéke erre elegendő, úgy minden valóságos unió két állam között, azaz: minden állami kapcsolat eo ipso nem egyéb, mint realunio. Ha ez igaz, úgy a realunio szónak pusztulnia kell a szövetség államtanából, mert ez az állami kapcsolatnak valami sajátos faját nem jelenti. Ez minden állami kapcsolatnak

a gyűjtő-neve, következőleg tautologia valamely államkapcsolatról azt állítani, hogy ez realunió, mert ez nem valamely formának sajátos megjelölése. Máday tehát megállapítja, hogy a «personalunió» tulajdonképen nem unió két állam között, ellenben minden más unió csak realunió lehet. Következőleg már csak két fogalom marad rendelkezésre, a szövetségi állam (Bundesstaat) és az államszövetség (Staatenbund).

Ez a két fogalom Máday álláspontja szerint elegendő. Ebbe a két fogalmi körbe mindenféle államkapcsolat beilleszthető. A két fogalom ellentétét ő analysis és synthesis segítségével iparkodik megoldani. Annak megállapítását, hogy valamely államkapcsolat a szövetséges állam vagy az államszövetség kategóriájába illeszthető-e, hat kérdésre adandó választól teszi függővé.

Ez a hat kérdés vonatkozik az alkotmányra, törvényhozásra, közigazgatásra, bíráskodásra, souverainitásra és állampolgárságra.

Ha az államok kapcsolatában szövetségi alkotmány van és az egyes államoknak alkotmánya a szövetség helybenhagyásától függ; ha a szövetségnek szövetségi parlamentje van; ha a szövetségi törvényhozás az egész jogélethez kiterjed, ha az egyes államok törvényei, mihelyt ellentétben vannak a szövetségi törvényekkel, eo ipso érvénytelenek; ha a szövetségnek saját közigazgatási szervezete van; ha van szövetségi bíráskodás, ha a szövetség a souverain és a nemzetközi jogélethez az egyes államokat a szövetség képviseli; ha az egyes államok lakosai csak illetőséggel bírnak az egyes államokban, de a szövetség állampolgárai: akkor ez a kapcsolat a tiszta, tipikus, elméleti abstract szövetségi állam (Bundesstaat).

Az államkapcsolat másik típusának, az államszövetségnek tiszta, elméleti formája pedig az az állapot, ha a kapcsolatnak nincs szövetségalkotmánya, csak nemzetközi szerződése és az alkotmány érvénye nem függ a szövetségtől; ha nincs közös törvényhozás, ha a szövetségi jog területét az egyes államok joga állapítja meg, ha a szövetségjognak nem szabad ellentétben állni az egyes államok jo-

gával; ha csak az egyes államoknak vannak közigazgatási organumaik és a szövetségi határozatokat ezek hajtják végre; ha szövetségi bíróságok nincsenek, vagy ha vannak, ezek nemzetközi jellegűek; ha az egyes államok fenntartják souverainitásukat, illetve nemzetközi jogalanyiségüket és saját nevükben vesznek részt a nemzetközi jogéletben; ha közös állampolgárság nincsen és a lakosok az egyes államok polgárai maradnak.

Ez a két typus, melyek a szövetséges állam és az államszövetség tiszta theoretikus formái, a valóságban ebben a tiszta alakban nem létezik, mert a szövetséges állam ezen elméletileg felállított tiszta formája tulajdonképpen már nem is szövetség, hanem egy állam, melynek részei vagy tartományai teljes autonómiával rendelkeznek és az államszövetség tiszta abstract formája, hol minden hatalom a szövetségeseké, már nem államszövetség, hanem tiszta nemzetközi jellegű kapcsolat. Miért állítja fel akkor szerzünk a két abstractiót? Azért, mert nézete szerint ezek a tiszta formák alkalmasak arra, hogy keretükben adott esetben egy állami kapcsolat szövetséges állami vagy államszövetségi természetét az analysis és synthesis segítségével megállapítsuk. Alkalmasak pedig azért, mert ha e kapcsolatban a feltett hat kérdés vizsgálatának eredménye az, hogy a nemzetközi elem a túlnyomó, akkor államszövetségről lehet beszélni, ha pedig a közjogi elem a túlnyomóbb, a szövetséges állam typusával találkozunk.

Ezt az elméletet alkalmazza Máday mind a schweizi, mind az ausztria-magyarországi államkapcsolatra. A schweizi kapcsolatot szövetséges államnak minősíti, mert a hat kérdés közül négyben (közigazgatás, bíráskodás, souverainitás és állampolgárság) az egyesült kantonok részben közjogilag, részben nemzetközi jogilag vannak rendezve. Ellenben az alkotmány és a törvényhozás két kérdése határozottan közjogi értelemben. Következésképpen a Schweiz szövetségi állam, mert jogállapotában a közjogi elem a túlnyomó a nemzetközi elem fölött.

Ezután elméletét alkalmazza az Ausztria és Magyarország közötti jogviszonyra és kimutatja, hogy Ausztriának

és Magyarországnak közös szövetségi alkotmánya nincs. Mindegyik államnak saját törvényei vannak a közös ügyekről (*pragmatica sanctio*, az 1867-iki kiegyezés). Kimutatja továbbá, hogy: szövetségi törvényhozás nem létezik. Behatóan foglalkozik a delegatio kérdésével és bebizonyítja, hogy a delegatiók nem törvényhozó testületek és megállapítja, hogy a delegatio intézménye nemzetközi jogi jellegű. Kimutatja, hogy Ausztria-Magyarországnak nincs közös szövetségi bírósága, nincs közös állampolgársága. A közigazgatás rendezésének kérdésében azonban arra az eredményre jut, hogy azt részben nemzetközi jogilag, részben közjogilag szabályozták. A közös ministeriumok közigazgatásában látja a közjogi rendezést. A souverainitásban lát ugyan bizonyos látszólagos közösséget, mert a két állam a külföldön rendszerint együttesen jelenik meg, de azért kifejti, hogy a fejedelem nem közös, csak a személye azonos és úgy Ausztria, mint Magyarország, mint két souverain állam külön nemzetközi személyiségek. Fel is hozza 1909-ből és 1912-ből Magyarország és Olaszország között a munkásbiztosítás és Amerikával a szerzői jogról alkotott nemzetközi szerződéseket, melyek Ausztria nélkül kizárólag Magyarországgal kötettek.

A mi állami kapcsolatunkban azonban a souverainitás kérdésének rendezését mégis határozottan félig közjogi, félig nemzetközi jogi természetűnek tekinti, mert bár mindkét állam souverain, mégis a két állam mellett a monarchia, mint ilyen, nemzetközi jogi alanyul jelenik meg. Ennek bizonyítására utal a közös diplomatiái képviselőre, a kereskedelmi és hadi tengerészeti közös zászlókra és arra a monarchiát képviselő harmadik aláírásra, melylyel minden nemzetközi szerződésen találkozunk akkor is, ha a két állam képviselője a nemzetközi szerződést alá is írta. Régebben pedig csak is a monarchiát képviselő aláírás volt gyakorlatban, az egyes államok képviselőinek külön aláírása teljesen hiányzott. A gyakorlat ebben a tekintetben 1902-ben változott meg. Ezen idő óta mind a tárgyalásokban, mind a szerződésmegkötésben három képviselő vesz részt. Egyik személyiség képviseli a monarchiát (Ausztria

és Magyarországot), a másik Ausztriát és a harmadik Magyarországot. Így történt az aláírás a brüsszeli czukoregyezmény-nél (1902 márczius 5.), a nők éjjeli ipari munkája tárgyában létesült berni conventionál (1906 szeptember 26.)

Szerző nem mulasztja el erélyesen hangsúlyozni, hogy a monarchia külön jogalanyisága nem áll ellentétben a két állam külön nemzetközi jogi személyiségével és a két állam teljes souverainitásával.

Okoskodásának eredménye tehát a következő: Az Ausztria és Magyarország között fennálló kapcsolatban, a mi az alkotmányt, törvényhozást, bírósági rendszert és állampolgárságot illeti, a viszony tisztán nemzetközi jogi. Ellenben a közigazgatás és a souverainitás kérdéseiben a rendezés részben nemzetközi jogi, részben közjogi elemeket tartalmaz. Megállapítja azután, hogy az Ausztria és Magyarország között fennálló kapcsolatban a nemzetközi jogi elem a túlnyomó és ezért az osztrákmagyar monarchia *nem szövetséges állam, de államszövetség.*

A kapcsolat jogi természetének egyéb kérdéseivel szerző nem foglalkozik. Ő csupán elméletének czélja által követelt arányban foglalkozott az Ausztria és Magyarország között fennálló államkapcsolati viszony természetének vizsgálatával. De igen természetes, hogy a kapcsolat nemzetközi jellegéből, melyet mi is sokan hirdetünk, csak oly jogi következtetéseket lehet levonni, melyek a nemzetközi rendezésből folyó akaratmegegyezésnek visszautasíthatlan követelményei. Ezeket fejtegettem annak idejében e folyóirat hasábjain és jutottam arra az eredményre, hogy a mire akaratmegegyezés jött a két állam törvényhozása között létre és a meddig az akaratmegegyezés tart, azt oly tiszteletben kell tartani, mint a nemzetközi megállapodásokat. (*Az 1867: XII. t.-cz. jogi természete. Budapesti Szemle 1911 deczemberi szám.*)

II.

Szerzőnek logikus módszerrel megírt tanulmányára több észrevételem van. Helyeslem azt a törekvését, hogy az államkapcsolat tanát iparkodik egyszerűsíteni. A ki ezzel a

kérdéssel foglalkozott, tudja, minő áldástalan zavar keletkezett abból a terminologiai dectrináriszmból, mely ezt a területet elborította. Jelszavak furakodtak a tudományos tárgyalás mezejére. A jelszavak nyomán jár mindig a félreértés, mert a jelszavakat nagyon ritkán veszik valódi értelmükben. Mi a personalunio, mi a realunio tartalma, mi a «Bundesstaat» és mi a «Staatenbund» lényege, hány alfaja van egyik vagy másik fogalomnak, — mindezek a kérdések valóban a félreértések, a lélelmagyarázások egész tömegét jelentik úgy az államjogi irodalomban, mint a politikai életben. Szerző egyszerűsíteni kívánja a tért, midőn a «personalunio» és «realunio» fajokat, mint fölöslegeseket és elavultakat, kiküszöböli. A kívánsággal egyetértek, de az érvelés némi aggályt kelt bennem. Szerzőnk a personaluniónak azt a szűk jelentőséget tulajdonítja, hogy personalunio csakis azt jelenti, midőn véletlenül két teljesen önálló államnak azonos fejedelme van. Érti tehát a legtisztább personaluniót, de érti úgy, hogy kizár minden egyéb természetű kapcsolatot. Ez in thesi föltehető. Az élet azonban azt tanítja, hogy alig van oly tiszta, merev államfői személyes kapcsolat, mely legalább valamely csekély mérvben intézményi közösséget is ne vonna maga után. Helyesen mutatott erre már Deák Ferencz egyik beszédjében. Ő figyelmeztetett arra, hogy bizonyos határok között még a Svéd- és Norvégország között előbb létezett viszony sem nélkülözte az intézményszerű kapcsolatot. Máday elmélete szerint azonban már a legcsekélyebb intézményszerű kapcsolat realuniót teremt. Ne feledjük, hogy a «quantitás»-nak gyakran jut minősítési szerep. A «kevés» és «sok» differentiáló erejét sem a tudományos fogalmakból, sem az életviszonyokból nem lehet számüzni. A fösვნység és takarékoság, a pazarlás és bőkezűség között a viszonylagos quantitás adja meg az elválasztó vonalat. Így alakult ki a tudományban is az «intézményes personalunio», mely nem volt tiszta personalunio se nem volt realunio. Ha elismerjük, pedig ezt nehéz tagadni, hogy tiszta merev államfői personalunio két állam között alig létezhetik, akkor a tiszta merev personalunio a levegőben lóg, csak in thesi létezik, mert a szerző elmélete szerint

a legcsekélyebb intézményes közösséget már realunionak kell minősíteni.

A «realunio» fogalmával nálunk és másutt is annyi visszaélést követett el a tudomány és politika, hogy ettől az oly állam, mely ellen a «realunio» jelszavát még az «incorporatio» igazolására, a magyar állami souverainitás megsemmisítésére is felhasználták és ma is fel kívánják használni, mindig retteg. Ezért menekült a tudomány és az élet nálunk az «intézményes personalunio» fogalmához, mert oly tiszta merev personalunio, minőt Máday állít fel, természetesen nálunk sem létezik, mert a pragmatica sanctio a «feloszthatatlanul és elválaszthatatlanul együttbirtoklást» mondta ki és ezen elv alapján áll az 1867: XII. t.-cz. 2. §-a, midőn kimondta, hogy a közös birtoklás együttes erővel leendő védelme és fenntartása oly közös és viszonyos kötelesség, mely egyenesen a pragmatica sanctióból származik.

A most hivatkozott törvényekben kifejezett kapcsolatot azonban nem tartotta és tartja a magyar közjogi felfogás elég jogeziműl a realunio jellegének megállapítására. Mikor nálunk Lustkandl és mai követői is a souverainitás megtagadását hirdették és hirdetik a «realunio» czége alatt, mi a realunio örvényétől megmenteni kívántuk és kívánjuk kapcsolattun jogi természetét. Ezzel az áramlattal szemben emelte fel Deák Ferencz a «personalunio» zászlaját. Politikai jelszó volt ez, de Deák Ferencz sohasem gondolt és nem is gondolhatott, oly tiszta, ideális personalunióra, mely a fejedelem személyén kívül semmiféle kapcsolatot a két állam között nem ismer. Ezt sok beszédben fejtette ki Deák. Attól tartok, hogy Máday érvelését, melylyel ő becsületesen ki akarja küszöbölni a «personalunio» és a «realunio»-féle osztályozást, esetleg elleneseink ép arra használják fel, hogy a «realunio» fogalmát nem küszöbölik ki, hanem továbbra is örömmel fogják fenntartani, mert nekik nagyon kedvező az az álláspont, hogy minden államkapcsolat beállítható a realunio fogalmi körébe, mihelyt csak a legcsekélyebb intézményes közösség mutatkozik az államkapcsolatban.

Azt a törekvést teljesen helyeslem, hogy a «personalunio» és «realunio» megkülönböztetéseket küszöböljük ki

az osztályozás keretéből. Ezeket a tudomány bátran mellőzheti. Közelebbi megjelölések nélkül eddig is csak fogalomzavart és önkényes magyarázatokat eredményeztek. Vajha sikerülne a kiküszöbölés, de ha ez nem sikerül, és a tudomány továbbra is dolgozik ezekkel a megjelölésekkel, akkor a magam részéről az «intézményes personalunio» fogalmát nem ejtem el, és azt hiszem, sokan vagyunk ezen a nézeten.

Nem fojthatom el aggályomat azckra a fejtegetésekre nézve sem, melyek a «souverainitás» és a «közigazgatás» kérdéseire vonatkoznak. A souverainitási viszonyt a tanulmány a két állam között, mint fentebb előadtam, félig közjogilag, félig nemzetközi jogilag megoldottnak tekinti. A két állam souverainitását, nemzetközi jogalanyiságát helyes érveléssel teljesen kidomborítja ugyan, de fejtegetéséből az is kiolvasható, hogy a monarchiának, mint olyannak a két állam mellett szintén nemzetközi alanyiságot tulajdonít. Megmagyarázza ugyan, hogy ezt mily okokból teszi és hogy ez a két állam teljes souverainitását nem érinti, mégis az könnyen téves magyarázatokra adhat okot, ha a két állam mellett vagy fölött még egy harmadik egységet — a monarchiát — is külön nemzetközi jogalanyul ismernők el. Az osztrák centralistáknak ennél nincs kedvenczebb eszméjük.

Azt nem tagadhatjuk, hogy a két állam souverainitása kifelé kellőképpen nem érvényesül sem a diplomatiiai képviseletben, sem a kereskedelmi stb. zászlók kérdésében. Azt is el kell ismernünk, hogy a nemzetközi szerződéseknél a magyar állam és az osztrák állam képviselői mellett még «Ausztria és Magyarország» vagy az «Osztrák-magyar monarchia» nevében egy harmadik aláírás van. Mindez azonban közelebbi magyarázatot igényel. Közjogilag a diplomatiiai képviseletet és minden közös jelvényt csak úgy tekinthetjük, hogy a közös organumok és jelvények mindkét souverain államot a paritás mértékében képviselik. És igen természetes, hogy ezen elvnek minél tökéletesebb külső érvényesítését követeljük. Mi semmi esetre sem fogadjuk el azt a tételt, hogy a két állam souverainitásán fölül egy harmadik souverain nemzetközi jogalanyt is képviselnek a közös organumok, a közös jelvények. Ezért épen a tévedések elkerülése végett

ajánlják és ajánlották sokan, hogy az államkapcsolat együttes megjelölésére az «Ausztria és Magyarország» alkalmazsabb, mert tökéletesebben fejezi ki a két souverain államnak, a kettős monarchiának nemzetközi jogi szövetségét, mint az «osztrák-magyar monarchia», mely kifejezés a «Gesamt-reich»-re az «összbirodalom»-ra emlékeztet.

Arra a bizonyos harmadik aláírásra nézve is bármiként legyen is a tényleges állapot, sohasem szabad azt magyar közjogi tételül elfogadni, hogy a kettős monarchián fölül egy harmadik egység nevében is alá kell írni a nemzetközi szerződéseket. A harmadik aláírást én a magam részéről csak úgy magyarázám, hogy az a cs. és kir. külügyminis-ter nevében történik, a ki a kiegyezési törvény szerint mind két állam ministeriumával egyetértésben a diplomatiái és kereskedelmi képviseltetés és a nemzetközi szerződések tekintetében a külföld irányában a felmerülhető intézkedésekre hivatva van.

Meg kell még azt jegyezmem, hogy helyes lett volna, ha már szerzőnk a közös ministeriumoknak végrehajtó hatalmát részben nemzetközi jogi, részben közjogi rendezésre vezeti vissza, határozottabban megjelölni a rendezés nemzetközi és közjogi elemeit. Azt minden esetre helyesen tette, hogy a külföld előtt kiemelte mindazokat a korlátozásokat, melyek között a közös hatóságok közigazgatási tevékenysége mozog. Ebből mindenki láthatja, hogy ez a közigazgatási hatáskör a minimumot jelenti. Láthatják azt is, hogy a közös ministereknek csak utasítási és szolgálati rendeleti jogkörük van, de az állampolgárookra nézve kötelező subsidiarius rendeletkibocsátási hatáskörrel nem rendelkeznek.

Egészben véve érdemes munkának tartom külföldön működő honfitársunknak tanulmányát és különösen kiemelem tárgyalási módszerének világosságát. Ezt annál is inkább becsesnek tartom, mert sokan, különösen a német államtani irodalomban, a homályos érthetlenséget egyértelműnek tartják a gondolatmunka mélységével.

ÁRPÁDKORI COMPOSITIO.

Középkori latin krónikáink költészettörténeti értékét először a németek vették észre. A német romantika egyik kiváló úttörője, Schlegel Frigyes már 1812-ben tartott bécsi irodalmi felolvasásaiban bizonyosnak jelentette ki, hogy a magyaroknak nemzeti nyelvükön már igen régi korban sajátos hősköltészetük volt. Főtárgya ennek az ország elfoglalása a hét vezér alatt, másik tárgya pedig Attila, a kit a magyarok a saját nemzetükhöz számítanak s jó hosszú időn át énekelgettek róla hősdalokat. Sőt Schlegel Frigyes azt a tételt állítja fel, hogy a középkori magyar krónikák nem jogtörténeti forrásoknak valók, a mire a korabeli magyar történetírók használták, hanem inkább költészettörténeti forrásoknak. Kár az elkeseredésért, a mivel Anonymust a közjogászok egymás fejére citálják, holott e munka inkább mondagyűjteménynek s a magyar hősmonda és ősköltészet — természetesen megcsönkült — emlékének tekintendő.

Sem ezt a figyelmeztetést, sem a Grimm testvérek hasonló irányú nyilatkozatait hazai tudósaink akkoriban nem igen vették tudomásul. Toldy Ferencz későbbi kezdeménye azonban, mikor latin krónikáinkból a mondai anyagot kiválasztani és csoportosítani igyekezett, erre a külföldi bátorításra történt. Azóta mondáink két csoportja tüzetes megvilágításban részesült. A hun mondát Heinrich Gusztáv, Petz Gedeon, Sebestyén Gyula és Bleyer Jakab beható philologiai és folklorisztikai vizsgálatnak vetették alá, a honfoglalás és a kalandozások mondáival is alaposan foglalkozott Sebestyén Gyulának néhány évvel ezelőtt a Kisfaludy-Társaság kiadásában megjelent munkája. De a királymondákat, vagyis krónikáinknak a XI. század eseményeire

vonatkozó mondai jellegű részleteit — legalább az irodalomban — még eddig nem dolgozták fel módszeresen.

Pedig ez a része krónikáinknak nem szegényebb mondai elemekben: sőt nincs krónikáinknak egy része sem, mely oly szépen meg volna írva, mint a XI. század története a *Bécsi Képes Krónikában*. Még azt sem lehet mondani, hogy az itt elrejtett mondai anyag teljesen széthullana, vagyis a Toldy Ferencz *Királymondaköre* ily összefoglaló elnevezésre egyáltalán alkalmatlan volna. Ellenkezőleg, a krónika e szakaszában egy hosszú, öt nemzedéken át tartó, megmegújuló küzdelem foly előttünk, a királyi család tagjai közt, mely küzdelem sokszor a nemzeti és az idegen elem küzdelmévé alakul, a mint egyik vagy másik fél a németek, görögök vagy a kunok segítségéhez folyamodik. Megkezdődik e lánczolat a Szent István és Szár László családja közti viszálylyal, s az első bonyodalom nyugvópontra jut I. Endre királyságával. De ennek a második nemzedéknek tagjai közt új viszály tör ki, épen akkor, mikor az ügyeinkbe avatkozó német császárral, a németek többrendbeli veresége után, létrejött a béke. S épen az a zálog, a mi a külső ellenséggel kötött béke biztosítására szolgál, a király fiának, Salamonnak, a német császár leányával való eljegyzése, lesz forrásává a testvérek: Endre és Béla viszályának, melyet ismét több mondai részlet tesz változatossá, mint a korona és kard ismeretes mondája. Ez a bonyodalom Béla trónra jutásával ér véget. Leggazdagabb bonyodalmú a harmadik nemzedéknek, a Salamon és a Géza és László csoportjának története. Negyedikül Géza fiainak, Kálmánnak és Álmos hercegnek viszálya követi ezt, a pompás csóri parabolával és berekeszti a Vak Béla és Borics versengése az ötödik izen.

Ebből az egymásba fonódó eseménysorozatból akarok kivenni egy kisebb tagozatot, a mely mint elbeszélés fel-tűnő művészettel van megcomponálva.

Értem itt Salamon korának főleg a nándorfehérvári ostromtól a mogyoródi csatáig terjedő elbeszélését a *Bécsi Képes Krónikában*. Ennek az elejét, t. i. a maga nemében igazán jeles expositioját más helyen már méltattam ugyan (a *Philologiai dolgozatok a magyar-német érintkezések-*

ről ezimű alkalmi kiadványban), de a teljesség kedvéért a főbb pontokat ezúttal is érintem.

Endre és Béla egyetértésének és viszályának fordulatai ismétlődnek még tagozottabb bonyodalommal az újabb nemzedékben. Itt is az Endre ága a hibás; Béla ága nem kerülheti ki az összeütközést, melyben végre az igazság és Béla utódainak ügye győz. Béla hirtelen halála után fiai: a szelidlelkű Géza és a fennkölt lelkű László átengedik a trónt unokatestvérüknek, Salamonnak, maguknak csak a hercegséget tartják meg, az ország keleti harmadával együtt. Az ifjú király uralkodása vitéz rokonai támogatásával fényesen kezdődik. Az országot dúló cseheken, majd a pogány kunokon nagyszerű diadalokat aratnak. A kerlési ütközetet (Cserhalom) együttesen nyerik meg; a krónika részleteket tud mind a hármuk vitézkedéséről. Legjobban kitűnik azonban László. Az ő tettei közt emlegette a monda a leányrabló kun üldözését és megölését is. E regét annyira szerette a magyar nép, hogy bár vallásos vonatkozása igen csekély, mégis ott szerette látni megfestve templomának falán. Ha valamiről szóltak énekek, bizonyosan szóltak erről a lovagi szellemű kalandról; az ének nem lehetett némább, mint az ecset, ez amaz után dolgozott. Világosan említi a krónika, hogy Salamon féltékenységét az szította fel először, hogy az ének inkább magasztalta László, mint az ő tetteit.

De egyelőre még tisztán kéklott az ég. A király és a hercegek újabb nagyszerű diadalt arattak a félelmes besenyőknek, a magyarok ősi ellenségeinek az Al-Duna felől betört főerején. Majd a besenyők támadását és visszavonulását titkon segítő Nándorfehérvár ellen fordultak s a görög császárság e hatalmas vegvárát hosszú ostrommal megadásra kényszerítették. Ez ostrom elbeszélése gazdag költői jellegű mozzanatokban. Innen idéz Arany egy «homéri helyet». Itt is van egy magyar nő, mint Cserhalomnál, a ki szolgálatot tesz a vitézeknek: a fogoly magyar leány, a ki egy viharos éjen felgyújtja a várat, mely ezzel a magyarok kezébe esik, tümentelen kincscsel együtt, mire a fellegrvár is kénytelen megadni magát. E győzelem s még a nisi ütközet zárja be a külső ellenségeken közösen nyert győzelmek sorát.

Itt új bonyodalom kezdődik, melynek elbeszélésében a való történeti események át vannak itatva a költészet nedűjével. Az események mindenütt lelki indítékokból származnak, a személyek jelleme kiemelkedik, az elbeszélő nem ejti el a bonyodalomnak egyetlen szálát sem, az elbeszélés kitünően van megcomponálva; a történet szereplőinek halljuk a szavait is. A bonyodalom kezdete az, hogy Salamon féltékenységből és gonosz tanácsra üldözni kezdi Gézát, a bonyodalom kifejlődését pedig Salamon bukása és Géza királylyá koronázása teszi.

Itt is az ellenséggel való békéből fejlődik az összeütközés a rokonok közt s ez összeütközés oly szabatosan van megokolva, hogy teljesen megértjük, hogyan keletkezhetett olyan felek közt, a kik közül az egyik oly békeszerető, hogy már eleve kitért az összeütközés lehetősége elől s önként átengedte a másik félnek a trónt, a melyért egyedül támadhatna köztük meghasonlás. Pedig épen Géza szelid lelke az, a mi a bonyodalmat bevezető első lépést előidézti.

Nándorfehérvár parancsnoka, Nikétász herceg, mikor a vár feladását elhatározza s a király és a herczegek békés indulatuk jeléül kezüket kiterjesztik: csakugyan levonul a várból a mindenkoron szűz istenanya ezüstsobrát hozva kezében s nagy sokaság élén egyenesen Géza herceg elé járul, mivel tudta, hogy Géza istenfélő és szívében könyörület lakozik a foglyok és szerencsétlenek iránt; ellenben Salamon kezéhez kevesen jöttek békelleni, mivel róla tudták, hogy zord szívé és mindenben Vid ispán gonosz tanácsára hallgat. A hódolók e magatartása egészen természetes. Másfelől természetes az is, hogy a király ezen megsértődik. Elégtételt akar magának szerezni s mikor visszatérőben a Száva melletti Buziás helységben, Vid birtokán, megtörténik a zsákmány felosztása, a király a foglyokat is közös osztályra kívánja bocsátani, azokat is, a kik a herczegnek hódoltak meg. A herczeg azonban nem engedheti át a foglyokat annak a sorsnak, melynek kikerülése végett bízták magukat az ő hitére. A király most a kincsek felosztásában megalázza és megrövidíti őket: nem harmadát engedi

át a zsákmánynak, hanem kivévén a maga részét, a második részt adja Vidnek, a harmadikat Vid vejének és csak azután ad egy részt a hercegeknek. Ez ismét a herceget sérti. A Géza lovagias magatartásának érthető következménye, hogy a görög császár követet küld hozzá béke és barátság végett, mire Géza visszaküldi neki az összes foglyokat; a királyhoz ellenben nem küld a császár követet s ez a megkülönböztetés még jobban lángra gerjeszti Salamon szívében a Géza elleni gyűlölködés üszkét. E lángot Vid is szorgalmasan szítja. Megátalkodottan ösztönzi a királyt, hogy Géza herceget üzze ki s a hercegséget könnyedén magának foglalhatja; katonája több van, mint a hercegnek. S azt susogja vala, hogy ezt a dolgot nem kell halogatni, hanem inkább siettetni. És a királyt ezzel a példabeszéddel csábitja vala, hogy: «Valamint két éles kard nem fér egy hüvelyben, úgy ti sem uralkodhattok együtt az országban.» A király tehát Vid ispán mérges szavain felindulva, gyűlöletre és bosszúra gerjedt és kereste az alkalmat, hogy Géza herceget törbe ejtse, vagy haddal legyőzze, bár egyelőre még barátságot szinlelt.*

Bárkinek feltűnhetik a naiv elbeszélésben is, hogy ez a motiválás egy adott helyzet és az adott jellemek alapján lélektanilag szükségképi, igaz és teljes. Semmi véletlen a viszonyok fejlődésében, a kiindulópontnál meglevő elemekből bonyolódik tovább minden, új külső esemény indító erejére semmi szükség. A két főszemély lelkében az egyre erősülő kölcsönös hatások és ellenhatások láncszemekként kapcsolódnak egymásba s a gyanútlan alaphelyzetből a legszerveesebb módon fejlődik a legvégzetesebb összeköttetés.

E motivatio poétai jellegét és szabatoságát mi sem igazolja inkább, mint hogy olyan költő, mint Arany, nem vonakodott azt értékesíteni legnagyobb szerűbbnek szánt epikus compositiójának nyitányaként. A kritika a *Buda Halálában* különösen a compositiot dicséri s ebben a motiválásnak azt

* A krónika szövegéből vett idézetek részben Szabó Károly, részben Madzsar Imre fordítása után vannak közölve.

az összetett módszerét, mely a végső elhatározó tényt több, összeható ok eredményének tünteti fel, a mely okok szigorú következetességgel kapcsolódnak egymásba, míg a gondtalan alaphelyzetből kifejlődik a katastropha. Maga Arany így állapította meg a *Buda Halála* conceptióját: «A körülményekben rejlő végzetesség által, melyet Detre ármánya elősegít, Etele oda sodortatik, hogy bátyját, Budát megöli.» A Salamon és Géza viszárját is a körülményekben rejlő végzetesség és az intrikus tanácsadó idézi fel és érleli a kitörésig. A megosztott főhatalom birtokában az ellentétes jellemű testvérek, a gyarlóbbik mellett a cselszövő, a görög császárnak a társkirályhoz, a «dux»-hoz küldött követsége, mely az első király, a «rex» féltékenységét ingerli, a motívumoknak egymás fölé építése és szükségképi lánczolatba illesztése, a jóformán ártatlan félnek is fokozatosan fegyverre kényszerülése: mindez ismétlődik Arany költeményében; — a *Nibelung-ének*ből a motivatio kisebb részét, az asszonyok versengését vette Arany. Természetesen a *Buda Halálában* a Géza méltányossága és a László nagy lelke egyesítve van Etele alakjában.

A béke a rokonok közt ezután csak színleges; a kezek állandóan a kard markolatán nyugszanak. A király hívására Géza még elmegy vele Nis alá, de László seregük felével a Nyir vidékén marad, hogy ha Gézának bármi bántódása lenne, bosszút állhasson. Nem is merték Gézát bántani s ők megmenekültek a mindkettőjüknek vetett kelepczétől. Sőt még egyszer helyreáll a béke. Az esztergomi szigeten találkoznak a rokonok, kölcsönös szemrehányások után kengesztelődnek (a *Buda Halálában* szintén felhasznált motívum), de Salamont tanácsadói nem hagyják békén. A téli fegyverszünet alatt a szekszárdi templomban egy vecsernye után azt tanácsolják Salamonnak, hogy üssön a gyanutlan Gézára, mielőtt László visszatér Oroszországból, a hol segítségért jár; most könnyebb elbánni vele, sőt László be sem mer többé jönni, ha megtudja, hogy Géza le van verve; a herczegséget pedig Vid kapja meg s így biztosítja a király koronáját. A király másnapig gondolkodási időt kér. Villermus apát, ki elrejtett helyen meghallotta a be-

szélgetést, levélben értesíti a Biharban vadászó Géza herceget, hogy óvakodjék a királytól. Gézának hűtlen tanácsosai: Petrud, Zonuk és Bikás azt mondják a levélre: «Részeg volt az apát, nem tudja, mit beszél». Ezt azért mondták, mert a herceget Salamon kezébe akarták adni. Géza meg is nyugszik s tovább vadászgat az Igfan erdejében, de Lászlót elküldi Csehországba segítségért, minthogy már visszatért Oroszországból segítség nélkül. Szekszárdon pedig az első beszélgetést követő reggel mise után a templomban közölte a király tanácsadóival, hogy elfogadta Vid tervét. Ezt a beszélgetést az apát most már szándékosan kihallgatta, mert hálás volt a monostor megalapítójának, Béla királynak családja iránt. Tüstént világi ruhát ölt, kardot köt, lóra ül és a herceghez nyargal, a kit kora reggel még alva talál s felköltvén így szól hozzá: «Fuss herceg, mert ha nem futsz, mindjárt itt lesznek Salamon király vitézei, hogy elfogjanak.»

A herceg seregével Biharból Csehország felé indult, hogy Lászlóval egyesülhessen. De a király elébe vágott. «Vid pedig úgy kormányozta a királyt, mint a mester a tanítványt». Kemejnél, a Tiszán túl találkoztak; az itt vívott csatáról szintén sok részletet tud a krónika. Az ütközet áruhással kezdődött. Petrud, Zonuk és Bikás, Géza főemberei, átüzentek a királyhoz, hogy dandárostul átpártolnak hozzá, ha meghagyja őket méltóságukban. A megbeszélte jel az volt, hogy az ütközet kezdetén a három dandár felemeli paizsát s átfut Salamon seregéhez. Géza, mikor az áruhással megtörtént, a kezén maradt egy dandárral is szembe szállt a király harmincz zászlóaljával. Csataát veszített. De a három áruhási főúr is megjárta. A király katonái nem értették a jelt, a felemelt paizsokat futási szándéknak vették, megrohanták a dandárokat és felkoncizolták. Így érte utól a nemezis az áruhásiakat. A krónika itt is megőrzött egy «homéri» nyomot. Ebben az ütközetben Opus, Márton fia, a Veczellin nemzetségeből, a herceg katonáját, a vakmerő Pétert, a ki sárga lován kitűnt a többiek közül s fényes vértjével és aranyos sisakjával messze ragyogva, viadalra szólítgatja vala a vitézeket, párbajban legyőzte. Opus ugyanis

az említett vitéz ellen Salamon dandárából, fakó lován, bozontos bőr vértjében egymaga kiugratván, mennykő módon sujtott lándzsájával Péter vértjét áttörvén, őt sziven szúrta át. S amaz ütközetben Opus sűrű kardesapásaival olyan öldöklést követett el, hogy a sok vagdalkozásban jobbjá megdermedt és keze a kard markolatára tapadt vala; Salamon király pedig, és különösen a németek, «bámulják vala Opus erejét és bátorságát». Sebestyén Gyula e helyhez azt a megjegyzést fűzi, hogy ilyen sorokat a megelevenítő monda és plasticitásra törekvő énekelt epika támogatása és kölcsönzése nélkül soha sem írt középkori krónikás.

A kemeji ütközet bár fel van díszítve néhány jellemző mondai vonással, csak episód volt, csak a bonyodalom peripetiája. A katastropha a mogyoródi mezőn következik. Ezt az ütközetet az elbeszélés nagy gonddal előkészíti. Minden későbbi mozzanat a körül csoportosul, a kemeji harc is annak a hatását emeli.

Géza a Tiszán Tokajnál átkelvén, Vácznál találkozik Lászlóval, a ki haddal közeleg Csehország felől. A két testvér találkozása megindító. Géza fájdmában sirva fakad, mert elvesztette jámbor híveit, és keserűen panaszkodik az árulókra. Az erőslelkű László vigasztalja és biztatja bátvját. Párbeszédük jellemző; a két férfi egyénítve van. A király is átkel a Tiszán. Itt értesül, hogy Géza egyesült László és Ottó hercegekkel. E hír még észre téríthetné. Az ellenkező javallások egy drámai jelenetben nyernek kifejezést. Az átkozott Vid ezen szavakkal sürgeti vala a királyt: «A minap seregét összetörtük, az előkelőket leöltük, magát remülésbe ejtettük s most a szolgákat hívta és az aratókat szedte össze s azok csapatával vette magát körül. Azért semmit sem kell kételkednünk, hogy egy pillanat alatt felaljuk őket. A cseh csapatot pedig, míg minden bajtársaim pihennek, én a bácsiakkal rögtön halálos veszedelembe döntöm.» A jámbor Ernei ispán azonban, ki mindig a békét óhajtotta, sirva fakadt. Salamon megütközve szólítja meg: Ernei ispán, úgy tetszik, hogy te a herceg híve vagy s csak tettetésből maradsz mellettem. Ernei így felelt: «Nem úgy Uram, hanem nem akarnám, hogy atyádfiaival har-

ezolj s a vitézek egymást öldököljék, a fiú apját, vagy az apa fiát.» Aztán Vid ispanhoz fordulva így szólt: «Te biztatod az urat, hogy harczoljon atyjafiaival s azt mondog, hogy kaszásokat és villásokat szedett össze. Meglásd, hogy amit ezer kaszás vág, tizezer villás föl nem tudja majd gyűjteni és az Istenen kívül senki meg nem tudja számítani. Nekünk illő meghalnunk a királyért, de jobb volna helyesebb tanácsot követnünk.» A két tanácsadó is egyénitve van.

A király a rosszindulatú tanácsra hallgat; megszáll seregével a Rákoson. Amazok Vácznál készülődnek; város azonban még akkor nem volt azon a helyen, csak egy Vác nevű szent életű remete tartózkodott az erdős környéken. Amint itt lovukon tanácskoznak, azon a helyen állva, «a hol most a Péter apostol kőkápolnája áll», László fényes nappal égi látományt látott s így szólt testvéréhez, Gézához: «Láttál-e valamit?» — Felel az: «Semmit!» Erre folytatja Szent László: «A míg itt tanácskoztunk, ime az Ur angyala leszállott az égből, aranykoronát hozva kezében és azt fejedre tette; ebből biztosan tudom, hogy győzelem adatik nekünk és Salamon leerve, száműzötten fut ki az országból, a koronát és a királyságot pedig az Ur neked adja.» Géza most fogadalmat tesz, hogy ha az Isten velük lesz s megoltalmazza őket ellenségeiktől, azon a helyen szűz Mária tiszteletére templomot fog építtetni. Ez retardáló epizód, de egyúttal fokozza a történet nagyszerű hatását és díszíti az elbeszélést.

Most a testvérek közelebb vonulnak a király seregéhez. A csata a mogyoródi halmokon fog megtörténni. De az író nem siet, a csata előzményei is érdekesek. Előbb köd borítja a harczeret, a miatt nem ütközhetnek egy napig. A következő éjjel lovukat kantárszáron tartva várják a nap keltét. A seregeket rendezik. A király a poggyászhordókat úgy állítja fel, hogy az ellenség ezeket is seregnek vélje. Vid ekkép kérkedik: Mihelyt meglátandják seregünket, azonnal elszaladnak. De amazok is felállottak. László imádkozik. Viradatkor különös tünemény tárul a szem elé. Géza serege, bár mélyebb helyen foglalt állást,

magasabbnak látszik. Ernei ezt látva, így szól Vid ispán-
nak: Csuda lenne, ha ezek a hadak előlünk elfutnának;
akkor nem hagyták volna hátuk megett a Dunát, hanem
úgy vélem, azt tették föl magukban, hogy győznek vagy
meghalnak. Most is Ernei mondja az igazat. Még egy epi-
sód van. Látnunk kell Lászlót, a mint nagy lován körben
nyargalász a sereg előtt, hogy buzdítsa és lelkesítse. A mint
egyszer lándzsájával egy bokrot megütött, onnan a lándzsa
nyelén hirtelen egy fehér menyét futott fel a hős kebelére.
Ez is kedvező előjel. Megkezdődik az ütközet. Vid kérkedő
szavaira gonoszul ráczáfol a csalfa szerencse; bácsi vitézeit
Ottó cseh segédhada mindjárt a harcz elején porba sujtja.
Vid maga is ott leli halálát. László helyet cserélt Gézával,
s a mikor Salamon Géza állása ellen támadást intéz, László-
val találkozik szemben. Megrettenve oldalvást fordul, de
akkor egyik oldalról László, másik oldalról Géza támadja
meg. «László vitézei pedig Salamonnak közbe szorított s
ide s tova tekintető dandárait kardjaik rettentő suhogásá-
val kegyetlen halálba dönték. De átellenben Géza vitézei
is osztogatták nekik a szörnyű halál poharát. Hullanak a
németek, futnak az olaszok, de nem tudnak hova mene-
külni s úgy hullanak a magyarok előtt, mint a barmok a
mészárszéken.» Salamon a csatát elveszti, kevesed magával
futva menekül a Dunán keresztül.

A történeti teljességhez ez elég volna, de a költői tel-
jességhez még több kell. A harcz utáni jelenetek is hozzá-
tartoznak. A győztesek az elesettek testeit felett háromszor
éneklik el a diadaléneket. De László sir, sajnálja a vér-
ontást, mert Magyarország katonaságának nagyobb része is
odaveszett. Szomorúan lovagol a holttestek közt s a mint
megpillantja Ernei holttestét, leugrik lováról és sírva így
szól: «Ernei ispán, békeszerető ember! Siratlak téged,
mintha testvérem volnál, mert szíved és eszed békességes
vala.» És felemelte saját kezével és megcsókolta, és meg-
hagyta katonáinak, hogy Bácsón tisztességgel temessék el.
Tovább haladva Vid holttestét pillantotta meg és így szólt:
«Fájlalom halálotat, bár mindig ellenségünk voltál; bár-
csak éltél, megtértél volna és békességet szereztél volna

közöttünk. De csodálkozom azon, hogy noha nem származtál hercegek nemzetségéből, miért óhajtottad mégis a hercegséget, sem királyok véréből, miért vágytál mégis a koronára? Ime szívedet, mely a hercegségre sóvárgott, lándzsa járta át, és fejedet, mely koronát kívánt, kard hasította szét.» De azért őt is eltemettette. Ime az igazságtétel a legfelsőbb földi erkölcsi fórum nyilatkozataiban a jóknak és gonoszoknak. De a megbocsátó nagy lélek szava mellett meghalljuk Vidről a nép szavát is. Géza és László katonái, a kik a Vid keltette harcban testvéreik vagy fiaik halálán keseregtek, Vid teteméhez érve tüstént leugrottak lovaikról, keblét késsel felhasították, azután szemeinek esve, kivájták és a földre dobták, mondván: «A te szemeid eohasem laktak jól kincsesel és méltósággal, most hát lakjék jól kebled és szemed földdel.» És Salamonra is kimondja ítéletét a reá nézve legfelsőbb emberi fórum, az édes anyja. Mikor a bukott király Mosonyba ér, anyja siratja őt, mint egyetlen fiát, a kit Isten annyi jótól megfosztott, de korholja is, szeretettel, hogy nem hallgatott az ő és Ernei tanácsára, hanem Vid szaván indult. «Nem emlegettem-e mindig, hogy elég neked Magyarország koronája, hagyd békén a hercegséget testvéreidnek. Most hát Vidből nem lett herceg, de téged sem koronáznak meg többé.» A jelenet megrendítő hatását kiegészíti az a vonás, hogy e szavak hallatára a király haragjában arczul akarta ütni anyját, szerencsére felesége visszatartotta kezét. «Most már tudta Salamon, hogy Isten nem segíti őt a háborúban» s nem tehetett mást, mint hogy bevette magát Mosony és Pozsony váraiba.

Géza ellenben király lesz. S mivel minden szereplőről be kell számolni, megtudjuk, hogy a csehek hercege, Ottó, ki életét tette értök koczkára, gazdagon megjutalmazva tért haza. Gézának a koronázás után első dolga volt teljesíteni a vácsi fogadalmat; ez is szükséges az elbeszélés teljességéhez. Elment oda, a hol a látomány történt és Lászlóval együtt tervezgetni kezdtek a Szűzanya tiszteletére építendő egyház helyéről. És új látományuk keletkezett. A mint ott álltak, a hol «most» szent Péter apostol temploma van, megjelent előttük egy szarvas, agancsa tele égő gyertyákkal,

és futni kezdett előttük az erdő felé és megállott azon a helyen, a hol «most a monostor van». És a midőn a vitézek rányilaztak, a Dunába vetette magát és többé nem látták. Ennek láttára így szólt Szent László: «Bizony nem volt ez szarvas, hanem Isten angyala.» És szólt Géza király: «Mondd meg nekem édes testvérem, mit jelentenek az égő gyertyák, melyeket a szarvain láttunk.» Felelt Szent László: «Nem szarvak azok, hanem szárnyak, nem is égő gyertyák, hanem ragyogó tollak; és azért állott meg, hogy megmutassa a helyet, a hová a szent Szűz egyházát építjük és sehová máshová.» Így alapította Géza a vácsi egyházat; de hogy az a hely se maradjon templom nélkül, a hol álltak volt, oda építették a szent Péter egyházát.

Eddig kerekedik ki az a történet, mely a nándorfehérvári ostromnál kezdődik. A bonyodalom minden szála meg van oldva; minden tényező, minden szereplő átmegegy a sorsfordulaton. A mese feszültségének tetőpontja a mogyoródi csata kezdete; addig minden mozzanat a várakozást növeli, attól fogva minden a várakozást elégíti ki. A mogyoródi csata egész epikus sceneriával van körülvéve és megrajzolva. Előzményei sokszerűek, fokozatosan nagyobb-nagyobb körre hatók, a várakozást mindjobban felkeltők. Mint a nagy eposok döntő eseményét, egész sereg előkészítő mozzanat vezet be, kisebb küzdelmek, retardáló mozzanatok, csodás jelenségek, látományok, az ellenpártok lélekállapotának jelzése, a diadalra kiszemelt hősök alakjának a döntő pillanathoz közeledés arányában való meg-növekedése, a képzelet pathosának emelkedése. És ebbe a keretbe, a nándorfehérvári ostromtól a mogyoródi csatáig terjedő elbeszélésbe egy jelentékeny méretű világkép van belefoglalva, a XI. század trónviszályainak legtipikusabbika, melyben a főalakokat nagy személyzet ministrálja, önfeláldozásig hű és áruló lovagok, egyenes lelkű és cselszövő ispánok, a gonosz szándékot megbíusító apátúr, hetyke leventék és félelmes bajvivők. A hátteret oly tényezők és küzdelmek alkotják, melyekkel az Árpádházi magyar történetnek legtöbb dolga volt, a magyarokon kívül görögök és németek, kunok és besenyők, s az ellenök, vagy szövetségük-

ben vívott harcok. Az előtér főalakjai: a szenvedélyes Salamon, az erényes és szelid Géza, a szent és hős László a legérdekesebb csoport, mind élesen egyénítve. S mellettük a személy szerint ismert alakok: Vid, Ernei, Bátor Opus. A kép összhatása minden ármány és vérontás ellenére sem visszataszító, mert Géza és László tökéletes testvéri indulata, mélységes vallásossága, embersége és igaz hazafisága, főleg László egyéniségének époly nagyszerű, mint kedves elemei, a súlyos megpróbáltatások után Isten segítségével az igaz ügy győzelme: mély és vonzó erkölcsi tartalmat adnak az elbeszélésnek, melyet a gondviselésbe vetett bizalom derűje sugároz be.

Hogy az elbeszélésnek, a mint a krónikában előttünk van, megvan ez a compositioja, az előadottból nyilvánvaló. Csak az a kérdés: honnan ered ez a compositio? A krónikairó állította-e össze egészben a tények alapján, de egyes mondák felhasználásával — mert hogy mondai események vannak az elbeszélésben, arra nézve aligha van kétség — vagy pedig a krónikairó egy többé-kevésbé kész compositiót követett? És az a compositio, ha megvolt, csak ideában derengett-e, az egyes mondák, esetleg epikus énekek egymásutánjában mintegy öntudatlanul elrejtve, s a külső összefüggést a krónikás teremtette volna meg a bensőleg összetartozó hagyományok közt, — vagy pedig egy egységes, nagyobb szabású epikus ének tartalmazta az egész mesét? Erre a kérdésre pontosan felelni még nem tudunk. Egyelőre annyi bizonyos, hogy a mogyoródi csatát, mely a dynastia uralkodó ágát végleg hatalomhoz juttatta, a krónikás a hagyományok tömegében olyan csomópontnak érezte, hogy a körül csoportosította a hagyományok egy nevezetes cyclusát. Hogy ez a csomópont a köztudatban is afféle kristályosodási mag volt, azt a váci egyház alapításáról szolgáló népies legenda is bizonyítani látszik, mely szintén a mogyoródi ütközethez kapcsolódott hozzá, és pedig úgy, hogy a fogadalom az ütközet előzményei közé került.

Bizonyos, hogy a krónikás nem volt közömbös az elbeszélte anyaggal szemben és tett hozzá a magáéból; egy-

egy gondolat, egy egy stylvirág az egyházi szerzőre vall. Ha övé az elbeszélés megalkotása, akkor az nála is nagy érdem. Akkor annak a krónikásnak oly kitűnő epikai érzéke és epikai talentuma volt, nemcsak a motiválás teljessége és hibátlansága, a bonyodalom felépítése és megoldása, hanem a nyers tények halmazából a lélektani váznak szabatos és eleven kiemelése, a történeti eseményeknek lelki mozzanatokra való visszavitele, személyiségekben való concretizálása, sőt a jellemzés iránt is, hogy az legteljesebb elismerésünket érdemli. De épen ezek a költői elemek gondolkodóba ejthetnek bennünket: várható-e mindez, s kivált a lelki életnek az a következetes feltüntetése a krónikástól?

S valóban elég komoly jeleket látunk annak a lehetőségére, hogy itt egy egységes, terjedelmesebb és tagozottabb énekre gondoljunk. Még pedig magyar nyelvű énekre, nem latin versezetre, a minő latin hőskölteményeket német és francia papi emberek különben eleget irtak, főleg előző századokban; mert ily latin nyelvű verses szövegnek semmi nyomát nem érezzük a krónikák szintén latin nyelvű prózájában, s másrészt világos említés van a krónikákban a Szent Lászlót dicsőítő népnyelvi énekekről. A föltevés — az igazolás fenntartásával — itt az, hogy a krónikában nemcsak egyes részletek volnának a mondából vagy epikus énekből valók, hanem az egész mese is, a maga kitűnő expositiójával, érdekes bonyodalmával, epikus módon előkészített, csodás elemmel is feldiszipített nagyszabású végküzdelmével, egy éneken megtestesülve élt volna. Az unokatestvérekről szóló, feltételezhető hősdalcyclusnak ez egy, a többinél nagyobb tagja lett volna, a mely még nem epos, de az egyszerű, egyséjtű hősdalon szerkezetileg és terjedelmileg felülemelkedik. Arany intuitiója, mely mindenütt megérezte a költői nyomot, itt még a compositioban is ősi magyar hagyományra támaszkodott.

DACIA MEGDÜLÉSÉNEK TÖRTÉNETE.

Második közlemény.¹

4. A carpok megismételt foglalási kísérlete. Decius a tartományt megmentve újra szervezi. Ezért Restitutor Daciarunként ünnepli őt Dacia lakossága.

A két Philippus elestével napirendre került trónvillongások az illyricumi hadsereget teljesen lefoglalván, az al-dunai őrszolgálat felettébb siralmas elhagyatottságba jutott. Ezt a kétségbeejtő védtelenséget nem is hagyták kizsákmányolatlanul a gótok s a 249 átmenőleg úgy Moesiában, mint Daciában mindenfelé füstölgő romok jelezhették a szerteszet csatangoló portyázók garázdálkodásait.

A pusztítók élén a carpok² haladhattak, kik, úgy látszik, ezt az alkalmat Dacia birtokba vételére is alkalmasnak ítélték. Nagy hihetőséggel ők is, mint annak idején a dákok es rokonaik tették, a befagyott Dunán keresték ki a védtelenül hagyott moesiai partokat. Deciust fontos politikai események akadályozván a személyes megjelenésben, Herenienus Etruscus³ nevű fiát küldötte az illyricumi hadsereg⁴ szervezésére. Őt magát Róma falának építése⁵ késleltette

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1913. évi 436. számában.

² Lactantius: *De mortibus persecutorum* C. 4. (Decius) praefectus ad versus Carpos qui cum Datiam Moesiamque occupaverunt.

³ A Kr. u. 68/69. telén a roxolanok törtek be a Duna jegén az akkor még egységes Moesiába. Tacitus *Historia* I. 79. A 69/70 telén, míg a moesiai és pannoniai legiók Vespasianus érdekében Itáliában harcoltak, az alatt a dákok lepték meg Moesiát. Tacitus: *Historia* III. 46. és így tovább.

⁴ Aur. Victor 29. Az exercitus Illyricus veretek. Eckhel VIII 344, l.: Cohen 37, 38, 70. Genius Illyrici és Genius Exercitus Illyriciani: Eckhel VII 344; Cohen 43—69; V 216. l. n. 6.

⁵ Aur. Victor 29, 1.

eleinte. Majd a galliai lázadás ¹ elfojtása miatt oda kellett sietnie és ez alatt Valens ² támasztott Rómában pártütést.

Ezen izgalmas események elsimitása után úgy 249. őszén, avagy a tél elején érkezhetett Decius az Al-Dunához. Minthogy Daciát látta legnagyobb veszedelemben, azért a főerővel oda siethetett. Az Olt torkolatából birjuk szervező munkájának egyik sokat mondó nyomjelzőjét. A hadsereg rendezése volt, úgy látszik, legsürgősebb gondja s kétségbeejtő zabolátlanságot kelle orvosolnia, hogy *Reparator disciplinae militaris*³ czímmel hálálkodhatott neki a lakosság. Dacia kapujában a romok eltisztításával, mint *Fundator sacr. urbis*, *Firmator speratricis Fortunae* végezvén, tovább sietett, hogy a városok polgárságát bizalomhoz, új reménységhez segítse.

Deciusnak kiindulása Turnu Mogurelli emlékkövével meg lévén adva, csakis a Verestoronyon át a *Tabula Peutingeriana*ról jól ismert úton ⁴ érkezhetett Apulumba. Ez a

¹ Eutropius IX. 4. s Decius *Victoria Germanica* vertei: Eckhel VII 315; Cohen 122. *Hostilianus* érmei: Eckhel VII 352; Cohen V 233 n. 70, *Herennius*ei: Eckhel VII 349, Cohen 22. l. n. 41. Schiller: *Gesch. der römisch. Kaiserzeit* I. 805. l. a gallok leverésére vonatkoztatja. Csakhogy azokat nem irhatták volna germánoknak. A. Willmann: *Exempla Inscr. lat.* a 1017. és a 250 évbeli feliraton Decius neve ki van törölve. Ezt Mommsen, *Bull. dell. inscrit. arch.* 1865. 28. l. Valens pártütésére vonatkoztatja.

² *Vict.* 29.

³ CILIII. 12351 Turnu Mogurelli régi oláh vajdasági várából. Most a bucaresti muzeumban van. L. Tocilescu, *Archaeol. epigr. Mittheilungen* XIV 11. l. [1] MP CAES / C · MESSIO · Q · TRAIAN [o] / DECIO PϕF · INVICTO AV [g] / PONT·M·TRIB · POT· COS·I / DESIGNATO · P · P · PROCOS / REPARATORI DISCIPLINE MILITARIS · FVNDATORI / SACR· VRBIS. FIRMATORI SPE [ratrici]S FO[r tunae]? A záradék fájdalom kicsorbult s ez megnehezíti a kiegészítés biztosságát.

⁴ A *Tabula Peutingeriana* az Oescusból Daciába irányuló hadi útnak Oescus Romula (Recka) közé eső szakaszát, vagyis körülbelül 50 kilométernyi szakaszt kiejtvén, csakis Romulától felfelé tartalmazza a távolsági lajstromot. Romulától XIII milia passum Acidava. Innen XXIIII Rusidava. XIII Pons Aluti, XIII Burridava. XVI Castra Trajana, VIII Arutela. XV Praetorio, VIII m. p. Pons Vetus, XIII Cuput Stenarum, XII Cedonia, XXIII Acidava és XV m. p. Apulum. Apulumig tehát 176 római mérföldet tüntet fel.

vonala a magyar határig 237, onnan az Apulum helyén fekvő Gyulafehérvárig még 135 km.-t képviselve, összesen 372 km. utat kelle Deciusnak megtennie odáig. Dacia sirlalmas sorsát nem bajos elképzelnünk, a mikor a hadparancsnokság közvetlen oltalma alá eső Apulum két városát is romokban találhatta a segélyhadakkal besiető császár.

A legio XIII gemina egykori Canabeját¹ u. is Marcus Aurelius Colonia Aurelia Apulum² névvel kiváltságos várossá emelve, az igen tekintélyes népességgel és vagyoniassággal birhatott. A mai vár helyén állott castrumtól délre u. is a vasuti állomás táján le Maros-Portusig sorakoznak a coloniához számítható utcázások.³ De már keleti és északi oldalán a bennszülöttek egykori kunyhóiból az Apulumba sereglő jövevények révén még egy municipium is kialakulhatott. Ennek alapítójául szintén Marcus Aureliust jelöli a municipium Aurelium Apulum³ elnevezés. A két város teljesen különálló helyhatósági szervezettel fejlődve, a kereskedelem s ipar előnyeivel nagy gazdagságra

¹ Canabae leginois XIII geminae CILIII n. 100. Ugyanez ismétlődik a Verespatakról elékerült viasztablák keltezésében. Így CIL. III pars 2. Ceratae n. VI u XXV is Csak Kanabae a CIL. III 1214, Canabensis a CILIII 1093 s Genius Canabensium CILIII n. 1008.

² CILIII 7773. Ephem epigr. II. n. 405): *II vir col. Aur. Apul.* említ. A Hirschfeld Otto és Benndorf Otto által a vasút felé terjedő alváros 136 sz. házánál 1873 talált Silvanus oltár már magában helymutatója a colóniának is. Mommsen mindjárt meg is jegyezte, hogy a 183. lapon már kifejezett feltevését igazolja az oltár. *Confirmatus hoc titulo quod conieci p 183: Marcum imperatorem Apuli non solum municipium Aurelium, sed simul coloniam quoque Aureliam condidisse.* Ephem. epigr. II u 405-nél. Lásd Hirschfeld: *Epigr. Nachlese zum Corpus Inscriptionum Latinarum vol. III aus Dacien und Moesien. Sitzungsber der hist. Classe der kais. Akademie der Wissenschaften. Wien 1874 IXXVII. 388 l. Innen Goos Archiv d. Vereins f. Siebenburg. Landesk. XII. 168 l.*

³ Dr. Cserni Béla: *Alsófeher vármegye története a római korban.* Nagyenyed, 1901, IV. fejezet 42 l.

⁴ A CIL III 986 legelőször 180-ból említi a *municipium Aurelium Apulumot*. Az 1132 ismétlődik a cím. Septimius Severus újjászervezését, a *municipium Sep(timium) Apulumot* a CILIII 976, 985, 1051, 1052 és 1083 tartalmazzák.

tehetett szert. A messzi kelet legélelmesebb üzerei, különösen a sémiták, a görögök versenyeztek itt egymással s az aranybányászat szomszédsága nagyban elősegíthette a polgárság vagyonosodását. Nem csoda tehát, hogy a prédára vadászó carpok áhítoztak az itt összehalmozott sok drágaságra és értékre s csak az nincs felderítve még: miként ejthettek hatalmukba a legio XIII gemina varfalai előtt virágzó két várost. A lakosság zöme életét bizonyosan megmenthette s a várba menekülhetett; de házai, templomai pompás berendezésükkel annyira rommá váltak, hogy a két város helyén Decius a meggyérült s elmenekült lakosság maradványából már csakis egyetlen utódot kelthetett újra. A *colonia nova Apulum** hálaemléke kétségtelenné teszi ezt a szomorú állapotot és Decius *Restitutor Daciarum* titulusa a tartomány pusztultságára is mindennél rémesebben rávilágít. Decius a tartományba erősen befészkelődött carpok kiűzése** után valósággal újjá teremthette Dacia három kerületét s Apulum nova coloniájával együtt a kevésbbé kisebb helységet és castellumot valósággal újjá kellett szerveznie.

Dacia a szó szoros értelmében a bukás szélén állhatott ekkor, s habár Decius megjelenése bizalmat és bátorságot öntött is a lakosság megmaradt tömegeibe s a tartomány reorganisatiója nagy nehezen végbemehetett, többé a régi fényt és jólétet visszavarázsolni nem lehetett s a telepítésre buzdító felhívások visszhang nélkül maradtak. Ki vonzódott volna abba a Daciába, melynek polgárságát alig másfél évtized folyamán harmadszor mészárolták le a góth rablóbandák, s hol máról holnapra sem igen lehetett többé számitgatni?

* CILIII. 1176. (*Imp(eratori) Caes(ari) C(aiv) Mess(io) Quinto (Traiano) Decio p(co) f(elici) Aug(usto) p(ouli) fici) m(aximo) Trib(uni)cia) pot(estate) II. co(n) s(uli) II. p(atr(i)-) p(atriciae) Restituto/ri Daciarum / col(onia) nova Apul(um) s(oluit)*). A becses emlék szintén azok közé tartozik, melyek a gróf Ariosti József ezredes által Hunyad-, Alsófehér- és Tordamegye udvarházaiból összegyűjtött feliratok egy részével Bécsbe küldetve Szeged előtt, alkalmasint a robotban kirendelt hajósok bosszuja következtében megfúrt hajóval a Marosba süllyedett. Ezer szerencse, hogy gróf Ariosti másolatait bírjuk.

** Lactantius, *De mortibus persecutorum* 4, 3.

Hogy pedig mennyire általános vala a 249–250 évi dulatás, azt a tartomány főbb vonalain elásott kincsletek még szembetűnőbbé tehetik.

Ime a Nagyszebennel szomszédos Kistorony (Neppendorf) községben 1868-ban a huszár-laktanya alapozása közben egy bögrében Septimius Severus, Caracalla, Alexander Severus, Gordianus, Julia Soaemis és Domna, Macrinus, Maximus Thrax, Philippus, Julia Domina, Julia Maesa és Orbiano érmei kerültek napfényre.¹ Nyilvánvaló tehát, hogy a Decius trónra lépésével felmerült veszedelem ennek a vidéknek lakosságát is futásra kényszeríté. De a menekültek egyike sem jutván többé gondosan elrejtett kincséhez, bizonyos, hogy azok utolsó lábíg az üldözők martalékaúl estek.

Nagyszebentől északra Vizakna, mely a Philippus idejéből vázolt pusztulásnak is részese vala, egy Philippusig vezető éremlelet² tanúsága szerint, most sem maradhatott prédálatlanul. Nagyszebentől délre Kis Disznód (Michaelsberg) ugvanis az apulumi pénzverő első serieséből kikerült PROV DACIA AN I veretével³ szintén ezt a pusztulást jelzi.

A verestoronyi szoros torkában a romániai Kineni és Kalinesti közt egy Hadrianustól Philippusig terjedő s összesen 135 császári dénárt tartalmazó ásott kincs⁴ mutatja a támadók útját. A lehely fekvésénél fogva bajos megállapítani: vajon északról, avagy dél felől érkezett-e a veszedelem? Feltevésünk szerint inkább északról, illetőleg EK-ról az Olt völgyén behatolt támadók egyik szárnya lepte meg a Verestorony útvonalának lakóit. A déli Kárpátok völgynyilataiban Szerdahelytől egész a szászvárosi völgyig többször fel-feltünedező aranymosásokat szintén kizsákmányolták a 249/50-beli rablócsapatok. Így Csóra, Alsó-Fehér és Hunyad megyék szélén, Apulumtól alig 25 km távolságban

¹ *Hermannstädt. Zeitg.* 1868 N 297. L. Goos, *Chronik der arch. Funde Siebenbürgens.* 1876. 95–96 l.

² Neigebaur: *Dacien* 1851. 292 l.

³ Jung: *Fasten der Prov. Dacien mit Beiträgen zur römischen Verwaltungsg.* Innsbruck 1894. 150 l. 2 jegyz.

⁴ Müller Henri: *Correspondenzbl. des Vereins für siebenbürg. Landeskunde.* Siebenburg. XIII. 1890 u. 4. Jung Fasten 150 l.

épen a Philippus által Apulumban 246-ban megnyitott pénzverő hivatal bronzérmével záródó lelettel demonstrálja ez időbeli feldulatását.¹

De a tartomány északi homlokterében, a limes dacicus legkülső nagyszamosmelléki Alsó-Ilosva (Szolnok-Dobokam.) castellum szintén ekkor dülhetett romba. A Torma² által még a Philippus korabeli pusztulás hirmondójául említett Philippus veretek úgyanis erre a szélső végvárra alig juthattak akkor el és sokkal hihetőbben a 249/50-ben megismétlődött carp támadást képviselik. Ennek ellenére ott sem vagyunk hajlandók ezt a pusztulást véglegesnek tekinteni, miként azt Torma³ s utána Goos Károly⁴ s az egész irodalom feltételezi. Alsó-Ilosvának a Szamosmellékkel újjá kelle élednie, mert hisz Potaissában a legio V Macedonica a két Szamos elővédjei nélkül hogyan tarthatja vala magát? S hogy tényleg ott szolgált is, azt alább felirattal documentáljuk.

Erre a rablóhadjáratra mutat a hunyadmegyei Zsilvölgy aranymosásainak feldulatása is. A mai Petrozsény déli negyedéül szolgáló Livazenyről⁵ Philippus császárnak és nejének, Ottacilla Severának vereteivel záródó érmekeket hozott egy útmunka felszínre. A Román-Zsil melléki Vulkánnál,⁶ az ismeretes hágó északi lépcsőfokán szintén Philippusig terjedő érmekekre találtak.

Még többet következtethetünk az akkori közviszonyok

¹ Téglás G.: *Néhány korhatározó kincslel.* Bányász. és Kohász. Lapok 1912. II. fejt. 16 füz. 232. l. Barcsay Gábor odavaló birtokos szívességéből közölt lelet. A szóban forgó bronz PROV DACIA AN I.

² Torma Károly: *Az alsó-ilosvai római állótábor s műkincsei.* I. közlem. *Erd. Muz. Évkönyvei.* III. 1866. 31. l.

³ Torma Károly: *Az alsó-ilosvai római állótábor.* *Erd. Múzeum Évk.* III. 1864. 31. l.

⁴ Goos K.: *Studien* 1874. 72 l.

⁵ Téglás Gábor: *Néhány korhatározó kincslelet daciai bányászat területéről.* Héjja Endre köszegi jegyző 1891. útjavítás közben bukkan a kincsre, melynek kis része kerülhetett csak nyilvánosságra, többi a munkások elkapkodták. *Bányász. és Kohász. Lapok,* XLV. II. 16. füz. 1912. 231. l.

⁶ Téglás ugyanott 230. l. A kincs egy részét Barcsay Kálmán akkori alispán mentette meg.

szomorú állapotára nézve abból a tekintélyes kincsből, mely, miként a hunyadmegyei Kisbányáról megállapíthattuk, szintén egy sziklarésbe vala elrejtve. Szakul (egykori Székely) krassószörénymegyei községnél a Szemeniktől keletre 1880-ban az osztrák-magyar államvasút társulat közelfekvő szénbányájához a Piatra alba (Fehérkö) nevű sziklakupból építő követ fejtő munkások bukkantak egy szikla elmozdítása után a tekintélyes kincsre. Ennek teljes állományát megállapítani ugyan nem sikerült, mivel a munkások a hegyoldalon aláguruló ezüst dénárokat marékszámra szétkapkodák. De miután az épen Ferenczfalván üdülő Bonnáz Sándor püspök, az odavaló plébános útján, pár nap alatt 466 darabot gyűjtethetett össze s ehhez a temesvári múzeum utóbb is pár kiegészítő adományt* szerezhethet, nagy hihetőséggel annak a menekülő rómainak eme kincse még többre mehetett, a ki féltett terhe elrejtésével kívánta futását megkönnyíteni.

A temesvári múzeumba került kincsmaradvány Marcus Aurelius 161-beli veretétől Philippus 249-iki veretéig terjedvén, egész határozottsággal a carpok szoban levő betörése alkalmával került a sziklarésbe. A carpok tehát a Tibiscumból délre vezető két aldunai útvonal között is ép oly váratlanul meglephettek, a hogyan azt kisbányai kincs-leletből megállapíthatók. De a meglepett lakosság futási kísérlete itt sem járhatott kedvezőbb eredménnyel. A tulajdonos t. i. nem jutott vissza féltett rejtekehez s futás közben életét veszthette. Máskülönben bizonyára nem jut vala korunkra a rejték érintetlenül.

A betörők támadási irányát azért származtathatjuk kelet felől, mivel a menekülő a bátorságosabbnak képzelt nyugati útvonalra próbált kerülni. A Néra-völgy bozovicsi fordulójában virágzott arany-mosásokat is ekkor dűlhették fel. Bozovicsnál ugyanis öt kilónyi ezüst dénárt ásott ki szántóján 1889-ben Csoce László földmives nővére. A kincset rejtő edényt szokás szerint széttörték s tartalmát is úgy szétkapkodták, hogy abból 1898-ban már csupán két darabot lát-

* Ormos Zsigmond: *A fehérhegyi (piatra albai) római ezüst éremlelet. Tört. Régész. Értesítő. VII. (1881.) 3. füzet 105—120 l.*

hattunk.¹ Ezek egyike Róma aeterna mondatával 248-ra datálodván, a lelet elásatása Decius trónraléptével következhetett itt is be.

Ime e néhány szórványos kincslelet is meglehetősen nagy körből tárja elénk a carpok portyázásaival a lakosság rémületét és sikertelen menekülési kísérleteit. Dacia helyzete ekkor majdnem hajszálon függött és Decius gyors segítsége nélkül aligha végleg el nem szakad már a birodalom törzsétől.

Decius szervező talentumáról és elévülhetetlen érdemeiről ez a pár töredékes adat csak halvány képzetet nyújthat. De ezekből is megérthetjük a *Restaurator Daciarum* titulus jelentőségét s kellően kiérezhetjük a *Dacicus maximus*² czím jogosultságát.

A nagy nehezen talpra állított Dacia csüggedező lakosságát az apulumi pénzverő kamara *Dacia Felix*³ vereteivel igyekeztek bátorítani, önbizalomhoz segíteni s Decius jogos elégűtséggel távozhatott a tartományból, hogy a Haemus környékén pusztító góth hadakat is kiűzhesse birodalmából.

A végzet könyörtelensége azonban felettébb rövidre szabta a derék császár áldásos tevékenységét. Még mindig kitartott ugyan mellette szerencsecsillaga, a mikor Daciából visszafordulva Oescustól a távollétében Nicopolist szorongató Cnivát megrohanhatta. A gótok nem is sejtve Decius közeledését, olyan felületes tábori őrséget tartottak, hogy a császár észrevétlenül meglepven a gót tábort, 30 ezret vágthatott le a menekülőkből.

Decius most Nicopolist⁴ óhajtotta volna felszabadítani.

¹ Téglás G.: *Néhány korhat. kincs. Bányász. és Kohász. Lapok* 1912. aug. 15-iki 16. füzet 230 l. Néhai Keresztes Sándor községi főszolgabíró szíves közreműködésével nyerhettünk tudomást erről a mérvadó leletről. A két, kezünkben megfordult darab ez:

1. IMP. GORDIA. NVS PIVS AVG. Rev. 2. IMP. M. IVL. PHILIPPUS AVG. Rev. ROMA AETERNA.

² CIL II n. 4957 és 4958 két hisupaniai oltáron 251-ből.

³ A *Dacia Felix* veretek Eckhel VII 343.; Cohen 30—36. Erre vonatkozathatjuk Eckhel VII 343.; Cohen 12—29 *Dacia* vereteket is.

⁴ *Nicopolis* a Dunától Dre a Haemus lejtőjén, mégis *N. ad Istrum* téves nevet is visel. Traján alapítása.

Ott L. Priscus ép oly hősiesen vezette a védelmet, mint Gallus tevé Nicopolisban. A mint azonban az a gót tábor Cniva vereségéről hirt vehetett, félbe hagyva az ostromlást, hanyatt-homlok átsietett a Haemuson s királyával egyesülten Beróá-nál, a Haemus völgyek tömkelegébe szorított Deciust úgy meglepték, hogy a derék császár minden vitézsége daczára serege romjával kénytelen vala a Duna felé hátrálni.¹ Cniva ekkor mellözve Décius üldözését, ismét Philippopolis ellen fordult. Ott Priscus megvesztegetésével a gótok csakhamar a város birtokába jutottak, szabad elvonulást engedvén az áruló Priscusnak, a ki galádsága betetőzéseül magát katonáival képes vala még császárrá is kiáltatni.²

A gótok a Philippopolisban felhalmozott tömérdek drágaságon felül a városba menekült vidéki előkelőségből 100 ezernél több foglyot³ fűzhettek lánczra s Thraciának még letarolatlanul maradt vidékeit is kényük-kedvük szerint felpredálhatták. Ez alatt Decius az Ogasta vagy még inkább az Isker völgyén bevergődvén Oescusba, ott Gallussal⁴ egyesülten annyira rendbe hozá táborát, hogy a hazájuk felé igyekvő gótok utainak eltorlaszolásába foghatott.

A rendkívül óvatosan haladó gótok Decius terveit felismervén, alkudozásokkal próbáltak szabad utat nyerni. Csakhogy Decius a történtek után szóba sem állván velük, a mérközés elkerülhetetlenné vált.

Sumlától északra a Haemus-alji mocsarak közt jutott 251 augusztus kezdetén⁵ egymással szembe a két sereg. Gallus, úgy látszik, mindjárt titkos egyezkedést kezdett Cnivával. Az előcsatározásokban hirtelen elesett Herennius, Decius ifjabb fia, kinek haláláért,⁶ nem minden alap nélkül, Gallust

¹ Jordanes 18, 101.

² Jordanes 18, 103. Aur. Victor 29, 2. Polemius Silvius Ialerc. Monum Germani. IX. 1, 521. l. Rappaport, Die Einfälle der Goten 40 l.

³ Ammianus Marcellinus XXXXI, 5, 17; Zosimus I. 24, 2.

⁴ Jordanes 18, 102; 103.

⁵ Sadée 32 l. 251 julius 27-re számítja az ütközetet.

⁶ Aur Victor, 29, 5: Jordanes 18, 103.

gyanusitá a közfelfogás. Decius e szomorú esemény ellenére, vitézi kitartással folytatá a harczot s Gallus ama hitegetésében bizva, hogy a túlsó szárnyat ő fogja nyugtalanítani s nincs közben természeti akadály, a góthok szembeeső szárnya ellen személyesen vezette a támadást. A bátorságosnak vélt területen teljes erővel vágató Decius azonban egy rejtett mocsárba zuhant lovasságával együtt, hol a lesből alárohanó gótoknak biztos czéltáblául szolgálván, egymásután lenyilazhaták tehetetlenül vergődő seregével együtt.

Abryttus¹ avagy Forum Sempronii² közelében történt ez a botrányos áruulás, mely az aldunai várak megmentésével halhatatlanná vált Deciust ily szomorú véghez juttatá.³ És Trebonianus Gallus, a jobb sorsra érdemes császár tetemének felkerestetésével sem törődve, legott trónja biztosításához látott. Ezzel azután ismét új korszak köszönt be Dacia végnapjaiban.

¹ Abryttus Hierocles 636. l. és Prosper Aquitanus a 251. évhez szóló passusa szerint Moesia városa. Procopius, *De aedif.* IV. 11. p. 308, 3 (Ἀβρυττος) Scythia minorban tudja. Dexippus a legjobb kútfőnk, ki után Syncellos 376a a jelzett helyrajzi utalást közlé. A krónikások mind Abryttushoz utalják a katastróphát. Roncall. p. 296. in praelorio Abrypto a 252 l. hibásan: in Barbarico id est in palude Summeir (= Halmyris, Salamoria). Tomaschek, Pauly-Wissowa I. p. 116 Scythia minor és Moesia határán Marcianopolistól É-ra helyezi. Jirecek: *Archaeol. Fragm. aus Bulgarien* II 195 Aboba castellum helyén Jenipazartól 7 km. Sumintól (Sumla) É-ra, hol a középkori Πλίσκαβη nevű (Leo Dvac. p. 138 Anna Corum) őrhely is állott, keresi. Zosimus, I. 23 a Tanaisnál keresi Abryttust, nyilván félreértve Desippust, ki azt írta, hogy a Tanaistól indultak el a góthok.

² Syncellos Dexippus után p. 376a ἐν Ἀβρυτῶν τῷ λεγομένῳ φόρῳ Θεμπερυνίῳ (Forum Sempronii). Nicephorus Chron. p. 748 (ed. Bonn.): ἐν τῷ φόρῳ. Jordanes 18, 103: ad Abrytto Moeriae civitatem II.

³ Minthogy Deciustól az alexandriai pénzverő-kamara LF jelzetű császári érmekeket hagyott ránk, áruulással kivitt levágatás 251 augusztus 29 előtt történhetett. Sallet: *Die Daten der alexandrinischen Kaisermünzen*. Berlin, 1870. 66 l. A Vita Valeriani 5, 4 időpontját Rappaport elfogadhatatlannak nyilvántja. *Die Einfälle* 37 l.

5. Dacia békésebb időszaka az apulumi pénzverőhivatal feloszlatásáig.

Decius halála óriás veszteség vala a római birodalomra s Dacia elszakadását most csakis azzal kerülhette el, hogy a gótok erejét az utolsó esztendőök viszontagságai teljesen kimerítvén, egy ideig ők is pihenésre és belső szervezkedésre szorultak. Így aztán C. Vibius Trebonianus Gallus császár hamar kiegyezhetett velük, a mit a békeadó felajánlása is lényegesen megkönnyített. Még a philippopolisi foglyok sorsával sem törődött a lelketlen császár s egyetlen érdeméül azt tudhatjuk legalább be, hogy a békeszerződés* Daciát a már elődeitől reducált szűkebb határok közt biztosítani tudta. A gótok visszabocsátván a birtokukba jutott területrészeket, a tartomány a pusztulás nyomainak eltüntetéséhez, s a megfogyatkozott munkáskezek pótlásához foghatott.

Trebonianus Gallus Rómába távozván, magának és Volusianus nevű fiának fényes diadalmenetet** rendeztetve úgy mutatkozott be, mintha mindenütt dicsőséget szerzett volna birodalmának s a római fegyvereknek.

Dacia szerencséjére a gótok harczy vállalkozása is jó időre megcsappant s azután sokkal jutalmazóbb célpontok felé irányult, hisz Daciában alig akadt már feldúlni való

* Zosimus I. 21. Jordanes 19, 106, Zouares XII, 21, Satha Syncopus 705. l. ismertetik a békekötést. Cohen V 269. l. n. 30. Volusianusnak Dacia jelzetű vereteit is erre a háborúra vonatkoztatja. Volusianus örökölte t. i. az Augustus czímet, a míg Decius kisebb fia Hostilianus az 251. őszén Aur. Victor 30, 2 szerint a gót csapatok nyomában szétterjedt pestis martaléka lett. Borghesi, Ouvres completes VIII. 338. l. Hostilianus halálát szintén 251-re igazolta. Ennek ugyan ellene mondanának Pick I. n. 157—59 Hostilianus érmei, melyek a viminaciumi pénzverő AN XIII. jegyzetével a 253 évet képviselvén, azt a hiedelmet táplálják, mintha Hostilianus akkor is élt volna. Az érmeek emez évjelzetét Rappaport. Die Einfälle der Gothen 42. l. 4. jegyzetében nyomási hibának nyilvánítja.

** Erre utalnak az Adventus Aug. és Adventus Augg. veretek. Eckhel, *Doctr. num.* VII, 355. l. ; Cohen 265. l. n. 8, 266. l. n. 1—3, valamint Eckhel VII, 356. l. és Cohen nr. 97. je.

terület, s a zsákmányolható bányaságot már megsemmisítették. A gótokra tehát szintén ráért a pihenés és erőgyűjtés. A Zosimusnál említésbe jövő déleuropai és kisázsiai gót kalandozások tehát félreértésen alapulnak s azokat, mint Rappaport kideríté,¹ Zosimus² a forrásául vett Dexippus felületes kivonatolásával a 263-ban tényleg bekövetkezett eseményekből zavarhatta ide.

Ugyanez a tévedés ismétlődött Zonaresse³ is, ki Petrus Patricius útján merítvén Dexippusból; a gótoknak soha meg nem történt itáliai betörésén felül Gallus idejében egy Macedóniát, Thessaliát, Görögországot, el Kis-Ázsiáig sujtó rablóhadjáratot emleget. Daciában legalább semmi jele a gót támadások megújulásának. Annál örvedetesebb tanubizonyosságát vesszük a tartomány pezsdülő életének, felfrissülésének. Déván alul például 253-ból a marosvölgyi út helyreállítási munkálatait documentálhatjuk.⁴ A Peutinger-tábla tibiscum-apulumi útja Dédácsnál, Piski állomás mellett a Maroson átkelve, Petrætől (Arany) a Maros jobb partján, szorosan az aranytermő hegységhez simulva haladt Germizara érintésével Apulumnak. Ebből a főútból ugyancsak Dédácsnál egy mellékút ágazott ki nyugat fele, mely Déva alsó szélén vonult Miciába, Marosnémeti Veczel közé.

Mint hogy Micia ép olyan őrbástyájául szolgált a déli oldalon az aranyhegyeknek,⁵ mint Germizara (Algyógy

¹ Rappaport: *Die Einfälle* 44–45. l.

² Zosimus I. c. 27, 28 és 31. Ezt a tévedést már Dahn, *Urgesch. der german. und romanischen Völker*. Berlin 1881. 206. l. helyre igazítja. Ennek ellenére a 3-ik jegyzetében az ephesusi Diana templomának általában 263-ból ismeretes elhamvasztását is Gallus korára helyezi. Hasonló nézetben volt Mommsen is, *Röm. Gesch.* V. 221. l. 1 jegyzetében.

³ Zonares XII. 21. ugyanilyen tévedésbe esett Leo Grammaticus 77. l. és Cædren, kik szintén Petrus Patricius közvetítésével merítették Dexippusból.

⁴ CIL III. n. 8061. Ephem. epigr. II. n. 952.

⁵ Téglás G.: *A rómaiak aranybányászatának örvidéke Daciában*. Földrajzi Közlemények 1890. VII. füzet 1—24. l. Még tüzetesebben: *Tanulmányok a rómaiak daciai aranybányászatáról. Értekezések a történettud. köréből* XV. 191. Aranyvidék örvidéket tárgyaló fejezet.

Csigmo) a délkeletin, Gallus kormányja a carpok 249 50-iki dülásai folyamán elrongált útvonulat sietett 353-ban jókarba helyezettetni. Az útmunkát igazoló mér földkö¹ Déva mellett maradt ránk. Caius Vivius Trebonianus Gallus és fia C. Vivius Apinius Gallus Veldonimianus Volusianus neveivel, Apulumtól XLV. milia passuumra (Ab A[p(ulo)m. p.] XLV) jeleznén, a tényleg 65 kilométert tevő távolságot.

Egész bizonyosra vehetjük, hogy Dacia többi részein is volt bőven helyrehozni való s főleg az aranybányák üzemképessé tétele nagy gondot okozhatott a római kormánynak.

Ezt az üdvös fejlődést hirtelen megakasztá L. Aemilius Aemilianus alsó-moesiai helytartó oktalansága. Ő t. i. hadserege iránti túlzott jóindulatból, a gótoknak kijáró váltságpénzekből katonái jutalmazására jókora summát leleütött. Ez a katonai rövidlátás aztán új bajok forrásává lett s végzetül Aemilianusnak is csúfos veszttét okozta. A gótok t. i. jogosan kezdék követelni a szerződés szerint kijáró évdíjat s a vonakodó helytartót fegyveresen megtámadták. Aemilianus most az egész váltságot katonáinak igérvén, azokat ily módon annyira fellelkesítette, hogy utóljára a népszerű helytartót császárrjokká kiálták ki.²

L. Aemilius Aemilianus a váratlan kitüntetestől maga is fejét veszttvén, a helyett, hogy a birodalom békéjére való tekintetből elhárította volna magától a veszedelmes ajánlatot, Gallus és fia ellen vonulván, azokkal kezdett hadakozni. A csatában a két császár elesett³ s helyüket L. Aemilius Aemilianus hamarosan elfoglalhatta.

De Aemilianus sem élvezhette sokáig árulással szer-

¹ CIL III. n. 8061. (Ephem. epigr. II. n. 952), Hirschfeld és Bendorf 1873. Déván a jelenlegi réaliskolával szomszédos Mülhofer sörgyárosnál találták volt a mér földmutatót. *Epigr. Nachlese. Sitzungsber. der Akademie Wien LXXVII.* 396 l. Torma Károly a kolozsvári muzeumban revideálta *Arch. epigr. Mitth.* IV. 136. l. n. 29: *Imp. C(aesare) Caio Vivio Trebiuinino (G)allo p. f. Aug. p.]p[et imp. C(aesare) C. Vivio Afinio Ga]ll[o Ve]ll[dominiano (Vo)lu(siano) Aug. p. p Ab A]p[ulo) m. p.] XLV.*

² Zosimus I. 28, Jordanes 19, 108; Zonares XII, 21.

³ Rappaport, *Die Einfülle* 97.

zett trónját. A Gallus által Germaniából segítségül hívott Valerianust t. i. Raetián átvonultokban a legiók császárukká kiálták ki. Ennek hírére aztán saját katonái agyonverték Aemilianust. A légio III. Augustának Valerianus kikiáltása alkalmával Raetiából toborzott vexillatio milliáriája 253 október 22. Numidia déli határán Gemellaeben már nem csupán Valerianusnak, hanem az általa társul fogadott Gallienus nevű fiának is hódolatát mutatván be, a trónváltás ily módon 253. szeptemberében mehetett végbe.

Valerianus mindenesetre oly időben foglalhatta el 253-ban trónját, hogy ugyanazon esztendő folyamán a L. Aemilianus elbizakodottságával támadásra ingerelt gótokat az Al-Dunánál Moesiából kiűzve, onnan még Byzantiumba is ellátogathatott. És mindezek betetőzéseül az esztendő lejárta előtt Rómában még diadalünnepélyét is megtarthatta. A diadalmeneten szerepeltetett gót foglyok kétségén kívül az Aldunánál juthattak hatalmába.

Aemilianus pénzvereteiből* megállapíthatólag tehát összevissza sem bitorolhatta 3—4 hónapnál tovább a trónt. Az általa 253 tavaszán nagy könnyelműséggel megkezdett háborúskodás** bár Daciára is káros visszahatással járhatott, mégis inkább a Hæmus tartományait sorvaszthatta. A mint u. is Aemilianus trónja megszilárdítása céljából Itáliába vonulva az illyricumi haderő javarészét is magával vitte, ezzel tárva maradt ismét az Al-Duna kapuja. Daciában a két legio nagyobb akadályt képviselt, mint a két Moesia lázongáshoz szokott, erősen féktelenkedő seregének csekély

* CIL. VIII. 2482. Kasbatban d'Ourtal és de Milli oásisok közt. A 0·87 m. laag. 0·47 m. széles oszlop betűi 0·0035 m. magasak. VIC. AVG | PRO SALVDD NN | VALERIANI ET GALL | IENI
augg. vexiLLAT · MILL | iaria leg. iii. aug. reSTITV | TAE ·
E:RAET · GEME | L · REGRESSI · DIE | XI · Kal · NOVE VOLVSI |
ANO II · T · ET · MAXI · MO | COS · VOTVM SOLVER · | PER ·
M · FL · VALENTE | 7 · LEG · SS · L · VOLVMIVS | CRESCES OP
· PRI | M · AVREL · LICINVS · OP · C · GEMINVS VICTOR
OP · ESCVLP · ET · S · DONATVS.

** Mionnet : *Description* VI. 443. l. n. 3199. és 3200. Alexandriában Aemilianus vereteinek LB sorozata ismeretes.

tartaléka. Ez alkalommal Alsó-Moesián át Thessalonicáig¹ terjedt a gótok rablókalandozása. Thessalonicát azonban a Decius gondosságából 250-ben megépült várfalak² szerencsésen megmentették. De a gótok az ostrom alatt messzi földre elkalandozhattak, mivel a Thermopylében is őrseget állítottak ellenük s Athenát nyakra-főre siettek megerősíteni. Még az Acropolist is megtölték egy mellékerőddel s szintén keresztbe falazták³ hamarosan az Isthmust.

Sőt egyes rablócsapatok Felső-Pannonia alvidékeit is megzaklathatták Legalább a Sisc. Aug.⁴ vereteket az irodalom ennek a háborúnak tulajdonítja.

S még ennél a határvillongásnál is komolyabb veszedelem fenyegette a birodalmat Galliában, a hová Gallienus vonult és keleten, hol Saporai, persa király támadása Valerianus személyes megjelenését igényelték. Dáciára azonban alig terjedhetett ki a mozgalom, mert hisz a dévai mértföldmutató⁵ tanúsága szerint a tartomány régibb sebeinek orvosolgtása épen 253-ban zavartalanul folyhatott. A gótok bizonyára készakarva mellőzték ez alkalommal Dáciát. A Decius és Philippus idejében átszenvedett pusztulások után ugyan mi keresni valója is akadt volna itt a préda éhes portyázóknak?

Dacia szerencséjére mostantól fogva egész más irányba terelődött a gótok kalandozása s jó hosszú időn át a Pontus-mellék foglalkoztatá azok kirohanásait.

¹ A gót háború kezdetét Sadée 38, 40. l. tárgyalja. L. O. Rhoden, Pauly-Wissowa *Real Encyclop.* I. 545. l. és Pick, *Die Münzen Dacien und Moesia* I. 3. l. 1. jegyz. Ezek 253 tavaszára számítják a gótokkal kitört egyenetlenkedést, mely azok támadására vezetett.

² Zosimus I. 29, 2; Synkellos 716; Zonares XII. 23.

³ Bernhardt: *Gesch. des römischen Reiches von Valerian. bis Diocletian.* Berlin. 1867. I. 25. l. Hertzberg, *Gesch. Griechenlands unter den Roemern.* III. Halle 1876 151, I. l. tévesen azt állítja: mintha Valens, a későbbi császár vezette volna Thessalonica védelmét. Az általa idézett Ammianus XXI. 16, 10 l. olvasható Thessalonicus jelző azonban a sokkal megbízhatóbb vaticani codexben *Thesanicus* alakban jelentkezőn, Thesalicus nevének rövidítéseül igazolódik. Lásd Rappaport, *Die Einfälle* 50. l. 2. jegyzet s Prosopographia III. 348.

⁴ Zos. I. 29. Syncellos 715; Zouares XII. 23.

⁵ Eckhel, *Doktr. num.* VIII. 410, Cohen Gallienus vereteivel n. 976.

⁶ CIL. III. 8061.

A mint t. i. a góthok a bosporanusi apró királyságok szomszédságába jutottak, ezek kikötőit és hajófelszereléseit igyekeztek hatalmukba keríteni. Ismeretes, hogy ezek a királyságok Nero császártól kezdve Róma hűbéreseiként tarthatták itt fenn magukat. Plautius Silvanus, Moesia nagytevékenységű helytartója¹ Kr. u. 57 táján Tyras elfoglalásával a Bosporust környező kiskirályok függetlenségének is véget vetvén, ennek tanujelül Nero császár képe² váltja fel azok pénzein a helyi királyokét,

Ez a viszony lassankint még szorosabbra fűződött s mindkét fél előnyére tovább fejlődhetek a parti királyságok. Róma kereskedelmi áruinak kitünő közvetítő állomásai valának a kikötők, s egyúttal onnan gabonát s a sarmát lapály egyéb áruit élvezhette. Így Gallienus koráig zavartalanul uralkodhatott ott a hűbéres Eupatorides-ház³, melynek támogatására nem csupán a hajóhad⁴ állott készen, hanem Alsó-Moesia helyőrsége⁵ is erős őrségeket szolgáltatott.

A második századból elég tekintélyes számú felirat örzi a légio I. Italica⁶ s a leg. XI. Claudia vexillatiói-

¹ CIL. XIV. 3608. Dessau, *Inscr. lat. selectae* 986. Tiburban talált emlékkő részletezi Plautius Silvanus előnyomulásának befolyását.

² Sallet, *Zeitschrift für Nummismatik* IV. 1877. 304. l.

³ Mommsen, *Röm. Gesch.* V. 286. Lásd Iatschew, *Inscriptiones antiquae orae septentrionales Ponti Euxini*. Petersburg, 1885. és 1890. II. XV.

⁴ Így a Classis Flavia Moesica egyik trierarchja: T. Aur. Secundus a CIL. III, 14.214. 34 a Chersonesus Tauricajában állomásozott Commodus alatt 185-ben. Lásd Rostowzew orosznyelvű publicatiója mellett Téglás G., *A római hadihajó szolgálata Pannónia és Moesia területén Diocletianusig, Mérnök és Építész Egylet Közlönye* 1910. évf. VIII. füz. Külön lenyomat 11-ik kettős hasáb.

⁵ CIL. III. 782; VIII. 619, Latschen *Setzungsber. der Akad. Berlin* 8195. 520. és 521. l. Marquaard, *Staatsverwaltung* I. 507. l.

⁶ A leg. I. Italica vexillatiót a II-ik századból Chersonesus emléktára többször igazolja. Így CIL. III 13.751 a, 14.214³⁴. A CIL. III 14.215⁴ a Krimben Jaltától alig pár kilométernyire Ajtornál Dovorberumban Rostowzew által talált felirattörödédek:

PER I · A [c(entusionem)]

LEG · I (i) T PRAE

VEX · MOES · IN

...per L. A. c(enturionem)] leg(ionis) I. (i)talicae praefectum vex(illationis) Moes(iae) inf(erioris).

nak¹ idevaló szolgálatát. A Coh(ors) I. Cilicium², mely a XLVIII-ik diploma szerint 134-ben Moesia inferior hadseregéhez tartozott, szintén képviselve vala Chersonesus őrségében. Az így kirendelt moesiai hadosztály parancsnokságát egy tribunus militum³ viselte.

A gótok előnyomulása nehéz harcokba keverte ezeket a királyokat, kiket előzőleg már a sarmatha skythák is sokképen zaklathattak.³ Az örökös háborúk zavarai lassanként az uralkodóház tagjait is belesodorták a visszavonás és egyenetlenkedés örvényébe.

Így a mikor IV. Rheskaporus ellen Pharzenes⁴ rokona pártot ütött, Gallienus sem a pártoskodást nem vala képes megszüntetni, sem kellő nyomatékkaal nem támogathatta a törvényes királyt. Sőt nagy hihetőséggel Alsó Moesia helyőrségeiből sem telhetett ekkor a további kirendeltségekre. A gótok tehát könnyű szerrel megdönthették az elhagyott királyságokat a chersonesusi köztarsasággal együtt s hatalmukba kerithették azok hajóraját, mely őket a Pontus-mellék gazdag városainak fosztogatására képesíté.

A 256. évben például a boranusokkal együtt egy góth kalózcsoapat Bithyniába hajózva, Pityus városa⁵ alatt köthetett ki. Miután a gótok maguk is beletanultak a hajó-

¹ CIL. III 14215³ Téglabélyeg Rostowzew orosznyelvű publicatiója után: LE · XI · CL = le(gio) XI. Cl(audia).

² CIL. III. p. 878. I. p. 1979.

³ CIL. VIII. 619. (Dessau, Insc. lat. sel. 2747.) Mactusból mindjárt a marcoman háboruk után; trib. milit. leg. 1. Italicae praepositus Ponticis apud Sycibia (sic.) et Tauricam. A CIL. III 14214⁴¹ Chersonesusból 185-ből: ... pro [sal(ute) imp.] | M. Au[r.] Ant. Commo di Aug. et | Fl. Sergiani Sosibi.) trib. mil. leg. I. Ital. iu(v)en | reverentissimi s(ub) c(uius) c(ura) e(gi) | et mea meorumq(ue) T.) *Aur. T. f. Cam. Secun(dus Rav(ena) Ir(ierachus) c(lassis) Fl(aviæ) M(oesiacaë) v. s. l. m. | Sequentes Maternoet Bradena cos. Vesp össze* CIL. III. 13750. a 36–37. és 44. sorait a Kr. u. 185/6-ból. Lásd Filow, Die Legionen Klio VI. 14. l. 5. jegyz. Téglás G., *A rómaiak hadihajóinak szolgálatata Pannonia és Moesia területén. Különleny. Magy. Mérnök és Építész. Egyl.* 1910. VIII. füzete 11. lap.

⁴ Sallet: *Zeitschr. für Numismatik*. IX. (1882) 154. l. így olvasva Lásd Mommsen, *Röm. Gesch.* V. 288. l. 1. jegyz.

⁵ Zosimus I. 32. l.

zás fogásaiba s foglyaik által a hajógyártást is munkába vehették, még nagyobb arányokat öltött ez a tengeri kalandozás, s az alább részletezendő kirohanásaikkal az Aegei-tengeren is túl Cyprus-, Rhodusig minden valamire való várost végig sarczolhattak. Ilyen módon az amúgy is kiszarolt Dacia háttérbe szorúlván, Aurelianus visszahívó parancsaig nagyobb zaklatásnak nem igen vala többé kitéve.

Ezeknek a körülményeknek figyelembe vétele nélkül természetesen úgy tűnik fel Dacia sorsa, mintha Valerianus és Galienus uralkodása kezdetével a gót támadások azért maradtak volna ki, mivel akkoriban már a tartomány gótok hatalmában állott.

Hiteles adatok tanuskodnak azonban arról, hogy Dacia 255. túl is még mindig római tartományként próbálta szenvédeseit kitűrni.

Itt van mindjárt a Potaissában feküdt legio V Macedonia nevezetes emlékköve Deus Azizus bonus puer conservator templomának felavatásáról. Az istenség megkezdett temploma, hihetőleg a közbejött zavarok miatt, egy ideig félbemaradván, 253—60. közt kétszeres örömmel s a legio praefectus jelenlétében ünnepelték meg annak megnyitását.

A castrum belsejében Valerianus és Galienus mint uralkodó társceszárok, valamint P. Cornelius Licinius Valerianus, a Gallienus idősebb fiának, az akkori Cæsarnak és Cornelia Salonina császárnénak, Gallienus nejének jóvoltáért Deus Azizus bonus puer conservatornak s a legio V Mac III. pia fidelis Geniusának szentelt templomot a légio Donatus nevű praefectusa* személyesen avatá fel.

* CIL. III. 875. most Nagyszebenben levő oltár 1774-ben került elé a tordai Leányvárból, vagyis a leg. V Mac castrumából. Filtsch Dániel akkori ág. ev. lelkész gondosságából a nagybecsű emlék a szebeni ág. ev. főgymnasiumhoz jutott. *Deo Azizo bono p[ue]ro conserva]tori pro salutem d[omi]norum [n[ost]rorum) Valeriani et Gal]liceni Aug[ust]orum) et Valeria[n]i nobiliss[im]i Cæs[ar]is] et Corneliae Saloninae Aug[ust]ae) et Genio) leg[ion]is V Mac[edonicae] III. piae fidelis... Donatus praef[ect]us) legionis) ei[us]dem ... templum inceptum perfecit.*

Még nyomatékosabb, mondhatnók döntő bizonyíték eme téves hiedelmekkel szemben Sarmizegethusa hódolati emléke¹ *P. Licinius Cornelius Valerianusnak*, Gallienus idősebb fiának, kit Postumus helytartó 258-ban Cölnben kiostromolván, megöletett. A *col(onia) Ulp(ia) Trai(ana) Aug(usta) Dacia Sarmizegethusa) metrop(olis)* hogyan üdvözölheti vala tartományi metropolisként az ifjú társ-császárt, ha Dacia nem terjed vala ki akkor a Maros mellékével a két legio északi örvidékére?²

Hogy a légiók fedezete nélkül egy óráig sem tarthatja vala magát a vagyonos lakosságával a gótok prédavágyának czélpontjául kínálkozó főváros, épen jelen tanulmányom folyamán előttem is mindjobban beigazolható ténynyé kezd kidomborulni Dacia keleti peremének ezidőbeli elszakadása. Észleleteim szerint az Oltnak amúgy is a Pontus mellékével üzött kereskedelem érdekeit szolgáló felső szakaszt az ojtózi szoroson keresztül vezető keleti úttal, Tyras és Olbiopolis 235-iki elbukása³ után feladva, Gordianus alatt a római őrségek Háromszék és Brassó megyék mai területéről visszavonultak. De az Olt derekára a két Küküllő és Maros és két Szamos vidékére annál fokozottabb gondot fordíthatott azontúl a római kormány és Sarmizegethusa lakossága még mindig bizakodni tudott Dacia jövőjében.

¹ CIL. III. n. 7971. Mommsen Veranchitsnak Mezerziusnál 159. sz. alatt megőrzött másolatából Ephemercs epigr. II. n. 190. Várhelyről. P · LICINIO · CORNE | LIO VALERIANO | NOBILISSIMO · CAES · | FILIO | IMP · CAES · P · LICINI | EGNATI · GALLIEN | PII · FEL · INVICTI · AVG · | COL · VLP · TRAI · AVG · | DA · CICA · SARMIZ | METROP · PVBLICE.

² Mint említve is vala, ezen városok éremveretei Severus Alexanderrel záródván, elfoglaltatásuk is a 235-iki időpontra utalódik. L. Mommsen CIL. III 147. l. Koehne, *Musée*, Kotschobey I. 87. l. Rapport, *Die Einfälle* 27. l. 1. jegyz. Olbiopolis lakói 196—198 között Septimus Severus és Caracalla tiszteletére avatták fel a városi fürdőt. Latyschew: *Inscriptiones antiquæ oæ septemtrionalis Ponti Euxini*. Petersburg, 1885. és 1890. I. n. 97.

³ Az utolsó veretek: Av. IMP GALLIENVS P. A császár babékoszoros feje. Revers: PROVINCIA DACIA AN · XI Stolába öltözött nő kezeibe egy egy V és XIII-al jelzett vexillum, a két daciai legio jelképe. Lábainál sphinx és oroszlán.

Csakhogy az apulumi pénzverőnek 256/7-el igazolható bezáródását* a közfelfogás általában a góthok elhatalmasodására és Dacia felső vidékeinek elveszésére nézve döntő bizonyítéknak tekintik. Minthogy azonban Krassószöremegye délkeleti sarkán még későbbi keletű feliratok és római bélyegek is mutatkoznak, ezekre vonatkozólag Goos K. és követői azt a térvizonyokkal homlokegyenest ellenkező magyarázatot koczkáztatták meg: mintha Dacia két legiója a Duna átlépése előtt egy ideig ott található voltna menedéket.

Mielőtt tehát a gótok rablóhadjáratait tovább követnők, fordítsuk figyelmünket Dacia eme legutolsó felirati leleteinek helytörténeti vonatkozásaira s világosítsuk meg a szóban forgó bélyegek oda jutásának körülményeit és rendeltetését.

6. A daciai két legio állítólagos mehádiai állomásozásának kérdése. Az alapul vett feliratok valódi jelentősége. Az apulumi pénzverő-kamara bezáródásának kényszerítő okai.

Goos Károly a már említett chronologiai megállapításának gyengéjét valamennyire maga is érezhette, mert habár Dacia megdőlésének időpontját az apulumi pénzverő bezárultához fűzi, a később jelentkező pár feliratból arra a még tarthatatlanabb pótnyilatkozatra ragadtatja magát, hogy a tartományi két legio még sem távozott rögtönösen s egy ideig a Bánátban vontta meg magát.** Ott, t. i. a legio

* Goos K., Studien zur Geogr. und Gesch. 72—73. l. Mommsen CIL. III. 161. Jung Die Anfänge der Romanen, Wien. 1876. 26. l. U. ö Die romanischen Landschaften des römischer Reiches. Innsbruck 188. 402. l. Kuzsinsky Bálint: Pannonia és Dacia czikke. Szilágyi S. Magyar Nemzet Története. I. kd. LVII—CCXL. l. U. ö. Dacia cz. Pecz. Ókori Lexikon. I. köt. 517 518. l.

** Goos K.: Studien, 73. l. Dafür, dass die Provinz nicht so gleich glänzlich aufgelassen wurde, scheint der Umstand zu sprechen, dass sich aus Ziegelstempeln der Nachweis herstellen lässt, es müssten beide Legionen Daciens die XIII, und V. Macedonien eine Zeit lang nahe bei einander im Banat gelegen haben, wo sie sonst nicht be-

XIII. gemina és a leg. V. Mac. bélyegeivel jelzett téglákat említ az irodalom, holott a lelőhelyül megnevezett Mehádián máskülönben ezek egyikének szolgálatát sem igazolhatjuk. Ha Goos Károly a két legio utolsó menedékéül feltételezett Mehádia, illetőleg az írásos emlékek voltaképi lelőhelyéül szolgáló Herkulesfürdőről közvetlen tudomást szerezhethet vala, bizonyára nem kockáztatja meg eme tetszetős, de mindjárt a topographiai viszonyok korlátoltságával önkénytelenségűleg megczafolódó véleményét.

A Mehádia neve alatt ismert feliratok és bélyegek, alig pár kivétellel, az onnan még tíz kilométer távolságra következő s közigazgatásilag, a régi időkben a Pecsényászkához számított Herkulesfürdőben kerültek napfényre. Mint-hogy azonban Herkulesfürdő a Bela Reka fővonalától oldalt maradó Cserna szűk völgyében rejtőzik s a régibb idők postáját is Mehádiáról kapta, a feliratok megörökítői nem igen bírtak a helyi különbségről tudomással. Ez a téves névhasználat így akadálytalanul tovább öröklődött a tudósok közt s Goos Károly tetszetős feltevése egy nehezen kiirtható tévedés szülőforrásává válhatott.

Helyreigazító feladatunk kiindulását azért a két helység római időbeli viszonyainak megállapítása képezvén, először azt kell eldöntenünk: volt-e Mehádiának része a római életben s ha volt: Dacia két legióját, avagy azoknak bár egyikét, ha erre tényleg alkalom nyílik vala, befogadhatta volna-e falai közé?

Mehádia az Árpádok *Mihald* királyi várának nevéből alakult fontos hadászati pont, hol a *Bela Reka* a Szemenik délkeleti völgyeiből és a Cserna mellékhegyeiből lefutó vizeket magához ölelvén, a helység alszegén kapuszerűvé szűkülő völgyön halad délre. Öt kilométerrel lentebb, Herkulesfürdő állomásnál, a keletről kirohanó Csernát is felvéve, az egye-

zeugt sind. Csaknem szóról-szóra ugyanezt ismétlik Jung: *Die roman. Landschaften*, 403. l. 1. jegyz. és Rappaport: *Die Einfülle* 52. l.

Goost követi Jung: *Die Anfänge der Romanen*. Wien, 1876, 26. l. *Die romanischen Landschaften*. Innsbruck, 402. l. Kuzsinszky: *Ókori Lexikon*, Dacia, 618. l.

sülten már Cserna nevet viselő víz Orsovánál éri el a Dunát. Ezt a szűk völgyet jóformán a mai országúttal azonos nyomon követte a római út is Diernáról (Orsova) Tibiscumba (Karánsebes alatt Temes-Bistratorok). Ennek az útnak valóságos kulcsát képezé minden időben Mehádia, hova épen azért a Peutinger táblán Tiernától 11 római mérföldre (milia passum) *Ad Mediam* castellumát jelezi.

Csakhogy *Ad Mediam* fekvéséről mind e mai napig zarvarban van az irodalom s Bolesny Antal, a vidék lelkes kutatója, a törökök kiűzetésével 1717-ben a Czigánynegyednél megépített *Sánczvárat* (Schantzgraben)¹ teveszti a római *Ad Mediam* romjaival² össze. Így aztán a helységen kívül még három kilométer Plugova felé következő «Magyar templom» nevű *Ad Mediam*-ot, a jóval távolabbra s a Peutinger táblán is XIII m(ilia) p(assummal) jelzett *Prætoriumnak*³ nézte.

De már a *Tabula* távolsági adataiból kiderül Bolesny Antal meghatározásának elhibázottsága. Erről még teljesebb bizonyosságot szerezhetünk a Sánczvár megvizsgálása útján, miután abban római anyag nem mutatkozik s a Bela Reára tekintő oldal ágyúrései és csillagformája első tekintetre elárulják az újabb idők hadviseléséhez alkalmazkodó erődöt.

A Sánczvár pályafutása alig két évtizedre terjedt csupán s az 1736-ban nagy oktanul megkezdett és szégyenletes vereségekkel végződött török háborúval be is zárult hivatása. Ugyanis az 1739 szeptember 18-án megerősített

¹ Pesty Frigyes: *A szörényi bánság és Szörény vármegye története*, II. köt., 1878, 338. l.

² Bolesny Antal: *Ad Mediam, Mihald vagy Mehádia története. Tört. Régész. Értesítő*, Temesvár, X. évf., II. füz., 64. l. Az Obersin patak torkolatánál, a Bela Reka magasan fekvő *Ad Mediam* castrumának alapfalai találhatóak. Ez a többi castrumoktól alakjára nézve annyiban tér el, a mennyiben a Bela Reka felé tekintő oldalának közepe a patak felé szegellik.

³ Bolesny Antal: *Prætorium helyfekvése. Tört. Régész. Értesítő*, VIII. I. füz., 1. l., egy térképpel. Mommsen szintén ideirányítja CIL. III. 248 l. ezen informatiók alapján *Prætoriumot*. Extra Mehádiam *Tibiscum* versus castrum Romana rudera nuper reperta fortasse fecerunt eo loco qui in *Tabula* dicitur *Prætorium*. Az alább bemutatandó oltárt is tévesen Plugováról vezettek be híradói után a CIL. III. 1577 alá.

belgrádi béke V. pontja értelmében az osztrák kormány annak lerombolását is kikötötte volt.¹

A Magyarok templomához közelítve, már a Bolvasnicapatak országúti hidjától kezdve, mindenütt jellegzetes római téglá és cserép fogad. Ezek között 1909 őszén annak a cohorsnak bélyegeit is sikerült megtalálnunk, melynek nevét² már az ugyanitt kiásott, de tévesen az északabbra eső Plugovához sorolt oltár, valamint Herkulesfürdő egyik bélyege, vetették be az irodalomba.

A COH III DEL jelzetű téglabélyegekkal ugyanazt az ezeres cohors parancsnokságot igazolhatjuk Ad Mediamban, mely cohors III Delmatarum Valeriana *Galiena milluria equitata c(ives) r(omani) p(iae) f(ideles)* czímmel ugyanitt 257 - 260-ból Gallienus császár iránti hódolatát³ megörökítette; de az Al-Duna felső szakaszán Ő Moldovánnal⁴ is őrseget tartott.

Ez az oltárkö tehát a Goos Károly után akkora előszeretettel továbbterjesztett elméletet már egymagára is megdöntheti. Ha a legio XIII. gemina és leg. V. Macedonica Gallienus éveiben tényleg kiszorultak volna táborhelyeikből s egy időre a Duna balpartján még várakozó állásba kerülnek: akkor, miután Herkulesfürdő térvizonyai még kisebb hadosztályokra is merőben alkalmatlanok, első sorban Ad Mediam, vagyis a Magyarok templomában bemutatott *castellum* jöhetett volna az elhelyezkedéseknél figyelembe. Ennek térfogata ugyan szintén elégtelen egy legio számára; de videke legalább a sátorozást teheti vala lehetővé, a mire

¹ Pesty F.: *A szőrényi bánóság és Szőrény vármegye története*, II. köt., 338. l.

² A coh. III. Delm. néhány még nyilvánosságra nem hozott bélyegét gyűjthetők 1909 novemberében Lipcsey László Herkulesfürdő akkori erdőgondnokával.

³ CIL. III. 8010 (= 1577 cfr. 1017 l.) 1837-ben ásták ki, most Temesvár muzeumában. Torma: *Arch. epigr. Mitth.*, VI., 124. l., n 76 revideálta. Felső széle kicsorbult. IMP · CAES · P · LICI | GALLIENO P · F · AVG — PONT · MAX · TR · PO | CONS · III · PRO CONS | COH · III · DELMARM · VALERIAN · GALIE | NAE ∞ EQQ · R · P · F · | DEVOTA NVMINI · MAIESTATIQUE EOR

⁴ CIL. III. 8074 15. h. Böhm L.: *Längs der Donau Arch. epigr. Mitth.*, IV. n. 178. *Tórt. Értesítő*, VI., 161. l.

Herkulesfürdőben szintén nem kínálkozott lehetőség. Úgy, de akkor hova telepedett innen a cohors III Delmatarum, mely pedig, ebből az oltarából láthatólag, Gallienus trónraléptét változatlanul ősi otthonában érhetette meg?

Goos Károly, a kinek Dacia multja sok értékes adatot köszönhet, mindezt magától is belátja bizonyosan, ha jó sorsa idáig vezeti s a Herkulesfürdőtől a Bachna és Csernetz forrásáig emelkedő határhegység felületi alakulásáról ő is áttekintést nyerhet. Legkevésbé sem csodálhatjuk tehát, hogy korának szegényes topographiai tájékozottságával a Herkulesfürdőből szintén Mehádia neve alatt forgalomba jött és ilyen merész következtetésekre felettébb alkalmas felirati adalékok még őt is tévútra vezethették.

A mikor 1734-ben a török kiszorítása után Orsovánál és Mehádiánál befejezett erődítési munkálatok közben, legkivált pedig báró Engelshofen tábornok jelentései alapján a temesvári hadparancsnokság Herkulesfürdő hévforrásairól tudomást véve, annak újjáépítését elrendelte, római feliratokhoz értő szakember nem igen akadhatott az építéssel megbízott tiszték közt. Így aztán Caryophilus olasz tudós, kit gróf Hamilton András hadtestparancsnok a meglepő számban előkerült római leletek tudományos vizsgálatával megbízott, több, a kritika élesebb eszközei alatt szétmálló s merőben képzeleti terméknek bizonyuló leletet volt kénytelen könyvébe felvenni.

Ilyen mesterséges férczelménynek bizonyulnak mindjárt a VEXILLATIO DACIARVM és DACIARVM VEXILLATIO-val megörökített állítólagos bélyegnyomatok is.*

* Caryophilus: *De Thermis Herculaniis nuper in Dacia detectis*. Editio II post Vindobonem sem An. DCCCXXXVII secundis curis aucta et emendata. Mantuæ An. MDCCXXXIX, 59. l. Auxiliares etiam copias in Dacia stativa habuisse compertum est et Inscriptio in alio laterculo, qui Thermarum pavementum exornant, in quo sic habetur: VEXILLATIO 'DACIARVM. A 92. lapon ismét: Sic etiam et laterculis quibus structum Thermarum pavementum inscriptum legitur: DACIARVM VEXILLATIO. Ezeket Mommsen, bár Tu Cave! értelméből következőleg hiteleseknek nem tartotta, mégis felvette a CIL. III, 1633. száma alá.

Caryophilus tudvalevőleg szintén nem saját szemléletéből nyerte adatait s a gr. Hamilton András temesvári hadtestparancsnok útján nyert másolatokból dolgozván, legkevesbbé sem csodálkozhatunk azon, ha a feliratok körül kevésbé járatos katonatisztek valamelyike LEG · G · V · M bélyegről is értesíthette őt. A leg. V. Macedonicára magyarázható bélyeget Caryophilus,¹ Hadrianus életírójára² támaszkodólag legio gemina victrix Minerviára értelmezé. Hadrianus tényleg a legio I. Minervia parancsnokaként³ részt vett a második dák hadjáratban s ez a legio Trajanus mindkét dák háborúját végigharcolta.

A szóbanforgó bélyeg tehát voltaképen a leg. V. M (acedonicat) képviselhetné, ha hitelességét szabályellenes betűsora meg nem döntené. Ily módon sem a Caryophilusnak egyébként nem is létezett legio gemina V. Minerviaja, sem a daciai leg. V. Mac. nem nyerhet ezzel jogerős beigazolást.

De a leg. V. Mac. herculesfürdői állomásozásának nyomatékossabb bizonyosságleveléül fogad itt Calpurnius Julianus oltárköve.⁴ Ennél az oltárnál azonban az zavarja a döntést, hogy Calpurnius Julianus a két Mœsia egyikének helytartójaként örökíti meg magát. A tartományi jelző ki-

¹ Caryophilus. *De Thermis Herculanis* II. kiadása, 58. l.: Præter legionem decimam tertiam geminam et quintam, de quibus sermonem habuimus occurit pariter LEG · G · V · M legio gemina victrix Minervia in laterculis Thermarum inscripta.

² Spartanus, *Vita Hadriani* 3.

³ Cichorius: *Die Reliefs der Trajanssäule*. Berlin, II. Textband, 1896., 228. l., 368. l.; III. Textband 171. l., 253. l. A legio I. Min. daciai mozgósítását a CIL. II. 2424. és III. 350 feliratok is igazolják. Filow, *Die Legionen* 56 l. 2. jegyz. V. ö. Schilling: *De legionibus Romanorum I. Minervia et XXX Ulpia*, Diss. Lip. *Leipziger Studien*, XV., 1894. 47. l.

⁴ CIL. III. 1566 *Herculi genio loci Fontibus calidis Calpurnius Julianus v(ir) c(larissimus) leg(at)us leg(ionis) V. Mac(edonicæ) leg(at)us Aug(usti) pr(o) pr(ætore) prov(inciæ) Mœsiæ [su]p[er]rior[is]*. Hirschfeld: *Epigraphische Nachlese zum Corpus J. Latin. III. Sitzungsber. der Akademie*, Wien, LXXVII., 365. l. 2. jegyzetében a kikopott jelzöböl ennyit jelöl: IIIIIS s ezt [in]f[er]ior[is]ra értelmezi. Magunk sem tudunk biztosabb szemléletet nyerni ezekről az elmosódott betűroncsokról, jóllehet nagyítóval és fényképezéssel is megisméltük Kolozsváry László osztálytanácsos fürdőigazgató támogatásával a kövizsgálatot.

csorbulván, Mœsia inferior ép oly joggal számításba vehető a betűkből, mint Mœsia superior. Domaszewski azonban a szomszédság figyelembevételével Mœsia superior mellett foglal már azért is állást, mivel a marcoman háborúk idején ez a tartomány hadászati érdekből Daciával együtt tényleg M. Claudius Fronto alatt 169/70-ben közös parancsnokságot képezett.¹

De Domaszewski² Calpurnius Julianus szóbanforgó oltárát Herkulesfürdőnek Felső Mœsiához való tartozóságának is bizonyítékául minősítvén, ily módon ez az oltár Dacia két legiójának visszavonulási kérdésénél figyelembe vételt nem igényelhet. Az oltárkö különben is csak annyiban vonatkozik a *leg. V. Macedonicára*, hogy *Calpurnius Julianus* helytartósága előtt legio parancsnoka vala: Legatus leg. V. Mac. Csakhogy semmi további utalás arra: vajon még Troesmisben parancsnokoskodott-e a legio felett, avagy akkor, midőn az már Daciába helyeztetett? A mikor pedig thermáink fürdővendégeként a két Mœsia egyikéből ide látogatott, akkor már helytartói rangjával a legio V. Macedonica képviselőjére semminemű jogosultsággal többé nem birt.

Ime tehát a Mehádiáról hirdetett leg. V. Mac. bélyegeket a gondosabb kritika pusztá feltevésekké zsugorítja. Miután az ú. n. Bánát, vagyis a Maros—Dunaköz egyéb vidékein sem találjuk a Goostól föltételezett visszavonulási állomásozásnak hitelesítőjét, áttérhetünk Dacia másik legiójához: a legio XIII geminának Mehádiára jelzett és szintén a legio utolsó állomásjelzőjéül emlegetett bélyegeire.³

¹ CILVI. Dessau n. 1097. A római siremléken: *leg. Aug. pr. pr. Moesiae superioris et Daciarum trium*. V. ö. Téglás G. Julius Berennicianus hadtestének szerepe Dacia védelmében. *Had tört. közlemények*. 1912. I. füzet.

² Alfr. von Domaszewski: *Studien zur Geschichte der Donau-provinzen*. I. *Die Grenzen von Moesia superior und der illyrische Grenz Zoll*. *Arch. epigr. Mitth.*, XIII., 1890., 144. I. és 81. jegyz.

³ CIL. II. 1633₂₄ Goos Károly szerint a *Leipziger Illustrierte Zeitung* 1869. évf. valamelyik számában az arad-gyulafehérvári vasút építése közben talált EFG V MAC bélyegről írt valaki. Ennek a hírnek mibenlétét nem valánk képesek megállapítani. Minthogy a szóbanforgó vasút Micia castellumát Déván alul kettészeli s épen ott a COH II FL COM (magenorum) bélyegei elég gyakoriak, nem lehetetlen, hogy valamelyik építőmérnök ilyen bélyeget nézett legióbélyegnek. Ugyanott a LEG XIII G bélyegei is mutatkoznak.

Mehádiáról tényleg LEG XIII G és LEG XIII GHR bélyegváltozatokat tartalmaz a CIL. III. kötete.¹ A bélyegeket Ackner-Müller daciai felirat gyűjteménye² hozta forgalomba; de az eredeti bélyegek mai holléte ismeretlen lévén, ezek felülvizsgálatát e miatt nem is hajthattuk végre. Ha ezek a bélyegek Herkulesfürdőben kerültek is napfényre, a legio XIII. gem. szóbanforgó visszavonulási állomását oda még sem documentálhatják. Herkulesfürdő ugyanis a Cserna keskeny partszegélyén épülvén, még 1900-ban is csak 46 házat s 424 állandó lakóst számlálhatott. A ki a két part égbenyúló szirtfalait ismeri, az előtt felesleges is erősíteni, hogy egy korlátolt számú, legfentebb egy immunis vagy decurio alá tartozó 10—20 főnyi szakasznál többre való hely itt nem kínálkozhatott. A legio XIII. gem. tehát egymagára sem férhetett volna itt el s még kevésbé nyerhetett a leg. V. Mac. társaságában beszállásolást.

Herkulesfürdő ugyanis fontos őrállomása vala annak a hegyi átjárónak, melyet Ad Mediamtól Drobotæbe, a Suha Padina, a Suseu és Damogled nyereghorpadásain keresztül, helyi vizsgálódásainkból megállapíthatólag, gyalog és lóháton, sűrűn használhattak a rómaiak.³ De békés időkben azért a személy- és vagyonsbiztonság céljait szolgáló kisebb őrségen kívül nagyobb fegyveres erő nem állomásozhatott thermáinknál, miután azokat akkor is, mint napjainkban, csak a szenvedők, a gyógyulást esengő betegek keresték fel. Ezek biztonságát pedig az Ad Mediamban állomásozó auxiliaris csapat szolgálta, miként azt az innen kikerült GOH · III DEL *coh(ors) III Del(matarum)*⁴ kétségtelenné is teszi.

¹ CIL. III. Supplementum 8064. ₁ = 1629, p. 1018.

² Ackner-Müller: *Die römischen Inschriften Daciens*, Wien, 1865 n. 41. ₂ ₃. LEG XIII GHR egészen példanélküli. Ha a bélyeg valóban előfordult, téves másolatból eredhet ez a sajátos GHR jelző, mely a szabályszerű GEM változatánál egyéb semmiesetre sem lehet.

³ Téglás Gábor: *Herkulesfürdő Dacia védrendszereiben. Tört. és régész. Értesítő*. Temesvár, 1912. YXVIII. évf. I—IV. füz. Különlenyomat 1—19 l. fejtem meg részletesebben a mai Mehádiából (Ad Mediam) Turnu Severinbe (Drobotæ) Herkulesfürdőn át kimutatható római-időbeli útkapcsolat katonai jelentőségét.

⁴ CIL. III. 8074 ₁₅ = 1632 ₂₄ a brassói ág. ev. főgymnasiumban őrzött s 1711-iki építkezéseknél meg más két legio-bélyeget mutató téglával felmerült bélyeges téгла.

Ha tehát a leg. XIII Gem. itt bélyeget hagyhatott hátra, az semmiesetre sem képviselheti a legio törzsét avagy épen egészét, csakis egy kisebb vexillatióját és az sem juthatott a végső időben ide, a mikor a felozlatott Dacia fürdőhasználat, önkényt érhetőleg, itt már lehetetlenné vált.

Minden valószínűség szerint mindjárt a legelején nyeretett hévvizeinknél munkakört a leg. XIII gem. eme kirendeltsége, miután Dacia berendezőit legalább Ampulumtól délre a legio XIII gemina és legio prima adiutrixban¹ sikerült kideritenünk. Ezt is a dr. Cserni Béla Apulum alapjából felszínre hozott eme téglabélyege: LEG XIII GET ADI (= Leg(io) XIII g(emina) et ad(iutrix) prima)² bélyegen felül a legutóbb a Sarmisegethusa (Várhely), Petris (Dedács-Arany Piski mellett) közti Ad Aquasból (Kis-Kalán) általunk bemutatott azonos szövegű³ téglabélyeg az egész Maros vidékére kiterjedőleg igazolja.

A leg. XIII gemina mindkét dák háborúnak⁴ tényezője vala s habár a hévvizi castellum alapköveinek⁵ félre-

¹ Téglás Gábor: *Zur Frage nach der ersten Besatzung Daciens.* *Hermes* XLIV. Bd. 1909., 618—620. l.

² Ezen bélyeggel az is nyilvánvaló, hogy a bucaresti N. Muzeumban őrzött és Dacia valamelyik pontjáról, legvalószínűbben épen Apulumból eredő bélyeg sem térhet el s a CIL. III. 8062. 1628. LEG XIII G ET ADI helyett a fennebbi szöveget mutathatja.

³ Téglás Gábor, *Újabb adalék a legio XII gemina et adiutrix prima daciai működésének történetéhez. Századok*, XLVII. 1913. 2. füzet, 152—155. l. Druhora Gábor pusztakaláni áll. iskolai igazgató gondosságából a táborhely romjaiból bár töredékesen kikerült G XIII G ET ADI bélyeg [te]g XIII g(emina) et ad(iutrix) p(rima) közös alapítását jelzi e helyen.

⁴ A legio részvételét határozottan nem igazolhatjuk. Gyaníthatólag a dák harcokban érdemesültek ki a CIL. III. 8438. (Dessau 2597) Naronabol, CIL. II. 4461 (Dessau 2661) és CIL. III. 13648. (Dessau 2663.) Az első dák háború békepontjai értelmében Decebal király várába s többi erősségeibe bevonult legio is a leg. XIII g. lehet. Cichorius, *Die Reliefs des Traiansäule* II. 308. l. ugyanis a leg. I. Miner. vietrix állítja. Lásd Filow, *Die Legionen* 72. l.

⁵ CIL. III. 953. töredékes bő alapján a legio első állomását Mommsen Hévizre szánta. Filow: *Die Legionen* 62. l. ezt helyesen megdönti.

értésével Hadrianusra számítja még Mommsen* is annak Dáciába letelepedését, ime Trajanus éveiben másodmagával szervezé az új tartományt egész 114-ig, a mikor Trajan a Parthia ellen megindított háború csapatcseréivel a közép Dunát tartván veszélyeztetettebbnek, a leg. I. adiutrixot Dáciából Brigetioba (Ó-Szöny) rendelés tartományunk a XIII-ik ikerlegióra maradt. A legio XIII. gem. leghihetőbben a Kr. u. 107-el megindult tartományi berendezés alkalmával építette azt az őrtornyot, mely a hévizeink biztonsága érdekében Ad Mediamból kirendelt szakasz vagy vexillatio tanyájául szolgált azután.

Ámde a Marc. Aur. Veteranus nevű praefectustól épen Gallienus császár idejéből egy olyan oltárkö maradt ránk, a mely a felületesen ítélkezők előtt legalább a Leg. XIII geminának Mehadiára feltételezett visszavonulási állomását ismét hihetővé teheti. Csakhogy a bécsi csász. udvari könyvtár lépcsőházában szemlélhető oltár tartalmának megismerése a magát *leg. XIII gemina* *galleniniana*nak czimező legio apulumi állomását igazolja a vizsgálódó előtt. Marc. Aur. Veteranus praefectus) t. i. nem szolgálati ügyekben szerencsétlente Herculesfürdőt, hanem a thermák gyógyító erejét vette ő is igénybe. Fürdőzésének kedvező befejeztével fogadalmának megfelelőleg *Diis magnis et bonis Aesculapio et Hygiae*** áldozást mutatván be ő is, újból Apulumba, mint

* CIL. III. p. 182. és p. 160. Ép úgy Jung: *Roman Landsch.* 390. l. és *Fasten der Prov. Dacia* 130. l.

** CIL. III. 1560. Caryophilus, *De Thermis. Herc.* 38. l. Inan Muratoris: *Novus thesaurus veterum inscriptionum* 776, 2. Donat 1514., Griselini, Versuch. einer Gesch. des temes. Banats I. 270. Orells, *Inscription latinar. selectar. amplissima collecte* 1581., Fröhlich másolatában Eckel gyűjteményében 5, 23. Ackner Müller, *Die römisch. Inschriften Daciens* in 20. Jelenleg a bécsi csász. könyvtár lépcsőházában:

DIIS MAGNIS
E BONIS AESCV
LAPIO. ET HYGIAE
MARC. AVR. VETE
RANVS PRAEF. LEG
XIII G. GALLENGIAN
V. L. M P

praefectusi állomására kellett M. Aur. Veteranusnak visszatérnie.

Akármilyen zivataros idők dühöngtek is Gallienus idejében Dacia körül, Herculesfürdő gyógyhasználatának lehetősége a tartomány fennállását s azzal együtt a leg. XIII gemina gallieniana apulumi állomásozását minden kétségen felüli bizonyossággal hitelesíti.

Avagy ráér vala-e a leg. XIII g. gallieniana praefectura a fürdő használatára, ha Dacia felső felében Gallienus alatt ellenséges tömegek lesik tényleg a római őrségeket? S vajon az erdős hegyek vadonjai közt a hunyadmegyei határhavasok felől minden katonai akadály nélkül 2—3 alatt meglephető fürdőtelep Dacia illetén végleges elveszése idején nem esik vala-e szintén a prédálók martalékául?

Mindennek azonban éppen az ellenkezőjét magyarázhatjuk ki oltárunkból. A Philippus és Decius alatt átviharzott gót hadjáratok kétségen kívül helyrehozhatatlan nyomokat hagyhattak főleg Dacia peripheriáin; de az Apulumban összpontosított hadi utak vonalán Gallienus idejében a forgalom mégis teljes nyugalommal lebonyolódhatott. Hisz Marc. Aur. Veteranus praefectus is csak így juthatott a távoli fürdő használatához. Mert a hévizektől 13 km következő Ad Mediamtól Tibiscumig Praetorium, Ad Pannonios, Gaganis, Masclianus állomásokon át 55 milia passuum távolságot jelez a Peutinger-tábla. Az ennek megfelelő 82 km út leküzdése után Tibiscumból a Vaskapun, Sarmizegethusán Ad Aquas-on (Puszta Kalán) a Dedács Piskivel szemben eső Retraeig, vagyis Aranyig 64 milia passumot (94.75 km) jelez a Tabula. Dedács-Aranytól Apulumig már csak 25 milia passumot (37 km) tüntet fel a Tabula. Itt tehát az 50 km mutató valósággal szemben a Tabula másolójának tollában rekedt legalább egy állomás s annak távolságmérete. A római út kevés eltéréssel megfelel a mai útvonalak méreteinek, hisz eltérést csupán Várhelytől Váralja felé Brettye tájáig és Aranytól Gyulafehérvárig észlelhetünk. Utóbbi vonal ugyanis a Maros rövidebb jobb partját követte a ma használt kenyermezei balpart helyett,

hol csak másodrendű uttal rendelkezhetett Dacia parancsnoksága, habár a CILIII. térképe is odajelzi a fővonalat.*

A számításainkból 250 km-re kikerekedő Hercules-fürdő — Gyulafehérvár vonal mindenképen elég tekintélyes arra nézve, hogy annak a fürdővendégek által való használatát csakis rendes nyugalmi időkre feltételezhessük. Hisz háborus időkben még a katonai praefectus sem merészkedhetett volna annak a fürdőnek használatára, melyet a Cserna forrásainak rengetegeiből ellenséges támadás fenyegetett.

Marc. Aur. Veteranus hálaemléke e szerint Gallienus éveire Daciának akkora rómaiságával a leg XIII. g. parancsnoksági állomásának zavartalan életét a leghitelesebben documentálja. S miként a leg. XIII gem. nem mozdult ki Apulumból, azoképen társa: a legio V. Macedonica sem veszíthette el akkoráig Potaissát.

De az Ad Mediamot képviselő «Magyar templom» 140×115 m. oldalméretei még jobban meggyőzhetnek minden vizsgálódót arról, hogy ez a castellum még egy legióra is elégtelen vala. Hogyan nyujthatott volna tehát a legio XIII geminával Dacia másik legiójának, a leg. V. Mac. vagy bár ezek törzseinek Aurelianus visszahívó parancsáig, úgy, a mint Goos után az irodalom hirdeti, ez a kisebb rendű cohors castellum végső menedéket?

A két legionak Mehadiára számított állomásozása vizsgálatainkkal alaptalan feltevésnek bizonyulván, lelkiismeretünk megnyugtatójaért a Tibiscumba irányuló két aldunai utra is kiterjesztők puhatolozásainkat, jöllehet Veteranus praefectus oltára minden kétséget eloszlathat arra nézve, hogy a Bánátnak nevezett Temes Dunaköz többi részeiben sem várhat más eredmény reánk.

Ad Mediamtól Tibiscumig az idáig ismertté vált castellumok egyikében sem találkoztunk katonai emlékekkel. Ezen castellumokból csak a teregovairól vehettünk méreteket. Ez azonban Ad Mediamnak alig felényi térfogatával

* CILIII Supplementum. Tab. V. Dacia, Forman descipit Henricus Kiepert, supplevit Ricardus Kiepert. A hegyeken át is egy képtelen útvonalat jelez Szászváros megett.

még kevésbé fogadhatta be a szóban forgó legiókat. Egyedül Tibiscum, a Temes Bisztra egyesülésénél rendelkezett a daciai két legio befogadására elegendő területtel. Itt azonban semmi jele a két legionak es a Goos vélekedésében előforduló Banat csakis Mehádia s annak legközelebbi környékére értendő, mert a legiók a Mehádiáról emlegetett bélyegekből következtethető közelséget csakis itt érthették volna el. Ezek szerint Tibiscum semmiképpen nem számítható a Goos és követőitől feltételezett visszavonulási állomások közé s Sarnuzegelhus a tőzsomszédságában mindenképen azzal együtt bukkantott el.

De a Tibiscumból Lederaba (Ráma) haladó külső daciai út¹ állomásain sem jutalmazá kedvezőbb siker fáradozásunkat. Ez az útvonal Dacia határszelét alkotván a nagy Alföld felé, háborus időkben erősebb őrségek tanyázhattak ennek váradjaiban; míg békésebb időkben kisebb szakaszok is csak úgy elláthatták az ellenőriző szolgálatot. Az egész útvonalon Arcidava (Varadja)² a legtekintélyesebb és legrendszeresebb castellum. Ennek a kapunyilásokkal 160×160 m. mutató vára azonban a visszahúzódó legiókból néhány centuriánál többet szintén nem fogadhat vala végszükség esetében.

A mai Szurduknál porladozó Centum putea 120×100 méter földvára³ egy cohorsnak alig felére készülvén, szintén nem igen jöhetett számításba. Tájékoztató leletet pedig

¹ Téglás Gábor: *A Tabula Peutingeriana hármias daciai útvonalából az Uj-Palánkától Zuppaig, vagyis a Bisztra Temes egyesüléséig haladó nyugati útvonal.* *Archael. Közlemények* 1899. XXII. kötet. Különlenyomat 33. l., 8 rajzzal és térképpel.

² Téglás G. idéz. m. különlenyomat 12—15. l. 2. rajz alaprajza 3 r. térkép a helyrajzi fekvéséről. A váradjai római emlékek már a mult század harmadik évtizedében foganatosított uradalmi építkezésektől ismeretes Fényes Elek *Magyarország leírása* 1847. II. 342. l. Utánna Bárány: *Temesmegye Emléke* 1848. 140. l. *Tört. régész. Ért.* IX. f. 2. fejt. Böhm L. A Lederate Tibiscumi at. Millecker Bódog, *Váradja története. Délmagyarországi Tört. régész. Ért.* V. évf. (1889.) III-III. füz. 781. Halaváts Gyula: *A Lederata tibiscumi hadi út.* *Arch. Ért.* 1896. évf. 1. füz.

³ Téglás Gábor idéz. munka 17. l. 4—6. rajza.

egyik sem szolgáltatott, sőt a Leg. IIII. állítólagos bélyegét¹ sem tudtuk az utóbbiról documentálni.

A MÁV. Resicára vezető szárnyvonalon Zsidovinnál porladozó Berzovia kiterjedését a falu rátelepedése miatt nem valánk képesek megállapítani.² Ez a castellum még Arcidavanál is tekintélyesebb s miként legutóbb igazolhattuk, Julius Berenicianusnak³ a marcomanháboruk zivataraiban közepett a két Moesia biztosítására a déli Kárpátokban sorakoztatott dandárából a leg. IIII. F. f.⁴ építhette újból.

E helyen nem terjeszkedhetvén ki Domasewskinek⁵ széltiben⁶ vallott ama téves nézetére, mintha a legio IIII. F. f. zsidovin bélyegei Felső Mœsiának a mai Krassószörénymegyére való kiterjedését igazolhatnák, csupán annak felemlítésére kívánunk még szoritkozni, hogy Berzovia fekvésénél fogva a daciai legiók valamelyikét is befogadhatta

¹ Böhm, A. Lederala tibiscumi hadi út. *Tört. régész. Ért.* IX. évf. 2. füz. 59. l.

² Téglás: idéz. m. 20—25. l. a Berzoviai emlékek. *Arch. Ért.* 1. füz. 23—32. l. — Ormos Zs.: *Régész. Közl.* Berzovia. *Arch. Közl.* VIII. 1872. 3. füz. 145—154. l. Már Grisellini is helyesen jelzi fekvését. *Versuch einer polit. u. natürl. Geschichte des Temescher Banats.* Wien 1780. I. Theil 5. l.

³ Téglás G.: *Julius Berenicianus hadtestének szerepe Dacia védelmében.* *Had tört. Közl.* 1912. évf. 2. füz. 194—200. l.

⁴ A legio IIII. F. f. első bélyegeit a Zsidovin telepítésre kiküldött Hoffinger nevű alapítványi tisztviselő mentette meg. *Beschr. eines zu Schidovin entdeckten Alterthums.* *Neues ung. Magaren.* Pressburg II. 2. 1792. 97—100. Innen CIL. III. p. 1019. ad u. 1031. Torma Károly is közölt ilyeneket *Inschrift aus Dacien, Moesia superior, Pannonia inferior.* *Arch. epigr. Mitt.* VI. p. 138. u. 1. Az összes bélyegeket már bemutattam említett munkámban 21—22. l. *Erdélyi Múzeum* XIX. köt. 1902. évf. 43—44. l. *Neue Beiträge zur Inschriftskunde Dakiens, Klio.* Bd. XI. Heft 4., 1911. p. 506. XXII. 1—4.

⁵ Alfr. von Domanewski: *Studien zur Geschichte der Donau-provinzen.* I. Die Grenzen von Moesia superior und der illyrische Grenzzoll. *Archaeol. epigr. Mittheilungen aus Österreich-Ungarn.* XIII. 1890. 139—154. l. Grenzen von Moesia superior térképvázlattal.

⁶ Brandis: *Dacia.* Pouly-Wessowa Real Lex. IV. 1970. Filow: *Die Leg. der Prov. Moesia.* Kln. VI.—Kuzsinsky Bálint, Szilágyi. *Magyar N. Tört. és Pecz Ókori Lexikon* Daciaról szóló cikkein és térképein.

volna. Csakhogy annak itt semmi nyoma s a kutatókat megtévesztő bélyegleletek az imént jelzett belső útvonalon egyesegyedül a csapatelhelyezésre merőben alkalmatlan herculesfürdői thermáknál mutatkoznak.

A Berzoviától Tibiscumig következő útszakasz ismét oly hegyes területen halad, hol csak kisebb auxiliaris földvárak férhettek el. Itt tehát magától érthetőleg a daciai legiók megvonulására alkalmas táborhely még kevesebbé kínálkozhatott.

A daciai két legio visszavonulásának igazolására Mehadíáról idézgetett leletek tehát Dacia fokozatos elvesztéséhez legtávolabbi vonatkozást sem szogáltatván, miután a tibiscumi kettős s a katonai írók Bánátjával azonosítható terület római utain sem kínálkoznak a történetiróknak sok fejtörést okozó apulumi pénzverő 256/7-beli elnémulásának magyarázatára vezető bizonyítékok, egész másutt kell ennek a rejtélynek nyitja után puhatóloznunk.

Szerencsére az aranyvidékről pár figyelemreméltó kincseletről szerezhetünk az utolsó negyedszázad alatt tudomást s ezek összehasonlítására lassankint arra a meggyőződésre hangolt: hogy a Philippus es Decius által elfojtott carp-támadások az aranybányákat és aranyosási telepeket sújtolhatták legerősebben.

A barbár népek kielégíthetetlen prédavágya a nemes fémek rablásával be nem érve, a munkások kiirtásával, a berendezések feldulásával a felujulás előfeltételeitől is megfosztották Dáciát. Az Alburnus maiorból (Verespatak) világhírré jutott viaszablákból megállapíthatólag Kr. u. 167-ben is romba dőlt a bányaság javarésze. Csakhogy akkoriban a római birodalom még elég emberanyaggal pótolhatta a hézagokat s Dacia elég vonzerőt gyakorolhatta a szerencsevadászok tömegére. Most azonban, mikor minden lustrumban újabb mészárlások ismétlődvén, az aldunai betörések még a menekülés utjait is bizonytalanná tevék, Dacia, a kivándorlók Eldorádójaként, a keleti népek vállalkozóbb szellemű törzseit nem csábíthatá hegyeink közé. A telepítési felhívások bizonyára kevés visszhangot támasztottak s különösen a bányamunkára használhatóbb

elemeknél alig érhatték el a kívánt hatást. Így aztán a legkevésbé sem lehet meglepő az a feltevésünk, hogy Daciát csak katonailag menthette meg Decius. A tartomány kincses kamarájául tekintett aranyvidéket hatalomszóval, katonai erővel új életre kelteni már nem sikerült. A legio XIII gemina várfala tövében *Colonia nova Apulum*¹ létesülhetett ugyan; de az Érczhegység erdős vadonjaitól visszariadtak azok, kiknek értelme és munkás keze ott a bányászatot a III. század második felére átmenőleg újból életképessé teheti vala.

Az Érczhegység déli bányamegyéjének egyik központjában, a hunyadmegyei Kisbányánál (Boicza) sziklarepeztés közben véletlenül napfényre került kincs² éremsorozata III. Gordianus 239—243. évbéli vereteivel záródván, sokat sejtető utalás ez arra a pusztulásra, mely Philippust is Daciába szólította s melynek elsősorban úgy látszik az aranyvidék legértékesebb bányacsoportja esett áldozatául.

A Marosvölgy balparti diluvialis képződményeiben Pián s Csóránál,³ valamint a Zsilvölgyén Livazenynél⁴, Vulkánal⁵ észlelhető aranymosások, mint beigazoltuk, Deciuossal jutottak végromlásba. Ekkor szűntek meg a krassószörény-megyei Nera-völgy aranymosásai Bozovicsnál,⁶ valamint a

¹ A CIL. III. 1176 már ismert felavató emléke Apulumból.

² Téglás Gábor: *Néhány korhatározó kincslelet a daciai aranybányászat területéről. Bányászati és Kohászati Lapok* 1912 aug. 15. füzete 228—229. l. A mészfejtő munkások által egy szikla alól kifejlesztett kincs több száz darabja szétszóródott s 1892-ben csak 26 darabját vizsgálhattam át.

³ Téglás G.: *Néhány korhatározó kincslelet* 232. l. Még a Dacia meghódítását megelőző időkből Vespasianumokból, majd Hadrianustól fennmaradt ezüst dénárok Philippus apulumi vereteinek első sorozatával. PROVINCIA DACIA ANI. A 246-ra mutató veretsorozat behat a Decuussal bekövetkezett pusztulást képviseli.

⁴ Téglás G.: u. ott 231, Gordianus Philippus arabs és neje Otacilla Severa veretei.

⁵ Téglás G.: u. ott 230. l. Philippus Fides militum és Pax Aeterna veretei már a carpok kiűzetése utáni időszakot képviselvén, szintén Deciusra mutatnak.

⁶ Téglás G. u. o. 233. l. Bozovicsnál Csozse Vaszilie földmives nővére egy cserépedényben 5 kilónyi császár denárt ástott ki. A lelet szétszóródott, Philippus ROMAE AETERNAE vereteit zárta.

Szemenik-hegység nyugati szegélyében Bogsán Dognácska közt virágzott rézművek és vasbányák is. A Resiczabánya és Ferenczfalva közt a Piatra alban (Fehér-hegy)* a kisbányaihoz basonló módon elrejtett kincs Philippusnak Roma ezredéves fordulóján, vagyis 248-ban *Roma aeternitassal* jelzett verete mind a Decius által megszüntetett 249/250-beli carp—gót dulásnak sokat mondó emlékei.

Kell-e még tovább is bizonyítgatnunk, hogy a mikor a pénzveréshez megkivántató fémek termelői így kipusztultak; akkor a pénzverés sem folyhatott tovább. Ha nem rendelkezünk is mindenütt kétségtelen documentumokkal, azért jogosan következtethetőleg Ampelum (Zalatna) és Alburnus maior (Verespatak) virágzó bányászata szintén nem kerülhette el Kisbánya szomorú sorsát. Hisz 167-ben** is ezt rohanta meg legelőször: a jázyg-germán népszövetség s a carpok hol számíthattak volna dúsabb prédára, ha nem ezeken a pontokon, hol máig sem apadt még ki a bányaáldás?

Mi természetesebb ezek után, mint az, hogy az arany-, ezüst-, rézkészletéből kimerült pénzverőnek is be kellett zárulnia. Lehetséges, hogy csak ideiglenesen, a jobb jövő reményével hagyták annyiban a munkát és csak utóbb, lassankint kelle annak változhatatlanságába belenyugodni, miután a Felső Moesia bányasága se igen állíthatta akkor már elé a viminaciumi pénzverő üzemből tarthatásához megkivántató fémkészletet.

De a daciai pénzverő elnémulása s az aranybányászat elhanyagolása még nem tette lehetetlenné a két legio tovább állomásozását Dacia önállóságának megdőlését sem vonta maga után. A marcoman háborúk megszárlásai után Commodussal megújuló tartományi virágzás buzdító példaként lebeghetett az intézők szeméi előtt. Ezzel a biztató remény-

* Ormos Zsigmond: *A fehérhegyi (piatra albai) éremlelet. Tört. régész. Értesítő* 1881. 3. füz. 105—120. l. A több száz éremből 468 Bonnáz S. püspök ajándékából a temesvári muzeumé.

** Téglás G.: *A daciai aranyvidék 167-beli feldúlata és hadászati következményei. Bányászati és Kohászati Lapok* 1912. évf. 6. f. Különlenyomat 1—12. l.

nyél kísérletezett tehát Valerianus és Gallienus még néhány évig, míg Aurelianus rá nem jött, hogy a Dáciában az örökös zavarok közepette a birodalom tekintélyének már úgy sem használható két legiot legalább az aldunai határon jobban felhasználhatja.

Csakhogy Rappaport Dacia elbukásának még egy további nyomatékos bizonyítékául azt is felhozza, mintha a gótok a 255/6-ra feltételezett daciai hódításuk után erősítésére a Duna deltavidéke helyett nyugatabbról, vagyis Daciából csaptak volna rá Alsó Mœsiára.*

Minthogy ennek a tetszetős védekezésnek hazai tudósaink szintén terjesztőivé szegődtek, vizsgálódásainkkal a góthok kalandozásának további, bár Daciát közvetlenül nem érintő menetére is kénytelenek vagyunk kiterjeszkedni. Felfogásunk szerint ugyanis a szóbanforgó rablóhadjáratok topographiai vázlatával még élesebb világításba segíthetjük Dacia végső küzdelmeit s csak így tehetjük azt a sajátságos jelenséget érthetővé, mely szerint a mikor gót rablóbandák csattangolhattak le Görögorszáig s Claudius a Daciától DNy fekvő Naissusnál (Nis) fényes diadalt arathatott a Thracia Macedonia dulatásából visszaigyekvő gótokon, akkor a hadjárat hátterében Dacia még mindig római tartományként remeghetett életéért.

TÉGLÁS GÁBOR.

¹ Rappaport, 51. l. Die Richtung dieses Einfalles, bei dem sich die Goten zum ersten Mal gegen die weiter westlich gelegenen Gegenden wandten, lässt mir wahrscheinlich erscheinen, dass sie die Donau weit oberhalb der Mündung überschritten, also aus Dacien kamen, das demnach wenigstens zum Theil damals schon in deren Händen gewesen sein muss. Sicher ist kurz nachher der grösste Theil Daciens von ihnen eingenommen worden. Über die näheren Umstände dieses Vorganges fehlen uns alle Nachrichten. Vielleicht wurde der entscheidende Stoss gegen die römische Herrschaft im Zusammenhang mit dem ersten Feldzug geführt.

B. KEMÉNY ZSIGMOND NAGYENYEDEN.

Második és utolsó közlemény.*

IV.

Kemény Zsigmondra a két évi bölcséleti s két évi jogi szakon nagyon különböző jellemű előadások vártak. Míg a bölcséleti órákon a legbonyolultabb ismerettani elméletek kerültek tárgyalásra, addig a mennyiségtan tanára tudományának csak elemeit adta elő; a joghallgatók pedig a jog- és államtudomány mellett természettant is tanultak. A hét szaktanár között voltak fogyatékos műveltségű egyének, de akadtak igazi tudósok, kiket az egész magyar tudós-világ tekintélyeknek ismert el.

Kemény főiskolai tanulmányainak idején, 1830 körül, nagy ellentétek dúltak a tanári karban. A conservatív gondolkodás mindinkább erőre kapott s kiirtással fenyegette a tudományos élet gyökerét, a kutatás szabadságát. Kemény szabadon adhatott kifejezést ragaszkodásának s ellenérzéseinek; csak jogával élt, mikor távol tartotta magát a maradi szellemű s durva modorú tanároktól. Valószínű. Tompát, a hittudomány tanárát, kitünő előadó tehetsége ellenére is elfogultnak tartotta; únhatta az öreg Kovács és Báricz előadásait, kik közül az első a mennyiségtant és természettant, a másik a természetrajzot gyűlöltette meg a collegiumi ifjúsággal. Legkevésbé vonzotta Keményt a két Péterfy-testvér; az egyik, László, a történelmi s politikai tudományokat adta elő, a másik, Albert, az ókori irodalmat magyarázta. Mindkettőnek jellemét különösen az tette

* Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 436. számában.

visszataszítóvá, hogy alantas érzéseiket s erőszakos törekvéseiket conservatív jelszavakkal leplezgették.

Fölösleges volna e tanárok kicsinyes szempontjait kutatnunk; előadásuk talán annyi hatással sem volt Kemény Zsigmond egyéniségének fejlődésére, mint a reggeli szellő, mely az ifjú feje fölött a fák lombjai közt tovasuhant. Annál több joggal foglal helyet Kemény Zsigmond élettörténetében ama két kiváló tanár egyéniségének képe, kik az ifjú Keményt a tudomány és élet titkaiba bevezették s az irodalom és politika nagy feladataira figyelmeztették. E két tanár: Köteles Sámuel és id. Szász Károly.

Mindegyik kutató szellem, ki az igazság megismeréséért sem fáradságot, sem áldozatot nem sajnál. Míg azonban Köteles az elmélyedésnek szánt órákat s eszméinek összehangzó világát semmiféle közéleti sikerrel nem cserélte volna el, addig Szászt erős meggyőződése gyakran sodorta szenvedélyes harczokba s keserves csalódásokba.

Köteles világnézetének határozottabb irányt a XVIII. század bölcséleti kérdései adtak. Mint egyetemi hallgató, Jenában — főkép Fichte előadásaiiban — közvetlen közelből láthatta annak a nagy szellemi forradalomnak hatását, melyet Kant philosophiája idézett elő az európai gondolkodásban. Lassanként főczéljául az új bölcsélet mélységeinek kifürkészését tűzte ki s e cél szolgálatába rendelte sokoldalú ismereteit s komoly tanulmányait. Szelleme irányának határozottságában volt valami a magános ember egyoldalúságából s az apostol törhetetlen hitéből. Ez a titka nagy hatásának is. Körülbelül ötven év tapasztalatával foglalta el a nagyenyedi collegiumban a bölcsélet tanszékét s egy évtizednél tovább működött itt. Ez idő alatt a collegium ódon falai közé új szellem hatolt, mely a legrégebb tekintélyeket sem kimélte meg a kritikától. Ezt a kritikai szellemet vitték magukkal Köteles tanítványai a közéletbe; ezt terjesztették az iskola falain túl azok a kézikönyvek, melyekben Köteles a logikának és lélektannak, a philosophiai encyclopædiának s erkölcsbölcsületnek legbonyolultabb kérdéseit fejtegette magyar nyelven.

Köteles soha sem rejtegeti, hogy a nagy königsbergi

gondolkodó nyomdokain jár. Tanításaiban, hallgatói számára írt könyveiben mindig a legnagyobb tisztelettel szól Kant-ról, kora legnagyobb philosophusának nevezi, az emberi ész kritikáját pedig korszakos fölfedezésnek tartja. Kant hatásának egyik alapja bizonyára a két gondolkodó közt levő szellemi rokonság is. Mindkettőnek egyéniségéből hiányzik az a zabolátlan képzelet és szenvedély, mely a XIX. század elején oly phantastikus alkotásokat hozott létre a bölceletben; mindkettő az egyszerű protestáns nép puritán erkölcsiségét teszi gondolkodásának alapjává.

Mindazáltal Köteles Kant gondolatainak nem pusztán tolmácsa, inkább kiegészítője, a mennyiben az eredeti alapelveknek összes vonatkozásait, végső következéseit keresi. Míg Kant bölcselete határozottan támadó jellemű s első sorban a rationalismus légvárainak összeomlását idézte elő, addig Köteles inkább alkotó munkára vállalkozik. Köteles is szembe állítja a jelenséget az igazi valósággal, de nem sokat elemzi a jelenség eredetét; leginkább érdeklí Kant metaphysikájának alkotó része, melyet az öregedő philosophus már bizonytalan vonásokkal rajzolt meg. Gondolata könnyen lép az idő és tér határain túl a magában való világba. Átvezető hidul ő is, mint mestere, az erkölcsi törvényt választja. Ez a lelkünkbe írt törvény, mely feltétlen engedelmességet követel, ép úgy hirdeti neki Isten létét és dicsőségét, mint a végtelen csillagos ég; ez követeli a lélek szabadságát, a teljes erkölcsi tökéletesedés föltételét, a halhatatlanságot is. Kevés gondolkodó vette oly komolyan a vallás és tudomány összhangját, mint Köteles. Itélőerejét nem vesztegették meg korának sejtelmes bölcseleti rendszerei, de azért hitt az emberi élet magasabb rendeltetésében, az emberiség tökéletesedésében s az erkölcsi vallás örök érvényében.*

Köteles előadásaiiban hasztalan keresnök az elemzésnek azt a finomságát, mely az emberi elmének örök dicső-

* Köteles bölcseleti nézeteit leginkább philosophiai encyclopædiájából (1829.), erkölcsi philosophiájának két kötetéből (1817.) ismerhetjük meg.

sége marad Kant philosophiájában; nem szabad azonban felednünk, hogy Kötelesnek alkalmazkodnia kellett hallgatóságához s a magyar bölcséleti irodalom kezdetleges nyelvéhez. Hogy Köteles legyőzte helyzetének nehézségeit, abban nagy része van összhangos egyéniségének. Id. Szász Károly a legőszintébb magasztalás hangján szól emlékbeszédében Köteles éles elméjéről, jó szívéről s szigorú kötelességérzetéről.* Könyvei után itélve, látva arczképén nemes vonalait, szellemről tanuskodó tekintetét, elhihetjük, hogy Köteles értette a módját, miként kell a szövevényest egyszerűvé, az elvontat kézzel foghatóvá s a magasztost szerezetre méltóvá tenni. Elhihetjük Szász Károlynak, hogy az ifjúság Köteles tanári működése idején seregestől tódult a bölcséleti előadásokra s tisztelettel hajolt meg az előadónak erkölcsi fensége, ékesszólása s méltóságos tekintete előtt. Az általános tiszteletet növelte az is, hogy 1830-ban a megalakuló Akadémia Kötelest tagjai közé választotta.

Ily kiváló egyéniség még nagyobb társaság életében is jelentékeny mozgalmat idézett volna elő; mennyivel inkább magára vonhatta oly kis társaság érdeklődését, mint a milyen a nagyenyedi collegiumban gyűlt össze! Kemény sem maradhatott közönyös Kötelessel szemben. Naponként volt szemtanuja az ifjúság nagy tiszteletadásának, gyakran hallotta azokat az érdekes vitákat, melyeket Köteles tanítványai egy-egy gondolatébresztő előadás után egymás közt folytattak. S ha pályatársainak ítéletét szeszélyesnek, ingadozónak találta, feltétlenül meg kellett bíznia derék tanárának, id. Szász Károlynak kritikájában. Hogy pedig ez a kritika a legigazabb elismerést tartalmazta, abban Szász emlékbeszéde után nem lehet kétségünk. Kötelest s ifjabb tanártársát, Szászt, barátság kötötte egymáshoz s barátságukat a közös eszmények s közös küzdelmek az évek során mind bensőbbé tették. Valószínű, Köteles is korán tudomást vehetett Kemény Zsigmondról; figyelmét az előkelő származáson kívül különösen felhívhatta az, hogy id. Szász

* Szász Károly: *A derék ember és ritka érdemű tanító képe. Köteles Sámuel emlékezete.* 1831.

Károly szinte barátságával tüntette ki jeles tanítványát. Kemény talán épen Szász Károly házában ismerkedett meg először Köteles világnézetével; egész nagyságában állott ez előtte Köteles könyveiben s tanulmányaiban, melyek a *Tudományos Gyűjteményben* jelentek meg.

Még közvetlenebb benyomásokat szerzett Kemény Köteles egyéniségéről, mikor 1830 őszén a bölcséleti tudományok hallgatójává lett. Minthogy az oláh fökelők 1848/49-ben a collegium jegyzőkönyveit is elpusztították, csak következtetés útján állapíthatjuk meg, hogy hallgatta-e Kemény Köteles Sámuel előadásait. Leginkább célhoz vezet bennünket az 1817-ik évi tantárgy-elosztás, mely a collegium levéltárában van. E fölosztás még nem tud az előadásoknak olyan határozott csoportosításáról, minő később, a szabadságharc előtt volt szokásban, mikor a bölcslethallgatók egyik évben bölcsleettel, a másikban arithmetikával s geometriával foglalkoztak.¹ A kétféle tárgykör elkülönítését 1842-ben rendelte el a református egyház azzal a tervével, mely a felsőbb tudományok tanítását egyöntetűvé akarta tenni az erdélyi református intézetekben.² Ha tehát Köteles idejében minden évben voltak bölcséleti s arithmetikai előadások, akkor az 1830/31-ik iskolaévben Kemény is tanítványa volt Kötelesnek.³ Lehetséges, hogy

¹ Ily csoportosítást láthatunk abban a néhány füzetben, melyek az 1845-től 1848-ig terjedő évek vizsgálatának rendjét foglalják magukban.

² Konecz József: *A marosvásárhelyi ev. ref. collegium története.* (1896.) 586. l.

³ Hasonló eredményre jutunk, ha fölteszszük, hogy a bölcséleti tanulmányok a bölcsészeti szakon már Kemény tanuló korában is minden második évben ismétlődtek. A collegiumi-irattárban levő tantárgy-fölosztáson csak ez áll: «Ad annum 1817». Hogy azonban az irat az 1817-18-ik iskolaévre vonatkozik, mutatja az, hogy Benke és Tompa neve együtt fordul elő a kimutatásban; pedig Benke 1817-ben halt meg, Tompa pedig 1817 szeptemberében foglalta el állását. A fölosztás szerint Benke tanár az első és második féltre három bölcséleti előadást hirdetett a bölcsélet-hallgatók részére, azonban még az iskolaév elején elhalt. A főegyháztanács 1818 jan. elején Benke helyére Kötelest rendelte, azonban a vásárhelyi colle-

Köteles azon az éven anthropologiai jegyzeteit adta elő, melyek halála után az Akadémia kiadásában jelentek meg; vagy talán a philosophiai encyclopædiáról szóló előadását tartotta meg, melyet az 1829-ik év vége felé adott ki nyomtatásban hallgatói számára.

Nem sok tanítványa lehetett Kötelesnek, ki a bölcseleti eszmék meredek ösvényein oly kitartóan követte tanárát, ki a korkérdések iránt őszintébb érdeklődést mutatott, mint Kemény Zsigmond. Másrészt id. Szász Károly emlékbeszédéből tudjuk, hogy Köteles alaposan ismerte mindegyik tanítványát, a törekvőnek irányt adott s kiméletes kézzel vonta vissza a tévelygőt a sülyedés széléről. Egészen természetes tehát, hogy a tudós tanár megszerette a komoly ifjút s szívesen fogadta néha-néha saját otthonában is. Mely benyomásokkal távozhatott Kemény a dolgozószobából, hol tanárának olyan jellemvonásai is érvényesültek, melyek az előadásokon rejtve maradtak. A bizalmas megjegyzések új szempontokkal gazdagíthatták az ifjút, egy-egy külföldi irodalmi jelenség bírálata pedig új oldalról világította meg előtte a kor szellemi mozgalmait.

Semmi sem biztosíthatta Köteles hatását jobban, mint az a megdöbbenő gyászeset, mely 1831 máj. 26-án Keményt oly váratlanul fosztotta meg nemeslelkű tanárától. A hőst csatatéren, Kötelest munka közben ragadta el a halál. Tanítványai meghatott lélekkel temették el azt, kinek szavain még néhány nappal előbb áhitattal csüngöttek, s csakhamar díszes oszlopot állítottak az elhunynak sírdombja

gium kérésére megengedte, hogy Köteles az iskolaév végéig Marosvásárhelyt maradjon s előadásait végezze be. Köteles márczius elején búcsút mondott a vásárhelyi intézetnek [Konez: *A marosvásárhelyi kollegium története.* (1896.) 260. l.], de más adat szerint még 18-án is Vásárhelyt időzött (Konez: *M. k. t.* 519. l.). Még ha márczius végével el is foglalta Köteles az enyedi tanári széket, a közbeeső szünetek miatt semmiképen sem adhatta elő a tantárgy-felosztásban Benke számára kijelölt anyagot s így kénytelen volt az 1818.19-ik iskolaévre a bölcséleti szakon újra bölcséleti előadásokat hirdetni. Ha pedig az 1818.19-ik iskolaév tantárgyai minden második évben kerültek elő, akkor az 1830/31-ik iskolaévben a bölcsélet-hallgatók újra bölcséleti tanulmányokkal foglalkoztak.

főlé. Veszteségük nagyságát azonban csak akkor sejtették, mikor a gyászeset után egy hónapra összegyűltek a nagyenyedi református templomban, hogy meghallgassák Szász Károlynak Kötelesről szóló emlékbeszédét. Az ifjúsággal együtt szívből gyászolta Kemény Zsigmond is nemeslelkű tanárát, ki őt a gondolkodás titkaiba avatta be; gyásza annál igazabb volt, minél kevésbé tudta Kötelest pótolni utódja.

Kötelesnek Kemény Zsigmondra gyakorolt hatása nem jelentkezett nagy rázkódtatásokban, inkább lassú átváltozásokat idézett elő. Ily hatások munkáját alig lehet minden egyes pillanatban megfigyelni, de azért ép oly nélkülözhetetlen tényezők az ifju lélek fejlődésében, mint a napsugarak a rügyfakadásban s virágnylásban.

Kemény legelőször Köteles egyéniségében találkozott a bölcelet nagy kérdéseivel, s a mint Köteles a philosophiai vizsgálódás középpontjába az embert, világot s Istent állította, Kemény gondolkodását is gyakran izgatta e három valóság rejtelmes kapcsolata. A philosophiához való vonzódásáról tanuskodik az a néhány bölceleti könyv, melyeket Kemény könyvtárának romjaiban a b. Kemény-család Pusztakamaráson őriz.¹ Ezt bizonyítják barátai és ismerősei is. Tóth Kálmán csodálkozva hallgatta, mily könnyűséggel elemezte Kemény a bölceleti iskolákat;² egyik tisztelője szerint pedig az öregedő Kemény legtisztább szellemi élvezetet a bölcelet tanulmányában talált.³ Kemény bölceleti gondolatainak legértékesebb lerakódását költői alkotásaiban látjuk, különösen ott, hol a költő azt az emberi

¹ Kemény Zsigmond könyvtárából a következő bölceleti munkák maradtak meg. 1. Locke: *Versuch über den menschlichen Verstand*. 1795. I—III. 2. Rousseau: *Oeuvres complètes*. 1793. I—IV. 3. Raynal: *Esprit*. 1772. I—II. 4. Platner: *Philosophische Aphorismen*. 1793. I—II. 5. Eduard Zeller: *Die Philosophie der Griechen*. 1856. I—II a), II. b) 6. Ludwig Feuerbach: *Das Wesen des Christenthums*. 1846. 7. Hermann Ulrici: *Geschichte der Principien der neueren Philosophie*. 1845.

² *Fővárosi Lapok* 1876. 10. szám.

³ *Budapesti Hírlap* 1909. 103. szám.

elmét elemzi, mely a földöntúli élet rejtelseit kutatja, vagy ott, hol a bős szenvedélyt vezeti elénk, mely a bölcselet fegyvertárából szerzi meg vészes céljaihoz a leghatásosabb fegyvereket. A költő bölcselkedése regényeiben gyakran hőseire is átragad. Gyulai Pál ép úgy elmereng kedvelt philosophusának, Pomponatiusnak, eszméin,¹ mint a hogyan elvezeti a holdvilágos este az ősz Dajka püspököt a végtelenség gondolatához.² Farkas István a mágia bűvös igéivel s jeleivel ostromolja az eget,³ Pécsi Simon pedig nagy hitével s az astrologia segítségével akar a végzet titkai közé tekinteni.⁴ Leginkább átjárták a philosophiai eszmék Gergely diák lelkét, de csak azért, hogy a sivár kebelből minden erkölcsi érzést kiöljenek.⁵ Gergely diák szentségtörő kézzel fosztogatta ki Platon s Aristoteles bölcseletét, jól ismerte a középkor gondolkodóit: Lactantiust, Szent Agostont, Aquinói Szent Tamást, Duns Scotust, de leginkább otthon érezte magát a renaissance-kor philosophusainak homályos irataiban. Majd gúnyos játékot űz azokkal a gondolatokkal, melyeket Platon hívei: Marsilius Ficinus, Pico de Mirandola, Agrippa von Nettesheim hirdettek, majd fölényes mosolylyal néz le kora természetbölcséletének ábrándjaira, Nicolaus Cusanus, Paracelsus von Hohenheim, Cardanus s Telesius rejtelmes tanaira. Gergely diák egyénisége legékezebb bizonyítéka Kemény bölcseleti műveltségének. A ki a bölcselet nagy törekvéseit s szédítő tévedéseit oly művészi módon tudta magyarázni, az maga is sok igazságot talált és sokat csalódott bölcseleti tanulmányaiban.

Köteles egyéniségében megértette Kemény, hogy az emberi lélek legbonyolultabb jelenségei s az emberiség fejlődésének legmagasztosabb mozzanatai örök talányok maradnának a bölcselet útmutatása nélkül. Köteles azonban nemcsak érdeklődést ébresztett a bölcselkedés iránt, egyben-másban irányt is adott Kemény világnézetének. A tanár

¹ Gyulai Pál.

² Rajongók.

³ Gyulai Pál.

⁴ Rajongók.

⁵ Gyulai Pál.

bölcselkedése részint új eszmék alapjait vetette meg a tanítvány lelkében, részint már meglevő gondolatok teljes kialakulását segítette elő. Így hatott a tudós tanár lélektani előadásaiiban az emberi lélek biztos elemzésével. Köteles végtelennek rajzolta az emberi lélek világát, melyben az érzelmek, indulatok s gondolatok folytonosan vegyülnek és szétválnak; megmutatta az eszmetársítás titkos útjait, az erkölcsi és értelmi sülyedés minden változatát, kutatta a lélek és test kapcsolatát az idegek részletes elettanában s az arczkifejezésben. Mindezekben nem tűnnek-e fel annak a lélektannak alapvonalai, mely Kemény regényköltészetében bontakozik ki előttünk? Alig van lelki jelenség, mely Köteles figyelmét kikerülte volna, még Mesmer tanáról sem feledkezik meg, mely Kemény képzelődését is többször foglalkoztatja műveiben.

Még mélyebb nyomot hagytak Kemény világnézetén azok az erkölcsi eszmék, melyeknek hirdetésére Köteles a legtávolabbi vonatkozásokat is megragadta előadásaiiban. Közvetve itt hatott Kant gondolkodása az ifjú Kemény szellemének kiépítésére. Kemény erkölestánának is az erkölcsi törvény a lelke. Ennek feltétlen parancsa adja Kemény költészetének azt a sötét jellemet, melyben sokan pusztán a meghasonlott kedély visszfényét akarják felfedezni. Azok a regényhősök, kikben a költő az igazi erkölcsiséget állítja elénk, nem törődnek saját énjükkel, minden körülmények közt teljesítik kötelességüket, nem várva a sorstól jutalmul sem örömet, sem boldogságot. Erkölcsi felfogásuk megegyezik Köteles erkölcsi philosophiájával, hisz Köteles is azt hirdette mindig, hogy a cselekedetnek értéket nem következménye, hanem az erkölcsi törvény ad, hogy az erény bece önmagában van, míg a véték önmagában véve is rút. Mind Köteles bölcelete, mind Kemény költészete a lelkiismeretet ülteti az erkölcsi élet birói székebe; egyiknek szemében sincs rettenetesebb ítélet, mint az önbecsülés elvesztése. Megőrizte Kemény az erkölcsi törvény általános érvényébe vetett hitét is. Valamikor tanárától hallotta, hogy a különböző népek és korok nézetei mögött a sokféle köntös és takaró alatt ugyanaz a lényeg rejtőzik; ezt val-

lotta később maga is regényeiben s tanulmányaiban. Világnezetének egyik legértékesebb eleme az a komoly meggyőződés, hogy az erkölcs alapeszméi, a bűnről és erényről való általános fogalmak majd minden korban s majd minden társadalomban ugyanazok.¹ Az erkölcsi világrendet oly szoros kapcsolatban látta az emberi természet valójával, hogy az erkölcsi eszmék teljes tagadásából előre következtette a társadalom szétporlását s az emberiség elpusztulását.²

Ily gondolatok sem Kötelesnél, sem Keménynél nem állottak ellentétben a tiszta vallásossággal. Ha Köteles az erkölcsi törvényben Isten parancsát tisztelte, Kemény is komolyan vette a vallás és bölcsélet összhangját mind költészetében, mind életében. Még öreg korában is fiatalos lelkesedéssel beszélt az isteni Platonról, a nagy Bacon, Descartes, Spinoza, Locke, Hume, Kant, Schopenhauer gondolatvilágáról s eredményeik alapos megismerésére keveselte az életet,³ de azért minden nagypénteken áhitattal olvasta el a Bibliából Jézus szenvedéseit.⁴ Alig volt költőnk, ki műveiben igazabb tisztelettel vette volna körül a lemondó keresztyén szeretetet, mint Kemény. Talán épen Köteles Sámuel volt a költő élő mintája az ősz Dajka püspök jellemzésénél, ki a földön is a végtelenség urát szolgálja.

Mint a nap sugarai mozgást, fejlődést idéznek elő a növény sejtjei közt, úgy működtek Köteles eszméi is azok között a hatások között, melyek Erdély legnagyobb gondolkodójának egyéniségét alakították.

¹ Kemény Zsigmond összes művei X. (1906.) 270., 271. l. (*Élet és irodalom.*)

² Kemény Zsigmond összes művei X. (1906.) 271. l. — VI. (1897.) 352., 353. l. (*Özvegy és leánya.*)

³ *Budapesti Hírlap* 1909. 103. szám.

⁴ *Fővárosi Lapok* 1876. 11. szám.

V.

Köteles eszméi nagy mozgalmat idéztek elő az ifjú Kemény lelkivilágában; ezt a mozgalmat id. Szász Károly hatása valóságos forrongássá növelte, melyből lassanként a költő és államférfiú nagy világnézete bontakozott ki. Az egyik hatás teljesen összehangzott a másikkal, hisz úgy látszott, mintha id. Szász Károly egyénisége mindannak megvalósulása volna, mi Köteles írói s tanári pályájában csak mint ábránd vagy remény jelent meg. A feltünőbb egyéniség, ki az ifjúság érzéseit s képzeletét inkább izgatta, kétségkívül Szász Károly volt. Köteles az elemzés művésze volt s eszméi gyakran oly elvontaknak tűntek fel, mintha a tanulószobán s az iskola falain túl semmiféle szerep sem várna rájuk. Szász inkább találta kedvét merész összefoglalásokban, s kutatásai vagy előkészítették vagy irányították a korszellem változásait. Köteles annyira hitt eszméinek hódító erejében, hogy teljesen elégnék tartotta érdekében az őszinte vallástételt. Szász is gyönyörködött a felismert igazságban, de mindig arra gondolt, mi módon szerezhetne neki érvényt a társadalom életében. Köteles eleme az elmélyedés magánya volt, Szász inkább áhitotta a harczot, mely a szent ügyért mindent kockáztatott. Köteles mindenütt bölcselkedett, Szász a tanári széken s a közéletben is mindig reformátori tervei mellett izgatott.

A mi Szász egyéniségét első sorban rendkívüli jelenséggé tette, az nagy műveltsége volt. Megdöbbenő volt látni, mi módon tudta elméjében összetartani a legkülönbözőbb tudományok eredményeit. Szavát a legkiválóbb jogászok tekintélynek tartották az erdélyi köz- és magánjog legbonyolultabb kérdéseiben, hallgatóit gyakran elragadta világtörténeti ismereteinek gazdagságával. Egyaránt gyönyörködött az óvilág költői alkotásaiban, mint az újabbkori angol, francia, német irodalomban; határozott nézetet alkotott magának kora politikai s bölcséleti áramlatairól, egészen új, bölcséleti alapon akarta kifejteni a magyar nyelvtudományt, saját vallomása szerint pedig leginkább otthon érezte magát a számtanban s természettanban. A szakember talán

megütköznék Szásznak egyik-másik ötletén, erőszakos következtetésén vagy tévedésén, de az elfogulatlan bíró megcsodálná a gondolkodás eredeti szempontjait, valamint azt a messzeható tekintetet, mely a legtávolabbi ismeretek között is szoros kapcsolatot fedezett fel. Szász világnézetének egyetemes jellemére hatással volt a XIX. század sejtelmes bölcselete is. A mint Schelling és hívei végtelen fejlődés középpontjába állították az embert s szívesen kutatták az emberi lélekben az isteni természet vonásait, Szászt is gyakran foglalkoztatta a végtelen eredet. Egyik értekezésében a lelket földre számkivetett égi valónak nevezi, melyet a mindenség alkotója csuda talizmánnal, az okossággal ajándékozott meg.* E gondolatban szinte Schelling egyik követőjének, Troxlernek eszméje hangzik vissza, kinek bölcselete Kemény emlékbeszéde szerint Szász figyelmét is magára vonta.

A mindenség titokzatos életébe vetett pillantás s a végtelenség urának tisztelete a legnemesebb eszményeknek nyitottak utat Szász Károly lelkébe. Mikor értekezéseiben a föld minden gyöngyét és aranyát lenézte az emberi szív és ész kincsesbányája mellett, mikor elítélte a felekezeti gyűlöletet s dicsőítette a világosság bajnokait, a jövő kor önzetlen munkásait, mikor hirdette az igazi keresztyén szeretet ígét, tulajdonképen mindig az a gondolat lelkesítette, hogy Isten az embert saját képére és hasonlatosságára teremtette. Még fajszeretetét is a mindenség célja szentelte meg; szemében a haza nem homályos ösztönök tárgya, hanem az előítéletektől ment okosságnak s a tiszta erkölcsiségnek faiskolája. Nem volt az eszményeknek őszintébb s önzetlenebb harczosa, mint Szász. A századnak leg-tisztább romantikus lelkesedése ragadta meg lelkét; kiméletlenül támadta a haladás gátjait, követelte az emberi méltóság legszentebb jogát, a szabadságot. A szabadság anyyira elemévé lett életének, hogy még a nyelvtudományban sem akart korlátokat tűrni s ott is támadt, a hol kutatnia kellett volna. Élete a legnemesebb romantikus vágy harcza

* *Nemzeti Társalkodó* 1832. 35. 1. (*Mult, Jelen és Jövendő.*)

a rideg valóval, melyben a reményt csalódás, a dicsőséget szenvedés váltja fel.

A magasztos eszmények és törekvések hatását biztosította az is, hogy Szász Károly rendelkezett a szóban és írásban való előadásnak minden eszközével. Nagy körmondataiban teljes pompájával jelent meg az erdélyi magyar nyelv, melynek szépségeit kevés író ismerte annyira, mint Szász; nemes szenvedélye áttört a tudományos következtéseken is, izgékony képzelete meg kedvvel ékesítette fel a gondolatoknak kiemelkedő pontjait. Mennyire izgathatta e kiváló egyén az ifjúság képzeletét, mikor az előadászékben megjelent! Férfias arcvonalai erőt árultak el, ragyogó kék szemében kigyuladt a szenvedély tüze, csengő hangja pedig ép úgy érezte a gyengéd érzelmeket, mint a hatalmas indulatokat.* A kit az éles elme érvei meg nem győztek, azt meghódította az előadás költőisége, s a ki érzéketlen volt a beszéd művészetére iránt, azt lefegyverezte a társaságbeli embernek finom bánásmódja.

Kemény azt mondja emlékbeszédében, hogy majd minden enyedi tanuló mintaképe Szász Károly volt.** Valóban sem Kemény, sem társai jobb mintaképet nem választhattak.

Huszonöt éves volt Szász Károly, mikor Kemény a nagyenyedi collegium kötelékébe lépett. A fiatal tanár teljes mértékben élvezte a b. Kemény-család nagyrabecsülését s gyakran megfordult a Burgban, a b. Kemény-család enyedi otthonában. A látogatások mind sűrűbbekké váltak, mikor 1823-ban a tudós b. Kemény Simon Nagyenyedre került, még inkább később, mikor Szász Károly és b. Kemény Dénes lettek a megyei ellenzék vezéreivé. Szász sokkal jobb emberismerő volt, hogysen figyelmét kikerülhette volna b. Kemény Simon derék fiai mellett kissé esetlen, de gondolkodó tekintetű barátjuk, a kis Kemény Zsigó. Aztán b. Kemény Simon s b. Kemény Dénes, bár az örökségi perben Zsigó édes anyjának, a panaszos özvegynek, óhajtásait nem teljesíthették is, nemes gondolkodású férfiak voltak;

* Vajda Dániel feljegyzései szerint, melyeket Székely Ödön közöl id. Szász Károly életrajzában (*Erdélyi Múzeum* 1908. 4. füzet.)

** B. Kemény Zsigmond összes művei. XI. (1907.) 126. l.

rokonérzésüket még idegentől sem vonták meg, mennyivel inkább pártját foghatták elhunyt rokonuk kis gyermekeinek! Az apátlan árva ügye bizonyára a legmélyebb részvétet ébresztette fel Szász Károlyban; annál nagyobb lehetett öröme, mikor a kis komoly fiúcskában rendkívüli szellem nyomait fedezte fel. Maga Kemény mondja emlékbeszédében, hogy Szász mint gyermeket megkülönböztette, mint alig tizenhét éves ifjút a szó teljes jelentőségében barátjának tekintette.

Mikor tanár és tanítvány között e benső barátság szövődött, Kemény a bölceleti tanulmányokat hallgatta, Szász Károly pedig legértékesebb diadalainak korát élte. Ekkor mondta, mint az erdélyi alkotmány védője s az elnyomott osztályok emberi jogainak szószólója, Alsó Fehér megye gyűlésein leghatásosabb szónoklatait. Hatása a megyeház falain messze túlterjedt, s az egyszerű tanár ép úgy irányt adott eszméivel az erdélyi politikának, mintha Erdély leghatalmasabb családjának tagja lett volna. Ekkor tűnik fel Szász mély értelmű czikkeivel, mint a fejlődő erdélyi magyar irodalom legragyogóbb reménysége. Az ifjúság Kötelest tisztelte, Szászt csodálta s rajongva szerette. A rajongást csak fokozta az, hogy Köteles halála után az enyedi tanári kar alattomos eszközökkel akarta a lelkes fiatal tanár népszerűségét tönkretenni. Kemény is égett már a vágytól, hogy minél előbb hallgathassa a kiváló tanárt. Köteles halála után a bölceleti szak már nem sok újat vagy értékeset nyújtott neki; visszatetszést keltett benne egyik-másik tanár jelleme is, kik Szász ellen ármánykodtak. Ámbár nem végezte el bölceleti tanulmányait, Szász Károly engedelmével többször megjelent a jogi előadásokon is. Bizonyára sem Szász, sem Kemény nem sejtették, hogy valaki az engedélyben rendbontást vagy lázítást láthatna; mégis évek mulva Köteles utódja, Csórja, midőn felsorolta Szász ellen kicsinyes vádpontjait, felemlítette azt is, hogy Szász Kemény Zsigmondot a törvény ellenére bocsátotta a jogi előadásokra.*

* P. Szathmáry Károly: *A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen-főtanoda története* (1868.) 257. l.

Kemény a jogtudományi szakon két évig hallgatta Szásztól az erdélyi közjog, magánjog és perrendtartás magyarázatát. Az előadások szellemét megvilágítja az a beköszöntő beszéd, melylyel Szász 1822-ben tanári székét foglalta el. Az ifjú tanár kissé borzongva gondolt arra, hogy mint szerencsétlen hollónak, neki kell majd azokat az eseteket elkárognia, melyekben a felsőbb hatalom a közjóért baromi eszközöket alkalmaz az egyén ellen; feladata vonzóbb részét a jog eredetének kutatásában látta s irányadóul a törvények természetes értelmét választotta.¹ Szász már tanári pályája kezdetén a törvényt történeti fejlődés eredményének tekintette, s minden adat arra mutat, hogy ez az elv uralkodott később is előadásaiban. E tekintetben nézete megegyezett kora kiváló jogtudósának, Savignynek gondolkodásával. A mint Savigny meggyőző erővel hirdette, hogy a jog tulajdonképeni forrása a népszellem,² ép úgy Szász is akadémiai székfoglalójában azt vallja, hogy a szokásos és írott törvény szükségszerűen fejlődik a nemzet tömegében élő jogi elvekből.³ Egykori lelkes tanítványa, gr. Teleki Domokos is azt vallja, hogy Szász a multat a jelennel kapcsolatban tárgyalta s a jogtudományban különös figyelmet az események logikájára s a történelmi fejlődésre fordított.⁴

Még határozottabb képet nyújtanak Szász tanári működéséről azok a tételek, melyeket Szász Károly 1829 őzén gr. Teleki Domokos vizsgálata számára az erdélyi közjogból, magánjogból s perrendtartásból tűzött ki.⁵ Ezek a tételek nem csak arról tanuskodnak, hogy Szász a bonyo-

¹ Id. Szász Károly beköszöntő beszédének részletes kivonatát Váró Ferencz kéziratából ismerem.

² Friedrich Karl von Savigny: *Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft*. Zweite Auflage (1828.) 11. l.

³ Magyar Tudós Társaság Évkönyve. III. k. harmadik oszt. 131—154. l.

⁴ Gr. Teleki Domokos: *B. Wesselényi Miklós emlékezete*. (M. T. Akadémia Évk. X. k. 1 darabja. 69. l.)

⁵ A nagyenyedi collegium könyvtárában van ily című nyomtatott füzet: *«Materia examinis, quod comes Dominicus Teleki de Szék, dum collegio N. Enyedensi anni 1829 14-ta Septembris valediceret, subiit.»*

lult anyagban világos rendet teremtett, hanem arról is, hogy történelmi szempontjait mindenütt igyekezett érvényesíteni. Így a magánjogban nem elégszik meg a földesúr és úrbéres viszonyának jellemzésével, figyelme kiterjed a viszony történetére is. Leginkább a közjogi tételekben látjuk, mely mélyrehatóan alkalmazta Szász jogi tanulmányaiban a történelmi módszert. A középkortól kezdve kikutatta mindazokat a történelmi mozzanatokat, melyekből az országgyűlés s a végrehajtó hatalom jogköre alakult ki; megvilágította az erdélyi alkotmánynak azokat az értékes részeit is, melyeket az abszolút kormányzás a XIX. század elején oly művészettel homályosított el. A történelmi kutatás azonban Szásznál valójában csak arra való, hogy megállapítsa, mi élő, mi elhalt már a törvényen. Bár beköszöntőjében tett ígérete szerint a törvény igaz értelmén soha sem ment túl, az ellene felhozott vádakból következtethetjük, hogy ép oly lelkesedéssel védte a Lipót-féle hitlevélnek elfelejtett pontjait, mint a mily igaz szenvedélylyel támadta az elavult úrbéri törvényeket. A történelmi módszer megvédte Szászt a forradalmi törekvésektől, szabad gondolkodása pedig megmentette a multnak feltétlen csodálatától.

Nagyon érthető, hogy Szász előadásai teljesen meghódították az ifjúságot. Ki is tudott volna a biztos módszernek, a hatalmas dialektikának s a szónoki művészet erejének ellentállani? Kemény még emlékezésében is hálásan emlékezik vissza a szép jogtudományi órákra, melyek oly tündér gyorsasággal röpültek el. Jogi műveltségének alapjait kétségkívül ez óráknak köszönhette. Mikor 1842-ben az *Erdélyi Hiradóban* mint politikai író lép fel, valóban úgy tetszik, mintha egykori tanárának történelmi ismereteit, módszerét, eszméit mind örökségül nyerte volna. *Codificatio és történelmi iskola* című beköszöntő cikkében szinte Szász Károly előadásainak vezető gondolatait élnek tovább; Kemény sem hisz a törvénykönyvek csodatevő erejében, ő is védi a történelmi iskolát s küzd a jogtalan és birtoktalan tömeg szebb jövődjéért.

Kemény nagyra becsülte Szász előadásaiban tanára nagy tudományát, de saját fejlődése szempontjából ép oly

értékesnek tartotta Szász egyéniségének erkölcsi hatását is. Azok a magasztos gondolatok, melyeket az ifjú Kemény nem rég oly áhitattal hallgatott Köteles bölceseleti fejtegetései alkalmával, egész költőiségükben jelentek meg Szász előadásaiban. Szász is tiszteletet követelt az erény számára, gyakran mondta, hogy vannak erkölcsi értékek, melyeket sem a kényelem, sem a dicsőség nem tudnak elfelejtetni; megvetést ébresztett az önzés és a hanyatlás korszakainak léha életelvei iránt s hirdette, hogy az életnél sokkal előbbre való az a kötelesség, melylyel a föld gyermeke Istenével szemben tartozik. Az erkölcsi értékek hangoztatása azonban különös varázsszal hatott a tudós ajakáról, ki ismerte a természettudományok titkait; az önzetlen keresztyéni szeretetet semmi sem magyarázhatta szebben, mint a fiatal tanár lelkesedése, kinek csak kezét kellett volna kinyújtania a hatalom csábítószerei után; az önfeláldozás dicsőítése pedig valóságos önvallomása volt az ifjú államférfiúnak, ki hősies elszántsággal bírálta egy mindenható kormány törvénytelenégeit s büszkén verte vissza ellenfeleinek orvítmadásait.

A bizonyítványok, iskolai jegyzőkönyvek, melyek Keménynek az egyes tantárgyakban való előmeneteléről hirt adhatnának, elpusztultak. De minden érdemjegynél jobban bizonyítja értelmi és erkölcsi fejlődésének nagyságát az adat, hogy Kemény vágyódott Szász Károly társasága után, s hogy kiérdemelte a kiváló férfiú szeretetét s barátságát. Szász Károly püspöknek emlékezéseiből tudjuk, hogy Kemény tanuló-korában csaknem mindennapos volt náluk; * nagyenyedi hagyomány szerint néha rövidebb időre oda is költözött.

Szászék otthona nem sokban különbözött a szomszédos tanári lakásoktól, melyeknek zsalus ablakai a Kollegium-utczára tekintettek. Mégis az egyszerű ház barátságos nyílt tornáczaival, zezzugos udvarával, az udvart beárnyékoló fák lombjaival kitörölhetetlen emléket hagyott Kemény lelkében.

* Szász Károly: *B. Kemény Zsigmond emlékezete*. [Kisf. Társ. évk. Uj f. XVII. 1876/7. 209. 1.]

Mi vonzotta az ifjút a nyugalmas hajlékba? Bizonyára jól esett éreznie a bájta, melyet a ház finom lelkű úrnője varázsolt az otthonias szobákba; bizonyára öröm volt beleilleszkednie az összhangos, derült családi körbe, hol a hitvestársak szeretetét szép kis gyermekek boldogsága tette gazdagabbá. Mégis leginkább vonzotta Keményt a hála érzése ahhoz a nemes lélekhez, kinek saját szavai szerint az egész világon legtöbbet köszönt.*

Az egyszerű tanári lakásban Szász egyénisége egészen közvetlenül nyilatkozott bonyolult jellemének minden vonásával. A harcias egyéniség gyengéd férj szerepében mutatkozott be; a gondolkodó férfiú, kit sokan istentagadással vádoltak, együtt indult családjával templomba, hogy Istene előtt boruljon le. Új világításban látta Kemény a collegiumi tanárt s a közélet emberét is. Meghitt barátja előtt nem titkolta Szász megvetését tanártársainak tehetetlen gyűlöletével szemben, szabadon nyilatkozott a korkérdésekről s alkotmányos küzdelmeink vezető gondolatairól. A kis család életét egy-egy ellenzéki vezér megjelenése tette mozgalmasabbá; így toppant be egy alkalommal Szászékhoz — mint Szász Károly püspök beszéli el — Wesselényi báró is. Néha-néha egy-egy kormánypárti vezér is bekopogtatott. Szabó György, nagyenyedi tanár, jegyezte fel, hogy 1833 május elsején Nopcsa báró Nagyenyeden átutaztában reggel öt órakor keltette fel Szász Károlyt s ágya mellé ülve, hosszasan tárgyalt vele a napi kérdésekről.** Az egyszerű

* Szászék otthonának képét Váró Ferencz adta ki a *Vasárnapi Ujság* 1889-ik évi folyamának 22. számában.

** Szabó György iratairól néhány szóval meg kell emlékeznünk, mivel különösen a nagyenyedi politikai mozgalmak rajzánál több adatot használtam belőlük, s mivel a hagyomány a kéziratokat b. Kemény Zsigmond ifjúkori munkáinak tartotta. Ez utóbbi tévedés onnan eredt, hogy az iratok Nagyenyeden a b. Kemény-házban maradtak fenn s köztük volt br. Kemény Zsigmond korteskedésről szóló röpíratának vázlata. Hogy a kérdéses iratok Szabó Györgytől származnak, arról több körülmény győzött meg. Az iratok egészen következetes írásmódot árulnak el, de a betűk alakjára nézve teljesen különböznek b. Kemény Zsigmond kézírásától; bennük a c hangot c betű jelöli, míg Kemény a kétjegyű cz betűt használta. Más-

tanári lakásból gyakran a legfontosabb politikai mozgalmak indultak ki.

A változatos jelenetek sok gondolatot ébresztettek a komoly ifjúban, melyek a későbbi politikus és költő világnézetének lényeges elemeivé váltak. Tanáránál jobb útmutatót nem találhatott volna Kemény az erdélyi politika tekervényes ösvényein. Ki ismerte volna jobban a politikai vezetők jellemét, a cselszövények szerepét s az eszmék hódító erejét? A tudós tanár jellemző megjegyzéseinek, éles kritikáinak jó hasznát vehette Kemény, midőn maga is, mint az erdélyi reformtörekvések irányítója, tollat ragadt. A történeti regények írója is inkább megértette az egyesek és országok életét, miután közvetlen közelből látta, mint jönnek létre az egyesek ábrándjaiból a nagy történeti események, a tömeg csodálatának tárgyai. S ki tudná kiszámítani Szász puritán politikai jellemének hatását? Az ifjú Keménynek felemelő gondolata lehetett, hogy sokszor tanára szavától ezrek sorsa függött, de még felemelőbb lehetett annak tudata, hogy az egyszerű tanár a szédítő helyen is hű maradt eszményeihez. Kemény és Szász barátságát a múlt évek mind bensőbbé tették. Ha Kemény eszmenyképét tisztelte tanárában, Szász Károly egyrészt saját lelkének

részt az iratok szerzője az 1830-tól 1834-ig tartott erdélyi megyegyűlések történetét jórészt saját tapasztalatai után adja elő, holott Keményt tanulmányai 1830-tól 1834-ig Enyedhez kötötték. A *Lélektani jegyzetek* című füzet alján S-o G-y betűk, továbbá az alsó-fehér megyei politikai harcokról szóló emlékirat végén Szabó Gyuri név Szabó György szerzőségét bizonyítja. Erre vall az ususról szóló értekezés is, melynek szerzőjéül az *Erdély jelenkora* című emlékirat Szabó Györgyöt nevezi meg. A történelmi iratok többször emlegetik Szabó Györgyöt, mint a megyegyűlések eseményeinek krónikását. Szabó György nevére bukkanunk Kis-Küküllő megye közgyűlésének leírásánál. A napló szerint a főjegyző folyton „instálom aláson”-okkal szakította meg beszédét; másutt meg azt olvassuk, hogy a főjegyző nagyon haragudott Szabó Györgyre, mert „instálom aláson”-jait feljegyezte. A Keménynek tulajdonított iratok tehát Szabó György feljegyzései, de azért érdekes világot vetnek a kor életére, mert szerzőjük Zeyk Dániel, kir. táblai elnök házában s később b. Wesselényi Miklós társaságában közlőrl láthatta az erdélyi politikai élet mozgalmait.

visszhangját érezte tanítványa fejlődésében, másrészt a rendkívüli, ifjú lelket a gondviselés ajándékának, kiművelését legnemesebb kötelességének tekintette. Erre mutatnak azok az adatok is, melyeket Kemény a megható barátság történetéből emlékbeszédében felemlít. Ezek szerint Szász Károly dolgozó szobája néha különös jelenetek színhelye volt. A tanár és tanítvány majd classikus és modern költőkből szavaltak, majd nagy vitákba merültek. A költők közül — úgy látszik — leginkább szerették a romantikusokat; Vörösmartyt mindketten versenyezve magasztalták. A viták tárgyára és színvonalára nézve jellemző, hogy a vitatkozók gyakran hivatkoztak koruk kiváló gondolkodóira, különösen közös olvasmányaikra, Savignyre és Troxlerre. Savigny, a római jog alapos magyarázója, magas szempontból ítélte meg korának törvényalkotásait; Troxler pedig, mint orvos és bölcselelő, a lélektan számára új tájakat keresett az ember kedélyvilágában. Troxler különösen az emberi természet mérhetetlen alapjait kutatta, melyek a végtelen eredet mélységeibe nyúlnak le; szerinte ily titokzatos alapjai a tettnek s a jellemnek a homályos érzelmek, vak ösztönök, legyőzhetetlen sejtelmek, a képzeteknek tőlünk független kapcsolódásai.*

Nehéz volna a közös szavalatok s viták hatását kikutatni. Mikor Kemény *Gyulai Pál*ban azt hiszi, hogy tőlünk független, noha belőlünk támadt hatásocskák közt alakul tetteink növényágya, a kedélyállapot: talán Troxlernek egyik megvitatott gondolata bukkan fel lelkében. De mennyi öröm es bánat emléke, mennyi drágán megfizetett tapasztalat tapadt az egykor elhangzott vitához! Az bizonyos, hogy Szász társaságában Kemény ízlése finomult, ítélete biztosabb lett, látóköre szélesült s öntudata erősödött. Kemény maga is úgy érezte, hogy mindig nőtt valamit az értékes társaságban.

Abból a módból, a hogyan Szász az ifjú Keménynyel foglalkozott, határozottan kitűnik, hogy nem pusztán jogászt

* Troxler: *Naturlehre des menschlichen Erkennens oder Metaphysik.* 1828. 331. l.

vagy szaktudóst akart tanítványából nevelni. Úgy látszik, nevelő munkájában határozott cél lebegett előtte. Kemény maga tesz tanubizonyságot emlékbeszédében arról, hogy Szász Károly buzdította s készítette elő az irodalomra. Lehet, hogy Szász tervére Kemény irodalmi kísérletei is befolyással voltak; hogy azonban ifjú barátjában hazájának kiváló íróját sejtette, azt minden tette elárulja. Ezt bizonyítja Keménynek e megjegyzése is: «Többször olvasa fel nekem abból, a mit épen írt; mintha képes lettem volna oly nézponctokból tenni észrevételeket, melyeknek még hasznát is lehet venni.»

Az az irodalmi munkásság, melynek izgalma it Kemény tanárával együtt átélte, Szász írói pályájának leggazdagabb és legértékesebb része. Ennek kiemelkedő pontjai: a Köteles Sámuelről mondott beszéd, az 1831-ik év története, a Lipót-féle okiratok gyűjteménye s a *Nemzeti Társalkodó*ban megjelent cikkek.* Mindezekben Szász szellemének sokoldalúsága s mozgékonyasága mindazon fogyatozások nélkül érvényesül, melyek később magyar nyelvtudományában oly bántó hatást idéztek elő.

Sokoldalúsága ellenére Szász tulajdonképen két czélt szolgál tollával; majd reformtörekvései érdekében izgat, majd a multat akarja történeti rajzaiban elénk varázsolni. Néha — mint a Lipót-féle okiratok gyűjteményében — a kettős cél érdekesen olvad össze; látszólag az író alkotmánytörténeti fejtegetésekbe bocsátkozik, valójában pedig a kormány álláspontját támadja. Szásznak legtöbb dolgozatában azonban majd a publiczista, majd a történetíró lép inkább előtérbe. A publiczistának különös jellemet adnak a magyar fajnak, a szabadelvű eszméknek szeretete, a nagy történelmi s bölcséleti távlatok s a költői képzelet ábránd-

* 1830-tól 1834-ig jelentek meg Szász Károly következő munkái:

1. *A derék ember és ritka érdemű tanító képe.* 1831. — 2. *Az 1831-ik esztendő története.* 1832. — 3. *Sylloge tractatum.* 1833. A *Nemzeti Társalkodó*ban megjelent cikkek: a) *Egyesülés.* 1831. — *Társalkodási Rendszabások javallatja.* 1831. — c) *Mult, Jelen és Jövendő.* 1832., 1833. — d) *Diplomaticai különőség.* 1833. — e) *Könyvismertetés.* (A *Sylloge tractatum* bevezetése) 1833.

képei. Minde jellemvonások legfeltünőbbek a *Mult, Jelen és Jövendő* című hosszú cikksorban, mely két évig foglalkoztatta a *Nemzeti Társalkodó* olvasóit. Történelmi tanulmányaiban Szász különös kedveléssel oldotta meg feladatának költői részét. Már Köteles Sámuel jellemrajzában a lélek-elemzés finom eszközeit alkalmazta. Még inkább érdekelte Szászt az egyén *Az 1831-ik év történetében*, különösen a lengyel forradalom rajzában; itt a történet rugóit a forradalom vezéreinek kedélyvilágában kereste s költői lélekkel érezte ki az események tömegéből a drámai mozzanatokot.

Szásznak sok ellenséget, de még több tisztelőt szereztek irodalmi munkái; az Akadémia 1833-ban levelező tagnak, 1834-ben rendes tagnak választotta. Kemény tanuja volt mind a küzdelmeknek, mind a sikereknek. Elképzelhetjük, mily izgalommal s mily elhatározásokkal hallgatta tanárának kialakuló gondolatait s mennyire vágyott mestérének nyomdokait követni. Azok a jelenetek, melyek Szász Károly lakásán az árnyas tornácokon s a barátságos dolgozószobában a tanár és tanítványa közt lejátszódtak, emlékeztetnek bennünket a renaissance-kori mesterek tanulóéveire. Valamikor Raphael ép úgy leshette el atyjától s Peruginótól a festés titkait, mint a hogyan Kemény Szász Károly irodalmi munkáin ismerte meg az íróművészetnek leghatásosabb és legnemesebb eszközeit. Talán éppen Szász írói egyénisége hatott Kemény írói tevékenységének kettős irányára is. A tudós tanár politikai munkái ép oly határozott rokonságban vannak tanítványának, a negyvenes évek doctrinair publicistájának csodált cikkeivel, mint Szász művészi történelmi rajzai azokkal a jellemrajzokkal s történelmi regényekkel, melyekben Kemény az emberi lélek titokzatos mélységeibe világít be. Nagyarányú Kemény Zsigmond írói egyéniségének fejlődése, olyan, mint a hatalmas székesegyház, mely merész pilléreken emelkedik ég felé, a nagy fejlődés alapjait azonban id. Szász Károlynak politikai s irodalmi eszményei jelölték ki.

VI.

A nagyenyedi collegium nagy szerepet játszik Kemény fejlődésének történetében. A gondolkodó ifjú az ódon intézetben alkotta meg először a világnak értékesebb képét ismereteiből s az iskolának uralkodó eszméiből. S ki merné kicsinyelni oly kiváló egyéniség hatását, minőt id. Szász Károly dolgozószobájában ismert meg Kemény? Míg csodálattal követte a kiváló szellem merész összefoglalásait, meglepő elemzéseit, oly eszközök birtokába jutott, melyek nélkül senki sem férközhetik az emberi lélek és élet rejtelmeihez.

Tagadhatatlan azonban, hogy az iskola csak szürke világképet adhat növendékének; a vonalakba mélységet, színt, elevenséget csak az örömök és fájdalomok visznek, melyek az élet harcában várnak az ifjúra. A legmélyebb értelmű elemzés és összefoglalás is értéktelenné válik, ha hiányzanak azok a vágyak, hangulatok, sejtelmek s képzetársulások, melyek a bonyolult lelki folyamatban oly művészi módon egyesültek. Még a rationalista bölcselő, ki nem sejtí az emberi ész birodalmában évezredeknek végtelen munkáját, visszavonulhat magányába, hogy megállapítsa az emberi értelemnek örök törvényeit, vagy elvont szemlélődéseiből phantastikus kártyavárákat építsen. A költő s államférfiú világa azonban az emberi életnek mérhetetlen mozgalmi, melyek a múlt mélységeiből erednek s a jövőben vetik felszínre csodálatos eredményeiket. A költő — mint Goethe Wilhelm Meister-e mondja — látja a szenvedélyek zürzavarát, a családok és országok törtetését, látja, mily véres bonyodalmakat idéznek elő a félreértéseknek megfajthetetlen talányai, s átérzi mindazt a kint és örömet, a mit az emberi sors magában rejt. Ép így az államférfiú is, kinek fogékony lelken milliók érzelmei és vágyai futnak keresztül, ki előre látja egy-egy reform következtését a kunyhókban és palotákban egyaránt, mozgékony képzeletével a való élet benyomásait foglalja össze terveiben. Ha Kemény egyéniségére hatással volt az iskola s kiváló tanárának társasága, költői világnézetének s államférfiúi belátá-

sának bizonyára értékes anyagot szolgáltatott az a hatalmas élet, mely a békés városi otthonokban, Erdély bércei között s az európai államokban oly izgalmas változásokat idézett elő.

A szent szövetség kémekkel, szuronynyal s börtönnel akarta az európai nemzetek szabad fejlődését megakasztani. Eleinte úgy látszott, mintha ezek az eszközök teljesen beváltak volna; egyszerre azonban a legerősebb bilincsek is szétmálottak az emberi szellem feszítő ereitől. Az ifjabb nemzedék nem tudta elhinni, hogy az ember legmagasabb hivatása a rendhez való alkalmazkodás. A gondolat és vágy, mely végtelennek érezte magát, nem akart korlátokat ismerni. *Hernani* előadása alkalmával Hugo barátai, az ifjú romantikusok ép oly gyűlöletet éreztek a rend koronás öre iránt, a mily lelkesedéssel néztek a haramiavezérre, ki az erdők rengetegeiben bolyong s az egész világgal daczol.

A romantikus ábránd s a szabadság után való vágyódás diadaltól mámorosan fordította fel a juliusi forradalomban a büszke királyi trónt. Európa minden zugában megértették az elnyomottak a titkos jeladást, Anglia félreeső vidékein ép úgy, mint Oroszország végtelen sivatagain. A végső erőfeszítés csodákat művelt. Az írek néhány év alatt századok igazságtalanságait törölték ki az angol alkotmányból; a lengyelek pedig véres szabadságharczban mutatták meg, mily hősiés önfeláldozásra tudja a leigázottakat ragadni emberi méltóságuk érzete. Európa népei megdöbbenve néztek végig a megrázó tragédiát s rokonérzésüknek számtalan jelével halmozták el a bukó hőst, a lengyel nemzetet.

A század nemes gondolkodása, mely annyi csalódás után végre az utolsó parasztban is észrevette az istenség szikráját, meghódította a magyar társadalom jobbait is. Az újkor evangéliuma egész hódító erejével jelent meg gr. Széchenyi István könyveiben. A büszke mágnás emberi jogokat hirdetett jobbágyság számára, a bécsi salonok ünnepektől alakja méltó helyet követelt nemzete számára az európai művelt nemzetek sorában, a léha kalandok hőse szigorú erkölcsiséggel s vallásos áhitattal akart az emberiségnek s a végtelenségnek egy nemzetet megmenteni. E romantikus

egyéniség a harc hevében ébredt rendkívüli természetének s fellengő céljainak tudatára. A *Stádiumban* már érzi, hogy a tökéletesedés után való vágy, a halhatatlanság sejtelve ösztönzi, mely egyetlen kapocs Isten s az agyag gyermeke közt. Mint újkori lovag, szent harcra esküszik fel; nem a keresztnek bajnoka akar lenni, mely csak az emberiségért istenül szenvedett kin jele; de szolgálni akarja «a legfőbb Jót az által, hogy teremtvényét, az embert, akármily alacsony helyzetben lépett volna az élet színére, oly magasra emelje, a mint azt tulajdoni és erényi engedik.»*

Ugy tetszik, mintha e gondolatokban újra felelednenek azok az eszmék, melyekért nem rég börtönbe vagy vérpadra hurczolták az ábrándozókat. Ugy tetszik, mintha mindaz, a mi után a század elején költőink borongva epekedtek, megvalósult volna; Széchenyi a meg nem értett magyar nemzetnek férfias nyilatkozása. Az egész magyar közélet megérzi az új kor hajnalát. A költők képzelete széttépi a classikus forma nyügét, a legfontosabb intézmények néhány óra alatt jönnek létre, az országgyűlések legkiválóbb szónokai mind az új eszmék apostolaivá lesznek. Az 1832-ik évi országgyűlésen Kölcsey, Wesselényi s Deák majd az elnyomott néposztályok, majd a leigázott lengyel nemzet érdekében szólalnak fel; hol a lelkiismeret szabadságáért, hol a magyar nyelv s az erdélyi magyarság jogaiért küzdenek.

Az újítás vágyát nem tudták megakasztani sem a mindenható ministerek rendeletei, sem a szuronynyal őrzött határok, sem Erdély bérczei. Az erdélyi ifjúság egyszerre emelyítőknél találta tivornyáit s irigyelni kezdte a lengyel hőst, ki a szabadságért vérzett el a csatatéren. A kártyaasztal elvesztette vonzó erejét. Bethlen János kártyázó társasága is elhatározta, hogy többé nem vesz kártyát kezébe, lázas buzgalommal hallgatta Tunyogi tanár jogtani előadásait, hogy nemzetének jogait annál jobban védhesse meg. Wesselényi lett az ifjú nemzedék eszményképe, a felelmet

* Gr. Széchenyi István: *Stadium* (Az Akadémia kiadása. 1905.)
4. lap.

nem ismerő dacznak megtestesülése. Minden szava, minden tette kihívás volt a zsarnoki hatalommal szemben. Szónoklatai úgy dörögtek, mintha végítéletet hirdettek volna a földön minden erőszaknak s igazságtalanságnak. Az eszménykép arányait csak növelték azok a veszélyek, melyek az ifjúság hősenek folyton nyomában jártak. Mindenki tudta, — Wesselényi maga hozta nyilvánosságra a balitéletekről szóló könyvében, — hogy nagyobb katonai erőt s ügyüket rendelkeztek ki elfogására.

Az a korszak, melybe 1830 körül az ifjú Kemény lépett, tele volt merész törekvésekkel, megdöbbentő drámai helyzetekkel, az elfojtott szenvedélyek kitörésével; valóban olyan volt, mintha valamely hatalmas romantikus képzelet alkotása lett volna. Semmi sem természetesebb, mint hogy az ábrándos ifjú az új kor eszméiben az emberiség megváltozó ígét üdvözölte. Maga mondja, hogy teljesen hitelt adott modern olvasmányainak, bennök «a legszellemesebb helyeket mindig a legigazabbaknak is szerette tartani.» Kiváló tanárával együtt lelkesedett Széchenyiért; együtt csodálták azt a férfias erőt, melylyel Wesselényi a *Balítéletek*ben oly kiméretlenül leplezte le az uralkodó osztályok nemtelen önzését s az államhatalom erkölcstelen törekvéseit. Széles látkör nyilott meg az ifjú előtt, midőn tanára fejtegetéseiben látta az erdélyi politikai küzdelmeknek az európai eszmékkal való kapcsolatát; azonban még inkább lekötötték figyelmét Erdély közéletének izgalmas jelenetei, mikor Nagyenyed, főkép a megyegyűlés, a politikai mozgalmak középpontjává kezdett válni.

Az a tárgy, mely Kemény Zsigmond hazájában 1830 körül annyi honfit tüzelt harczra, az erdélyi alkotmány volt. A nemzeti jogoknak legértékesebb drágaköveit már a XVIII. század kitördelte; a mi az ősi kincsből az 1791-ik évi országgyűlésen megmaradt, az négy évtized alatt teljesen elkallódott a burokrácia kezén. Így a nemzetnek a kormányzásra való befolyása vagy üres játékká változott, vagy teljesen megsemmisült. A kormányzók tagjai, kiket az országgyűlésnek kellett volna választania, kinevezés útján foglalták el helyüket; a megyegyűléseken a tisztújítások ki-

mentek a divatból, s a kinevezett vagy helyettesített tisztviselők pusztán a kormánytól függtek. Visszavívni a nemzetnek a Lipót-féle oklevélben biztosított jogait, helyreállítani teljes épségében azt, a mit másfél századnak lassú, romboló munkája elporlasztott, ez volt az a nagy cél, melyet az erdélyi ellenzék maga elé tűzött. Csak erős férfiak vállalkozhattak ily nagy feladatra, kik megőrizték még az ifjúkor önbizalmát s nem ismertek lehetetlenséget. Minthogy országgyűlés nem volt, guerilla-rohamokra bomlott fel a nagy küzdelem. Minden megyegyűlés egy-egy részletharcz volt.

Alsó-Fehér-megye közgyűlésein hamar kitűnt az ellenzék erkölcsi felsőbbsege. A vezérférfiaknak, b. Kemény Dénesnek s id. Szász Károlynak feddhetetlen jelleme, nagy műveltsége, s rendkívüli szónoki tehetsége messze földön tekintélyt szereztek az ellenzéki törekvéseknek. Ellenben a kormánypárt erkölcsi alapját nagyon megrendítették a törvénytelen tisztviselők zsarnokoskodásai, főképen azok a hírek, melyek Czirjék főispánt becsületében támadták meg. A küzdelem 1830-ban már oly heves volt, hogy a főispán az 1832-ik év tavaszáig nem tartott ülést. Ekkor azonban teljes diadalt vívott ki az ellenzék. A megye elhatározta, hogy a tisztújításban egyedül a Lipót-féle oklevél rendelkezéseit fogadja el törvényeseknek. A diadal annál teljesebb volt, mert egyúttal azoknak az eszméknek győzelmét jelentette, melyekért az ellenzék jó ideig saját vezéreire is gyanakvással nézett. Alsó-Fehér-megye új korszakot kezdett Erdély történetében, midőn a parasztság terheinek könnyítését erkölcsi kötelességének ismerte el, midőn követelte Erdélynek Magyarországgal való egyesülését, továbbá a válás és a sajtó szabadságát. Így lett az enyedi ellenzék a modern eszmék harczosává s az erdélyi politika irányítójává. A szanaszét ébredő közszellemtől végre az ellenzék hatalma annyira erőre kapott, hogy a törvénytelen kormányszék és burokratia tekintélyét teljesen megsemmisítette. Hiába távolította el Wlassics báró, a királyi biztos. Czirjék főispánt Enyedről, az ellenzéki szellem terjedését nem tudta megakasztani. Alsó-Fehér-megye b. Wesselényi Miklós szellemes érveinek hatása alatt az 1833-ik évi

novemberi ülésén óvást emelt a királyi biztos küldése ellen is, ezzel siettette Wlassics bukását s az erdélyi országgyűlés összehívását.

A szenvedélyes küzdelmek felforgatták a csendes város társadalmát s teljesen megzavarták a collegium nyugalalmát. Az enyedi tanuló ifjúság ép úgy politikai tényezővé vált az alkotmányos harcban, mint az országgyűlési ifjúság Pozsonyban. Szabó György enyedi tanár naplójegyzetei szerint a főiskolai tanulók zajos tapsokkal s hangos éljenzessel kísérték az ellenzéki szónokok beszédeit, úgy hogy a főispán ki akarta őket a gyűlésből rekeszteni. Szabó György említi azt is, hogy az enyedi casinonak, melyet id. Szász Károly 1830-ban alapított, a helybeli s vidéki urakon kívül főkép deákok voltak tagjai. A tanári kar nagyobb része, mely akár gyengeségből, akár nemtelen indítékból ellensége volt az újkori eszméknek, mindent elkövetett a forradalmi szellem elnyomására; az ifjúsági olvasókörmek nem adott helyiséget az intézetben, a tanulókat eltiltotta a megyegyűlésekről, csak azokkal tett kivételt, kiknek szülei a megyében birtokosok voltak.

Még inkább felkavarta az ifjúság érzelmeit az a hajsza, melyet a kormányzék titkos biztatására id. Szász Károly ellen tanártársai indítottak. Hol a kormányzékhez, hol az egyházi főtanácshoz érkezett egy-egy feljelentés a tanári kartól. Az egyik vád Szász Károlyt oly egyénnek tüntette fel, ki tanártársai tekintélyét folyton csorbitja s az ifjúságot forradalomra lázítja. A másik vád határozott esetre vonatkozott. 1834 januárjában lengyel foglyokat szállítottak katonai kíséret mellett Enyeden keresztül. Egészen természetes, hogy Szász és az ifjúság rokonérzést mutattak a szabadságharc áldozatai iránt. Szásznak egyik tanártársa többet is tudott, azt vallotta, hogy az ifjak tanárukkal együtt meg akarták a foglyokat szöktetni. Ki tudná megmondani, vajon a korlátoltság vagy a rosszindulat volt-e több e támadásokban? Az eredmény azonban — legalább egyelőre — egészen más lett, mint a mire a vádaskodók számítottak. A nyomozásból Szász Károly egyénisége erkölcsi tisztaságában került ki, a fő egyházi tanács teljes elég-

tételt szolgáltatott az alaptalanul meghurezott tanárnak; az ifjúság pedig, a míg a hatalom alacsony eszközeit megvetette, annál inkább rajongott a bátor férfiúért, benne a szabadság martirjáért.*

Vajon elképzelhető-e, hogy mikor az enyedi deákok lázas izgalommal vesznek részt a politikai mozgalmakban, akkor a korszakos eseményeket az ifjúságnak legértékesebb tagja, Kemény Zsigmond, egykedvűen nézze, ki leginkább ismeri a mozgalmaknak titkos rugóit? Vajon hihető-e, hogy, midőn az egész ifjúság megbotránkozik a hatalom naív vagy felbérelt szolgálainak támadásán, épen Szász Károlynak legkedvesebb tanítványa marad érzéketlen? Az enyedi ifjúság szelleme annyira egységes volt, hogy a Szász Károly ügyében felterjesztett kérelmet még gr. Bethlen Imre fia is aláírta, holott mindenki tudta, hogy gr. Bethlen Imre Szász Károlynak s a szabadabb eszméknek legnagyobb ellensége. Alig mulaszthatott el Kemény Zsigmond, mióta a felsőbb tanulmányok hallgatója volt, egyetlen megyegyűlést, hisz az első harcvezonalban tanára, rokonai, barátai küzdöttek. Tanárával együtt megbotránkozhatott a vitatkozások gyakori elfajulásán, a durva személyeskedéseken, melyek tanulótársait hangos tüntetésekre ragadták; de alig volt a hallgató-közönségben, ki egy-egy ügyes taktikai fogás sikerének jobban örült volna, ki igazabb lelkesedéssel adta volna magát át egy-egy felemelő pillanat hatásának, mint Kemény. Ép úgy bizonyosra vehetjük, hogy tanára ügyét is magáévá tette a jellemes ifjú s teljes mértékben érezte megvetését az alattomos támadókkal szemben. Talán innen magyarázható az is, hogy Csórja tanár oly ellenérzéssel keverte bele később Kemény Zsigmond személyét Szász Károly ellen felhozott vádjai közé.

Nem lehetetlen, hogy politikai háttere van annak az esetnek is, melyet Beksics Gusztáv jegyzett fel az ifjú Kemény életéből.** Midőn Kemény egyszer tanulmányai

* A nagyenyedi ev. ref. főiskolában mutatkozott események nyilvános előterjesztése Pesten. 1842. Nyomt. Trattner Károly betűivel (1—40. l.).

** Beksics Gusztáv: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a ki-egyezés* (1883.) 21. l.

végeztével anyjához haza ment, a szülei házban az alispánt s drabantjait találta. A vármegye emberei épen végrehajtással voltak elfoglalva. Kemény távozásra szólította fel őket s mikor szavának nem volt foganatja, arczul ütötte az alispánt. Erre verekedés támadt, s az alispán és emberei véresre verve hagyták a hely színén a heves ifjút. Kemény párbajjal akarta a sérelmet megtorolni, de az alispán megtagadta az elégtétel adását. Beksics nem említ bővebb részleteket, azonban minden körülmény azt mutatja, hogy Kemény a felsőbb tudományok hallgatója volt, mikor a karhatalommal szembe szállt. A kínos jelenet egészen beleillik az alkotmányos harcok korába. Valószínű, Kemény nem csak a végrehajtás megokolása és módja ellen tiltakozott, hanem egyúttal az alispán személye ellen is, ki az ellenzék meggyőződése szerint törvénytelenül bitorolta hatalmát. Az alispán zsarnokoskodása mélyen sérthette Kemény igazságérzetét, különben nem ragadtatta volna magát oly erőszakos ellentállásra, melyet az erdélyi magánjog a legsúlyosabb büntettek közé soroz.*

Az izgalmas idők az ifjú Kemény jellemében oly elemeket hoztak napfényre, melyek az ismerősök előtt is talányosaknak tetszhettek. Az álmodozó lélek nyugalmát élénk tevékenység váltotta fel; a magány embere a társas élet örömeire vágyódott; a ki az imént egy-egy régi könyvért megfélemedezett környezetéről, az most egyszerre határozott érzelmekkel vegyült a politikai küzdelmekbe, szenvedélyesen lelkesült és gyűlölt. Már e korban feltűnhetett Kemény egyéniségének kettős természete. Szellemét ép úgy lekötötte a politikai élet kicsinyes ellentéteivel s nagy törekvéseivel, mint a hogyan vonzotta ábrándvilága, melyben az eszmék merész kapcsolatain keresztül kutatta az emberi lélek rejtelseit.

A Fehér-megyei alispánnal való összeütközésnél az ifjú Kemény egyéniségében is fellobbant annak a szenvedélynek tüze, mely a b. Kemény-család történetében gyakran idézett elő erőszakos kitöréseket. A nyugodt felszín alatt rejtelmes indulatok lappantak az ifjú lelkében. Családi öröksége volt

* Dósa Elek: *Erdélyhoni jogtudomány* III. része (1861.) 582. §.

az a férfias bátorság, mely az igazságtalanságot nem tudta eltűrni, valamint az a lovagias gondolkodás, mely értékesebbnek tartotta a becsületet az életnél s a párbajt a becstelenségnél. Az ébredő szenvedélyeknek éppen jókor adott nemesebb irányt az erdélyi ellenzék küzdelme. Kemény itt ismerte meg s itt szerette meg a politikai élet izgalmait. Mennyire vonzhatta a férfias egyéniségek társasága, kik az ellenzék soraiban százados igazságtalanságok ellen haczoltak! Mennyire csábító lehetett a harcz, hol a merészség, műveltség s a jellem nemessége szabadon érvényesülhetett! Itt látta Kemény először, mily legyőzhetetlen hatalom az a párt, mely erkölcsi alapon egységes czél felé tör. Az ifjú főiskolai hallgató ily tanulsággal csatlakozhatott az ellenzékhez s talán már ekkor érezte, hogy a párt történetében még fontos szerep vár reá.

Az enyedi politikai mozgalmak azonban Kemény egyéniségének fejlődésében nem csak az államférfiu törekvéseire voltak hatással, elősegítették a költő világnézetének kialakulását is. Érdekes benyomásokat hagyott hátra Kemény lelkében egy-egy megyegyülés. Ilyenkor megjelentek az erdélyi ellenzék legkiválóbb tagjai, a vándor patrioták; néha annyian verődtek össze, hogy egész kis országgyűlés kikerült volna belőlük. A tudós gr. Kemény Józsefet régi okiratai közül hívta elő a politikai élet; gyakran feltűnt a nagy műveltségű gr. Teleki Domokos nyulánk alakja is, ki csak az imént vált meg az enyedi collegiumtól. A legnagyobb feltűnést b. Wesselényi Miklós s gr. Kendeffy Ádám keltették, valahányszor megfordultak Enyeden; ők voltak Erdélynek legvakmerőbb lovasai s államférfiai. Általános figyelem tárgyai voltak a vezérek is: Szász Károly merész szárnyalásu gondolataival, b. Kemény Dénes feltétlen törvénytiszteltével s gr. Bethlen János félelmes ravaszságával. Felöltő jellemet adtak e társaságnak azok a különösségek, melyeket az elzárt völgyek neveltek Erdély ferfiaiban. A költői ábránd szépen megfért az ügyes gyakorlati tervekkel; a szobatudós komoly tanulmánya s a vakmerő lovaskalandok egyaránt becsülés tárgyai voltak; csak a gyáva lemondásnak s az alacsony érdeknek nem volt becsülete.

Kemény Zsigmondot tanára, id. Szász Károly vezethette be az érdekes társaságba. Hogy az ellenzék korán észrevette a komoly ifjút, az abból is látszik, hogy mikor 1835 elején Wesselényi id. Szász Károly lakásán találkozott vele, mint ismerősét üdvözölte. Ha vonzódott Kemény a romantikához, akkor hajlama még inkább megerősödött a felöltő egyéniségek körében. Itt gyűlölte meg mindazt, a mit a polgári társadalom kínált tisztviselőinek; itt ébredt annak tudatára, hogy legnagyobb kötelessége saját egyéniségének szabad kiművelése. Nem tudta még, hogy valamikor ő lesz az emberi lélek titkainak egyik legszerencsésebb felfedezője, de azért mélyen érdekelte a férfias egyének küzdelme s benne a szenvedélyek története. Mily megrázó tragédiákat játszottak le előtte az eszmék hősei s a sötét lelkű csel-szövők! Az ifjúkori benyomások beleolvadtak a költő alkotásaiba s nincs az elemzésnek eszköze, melylyel biztosan elkülöníthetnők őket a későbbi elemektől; mindazáltal a férfias küzdelem mozzanatai, melyeknek Kemény szemtanuja volt Nagyenyeden, ép oly hatással voltak költészetének romantikus jellemére, mint Scott Walter regényei, melyekben az átalakuló erdélyi társadalom oly szívesen kereste saját magának szinesebb képét.

Már Keménynek nagyenyedi élményei mutatják, hogy a politikai eszmék s a költői ábrándok, melyek a kiváló egyén szellemét versengve kerítik hatalmukba, csak látszólagos elentétek. Kemény a valóság harcaiban eszményeit akarta megvalósítani, a költészetben pedig a valóság benyomásait foglalta össze eszményi egységbe.

PAPP FERENCZ.

GALAMB PÉTER.*

Első közlemény.

1.

Péter, Galamb Peter, az erdőőr úgy jóllakott, hogy szuszogott. Libaaprólékot ebédelt rizszsel, sűrűn megtetézve májjal. Az igazi gyönyörűség még csak ezután következett. Túrós csusza is volt. Akár a püspök is megnyalhatta volna utána az ujját.

A mikor föltápaszkodott az asztaltól, ezt mondta a feleségének, Lidinek:

— Úgy jóllaktam, mint a duda.

S nevetve hozzátette:

— A mint hogy így is van ez rendjén. Szegény ember mindig koplaljon?

Azzal a diványra dőlt, mely a gróftól került hozzá. Igaz, hogy a méltóságos úr után az inasok használták s csak ezektől kapta meg ő, de hát mégis csak grófi portéka az. Péter azóta, hogy a házába került, ebéd után végig dőlt rajta, mint az urak és szokásukhoz híven nem tegezte a feleségét. Hja, így törtet az ember előre, lassan, de biztosan.

Az imént nem azon nevetett, hogy jóllakott. A jókedvének az volt az oka, hogy szegény embernek mondta magát. Mert hát tudni kell, hogy akadnak nála jóval szegényebbek is — de mennyien! — a kiknek nincs házikójuk, földjük, tehenük, hizójuk, aprómarháik, mint neki s még kevesebben vannak az olyanok, a kik bankót — nem ketőt, sem hármat — őriznek aládájukban. Ő pedig őriz! Annyira őrzi, hogy még a feleségének sem szólt róla.

* A Kisfaludy-Társaság Széher Árpád-jutalmával kitüntetett elbeszélés.

Valamicske pénzről, igaz, tud az asszony, de hogy a bankók összesimulásukban szinte nekiduzzadnak, azt nem is sejti. Megtakarított, javarészt öröklött pénz, ki tudja, mikor veszi majd hasznát, addig csak hadd lapuljon a láda alján, nem is kell, hogy fiazzon.

Nem mint ha Péter nem szeretné a pénzt, — jaj, de-hogy is nem, hiszen csak úgy reszket érte! — hanem hát komisz a világ. Péter jól tudta, hogy a gazdaságát nem titkolhatja, de a pénzét letagadja az utolsó csöpp véréig. Az emberek nappal alattomosak, éjjel pedig, — ej no, nem utolsó eset volt, hogy a multkoriban koldussá rabolták a tóparti molnárt. Mert a molnár így meg úgy verte a mellét hogy azt mondja, malmot épített, de nem olyat, mint a mostani, hogy ha elfogy a patak vize, hát fölkopik az ember álla, hanem igenis gőzmalmot épített. Az lesz még csak az igazi csuda, akárki meglássa!

És a molnár addig hiesztelte a tervét fűnek-fának, a míg minden fillérjétől meg nem fosztották, félholtra nem verték. Hát nem okosan teszi az ember, ha hallgat a pénzről? Nem jó azt még az asszonynak sem tudni. Minek is? Még az vinné szét a hírt, hogy jaj, lelkem, drágám, a bankó majd fölveti a ládánkat! Hiszen ha Kalánkané, Fabriczyné, vagy, uram bocsá', Mátyusné, a papgazdasszony megtudja, hát menten tudomást szerez róla az egész vármegye.

Hanem igenis úgy kell tenni, mint ő. Az öröklés után azon melegiben azt hiesztelte, hogy a pénz legjavát el kell fizetni adósság és — a lidércz nyomná meg, a ki kitalálta — jótállás miatt. S hogy még szorultabbnak lássék, vásárok idején vagy ünnepek előtt ettől is, amattól a gazdától is kér kölcsönt, elkuncsorog siránkozni a plébánoshoz, hogy súlyos a párbér, sok az éhes gyerek, az adó pedig — tessék elhinni, megkövetem alássan — úgy nyomja az embert, mintha malomkő volna a hátán.

Az emberek adnak neki, ő elteszi a pénzt s a kölcsön-lejáratkor azonmód adja vissza, a mint kapta, még hálálkodik is, mint a kit nagy bajából rántottak ki,

Hát ezen nevetgélt, a mint az asztaltól fölkelve, végig-

nyúlt a grófi díványon. Nemcsak az étel hizlalta, hanem a gondolatai is s hogy kedvére foglalkozhassék velük, a fal felé fordult, behunyta a szemét. Aludni nem akart, — ezt az egyet még nem tudta megtanulni az uraktól — hanem e helyett maga elé képzelte a bankóit és nagy szeretettel simogatta őket. Fölséges mulatság az ilyesmi! Mintha forgatná a selymes zizegésű papírpénzt, pedig a bankók ott lapulnak a láda alján összeölelkezve, mintha testvérek volnának. Hát persze, hogy azok!

Lidi szeliden rázogatni kezdte:

— Péter, még el talál aludni . . .

A csiklandozó képzelődésnek vége szakadt, Péter megfordult, megnyitotta a szemeit s kelletlenül szólt:

— Mi az no?

— Az idő eljár . . . és ha elalszik . . .

— Dehogy is alszok. Tán nyujtózni sem szabad?

— Hogyne volna szabad. De ha keresik odakint s megtalálják itt hortyogva.

Péter nem volt kötekedő természetű, úgy sem kívánta az alvást, hát fölkelte. Az pedig, hogy valamelyik följobbvalója keresni találná, kiverte az eszéből a heverést. Katonaviselt ember ő, jól tudja, mi a kötelesség.

Fölszedelőzködött, megtömté a pipáját s míg rágyújtott s nyomkodta a dohány tetejét, sűrű pöfékelés közben kérdezte:

— Aztán maradt-e vacsorára abból az aprólékból?

— Maradt.

— Hát a májából? Mert az még csak az igazi krisztusi étel!

— Kerül majd az is.

— És a csuszából?

— Eltettem egy mély tányérravalóval.

A tűz pörkölni kezdte Péter ujját, hát elkapta a pipától, nagyokat csettintve:

— Nem tudom, elég lesz-e . . .

Fölkapta a puskáját s kifelé indult. Az ajtóban megállt:

— Isten áldja, — mondta Lidinek, — megyek a szertömhöz.

Az asszony mosolygott:

— Isten áldja.

Mosolygott, mert tudta, hogy az ura az erdőt nevezi szeretőjének.

Péter csakugyan élt-halt az erdőért. Benne nőtt fel s meg sem tudott volna lenni nélküle. A mint neki vágott az erdei útnak, két helyütt is szólt a rigó, mintha hívnák őt, mintha várná az erdő.

Jövök már, jövök — bólogatott Péter s teleszívta levegővel a tüdejét. Ugy járkált a fák, bokrok közt — ismerte mindannyit — mintha az övé volna az erdő. Hej, tudja is a gróf, hogy micsoda gyönyörűség az erdő! Az erdő susogni, muzsikálni, sóhajtozni tud, az erdőnek titkai vannak és Péter ismeri azokat. Érzi, mikor jókedvű, mikor panaszkodik, akár azon, hogy bágyadt, szomjas, esőt kíván, akár pedig azon, hogy levert, mert megtépázta a vihar. A ki megszereti az erdőt, soha el nem kívánczik belőle. Ő sem.

Keresztül-kasul járt úttalan utakon, közben megállt, szemlélődött. Egy leányra, a Tar Katára gondolt, a kinek a szeme nagyobb, mint a szája s a kit a multkor itt fogott a tilosban. Kata akkor úgy nézett rá, hogy a kő is meglágyult volna, pedig Péter nem akarta, dehogyan is akarta elvinni a kendőjét, csak megölelte.

Gyanus zörejt hallott a sűrű felől. Arra tartott. Talán megsebzett nyúl vergődik a közelben s a gézengúz most itt húzódik meg a sűrűben? Áttörte magát a bokrokon, ide-oda csapkodott a botjával, — semmi. Csönd.

Még beljebb került. Nini, valami feketéllik előtte. Hát e mi a csuda? Tán csak nem? Megszeppent, öngyilkosságtól tartott. Óvatosan előrehajolva félrehajtotta az útbaeső fa ágait.

A szíve gyorsan dobogott. Igen, jól sejtette, valaki felakasztotta magát, egy nem idős, feketeruhás úr. Ej, ej, nézd, nézd. Ide jött meghalni az erdőbe és ilyen halállal!

Lassan-lassan nekibátorodott, odaállt eléje. Megérinteni nem merte, csak bámulta, találgatta, ki lehet? A kalapja ni itt hever a földön. Azt fölvette. Puha szalmakalap volt, épp olyan, mint a grófé. A fejét csóválta. Ilyesmit!

És rászólt a halottra :

— Ilyen fiatalon, ilyen fiatalon! Így eldobni az életet!
A faluból kakaskukorékolás hallatszott.

Péter körüljárta a fát, így is szemügyre vette a halottat. Biz' ennek vége, míg csak meg nem szólalnak a túlvilági harsonák. No de ilyen halált! Pedig micsoda finom ruha és czipő van rajta!

Jelentést kell tenni a dolgról, — határozott Péter s indult is, de valami gondolat kapaszkodott beléje. Ő menni akart, ám a gondolat útját állta, rátámaszkodott, nem engedte. Visszafordult, vissza kellett mennie, úgy mondta a halottnak:

— Jelentést . . .

Tétovázott, tanakodott, aztán félig hangosan mondta ki azt, a mi a mellére dülleszkedett:

— Hátha értéktárgyak vagy pénz van nála!!

S ugyanekkor csodálatos erő tartóztatta :

— Péter! Ne lopj!

Akárcsak a háta mögött szólna valaki, egyelőre még szeliden fenyegetve a mutatóujjával:

— Péter!

Megriadt, megfordult. Ki az? Körülnézett. Semmi, no, csak az erdő nézi őt. Még Péternek állt följobb. Ki lop? Csak arról van szó, hogy ha talán a halottnál felejtődött valami. Hogy ő lop? Micsoda piszkos beszéd ez? Nem bánt ő senkit, csak más ne tolakodjék ide addig, míg ő majd odajár jelentést tenni! Csak ez a más valaki ne vete-medjék gyalázatosságra! Ez itt a bökkenő, nem pedig az, hogy ő készül vétkezni! Hát persze. Mindig jó pontosan megismerni, hogy mire bukkant az ember s nem mindjárt hanyatt-homlok futásnak eredni.

Főlemelte a kezét. Úgy emelte föl, mint valaha gyerekkorában, mikor virágon üldögélő lepkét akart megfogni. A lepke nagy bután csak ül, ül s ő óvatosan ráteszi a kezét. Így tett most is. De a keze reszketett.

— Péter!

Ugyan no! Hiszen csak megnézheti, hogy van-e nála valami? Ha ez tilos, akkor akár nem is lett volna szabad ránéznie vagy megállnia előtte!

Megérintette, visszahőkölt.

Várt, riadt szívvel csitította magát. Nagynehezen neki-bátorodott. A keze remegve futott végig a feketeruhás úr kabátján. Épp csak megérintette a ruhát. Nem is volt látszatja a tapogatózásnak, pedig nyitva a kabát, akár belé is nyúlhatna az ember. Megint neki készülődött, végig futtatta a kezét a kabát külsején, aztán a belső részen. De időbe, nagyon sok időbe telt, míg be, mert nyúlni a zsebébe.

Háromszor is visszakapta a kezét, mintha tűzhöz ért volna. pedig hát üres volt a zsebe, teljesen üres.

Úgy belefáradt ebbe a munkába, hogy szakadt róla a veriték. Pihennie kellett, az arcát törölgette. Nézd no, a homloka is, az arca is csupa veriték. Nagyokat fúj, mint a ki fárasztó út után végre-valahára megállhat.

Egy szó, mint száz: a baloldali zsebe üres, ebből nem lophat ki senki semmit, ő odajár jelentést tenni, pe... mi lehet a jobboldaliban? Bizonyosan ebben felejtődött valami, ha már a baloldali üres! Nekigyürkőzött, hallotta a szíve dobbanását. Megtapogatta a jobboldali zsebet. Ez nem üres! Könyvecske van bent vagy pénztárca. Pénztárca? Meg kell nézni!

— Péter!!

Megrázkódott, reszketett, a veriték szakadt róla. Kínosan vonagló arczezal nyúlt a zsebbe s úgy érezte, bőrholtmit tapint. Igen, pénztárca! Érte nyúlt s húzta kifelé lassan, nagyon óvatosan, mintha attól tartott volna, hogy a csöndes munkával is fölkelhetne valakit. De a mint a zseb széléig ért a holmival, hirtelen kirántotta, vadul szétnyitotta. Igen, pénztárca! Hátha bankó van benne?

Kutatni kezdett; előbb a tárca kövérebbik felében. Remegve motoszkáltak az ujjai az írások közt. Pénzt nem talált. El sem akarta hinni. Ilyen duzzadt tárca s csak irkafirka volna benne? Ej, még egyszer nekifog a vizsgálódásnak, csakhogy nyugodtan. Persze, megembereli magát. Hiszen annyira zaklatott, hogy a tárca majdnem kiesik a kezéből. Ki tudna ilyen viharos nyugtalansággal megtalálni valamit? Csak nyugodtan!

Nagyokat fűjt, törülgette magát, várt. Aztán nekifeküdt a munkának. Fényképet, igazolványokat talált, pénzt nem.

A lába megroggyant térdben. Hamar a tárcza másik felét! Hiszen ha még soká tart a kutatás, nem bírja el! Mintha sziklatömböket hengergettek volna a vállára. Egyetkettőt még megbirt, de nini, most a harmadik, a negyedik is ránehezül, — jaj, hamar a tárcza másik felét!

Meglibbentette a fedőlapját, belepillantott s részegítő szédüléssel dült a háta mögötti bükknek. Hát ebben van a pénz! Nem volt ereje kivenni. Számok czikkázak előtte — ötven, száz, kétszáz — be kellett hunynia a szemét, pedig a számok így még csalogatóbban kínálkoztak: nohát, nem kellünk?

Aggódni kezdett, hogy keveset fog találni, jóval kevesebbet, mint a mennyit az imént gondolt s a nagy felbuzdulásnak bosszúság lesz a vége, — ej, hadd lássuk már! Kivette a pénzt, kábultan hajolt rá. Száz koronás! Hát mégis! Szép, sima százkoronás összehajtogatva. Szinte vastagocska. Talán akad még egy... Szétnyitotta s ime megvillant előtte a másik. Az anyás gyermek nem simul úgy az anyjához, ahogy a két bankó egymásba lapult. Hát még a harmadik! Mert az is volt, ott bujkált, szinte eltűnt a másik kettő mögött. Három százkoronás! Ennyi pénz! Kinyújtotta a kezét, az ujjai karmok módjára markolták meg a bankókat. Talált pénz!

— Péter!!

Mi, hogy nem talált pénz? Tán számot tartott rá a feketeruhás úr? Ugyan! A halálba kívánczozott, hát nem törődött velük, akár az útszélre dobhatta volna. Megrázkódott, körülnézett. Frissen el innen, még megláthatja valaki! Talált pénzről van szó, igaz, de nem jó az ilyesmit mutatni.

Fölszedelőzködött; a tárcza ott hevert előtte. Hová tegye? Fölvette, húsz lépéssel beljebb húzódott az erdőbe s ott bokor tövébe rejtette, halom falevél alá. És most hamar jelentést tenni! Utnak indult, aztán mégis meggondolta a dolgot. Hiszen az arca csupa tűz! Jól tenné, ha lehülne a patakban. Visszafordult. A patak nem volt messzi,

mindjárt odaért. Ledobta a csizmáját, feltúrta a nadrágját s a vízbe dugta a lábát. Mily pompásan hűvös! Tisztára érzi, mennyire szorul a forróság a fejéből a lábába, onnan meg iziben elviszi a víz.

Soká maradt így. Aztán a kezeit hűsöltette, betetőzősül pedig az arcát, fejét. A fejet hűsöltetni, ez a legjobb orvosság az ellen, hogy ne zakatoljon annyira. Kedve szerint lehült. Így ni, most aztán szép rendjén elvégzi a hátralevő dolgát, a jelentést. Fölkészült, vállára tette a puskát, a falu felé indult; ám alig hagyta el az erdő szélét, meglassította a lépéseit s hamarosan megállt.

A bankók ott lapulnak a zsebében és . . . a csendörök ravaszok, még megmotozzák! . . . Hogy ravaszok? Nem addig a'! Annyi esze neki is van, mint azoknak. Előbb elteszi a pénzt, el ám, okosan s csak azután megy jelentést tenni. Megint befordult az erdőbe. Hosszan kémlelődött s miután meggyőződött arról, hogy senki sincs a közelben, a pénzt egy tölgyfa odvába dugta. No erre ugyan nem akad senki, még a mókus sem.

Megnyugodott. Hamar tülesni a jelentésen! A falu felé került s hogy lehetőleg ne találkozzék senkivel, a kertek alján bandukolt a csendőrség felé. Senki sem akadt útjába. A Kalánkáék háza előtt ludak gágogtak, egyikük a füzes felé repült, a többi pedig erőlködő repüléssel utána.

Péter megrezzent. Tán csak nem ijesztették meg a ludak? Ilyesmitől is megijedjen?

Vizcsobbanás hallatszott, — a ludak már elérték a patakot.

Péter tovább haladt. Arrább a Fabriczyné meg a Kalánkáé sulykolt. — ezektől féljen? Hiszen még ők örülnek, ha nem akad dolguk hivatalos személylyel.

Csak már túl volna a jelentésen! Ő ugyan igen nagy barátja a pénznek, hanem ez egyszer nem átallana eresztetni egy kis szórt, csak már áteviczkélt volna a dolgon.

Hús szellő fujdogált, megnyugtató gondolatot hozott, a mely belevette magát a fejébe, hízelt odabent, nem hagyta tovább menni.

Hát igen, arról van most szó, hogy mi a csudának

tesz ő jelentést? Köteles ő nap-nap után minden bokrot, fát számontartani? A ki ráakad a halottra, hát ráakad. Miért kell épp neki az ilyesmit észrevenni? Ott a sűrűben? Igen, igen, arról van szó: ki parancsolta meg, hogy gallyankint, levelenkint vizsgálja az erdőt? Neki az a kötelessége, hogy naponkint akár húszszor is megtegye a körútját, ügyeljen a vadra, riogassa a tilosban járókat, lelője az erdőbe tévedt macskát, gazdátlan kuttyát, de egyebet nem kívánhat tőle senki, a mint hogy az ilyesmiről nem is esett szó soha.

Néhány perczig azon volt, hogy hallgat a dologról. Mi bántódás érheti? Aztán mégis letett a szándékáról. Őt mindenki, különösen a följebbvalói, nagyon buzgó embernek ismerik, hát hadd lássák most is, hogy ő nem az az ember, a ki pipaszó mellett árnyékban hűsölve lopja a napot. Hadd lássák, hogy ő bizony gallyankint tartja számon az erdőt, a mi pedig nem kötelessége. Jelentést tesz, aztán folytassák az urak a munkát, neki többé semmi köze hozzá. Csak nyugodtan! Röviden, nagyon röviden elmondja az esetet, azzal megy. Mit tudhat ő még egyebet? Ki kereshet rajta valamit? Húsz év óta őrzi a grófék erdejét és soha semmi megszólás nem érte. Csak nyugodtan!

Szép csöndesen bandukolt a maga útján. A mondókáját betűről-betűre meghányta-vetette. Tisztességesen köszön, mint rendesen, aztán — nagyon röviden! — megjelenti az esetet. Akár az ujjain is megszámlálhatná, hogy hány szóra terjed a mondókája.

A csendőrlaktanya előtt megint kilelte a forróság. Belülről tüzel, zakatol a hőség, majd szétveti a fejét. Alig hogy bekerült az udvarra, ismét eszébe ötlött, hogy kár volt eljönnie. Az ember könnyen belerántódik egybe-másba. Az egyik úr is kérdez valamit, a másik is, hogy volt-e pénz a halottnál, meg ilyesmiket, ez pedig ijesztő. Mit tud ő pénzről?

Neki csak be kellett volna izennie a faluba, ő meg az erdőn maradt volna halottörzönek. Az urak aztán kijöttek volna s a vizsgálat, a sok irka-firka miatt ügyet sem vetettek volna rá. És ő buta fejjel mégis eljött, itt van egye-

dül, védtelenül, szinte a kezükre játsza magát. Az egyik is, a másik is kérdezi majd:

— Mondja csak el még egyszer, Péter, hogy' is történt az eset?

Vigyáznia kell! A kihallgatás valóságos róka-út. Minden szó egy-egy csapda, háló, tőr. És se szeri se száma a kérdezősködésnek. Olyan ez, mintha tüvel döfködnék az embert:

— Mondja csak el még egyszer...

Hogy az ember is mindig későn találja meg a jobbik eszét!

Észrevették, megszólították, már nem fordúlhatott vissza. Az elébb azért adott volna pénzt, ha túl lett volna a jelentésen, most kevesebbel is beérte. Már azért is szép pénzt olvasna le, ha ő, beüzenve a faluba, odakint várta volna meg az urakat.

Az arcát egyre törölgetve úgy állított be az őrzővezetőjéhez, mintha nagy sietve érkezett volna meg:

— Alásan jelentem — kezdte a mondókáját, — súlyos az eset...

Észrevette, hogy elfelejtett köszönni, hát sebtiben hozzátette:

— Adjon Isten jó napot, a mi... a mi nincs.

A parancsnok ráemelte tekintetét:

— Mi az, Péter? Súlyos eset?

Péter eszében vadul nyargaltak az események. Minden zúgott, kavargott körülötte. Hogy nagyon röviden végez? Hisz azt sem tudja, min kezdje a beszédet. Fél, hogy elárulja magát, hát mentegetőzik:

— Agyon vagyok ijedve!

Az őrzővezető röviden, de annál barátságosabban biztatja:

— No... Súlyos eset?

A barátságos hang fölbátorítja Pétert, kapva kap a szón:

— Az bizony, kérem. Hát... a mint keresztül-kasul járom az erdőt, — mert megkövetem alásan, nem vagyok az az ember, a ki pipaszó mellett hűsöl az árnyékban s úgy lopja a napot, — megkövetem alásan, a mint lépésről-

lépésre fürkészek, bujkálok erre is, arra is, hát egy halott emberre akadtam . . .

Nem merte mindjárt megmondani, hogy akasztottra, csak aztán tette hozzá:

— Ott lóg a fán, bent a sűrűben. Majd kilelt tőle a hideg.

A parancsnok mosolygott:

— Hát megijedt, Péter?

— Hogyne, kérem A csendes lelkű embert szörnyen levágja az ilyesmi. Most történt meg velem először. Az ember csak megy, megy lassacskán, végzi a dolgát pontosan, aztán — hűh! — hirtelen ott van előtte. Most is borzong tőle a hátam . . .

— No majd megnézzük, Péter. És hogy minél hamarabb a végére érhessünk a dolgunknak, hát segítsen maga is. Értesíteni kell az urakat. Az orvos, a bíró, a jegyző urat.

Péter megkönnyebbülten sóhajtott. Minél hamarabb a végére érni! Ez már beszéd!

Kikutatta az urakat, végül az iszákos Krajczár Mihály gazdát is, a ki bármiféle fuvarozásra vállalkozik. A társaság kis idő múlva elindult az erdő felé. Elöl Péter, utána néhány lépésnyire az urak, leghátul meg Mihály. Most is kapatos volt, mindenáron danolni akart. azt hogy: «A szép asszony ábrázatja», — de az urak leintették. Még csak az kellene, hogy úgy menjenek a halottért!

Péter búsan kullogott elől, szinte mászott. Csak a puska volt a vállán, mégis úgy érezte, mintha mázsányi terhet czipelne . . .

Kis félóra múlva odaértek. Péter megállt, bevárta az urakat, aztán a sűrű felé mutatott:

— Jelentem alásan, itt volnánk . . .

Ő kívül maradt az úton, be nem ment volna a szentnek sem. Az urak nagy bátran áttörtetek a bokrokon, a Mihály utánuk. Jó ideig csendesen voltak, aztán megszólalt az orvos:

— Ez bizony leszámolt mindennel.

Azzal a Mihály felé fordult:

— Vigyázzon, öreg, én majd elvágom, maga meg fogja fel.

Kés csettent s alig telt el három pillanat, tisztára hallatszott a kénytelen-kelletlen terhétől megszabadult faág fölcsapódásának a zaja. Ugyanakkor megszólalt Mihály:

— Fogom már!

S hozta ki a sűrüből a kocsi felé.

Pontos jegyzőkönyvet írtak az esetről, megemlítvén azt is, hogy négy korona húsz fillért találtak a halottnál s hogy az illető hosszúra összevarrt, igen keveset használt női harisnyakötővel oltotta ki az életét, olyan harisnyakötővel, a minővel úri dámák szokták a harisnyájukat a fűzőjükhöz erősíteni, — azzal elmentek.

Péter megvárta, míg eltűntek a szeme elől. No most hamar a bankókért! Elfutott az odvas tölgyhöz. Kiásta a a pénzt, eldugta a kisebbik zsebébe s szaladt haza. Négy-öt lépésnyire a házikójától megállt. Így nem állíthat be, hiszen agyon van hajtva, mint a hajnaltól késő estig zavart vad. Pihenni, csak pihenni! Úgyis sötétedik, hát nem látja meg senki. Ledült a föbe, hallgatózott. Jó ideig egyebet sem hallott a vére lüktetésénél, aztán gyereksírást. A kis Palkó fia sír. A gyerek sírdogált, sírdogált, majd elcsöndesült.

Péter a kisebbik zsebébe nyúlt, megvan-e a pénz? Meg, úgy lapult ott, a mint betette.

A bankóknak mondta, a nélkül, hogy kivette volna őket a zsebéből:

— Nyomorultak, megdolgoztam értetek!

Föltápaszkodott, hazabotorkált.

Lidi már várta:

— Az asztalon a csusza meg az aprólék. Máj is kerül benne bőven.

Péter a diványra dült s mivelhogy bajban volt, már tegezte a feleségét:

— Ne bánts, anyjuk. Félholt vagyok.

A felesége megrémült:

— Mi baj, az Istenért?

— Ej, a fene hitte volna, hogy az én mesterségemnek is megvan a maga keserősége. Halott embert találtam az erdőn...

Az asszony összecsapta a kezeit:

— Az erdön? Hol? Mikor?

— Bent a sűrűben, délután. Elszaladtam az urakért, kijöttek s megírták a protokollumot.

— Falubeli volt?

— Dehogy. Valami feketeruhás finom úr. A hideg még most is nyaldossa a hátamat.

— De hiszen csupa izzadság a kend arca.

— Mit tudom én, mi bajom. Lefekszem, nem birnak a lábaim.

— Ó, ó, — sopánkodott az asszony, — még megbetegszik kend.

— Nem tudom.

A Palkó megint elsírta magát a konyhában:

— Mi a baja a gyerekeknek? — kérdezte Péter.

— Csuszát akar meg aprólékot.

— Hát adj neki belőle. Nekem nem kell.

Az asszony kiment s hogy valamicskét elidőzött odakint, Péter előtt hirtelen megvilágosodott a legközelebbi fontos tennivaló. A pénzt el kell dugni! Hamar az ágyba vele! Fölugrott, a pénzt fejtől a legalsó vánkos alá tette s mire a felesége megint bejött, már ott hevert a diványon.

Az asszony megvetette az ágyat, lehúzta az ura csizmáit, lefektette őt s Péter szinte megkönnyebbült, a mint a felesége a homlokára tette a kezét.

2.

Péter gyorsan lélegzett, az asszony a homlokán tartva a kezét aggodalmasan nézte:

— Borogatás kéne ide, — mondta, — jó hideg borogatás. Hozok is mindjárt.

Péter ledobta magáról a takarót:

— Az ám, jegünk ha volna! A tűz majd szétveti a fejemet.

— Nem ivott kend hirtelen hideg vizet? — szepegett az asszony.

— Nem ittam. Hanem főtt a fejem, hát megáztattam a lábam a patakban.

— Izzadtan?

Péter vállat vont:

— Volt is arra gondom. Megkivántam.

Lidi a szívére tette a kezét:

— Uram, teremtöm! Izzadtan a hideg vízbe!

Könnyek gyűltek a szemébe, úgy folytatta:

— Még hektikás lesz kend s en magam maradok a gyerekekkel. Mihez kapjak?

— Ne sírj, no, — vigasztalta Péter az asszonyt. — Nem hagylak itt, mit rémüldözöl?

Várt, fújt egyet:

— A borogatást, hamar! A fejem, a fejem!

Az asszony kiszaladt s Péter jól hallotta, hogy meg-ereszti a kútvödröt. A henger sebesen forog, a vödör meg száll, száll, gyöngécskén lóbálózva, míg végre csettenve éri a víz színét; ladikázik rajta, elmerült s iziben megtelik. No most aztán fölfelé! A henger nyikorog, a megfeszült láncz zörög s nagyot csobban a vödörből visszahulló víz.

Várakozásában fölült fektéből. Csak már hűsölhetne a hideg borogatás alatt!

Lidi sietve jött a vízzel, tarka pingálású cseréptálban hozta s három kendőt vett ki a ládából. A egyiket meg-áztatta, vizét kicsavarta és sietett az urához.

Péter elcsodálkozik:

— Mi az ördögnek három?

— Hogy fölváltva borogassuk, azért. Meglássa, hogy kiszívja a hektikát a víz. Van egy maroknyi csodafüvem, azt megfőzöm teának. Az öreg Gubriczkyné adta. A király is megihatja, ha megfekszi a hideglelés.

Péternek a homlokát éri a kötés és mindjárt sóhajt, hosszan, elhalón:

— Ááá...

— Úgy-e finom? — aggódik az asszony.

— Ez a mennyország! — suttozja az ura.

Lidi az ágyhoz húzza a széket, ráteszi a vízestálat. A borogatások sűrűn váltakoznak vagy félórahosszat.

— Már jobban vagyok, — dicsekszik aztán Peter s hálásan néz a feleségére. — Jobban vagyok, akár ehethék.

Az asszony leveszi Péter fejéről a borogatást, megújítja frissel:

— No még előbb ezt a jéghideget. Így. Aztán majd a teát jó keserűn. Ó, csak még ez egyszer ne forduljon el tőlünk az Isten!

A malaczkok igen sivalkodtak odakint.

— Megyek, megyek, — szolt Lidi az udvar felé.

— A Palkónak adtál a csuszából? — tartóztatja Péter a feleségét.

— Adtam.

— Hát Klárinak?

— Annak is.

— Adj nekik az aprólékból is. A legjavából adj.

Az asszony kilibben, Péter nagy szeretettel néz utána. Mennyire gondját viseli ez a teremtés! Az övét is, a gyerekekét is.

— Nesze, Palkó, fogd Klári, — hallatszik kis vártatva az ablak alól az asszony szava, aztán hozzá teszi:

— Köszönjétek meg az édes apátoknak. Eridjetek. — A két gyerek betotyog. Palkó kezében libamell, a Kláriában czomb; maszatosak a csuszától. Péter mosolyogva nézi őket. A gyerekek megállnak a szoba közepén s kerekre nyitott szemekkel hallgatnak. Félve nézik a bekötött fejű apjukat, elfogódottságukban a rágnivalójukról is megfeledeznek.

Péter bátorítja őket:

— Palkó, hát nem jössz apádhoz?

A fiú lesüti a szemeit.

— Klári! Szép virágom! — biztatja Péter a kisleányt.

A gyerekek nagyon meg lehetnek ijedve: tudatlanul egymásra néznek, azzal szó nélkül kisompolyognak a szobából.

Kis bogaraim! — becézgeti őket gondolatban Péter, csöndesen feküdve az ágyában.

Nemsokára előkerül az asszony. Friss borogatást tesz az ura fejére:

— Oda voltam fejni, — mondja szorgoskodása közben.

— Ihatnék! — veti rá Péter.

— A tejből?

— Persze.

— Hát a tea?

— Azt majd azután vagy akár sohase.

És a gyógyuló beteg nekifizánkodó kedvével kérdi:

— Tán beteg vagyok én?

Az asszony mosolyog:

— Csak hogy jókedvűnek látom!

— A csuszából is eszek, meg az aprólékból is, — le-
génykedik Péter.

— Nono.

— Megették a gyerekek?

— Kerül még.

Péter felül, úgy kíváncsiskodik:

— A csuszából is? Az aprólékból is?

— Mind a kettőből.

— Hát csak ide velük. Kutwabajom. És hogy böjtöl-
jek? Nem vagyok én barát! Ámbátor ha mindég úgy ehet-
nék, mint azok! Tyűh, de megéheztem!

Áradozik belőle a beszéd s nem is szűnik mindaddig,
míg eleibe nem kerül az étel. Mohón fog neki; a feje
megfrissült, — micsoda gyönyörűség így az evés!

A konyhából furesa szag terjeng a szobába.

— Mit főzöl, anyjuk? — szól ki a feleségének.

— A csudafüvet.

— Mi az ördögnek?

Lidi megjelenik az ajtóban, kezében a párolgó italú
bögre:

— Kendnek. Hát nem beszéltünk róla? Olyan ez,
hogyan no!

— Kell a fenének. Hát hektikás vagyok én?

— Ó jaj! De hátha belevette magát a nyavaja?

— Én belém? Úgy vágom...

— Péter!

— Hát persze. A Gubriczkyné kotyvalékát igyam a
csuszára?

— Mit adjak, édes uram?

— Bort, a kirelejumát! Hadd szopom le magam!
Lemék a pinczébe.

S menne is, ha elébe nem állana az asszony:

— Inkább én.

Hamar a ládába a bankókkal! — piszkálta Pétert a nyugtalanlás és leült:

— Nem bánom. Hát menj te.

A mint kifordult Lidi a szobából, Péter kikapta a pénzt a váncos alól, megnyitotta a ládát s a legaljára dugta a bankókat. No, most már biztonságban vannak. A bankók is, ő is.

Nevetgélt magában, mulatva a turpisságán, meg azon, hogy majd elfogta a hideglelés, de még idejében eloldalgott. Attól az akasztott embertől származott rá. Úgy tetszett neki, hogy a gyógyulása holmi álomból való ébredés. Hogy is volt csak? Igen, a jelentés miatt főtt annyit a feje.

Ha már belerántódott abba, hogy ő maga ment el jelentést tenni, vajon okosan beszélt-e? Helyén volt-e minden szó? Mert az ilyesmin bukik meg legkönnyebben az ember. Egy-két betűn. Elhatározta, hogy sorra veszi a délután minden perczét, lépését s alaposan meghányja-veti, nem csúszott-e bele a munkába valami hiba, ha mindjárt csak mákszemnyi is és ha igen, miképen kell majd résen lennie ezentúl?

Hirtelen a torkán akadt a falat.

Miért mosolygott rá az örparancsnok a jelentés hallatára? Nincs ebben csalapintaság? Hányszor megtörtént már, hogy hagyták beszélni a tolvajt, a mint jól esett neki, el sem fogták, vártak vele, de közben egy-egy szóval mindig közelebb férkőztek hozzá, szinte láthatatlan hurkot vetettek a nyakába s a mikor aztán kellőleg megérlelődött a dolog, a hurok egy rántással összeszorult. Megvagy, gazember!

Eltolta maga mellől a tényért. Miért mosolygott rá az örparancsnok? Ez a bökkenő, ezt kéne tudni! Száz koronát is adna azért, ha tudná. Százat? Kétszázat! Miért mosolygott? Ezen fordul meg minden!

Visszaemlékezett arra, hogy mikép jutott nyomára az

akasztott embernek s hogyan vette ki a zsebéből a pénzt. Lehetett volna ezt ügyesebben nyélbe ütni? És ki látta volna? Ott a sűrűben? Hiszen mielőtt még megtapogatta volna a feketeruhás úr kabátját, hát előbb majd kinézte a szemit, nem kémkedik-e valaki! És ugyan ki lesett volna rá, ő rá, Galamb Péterre, a kire tisztelettel néz a paraszti ember, mivelhogy mindig elkel az ilyenféle ismeretség. És ha senki sem látta, kitől tudhatná az őrparancsnok az esetet? Hiszen ha tudná, hát menten rátenné a kezét! Micsoda beszéd az, hogy a tolvajt kedvére beszéltetik s el sem fogják! Bolondság! Ha csak azért nem kukoriczáznak vele, mert elevenbe vágó bizonyíték van a kezükben, olyan bizonyíték, melyről a bűnös nem tud.

S mi bizonyíték lehet az akasztott ember dolgában a kezükben? Semmi, éppenséggel semmi, még annyi sem, mint a bolha szeme.

Ha a jelentéstételkor pénzt szimatoltak volna nála, gyanus pénzt, hát szent, hogy iziben megmotozzák, vallatóra fogják. Csakhogy neki nem ment el az esze, hogy a bankókat lobogtatva tett volna jelentést! Eldugta őket s csak akkor kaparta ki, mikor már túl voltak a protokollumon. Ez az az ügyesség! Mi? Tán nem az?!

Száz koronát, vagy uram bocsá', kétszázat adni azért, hogy az őrparancsnok miért nevetett? Hát mitől volt jó a nagy nekigyürkőzés? Egy fillért sem! Más kedviért reszketett?

Hehe, — nevetgélt s megint nekilátott a falatozásnak. Eddig hiba nélkül esett túl a dolgon, de ezután is vigyáznia kell, hogy bakot ne lőjjön. Csak nyugodtan! Nyugalommal sok bajt lehet elkerülni, ha nem is nagyon okos az ember.

Hej, csakhogy biztonságban vannak a bankók! Úgy meglapúlnak, összebarátkoznak majd az övéivel, mintha mindig együvé tartoztak volna.

Lépéseket hallott. Csitt! Okos ember csak akkor foglalkozik magának való gondolatokkal, ha egyedül van. A titkos gondolatok könnyen árulkodnak. Hamar félre velük, majd máskor, később...

A lépések közeledtek, Péter jól ismerte őket. A Lidi jött, a bort hozta.

— Soká voltam oda, — mentegetőzött az asszony, mikor az asztalra tette az üveget.

Pétert jólesően csiklandozta, hogy a bankók már a ládában vannak:

— Nem baj, no.

— Nem tudtam, hogy melyik hordó van soron.

— A középső.

— Én meg a szélsőből vettem, — röstelkedett az asszony.

— Ne bánd, ha mondom.

Felkapta az üveget, a szájához emelte. — Itt a pohár, itt a pohár! — kiáltotta Lidi, de Péter nem hallgatott rá. Csak húzott, húzott az üvegből jó nagyot, mélyenjárót, úgy, hogy a lelke is átmelegedett, fölfrissült belé. Ez aztán a csudaorvosság, nem a Gubriczkyné giz-gaza! Ebből igyék a király, — azaz hogy kerül az asztalán különb bor is, ám most csak arról van szó, hogy nagyon szívetmelegítő, bátorító ital ez is, Péter dicsekszik is vele:

— El nem cserélném még a papéval sem.

Az asszonynak hizeleg a dicséret, nem mint ha szeretné a bort, — legföljebb megkóstolja, míg must, — hanem hát örül az ura megtért egészségének. Pirongatásképp mondja, de a hangjából meglegedés érzik:

— Jézusom, egy hajtásra itta meg a felét!

— Nem is méregetem gyűszűvel!

— Hát a tea?

— Azt igya meg a Gubriczkyné. Én ma borral öntözgetem a gégám. Még riogatni talál az akasztott ember, hát aludni akarok.

Lidi észbe kap. Az elébb hektikától féltve az urát, megfélekedezett az akasztottról, most hogy hall róla, olyan mozdulatot tesz, mint a ki kapva kap az után, a mit elszalasztott.

— A szerencsekötél! — kiáltja, — hozott kend az akasztott ember köteliből?

Péter elkomorul. Rosszúl esik neki a tudakozódás.

Másról, mindenáron másról kívánna beszélni s kelletlenül válaszol:

— Nem törődtem vele. Nem hiszek az olyan szerencsében.

Végigfut a hátán a hideg s úgy érzi, megint szüksége van a bátorító italra. Jót húz az üvegből, az ital erősen megcsappan, küldeni kell az asszonyt borért:

— No még egy üveggel, fiam.

Így italozik Péter s közben végére jár az apróléknak is, a csuszának is. Az idő későre hajlik, akár le is feketnék az ember. Lidi vetkőzödni kezd, de nem sietősen; közben nagyon érdeklődik az akasztott úr iránt. Péter a beszéd elől ágyba bújik, a fal felé fordul, úgy mondja:

— Majd holnap. Most hagyj aludni.

S a fülére húzza a takarót.

REZEK ROMÁN.

HANGYA ÉS FÜLEMÜLE.

Soh' se búsulj, kis ürge hangya,
Hogy nem lehattél elefánt,
Sürgő munkádban meg ne lankadj;
Az éghez is hálátalan vagy,
Ha sorsod kicsinylése bánt.

Hogy téged hangyának teremtett
A természet, jót tett veled:
Szükségedet kevésre szabja
S tárházából mindig megadja,
Gondol reád, el nem feled.

Szeretnéd-e, ha nagy mivoltod
Távol vadonba rejtene
S életedet az meg nem óva,
Szenvedélyes vadász golyója
Véres zsákmányúl ejtene?

Szeretnéd-e, ha törbe csalva
Befognának az emberek
S szük ketreczbe rabként bezárva,
A nép téged bámulni járna
S bosszantana minden gyerek?

Most hó nyáiban téli napokra
Élelmet gyűjtögetni jársz.

Együtt vándorlasz a sikerrel
 S magadnál is nagyobb teherrel
 Zsombék-hazádba visszaszállsz.

Munkásságod szerény gyümölcsét
 Éled nyugton és szabadon.
 Híven tapadsz az anyaföldhöz,
 Erdőn, mezőn ember nem üldöz,
 Sőt tanul is szorgalmadon.

Te se búsulj, fülemülécském!
 Hogy nem lehattél bérczi sas;
 Hadd lengje ő a felhők táját,
 Előttem a te földi pályád
 Gyönyörűbb, bár nem oly magas.

Rabló sas ő, emberkerülő,
 Élelmet is ritkán ha kap,
 S mikor lázasztva gyötri éhe,
 Reátok gyilkos szenvedélye,
 Apró madárcákra, lecsap.

Költője vagy te a tavasznak,
 A hajnal énekedre vár,
 A néma éj is arra hallgat
 S találsz nála édes nyugalmat,
 Ha röptöd elfaraszta már.

Sűrű lombok árnyába rejtve
 Lakásod oly igénytelen;
 Meleg fészked meg van ott áldva:
 Hű pároddal magát kínálja
 A boldogság, a szerelem.

Örülhetsz is, hogy két hazád van,
Nem úgy, ah! nem úgy, mint nekünk.
Veled mindig tavaszvirúlat,
Az élet szép játéka múltat,
Míg itt mi romlunk, süllyedünk.

Hagyd a sasok rideg világát,
Szeresd, élvezd a magadét;
Ne háborítson dőre vágyad,
Jó sorsodat dalolva áldjad,
Mint én áldom a magamét.

LÉVAY JÓZSEF.

S Z E M L E.

Hampel József.

1849—1913, márczius 25.

Minő sajátságos és rideg számítása, kegyetlen játéka a sorsnak, hogy a legtöbb emberi élet számvetését épen az élet, az ébredés ünnepén, verőfényes tavasz idején zárja le!

Hampel Józsefet is gyönyörű, sugaras tavasznap ragadta el közülünk . . .

Néhány nappal halála előtt még ott láttuk íróasztalánál, megszokott munkái közepett, pedig egészsége régóta megrendült. Már a múlt évi római nemzetközi archæologiai congressuson aggodva láttuk, hogy a beszéd nehezeire esik, régi frissége nincs meg többé. Önmaga azonban ügyet sem akart vetni a bajra, daczolni próbált vele, ellene szegezte egész szívósságát és akaraterejét s dolgozott tovább, szünet nélkül egész télen át. Így aztán, a mitől féltünk, nagyon is hamar bekövetkezett. A meggyöngült szervezet nem bírta el tovább az önfegyelmzés kényszerét s egy szép tavaszi délután megtagadta az engedelmességet — örökre . . .

Pedig mennyit köszönhetett Hampel József egész életén át a szigorú önfegyelmzésnek! Minő fontos tényezője volt ez tudományos pályájának és sikereinek! Azok közé az emberek közé tartozott, kik a tehetségnek szeszélyeit nem ismerik. Képességeivel, egész szellemi berendezésével mindenkor föltétlenül akart és tudott rendelkezni. Nem volt feladat, mely munkaerejét készületlenül találta. Nincs ága az archæologiai tudománynak, melyben kutató tevékenysége maradandó nyomot ne hagyott volna hátra. Ritka példáját szolgáltatta az egyetemes képzettségű, sokoldalú tudósnak. Minden munkáját ugyanaz a positiv, elemzésre hajló szellem jellemzi, mely szigorú objectivitásra törekszik. A merész kapcsolatokat és föltevéseket lehetőleg kerülte.

Ilyen gondos, óvatos szellemben tanította évtizedeken át az egyetemen a classica archæológiát. A kutatás menetét, új ered-

ményeit állandóan figyelemmel kísérte, a mi rendkívül sokat jelent, hiszen működésének ideje emléanyagunk bámulatos meggazdagodásával esik össze. A tanszéken élte át azt a nagy, korszakos változást, mely a classica archæológiát a philologia függvényéből önálló szemléleti tudományyá, «a philologia egyenrangú testvérévé»* tette. Jól érezte, hogy bár a classica archæologia nem nélkülözheti az írott források tanuságát, tudományunk legfontosabb anyaga mégis az ókori művészet emlékei. Ezeket kell megösmernünk és pedig nem csupán tárgyi és tartalmi alapon, de meg kell értenünk bennük a művészi formák életét is. Ezek a szempontok vezérelték, midőn E. A. Gardnernek a görög szobrászatról írott kézikönyvét a magyar közönség igényeinek megfelelőleg átdolgozta.

Nagy teremtő munkássága azonban Hampel Józsefet nem az egyetemhez, hanem a Magyar Nemzeti Múzeumhoz fűzte, melynek régiségosztályát közel negyedszázadon át vezette. Oly időben került az intézet élére, midőn még jóformán teljesen egymagának kellett az egész anyag tudományos feldolgozásához hozzálátnia. Vasakarata nem ösmert akadályt. A gyűjtemény széles mederben mozgó, művelődéstörténeti jellegének megfelelőleg munkásságában hosszú időn át hiányzott az irány teljes egységessége. Tevékenységét a bronzkor emlékeinek összefoglaló közzétételével kezdte meg. A bronzkor chronológiája változhat, de ennek az anyaggyűjtő munkának az értéke azért hosszú időre megmarad. Az ötvösművészet problémái is több ízben foglalkoztatták. A sodronyománczról írott tanulmányának alapvető jelentősége van.

Ezek az értekezések azonban pályájának csak mellékvonalai. Az ókori és régibb középkori Magyarország művelődéstörténete az a tér, melyen Hampel József munkásságát úttörő és irányító jelentőségűnek mondhatjuk. Ennek a korszaknak a kiépítésén fáradozott páratlan kitartással, ez a tárgy kötötte le érdeklődését legtartósabban. Az ő rendszeres, czéltudatos fejlesztésének és gyűjtő munkájának eredménye, hogy a Nemzeti Múzeum római köemlékgyűjteménye és népvándorláskori anyaga ma

* V. ö. Furtwängler Adolfnak a St. Louisi nemzetközi Congress of art and science-on tartott előadását: *Die klassische Archäologie und ihre Stellung zu den nächstbenachbarten Wissenschaftsgebieten* (*Deutsche Revue*, Január 1905), melyben élesen és meggyőzően világítja meg az archæologia feladatát, munkakörét és módszerét.

egyike a leggazdagabbaknak és legtanulságosabbaknak egész Európában. Helyes érzéssel felismerte, hogy azoknak a cultur-étegeknek a földerítése, melyek e mögött a sokszerű és szövevényes emlékonyag mögött rejlenek, a magyar föld művelődés-történetének egyik legfontosabb problémája.

Az itt kínálkozó munkakör teljesen megfelelt szellemalkának, mely a művészet emlékeiben is első sorban történeti értékeket keresett. Ilyen alapokon építette föl az Eraviscusokról szóló tanulmányát, melyben a fennmaradt emlékek felhasználásával színes képet rajzolt a hazai, római uralom alá került kelta törzsek művelődési viszonyairól. Ezek a kelták nemcsak névben és viseletben őrizték meg nemzeti jellegüket, de sajátos művészi izlésük is nyomot hagyott a Kr. u. I. század emlékein. Az ő lelkük él azokban a tekervényes, csavart menetű ornamentalis formákban, melyeknek vonalvezetése a classikus kor rhythmus-érzékétől annyira távol áll s melyek csodálatos életerővel törnek maguknak utat századokon át Európa művészetében. Egyre világosabban látjuk ugyanis, hogy a gótika szeszélyes vonalphantasiájának megteremtésében a Latène-kor művészi hagyományainak is volt még szerepe.

Ugyanez a culturtörténeti szempont vezette Hampelt a római kőemlékek tárgyalásánál is. Első sorban a vallás- és viselet-történet kérdései érdekelték. Különös kedvvel tért vissza újra meg újra a thrák vallási cultusnak azokhoz a reitélyes jelentésű emlékeihez, melyek hazánk területén oly nagy számban kerültek elő. Néhány dolgozatában viszont az emlékfajok typologiai csoportosítását kísérte meg. A mythologiai domborművekkel, melyek a pannóniai provinciális római művészetnek legbecsesebb emlékei közé tartoznak, csak futólag foglalkozott Intercisáról írott alapvető tanulmányában. Találón adta mindenütt a mythologiai tartalom megfejtését, de a képtípusok eredetének és vándorlásának kérdésére nem tért ki bővebben. Általán sajnálatosnak kell tartanunk, hogy mint az emlékek avatott ösmerője, a provinciális művészet fejlődéstörténetének vitás kérdéseiben részletesebben véleményét sohasem fejtette ki. Így arra a nagyfontosságú stylusváltásra, mely a Kr. u. I. század végén a kőemlékeken architektonikus fölépítésben és formakezelésben egyaránt tapasztalható s mely kétségtelenül az itáliai hatást felváltó keleti, hellenistikus elemek beáramlásával kapcsolatos, Hampel munkáiban alig találunk utalást.

A népvándorlási kor emlékeiről írott kisebb tanulmányait

1905-ben megjelent háromkötetes monumentalis német művével (*Allertümer des frühen Mittelalters in Ungarn*) zárta le, mely első ízben ösmertette meg a külfölddel a magyarországi régibb középkori leletek gazdag sorozatát. A népfajoknak az a zavaros ide-oda tolódása és áramlása, melynek hazánk az V—IX. sz.-ig színhelye volt, természetesen e kor emlékein is visszatükröződik. A kevert, tisztaságában megzavart izlés termékei között az eligazodás épen ezért rendkívül nehéz. Hampel örök érdeme, hogy ezt a bonyolult, szövevényes emlékmagyagot világos, áttekinthető csoportokba foglalta s történeti indokok alapján a csoportok ethnikai és chronológiai meghatározását is megkísérelte. Behatóan foglalkozott az egyes csoportokon belül előforduló ornamentalis motivumok elemzésével és eredetével s a motivumok vándorújtját meggyőző analógiákkal világította meg. Művében mindent megtalálunk, a mi ezeknek az ornamentalis formáknak történeti megértéséhez szükséges. Szilárd, megbízható alapot teremtett a jövő kutatás számára, melynek feladata az lesz, hogy a népvándorlási kor művészi akaratának synthesisét megvonja.

A Nemzeti Múzeumra, melynek Hampel József szellemi hagyatékából az oroslánrész jutott, ez az örökség kötelességeket is ró. Rajta kell lennie, hogy a pannoniai római kövek s a népvándorlás-kor eddig oly kevésbé méltányolt emlékei, melyeket az elhunyt anyyi gondnal és szeretettel gyűjtött, mielőbb méltó keretben kerüljenek a közönség elé. Így majd szélesebb körök is meggyőződnek róla, mennyit köszönhet a magyar archaeologia és művelődéstörténet Hampel Józsefnek.

Hekler Antal.

König Gyula.

1849—1913, április 8.

Április 8-dikán rövid szenvedés után a magyar szellemi élet legkimagaslóbb alakjainak egyike költözött el tőlünk. König Gyulát mint a legmélyebb gondolkodók egyikét ismerték egész Európában szaktársai. Mint a tudomány ékes szavú apostola, hazájának lelkes és buzgó matematikus gárdát és exact gondolkodáshoz szoktatott mérnöki kart nevelt. Széles látköre és aktivitása számos kulturális mozgalmunkban a leghivatottabb vezetők és szervezők egyikévé avatták őt.

Győrött született. A gymnasiumot tizenhat éves korában

elvégezve, Bécs, Heidelberg és Berlin egyetemén ismerkedett meg a nyugat tudományos és különösen egyetemi életével. Berlini tanárainak, Weierstrassnak és Kroneckernek nagyságát mindig hódolattal ismerte el. Kroneckernek eszmékben gazdag, de kidolgozásában csak vázlatos, kevesektől értett főművébe jobban elmélyedt, jelentőségét helyesebben ismerte föl, mint bárki más. Az abban odavetett eszmék teljes odaadással való átgondolásából, hézagainak óriási szellemi munkával való kipótolásából keletkezett Kónignek legfontosabb alkotása: *Az algebrai mennyiségek általános elméletének alapvonalai*. Mégis szíve egész életén át Heidelbergben csüngött. Itt szerezte a legkedvesebb emlékeket. Még egy negyedszázad múlva is — ottani tanáráról, Helmholtzról mondott emlékbeszédében — mint valami aranykorról szólott a kedves Neckar-parti városban töltött éveiről. Maga előtt látta az örök szépet hirdető kastély-romot, az árnyas erdőket és hegyeket, a vidám diákéletet. Újra érezte a tavasz duzzadását ereiben, a midőn szíve telve volt hittel és reménnyel, gondolatai az eszmék világában legmesszebb kalandoztak. Mint valami paradicsomi szigetről emlékezett meg arról a helyről, a hol a szegény vidéki tanító fia és a gazdag főúri család sarja egynek érezte magát, tanulónak és semmi másnak. A vagyontalan megélt szerény ösztöndíjából, de nem szegődött irnoknak és nem adott leczkéket. A tanár, akár kicsinyes szórszálhasogató volt, akár kimagasló, világhírű férfiú, működésének központját, lényegét egyaránt az egyetem feladataiban látta. Ilyen paradicsomi szigetet óhajtott Kónig a mi fiatalságunknak is. Ez volt életének gyakran emlegetett ábrándja.

Miután hazajött, 1872-ben Budapesten az egyetemen magán-tanári képesítést szerzett. Nemsokára a műegyetemen helyettes tanárrá, 1874-ben a matematika rendes tanárává neveztetett ki. 1905-ben nyugalomba vonult, de még több éven át élt abbeli jogával, hogy tetszése szerint választott tárgyakról előadásokat tarthatott.

Magyarázatának formai tökéletessége minden hallgatóját bámulatba ejtette. Feszült figyelemmel lestük ajkairól a legelvontabb fogalmak éles elemzését. Mindegyikünk érezte, hogy az a tudomány, melynek felépülését, igazságainak egymással való kapcsolatát fejtegette, az emberi elme értékes és csodálatos alkotásai közé tartozik. Tisztelet ébredt az exact és elvont gondolkodás iránt azokban is, kik a matematikával csak azért foglalkoztak, hogy eredményeit eszközül használják technikai alkotá-

saikban. Sokoldalúsága arra képesítette, hogy a tanári pályára készülők számára tartott speciális előadásait a mai matematikai kutatás legkülönbözőbb ágaiból választhatta. Nemes törekvésében, hogy a tudománynak fiatal művelőket neveljen, seminariumi gyakorlatain minden eszközt megragadott, hogy önálló gondolkodásra serkentsen. Végtelenül jó indulattal viselkedett minden szerénységgel párosult komoly törekvés iránt, de kérlelhetetlenül suhogtatta maró gúnyának ostorát, hol akár elbizakodott önteltséget, akár ellankadást sejtett. Lelkesedéssel hívta fel figyelmünket minden oly kérdésre, melynek megoldását számunkra hálás feladatnak vélte. Egyik barátomnak ily módon keletkezett hézagpótló számelméleti értekezése Könignek egész életén át legfőbb örömeinek egyike és legszívesebben emlegetett tanítási sikere volt. Nehéz volna számot adni arról, hogy szűkebb értelemben vett tanítványai közül kiki mivel adósa mesterünknek. Magam egész tudományos működésemhez tőle nyertem irányítást.

A ki König világnézetébe betekintést akar nyerni, leginkább az Akadémiában tartott ünnepi beszédeiből kaphatja meg. A *művelődés egységéről, Helmholtz és a jelenkori német tudományosság** megható megnyilatkozásai egy nemzete culturájáért dobogó szívnek és e cultura útjain elmélkedő logikus főnek. Érzi, hogy a nemzeti lelkesedés nélkülözhetetlen ennek az útnak folytatásához, de távol van tőle, hogy mindent pusztán a nemzeti lelkesedéstől várjon.

Értekezéseibe, matematikai könyveibe természetesen csak a szaktudós merülhet el. Többnyire még a címüket is csak ez értheti meg. Ebbe bele kell nyugodni. Hisz még Newtonról is oly kevesen tudnak többet, mint hogy ő ismerte fel az alma esésének, meg a hold és a bolygók mozgásának közös okát és törvényét. Königről is nehéz többet tudni, mint hogy olyan törvényeket, melyeknek legegyszerűbb nyilatkozásait a játszadozó gyermek felismerheti, ő érvényesnek mutatott azokban a régiókban is, hol — Arany Jánosnak Danteról mondott szavaival élve —

A gondolat elvész, csodás sejtelemben,
Nem ismert világnak érezi nyomását.

A kavicsokat rakosgató fiúcska is tudja, hogy kettő *meg* három *kevesebb* mint *kétszer* három; felismeri, hogy két vagy több *az*

* Mindkettő az *Akadémiai Értesítőben* jelent meg, az előbbi 1892-ben, az utóbbi 1895-ben.

egyesnél nagyobb egész számnak összege nem lehet nagyobb mint szorzatuk. De csak König ismerhette fel, hogy hasonló törvény érvényes azoknak a számoknak világában is, melyeket a tudósok transzinit cardinális számoknak neveznek.

Utolsó napjáig írt. Utolsó műve, melynek végén hullott ki kezéből a toll, a matematikának és a philosophiának határ-mesgyéjére eső problémákkal foglalkozik. Megoldást keres olyan ellenmondásokra, melyeken évezredek át élcelődött a krokodilus-okoskodáson mulató diák és tépelődött a gondolkodásunk határait mérlegelő bölc. Sokszor és sokat beszélgetett velem e könyvről; utolsó kézszorításunkkor is ezt fejtegette. Mégis alig sejtem eredményeit. Sokszor dolgozta át kéziratát. Maga is küzdött a tárgy nehézségeivel. Mindössze ennyit mondhatok: bár kérdései oly könnyen ragadhatták volna merő skepticre, egyet minden körülmény között kétségbe vonhatatlannak vallott, t. i. azt, hogy igazság van.

Ez felelt meg komolyságának. A kételkedést és tagadást ugyan nem kicsinylendő őserők küldöttjeinek tekintette, a satyra meg épen jellemző vonásai közé tartozott, mégis sohasem a rombolás, hanem mindenkor az alkotás volt igazi eleme. Csak ez egyezett meg széles látkörével, a szép és a hasznos iránti erős érzékével. A meglévő culturértékek nagybecsülése tette őt a közoktatási vitákban a classikus nyelvek és irodalmak tanításának védőjévé. Nagy körültekintése szerzett neki súlyt a műegyetemi tanácsban és a rectori széken, meg az Akadémia ügyeinek vezetésében, melynek igazgató tagja és harmadik osztályának titkára volt. Culturánk szükségleteinek helyes megítélése tette őt előbb a *Műegyetemi Lapok*, utóbb a Matematikai és Fizikai Társulat egyik megalapítójává. E szükségleteknek és az embereknek ismerete avatta őt a Franklin-Társulat szellemi ügyeinek vezetőjévé mint igazgatósági tagot és mint ügyvezető alelnököt. Ez tette tanácsát mindenkor értékessé a *Budapesti Szemle* szerkesztőségének is.

A gyász, melyet elhunyta okozott, nem csak forrón szerette családjáé és ama testületeké, melyeknek dísze volt, hanem mindenkié, a ki culturánk ügyét szívéen hordozza.

Kürschák József.

Tavaszi tárlatok.

Még a tél folyamán új kiállítási helyiség és új művészeti társaskör nyílt meg Budapesten: a «Művészház» és az ezzel kapcsolatos «Művészcsoport». Eddigi szereplése alapján azonban egyiket sem írhatjuk művészeti életünk gyarapodásának javára. Művészeink új társasköre szereplését kissé zajosan s nem épen lélekemelő módon kezdte meg. Ez a körülmény magában véve is arra mutat, hogy alapításának nem belső szükség volt a rugója. A foglalkozás szerint való társadalmi csoportosulás a célrendszer idejére emlékeztet; de azért még nem eshetik kifogás alá. Ám művészetünknek még ma is az a legnagyobb baja, hogy nem olvadt össze szervesen az étellel s a társadalmi elkülönülés ettől művészeinket még inkább eltávolítja. Az élet lüktető, színes közvetlensége helyett a kiállításainkra kerülő képek zömén amúgyis az az egyre szürkébb, mesterkéltnél világ tükröződik vissza, a melynek határai nem terjednek túl a műterem falain, a kávéházak vagy a clubok füstös levegőjén s a melynek hősei a hivatásos modellek hol léha, hol unalmas köréből kerülnek ki.

Ez volt az első impressiónk a Művészház felavató kiállításán, hol azonfelül ebből az alkalomból kevés kivétellel csakis a természet unokái adtak egymásnak találkozt. Lionardo, a renaissance nagy varázslója nevezte el így azokat a festőket, a kik nem a természetet vallják mesterüknek, de mellőzve ennek kiapadhatatlan forrásait, másodkézből, vagy a mi nem egyszer még rosszabb, kizárólag magukból merítenek. Modern szóval a természetnek ezek az unokái expressionistáknak nevezik magukat. S az üres nagyotakarás, a szerénység erényét nem igen ismerő diletantismus ily czímen talán sohasem aratott még nálunk akkora sikert, mint azon a kiállításon, a melylyel a Művészház gróf Zichy Jenő egykori palotáját otthonának fölavatta. Az a néhány jóra való festőnk, a ki itt számottevő munkákkal szerepelt. úgy látszik, csak tévedésből került ide. Kőrösfői Kriesch Aladár és gróf Zichy István a kiállítás bejárata mellett két felől egy-egy vonalainak harmoniájával remekül egybevigó jelképes felfogású, díszítő jellegű, alakos falképet festett. Kosztolányi Kann Gyula izzó napfényes tájképeiből mutatott be néhányat. Rippl Rónai József decoratív vásznain ezúttal ezek koczkás kezelésével keresett feltűnést. Vaszary János is új oldalról mutatkozott be, ha nem is örömdetes módon. «Mérsékelt kézmozdulatok» cím

alatt terjedelmes vásznán a byzanci mozaikképek holt formáiból kiindulva Lázár föltámasztását ábrázolta erőltetett primitív fel-fogással. A hatást vadászó túlmodern zene jut ilyen képek lát-tára eszünkbe, a melynek egész rendszere a kakophonian alap-szik. De voltak a Művészházban képek, a melyek mindannak a tagadásával, a mit eddig művészetnek tartottunk, még rikitőbb hatásokra törekedtek s a bíráló bizottság ép ezek festőit tűn-tette ki a díjakkal, a melyeket néhány jóhiszemű mæcenás bo-csátott az egyesület rendelkezésére. Az egyik díjat Szinyei Merse Pálról nevezték el. A jeles mester azonban ugyancsak sietett tiltakozni nevének illetén fölhasználása ellen, a mikor a jury ítélete nyilvánvalóvá lett. Hogy művészetünk anarchistái nemcsak érvényesülnek, de mostoha viszonyainkhoz képest, mint a Művész-házban, ugyancsak nagy sikereket aratnak, ez a körülmény szomorú jele annak a bomlásnak, a mely a társadalmival pár-huzamosan szellemi életünket is kikezdte. S úgy látszik, a Művész-ház következetesen a negatív művészet szolgálatába óhajt sze-gődni. Első kiállítása nyomában a forradalmárainkéval rokon-irányú bécsi Bund Österreichischer Künstler munkáiból rendezett kiállítást. Ennek élén Klimt Gusztáv, a kiváló decoratív festő áll, a kinek nagyszabású figurális képei Bécs középületeiben s a császárváros modern képtárában méltán aratnak elismerést. A mit azonban ezúttal a Művészházban kiállított, az, úgy látszik, mind export-munka volt, a melylyel a vezetése alatt álló egyesület tagjai zömének tett engedményt. A részleteikben hatalmas rajz-tudásról tanuskodó s bizarr módon egymás mellé rakott tüzes színfoltokkal megfestett emberi testekből összerótt boglyák és piramisok elsősorban elképesztő hatással voltak az elfogulatlan nézőre. A Bund kisebb caliberű tehetségeire kár volna szót vesz-tegetni, a minthogy a Wiener Werkstätte ezzel kapcsolatban be-mutatott iparművészeti gyűjteményével is röviden végezhetünk. A bécsi iparművészet inkább finomkodó, mint művészi munkáit a bécsi modern építészettel együtt nálunk már is kelleténél nagyobb mértékben utánozzák. S azzal, hogy a nekünk merőben idegen és különösen iparművészetünk fejlődésére nézve vesze-delmes holminak tárja föl kapúit, a Művészház még kevésbbé igazolja létjogosultságát.

Az Ernst-muzeum magán-vállalkozás, de a műcsarnokot nem tekintve, szinte valamennyi salonunknál eredményesebb munkát végez. Legutóbbi két kiállításán Iványi Grünwald Béla és Fe-rency Károly festőművészek újabb képeit mutatta be. Mindketten

modernül iskolázott festő nemzedékünk legkiválóbb képviselői közé tartoznak. Iványi régebbi kiállításainkon már egész sor kiforrott művészi munkával szerepelt, a melyen, ha nem is minden romantikus hajlandóság nélkül, mint izig-vérig naturalista festő tett művészetéről hitvallást. Pár évvel ezelőtt Nagybányáról Kecskemétre költözött. Első munkái, a melyeket onnan küldött kiállításainkra, bizonyára nem kis mértékben zavarták meg művészetének ismerőit. De minthogy, úgylátszik, már mindenhez meg-edződünk, a művészi szikra, mely keresetten primitív munkáin is ott izzott, közönségét elnézővé tette különczkódései iránt. S Iványi szorgalmasan dolgozott tovább. Most rendezett különkiállításán a jeles naturalista festő mint elsőrangú decoratív tehetség mutatkozott be. Széles foltokban egymás mellé rakott, mélységesen izzó, virító színei a hollandiai tulipánok mesés pompájára emlékeztetnek. Alakos compositióin mint a *Nyár* című festményén ezeket a localis jellegű, széles színfoltokat öntudatos biztonsággal vont vonalak foglalják egybe monumentális lendülettel, mint a középkor nagyszabású üvegfestményein. Szó sincs róla, valamivel több formai harmoniát Iványi Grünwald Béla képei is elbírnának. Ezt azért tartjuk szükségesnek hangsúlyozni, mert munkáinak ugyancsak keresett formai fogatkozásai sok fiatal, tapasztalatlan festőnket fogják megtéveszteni, a kik ezekből kiindulva tömörülnek majd iskolává.

Iványival körülbelül egy időben indult el pályáján Ferenczy Károly, festőink nem régiben széjjelvált nagybányai csoportjának másik fő képviselője, a kinek fejlődése sokkal egyenletesebb s külön kiállításának bizonyossága szerint most érte el tetőpontját. A nem egyszer szinte erőszakos színellentétek s különösen kezdetben szinte brutálisan erős széles formák után Ferenczy fokozatosan egyre higgadtabb lett s ma művésze, úgy látszik, már merő megállapodás. Mindazonáltal ma is az, a ki mindig volt: első sorban naturalista, a ki a természet festői momentumait fogékony szívvel lesi el s szinte a végső határig egyszerűsített művészi eszközökkel örökíti meg vásznain. Anyát gyermekével ábrázoló festményén színezése mindössze három széles tónusból: kék, zöld és sárgásszürkéből áll. Ennek a pár színnek a fokozása és összehangolása azonban mesteri s a kép a festői valóságosság teljes illúziójával hat. Az egymással ellentétes színek összehangolásának problémájával foglalkozik Ferenczy birkózókat, komédiásokat ábrázoló képein, a melyeken azonban újabban már jelentős pszichikai elem is érvényesül. A tiszta fes-

tőiségén kívül sok az érzés Ferenczy alakos tájképein, a melyeket az alakok tartásában és mozdulataiban lüktető csodás eleven-ség jellemez. Legjobb ilynemű munkái már ismeretesek. Így a *Hazatérés* a fenyvessel szegélyezett úton ügető három lovasával s a *Séta* című festmény.

Az 1889-ből való, leányokat a verandán ábrázoló képétől az *Anya gyermekével* című festményéig nagy az út. Ferenczy Károly ezen, látszólag minden zökkenés nélkül fokozatosan fejlődve, egyenletesen haladt s jutott el a mostani higgadt megállapodottsághoz. Mindazonáltal alig hisszük, hogy ez művészetének utolsó étape-ját jelentené. Ellenkezőleg, ismerve minden ízében eredeti és nagyratörő egyéniségét, bizvást remélhetjük, hogy — a mint ezt már komédiásokat ábrázoló képei is mutatják — művészete, különösen a tartalom intenzitása tekintetében, ezután is csak gyarapodni fog.

Az Ernst-Múzeum harmadik tárlata a tavasz folyamán Ligeti Miklós 97 szoborművéből, több szekrényre való keramikai munkájából és rajzaiból telt ki. Alig néhány év alatt került ki keze alól ez a tömérdek szobor és dombormű; a művész termékenysége azonban csak akkor lenne csodálatra méltó, ha kezelése könnyedségével alkotásainak művészi tartalma arányban állna. Eredeti ötletekben Ligeti kifogyhatatlan, a mélyebb felfogás azonban, leszámítva férfiképmásait, nem erős oldala. Előadása módjában, mely könnyedségével és símaságával a közönséget ugyancsak megvesztegeti, sok az idegen hatás. Különösen Rodin, Klinger és Trubetzkoy befolyása érvényesül munkáin. Nyilván ezek példáján felbuzdulva s különösen alakjainak festői beállításával nem egyszer töri át a szobrászat korlátait. *Krisztus sirba tételét* ábrázoló fekete márvány domborműve, a melynek részleteiben sok a kiváló vonás, de különösen *Lélekrontás* című kevésbé sikerült phantastikus bronzszobra példa erre. Ligeti festői hajlamai érvényesülnek munkái anyagának megválogatásában. Különböző színű márványfajtákból faragott mellszobrainak és egyéb munkáinak hatása elsősorban decoratív, de bravouros, gyakran szemfényvesztő módon finom kezelésük nem mindig kárpótol a felszínes jellemzésért. Fekete márványból faragott byzanci jellegű *Malonna szobra* például kissé üres. Művészünk festői plasticájának legsikerültebb alkotásai különkiállításán színezett kődomborművei voltak, a melyek sorában eredeti felfogásával a *Faun* és *Venus* vált ki. A színek s a fény és árnyék élénk játékához való vonzalmának legérdekesebb, de még nem egészen érett gyümölcsei

Ligeti kis plasztikai munkái, a melyek népies és allegorikus alakokat ábrázolnak, s a melyekkel — ha a kísérletezéssel járó této-
vázással megbirkózott — keramikánknak mutathatna irányt. Általában azonban kívánatosnak tartanók, ha e kiváló művésznök erejét kevésbbé forgácsolná széjjel. Tehetségéhez méltó s eddigi sikereinél nagyobb és maradandóbb eredményekre szert tenni csak így lehet kilátása.

A Nemzeti Salonban az olasz futuristák rémítgették a főváros közönségét, mely — s ez jellemző — Munkácsy *Krisztus Pilatus előtt* című alkotásának kiállítása óta nem tódult oly tömege-
sen képek nézésére, mint ide. Azután a «Kéve» című egyesület mutatta be itt legújabb termését, a melyben ismét több volt a különczködés, mint a művészet. Végül a Salon rendes tavaszi tárlata került bemutatóra, a mely a szokott színvonalon állott, s a melyet a rendesnél érdekesebbé csak Horvay János szobrai tettek, a ki a Kossuth Lajos emlékének megörökítésére szánt pályáza-
ton az első díjat nyerte s külföldön a genfi *Calvin szobor* nemzetközi pályázatán pár évvel ezelőtt szintén jelentős sikert aratott. Azóta nem igen hallottunk hírt róla. A művész minden idejét és erejét a Kossuth emlékszobrának megmintázása köti le. Néhány kisebb, régibb munkáján s egy síremlék-mintáján kívül Horvay János a Nemzeti Salonban most készülő nagy művének három részletét mutatta be, a mely az 1848—49. évi szabadságharcz egy-egy epizódját örökíti meg inkább allegorikus, mint történelmi felfogással. Erővel teli, minden izükben plasztikus, szinte monumentális formák, a szabadságharcz mozgalmas idejéhez re-
mekül illő pathos jellemzi ezt a három magas domborművet, a mely a csatába induló, a megsebesült s a szabadságharcz bukását sirató honvédet ábrázolja. Hogy milyen lesz a részletnek hatása a nagyszabású emlékmű keretében, azt most természetesen még nem íté-
lhetjük meg. Az alakok viseletére azonban meg kell jegyez-
nünk, hogy az ideális mez, illetőleg meztelenség helyett inkább ajánlanók a korhű honvédruhát. Ha tisztán művészi szempontból a pompás domborművek értéke így nem növekednék is, több lenne bennük a történelmi szín és hangulat s hatásuk így bizo-
nyára nagyobbá és közvetlenebbé válnék.

Az Országos Képzőművészeti Társulat tavaszi tárlata ezúttal is a Múcsarnok összes termeit töltötte meg, holott most is csak előnyére vált volna, ha egy-két teremre való képet ki-
rekesztenek innen. Ám úgy látszik, a műkedvelők hiúságával semmiféle bíráló bizottság nem tud egész következetes-

séggel megküzdeni. A kritika dolga egyszerűbb. Nem kell tudomást vennie azokról, a kik hivatottság nélkül törtetnek a művészet nagy országútján. De mert négy híján nyolczszáz festménynyel, rajzzal és szoborral egyetlen czikk keretében végezni lehetetlenség, még a kellő színvonalon álló munkák közül is csak azokat emeljük ki, a melyek művészetünk gyarapodását jelentik, vagy pedig egyik-másik művésznünk jelentős haladásáról tanuszkodnak. Az előbbi csoportba sorozhatjuk László Fülöp nagyszabású arcképét, a melyet a jeles mester báró Harkányi Frigyesről festett, széles, merész ecsettel, mégis rendkívül gondos, szeretettel teljes részletezéssel. Ebben azonban szikrája sem veszett el annak, a mi minden művészi képmáson a fő, a rajta ábrázolt ember lelkének, mely bonhomiójával László ezen a művén is egész közvetlenséggel sugárzik felénk. Felszínesebb fölfogással, de nem kevésbbé lendületes ecsettel festette meg Mányai József női arcképét; most is a test felszínének anatómiai pontossággal való megörökítése volt a főczélja Karlovsky Bertalannak gróf Andrassy Gyulát ábrázoló arcképtanulmányán. Jó női arcképet állított ki Glatter Ármin, inkább repraesentatív jellegűt Nagy Vilmos. A felsoroltakon kívül figyelemreméltó festett arcképekkel vagy arcképtanulmányokkal szerepeltek még Barta Ernő, Endrey Sándor, Englerth Emil, Ferenczy Valér, Góth Móricz, Jávor Pál, Kövér Gyula, Kunwald Cézár, Mérő István, az ezúttal először föltünő Podvinecz Erzsébet, Klammer Mariska, Schulz Ila, Baditz Ottó, Stetka Gyula, Tolnay Ákos, Kovács Gyula és Rudnay Gyula. Igen sok volt a csöndélet és interieur kép. Erről azonban sok följegyezni valót ezúttal szintén nem találtunk. Pentelei Molnár János szürkében szürkével festett csészéi és vizesedényei egész sor utánzót neveltek. Ő maga most szinte szemfényvesztő bravourral színes selyemterítőkön tarka köszörült réteges üvegpocharakat és régi színes porcellánokat ábrázolt képein. A legtöbb frissesség ezeken kívül Romek Árpád csöndéleteit jellemzi, a kinek *Bál után* című festménye sárgaruhás, álarczos leányalakjának kifejező voltaival tárlatunkon a legtartalmasabb életképek egyike volt. Festőnőinknél ritka bravouros technikával készült Bükkerti Mariska *Forró tea* című csöndéletképe. A genre terén vált ki két rendbeli alkotásával Ferenczy József. Mezőkövesd népeletéből merített *Mise után* és a *Tanyázók* című olajfestményei telvék festői fölfogással s az előadás közvetlenségében rejülő varázsszal. Igen ügyes kerti kép Lasz gallner Oszkár *Uzsonna után* című olaj-

festménye. Az előadás erejével hatott ezúttal is Csánki Dénes erdélyi kőfejtőt és legelésző kecskéket ábrázoló képe. Béli Vörös Ernő *Huzafelé* című alakos tájképe ügyes, de csoportosításában még kissé mesterkéltséget mutat. Túlságosan akadémikus felfogással készült Vajda Zsigmond sok bravúrral megfestett rabnője. Vidovszky Béla *Vacsora után* című munkája genreszerű beállítással ábrázolt és sok szeretettel megfestett kettős arckép. Rainerné Istvánffy Gabriella bivalyokat ábrázoló képén a komoly törekvést emeljük ki. Kedves ötlet Benczur mester modorában Éder Gyula alvó faunja. A jóra való Tolnay Ákos finom arcképén kívül egy rendkívül gondosan kidolgozott, kedves hatású hollandiai tárgyú életképpel is szerepelt. Említésre méltó Karacsay Gerőné *Adoration* című, még kissé mesterkéltséget mutató compositiója. Tartalmas, de ezúttal már túlságosan elnagyolt tanulmányokat állított ki Náray Aurél. Komáromi Kacz Endrét pontozott modorban festett holdvilágos tájképei a modorosság felé vezetnek; széles ecsettel készült napfényes festményei azonban most is frissek, miként Komáromi Kacz Endréné leheletszerű finomsággal festett virágképei is. Friss mályvákat festett Báró Splényi Erneszta, a kin kívül virágképekkel még egész sor festőnk szerepelt a tavaszi tárlaton, így Strobl Zsófia, Telkessy Valér és Bruck Hermina.

Egész sor nagy-stylú tájkép emelte a műcsarnok tavaszi tárlatának színvonalát. Szilányi Lajos téli tájképei Körmöczbánya vidékéről arról tanuskodnak, hogy mesterünk az országnak ebben a festői zugában a hálás festői motívumok valóságos kincsébányájára bukkant. Monumentális felfogás jellemezte Bosznay István remek művét, a melyen Sztrecsény várát és ennek szépséges vidékét a Vág-folyóval örökítette meg széles veduta alakjában, egy nyári délután színes árnyékokat vető ragyogó világában. Nagy-stylú, de kissé fakó Udvary Géza umbriai völgye is, az előtérben a magasba meredő vedlett lombú cyprusaival, a melyek mögött a hegyes-halmos völgy ölen sok közvetlenséggel visszatükröztetett ünnepies nyugalom terül el. Kissé phantastikus Udvarynak Don Quijotét ábrázoló festménye, a melyet a heroikus tájkép fölelevenítésére törekvő érdekes kísérletnek tarthatunk.

Sejtelmes távlatával szinte elragadó a hatása báró Mednyánszky László *Fasor* című képének, a melynek borongós, párás levegőjén keresztül a háttérbe vesző város lámpái villannak föl. Hatásos hangulatkép Feszty Árpád *Holdas éje*. Derűs napfényes vidéket örökített meg a nyár izzó pompájában Glatz Oszkár *A román határon* című színes tájképén. A kisebb tájfest-

mények sorából Kléh János szolnoki téli képeit, Zemplényi Ti-
vađar Adriamelléki részletét, Nádler Róbert az *Ősvény mellett*
címmű alakos kis képét, Dobai Székely Andor mindig érdekes és
festői munkáit s Kató Kálmán friss hatású *Nyári reggeljét*
emeljük ki. Ujpestnek és vidékének festői most is egész teremre
való, aprólékos részletezéssel kidolgozott tenyérnyi képet állí-
tottak ki. Egész külön kis világ tárul eléink Pállya Károly, Bach-
mann Károly és Pörge Gergely munkáin, a kikhez negyediknek
dunaparti motívumaival Basch Árpád csatlakozik. A gondos, ap-
rólékos, szeretetteljes részletezés jellemzi Edvi Illés Aladár festői
állatképeit is.

Szobrászaink a múcsarnok tavaszi tárlatán némi elernye-
désről tanuskodtak. Az oszlopos csarnokban hosszú sorban állot-
tak egymás mellett a kifejezéstelen mellszobrok. A legjobb már-
ványképmások József Ferencz főherczegé Holló Barnabástól, Istók
Jánosnak Gobbit, a zenede igazgatóját ábrázoló műve s Gémes
Gindert Péter és Rápolti Lajos női mellszobrai voltak.

A tavaszi tárlaton szereplő szobrászok soraiban ezúttal is
sok az új név, iskolás készülségen kívül azonban ezek figyelemre-
méltóbb vonással nem igen szerepeltek. Ügyes volt Taksonyi
Ruff András *Üldözött nymphája*, arczán Lionardóra emlékeztető
mosolylyal.

A kis plastikát tőrül metszett magyaros terracotta alakjaival
Damkó József képviselte igen szerencsésen. Murányi Gyula golyó-
dobó alakja terpeszkedő tartásával ezúttal híjával volt a szob-
rászi felfogásnak. Ugyanaz a fogyatkozás rontotta meg Markup
Béla *Vampyr* című szoborcsoportozatának hatását. Az apró bron-
zok sorában Kolozsvári Szeszák Ferencz fürdő nőt ábrázoló
genre alakja, Csillag István, Berán Lajos és Szirmay Tony
plaqueette-jei váltak ki. A plaqueette terén még Szamosi Soós
Vilmos tűnt föl. A díszítő szobrászat köréből Sámuel Cornél
allegorikus domborművét, a *Szeretetet* emeljük ki, a melyen az
alakok finom formái lendületes vonalakkal és figyelemreméltó
harmóniával töltik ki a kép félköríves mezejét.

Igen gazdag, tartalmas és változatos volt a tavaszi tárlat
graphikai osztálya. Olgyai Viktor classikus erdei képei most is
java erejében mutatták be a mestert. Garzó Berthold vízfest-
ményein a fővárosi nagykörút mozgalmas elevenségét tükröztette
vissza sok közvetlenséggel. Angyal Géza mint a rézkarcz hi-
vatott művelője mutatkozott be, a ki Rembrandtot vallja mes-
terének s különösen a körmöczbányai bányászok világából me-

rített képein tanuskodik sok erőről. Rajzokat és rézkarczokat állítottak ki Krón Jenő, Krón Béla, Papp Lajos és Bojnicsics Vera. Szmrecsányi Pajtás Ödön most is vízfestésű caricaturáival szerepelt, Vámosyné Eleőd Carola *Készülődés* című vízfestésű népies genre képén kedves előadásával bilincselte le.

A tárlat építészeti osztályában a magyar építőművészek szövetségének tagjai ezúttal már több gonddal szervezett gyűjteményt mutattak be. Ez azonban még most sem ölelte föl építészaink működésének javát s így tüzetesebb méltatásáról le kell mondanunk.

1).

ÉRTESÍTŐ.

Széchenyi eszmevilága.

Széchenyi eszmevilága. I. kötet. Gaál Jenő, Beöthy Zsolt, Prohászka Ottokár, Kenessey Béla, gróf Vay Gáborné és gróf Andrássy Gyula tanulmányai. Budapest, Franklin-Társulat, 1912. Ára kötve 1 K 60 f.

A Magyar Társadalomtudományi Egyesület érdemes elnökének, Gaál Jenőnek kezdeményezésére elhatározta, hogy gróf Széchenyi Istvánnak, a legnagyobb magyarnak eszméit, gondolatait és tanításait megfelelő csoportosításban és formában, három évi sorozatban feldolgoztatva, a nemzet elé tárja, hogy a művelt társadalom előbb élőszóban hallja, majd pedig együtt nyomtatásban olvashassa azokat és a gondolatokból okuljon. Széchenyi gondolatai majdnem kizárólag a magyar hazára, ennek boldogulására vonatkoznak, hazánk történetével annyira összetartoznak, hogy a művelt magyar társadalomnak e gondolatokat lényegükben ismernie kellene. Sajnos, a ma nagyon hamar feledteti a tegnapot; hamar megfélemedkezünk arról, mely veszélyek fenyegetik a magyart önmaga részéről, úgy, hogy a Magyar Társadalomtudományi Egyesület e törekvése nagyon időszerű. Az első évi felolvasó sorozat 1911, 2-ben nagy sikerrel megtörtént s ennek eredményét adta ki a Franklin-Társulat Gaál Jenő szerkesztésében *Kultúra és tudomány* című vállalatának I. köteteként *Széchenyi eszmevilága* gyűjtőcímen. Összesen hat tanulmányt tartalmaz e kötet.

Gaál Jenő a *Széchenyi-cultus jelentőségét* méltatja. Saját javunkat szolgáljuk, ha a vezető nagy emberek emléke, eszményeik cultusa elől nem zárkózunk el. Igazi maradandó befolyással csak a nagy emberek lehetnek a népekre, a nagyság ismertető jele pedig a rendíthetetlen hit a maga eszményeiben, az igaz őszinteség és «az, hogy a körülmények csak megnyilatkozásának formáit, de nem lényegét szolgáltatják». E tulajdonságok mind megtalálhatók Széchenyiben, a mit Gaál Széchenyi életkörülményeiből s tetteiből magyaráz meg s idézetekkel támogat. Ezzel

magyarázza meg a magyarságra gyakorolt nagy hatást. Arra buzdít, okuljunk Széchenyi vértanúságából és rámutat a jelen sívárságára.

Beöthy Zsolt *Széchenyi magyarságáról* írt tanulmányt. A Kossuth által először használt jelzőt magyarázva lelkes szavakkal fejtegeti, hogy Széchenyi nemcsak azért a legnagyobb, mert korát megértette, hanem mert «a magyarságban sem volt nála senki nagyobb». Hazaszeretete sugárzik ki irataiból, tetteiből. Deákkal, Kossuthal egybehasonlítva, azt látjuk, hogy Széchenyit a hazaszeretet érzése vezeti életén át s ez idézi elő tragikai végzetét is. A magyarság többi apostolai között nála látjuk legjobban kifejezve a nemzetiség és művelődés gondolatát s ő képes nemzetével megértetni, hogy magyarság és haladás nélkül nem élhetünk meg a népek között. Két érzés hatotta át, a nemzeti egységé és az a hit, hogy a hazaszeretet a haldokló magyart is életre hozhatja. Szigorú bírálója volt állapotainknak, hibáinkat támadja, gúnyolja, de hazaszeretete szól még akkor is hozzánk. Írói munkásságának három stádiuma: a *Hitel*, a *Kélet népe* és a *Blick*; az első csupa gondolat, a második az ész elsőségét követeli a politikában a hazaszeretet szent érzésén alapulva, a harmadik egy vulkán kitörése, a legszenvedélyesebb próza, mely «a magyar lélek történeti tragikumának egész sajátságos forrongó világát» tárja fel. Széchenyi munkája nincs befejezve, folytatnunk kell, közelebb kell vinnünk a megvalósuláshoz.

Prohászka Ottokár *Gróf Széchenyi István vallásosságáról* írt tanulmányt. Széchenyit sokan úgy jellemzik, mintha az anyagi érdekeket mindenek fölé helyezné. Igaz, hogy Széchenyi számol e tényezőkkel, de ezt azért teszi, mert ismeri hatásukat a társadalmi életre, hogy azután a szellemi érdekeket is kifejthesse. Gyakorlati érzéke összhangban volt szellemi életével, vallásával. Neki azonban nem valláselmélet kell, ő Isten műveit és ezekben az Istent szemléli, mint ez naplóiból, műveiből kitűnik. Széchenyi practikus hívó és lelkes katolikus volt. Vallásosságával összhangban van reformátori irányzata. Meglátja a hibákat, elégedetlen az állapotokkal, reformálni akar. A vallásos lelkületnek is egyik jellemző tulajdonsága az elégedetlenség, a vágy a jobb életre. Széchenyi a lélek tökéletességére áhítozik, de botlásai miatt gyakran bánat fogja el, belátja azonban, hogy szenvedélyei fölött uralkodnia kell. Vallásossága nemesen erkölcsi irányú és azért nem bénította reformátori lelkületét. Vallás-

erkölcsi érzületének nemessége látszik abból, hogy a «socialis törekvésekben is Isten gondolatait» keresi. Felveti Prohászka azt a kérdést is, hogy Széchenyi vallásos hajlama, gyakorlati vallásossága, kedélyi gyöngédsége a kellő harmoniába olvadt-e. Ez nem sikerült szerinte, mert ehhez a test és lélek összhangja kellett volna, de ez kezdettől fogva hiányzott Széchenyiben. Néhány vonással érdekesen és helyesen festi meg Széchenyi e baját, melyet *obscurvoyance*-nak nevez s a mely miatt a nagy vonások mellett befejezett typus nem fejlődhetett ki benne.

Kenessey Béla *Gróf Széchenyi István világnézete és életbölcselete* című tanulmányában Széchenyi műveiből vett idézetekkel egybeállítja Széchenyi világnézetét és életbölcseletét. Nagy lelkeknek az ihlet, az isteni hivatás érzése ad erőt a munkára. Széchenyi mindenkifelett a «zarándoki érzés és komolyság» ápolását óhajtotta. Esze józansággal, lelke egy felső szellemi világ mysticismusával van tele. Első kötelességnek tartja, hogy mindenki lelkiismeretesen betöltse helyét. A nemzet akkor fog felvirulni, ha minél több fiában él az emberi kötelességek összege. Magasabb szempontra kell fölemelkednünk, mert ez a siker első feltétele. Nem a mennyiség, hanem a minőség a szellemi erő sarkalata. A magyar népnek az alkotmányos szabadság, nemzetiesség az eleme, egyénileg pedig a lelki függetlenség, a mely a tiszta lelkiismereten, élettudományon, egészségen és a vagyoni renden nyugszik. Lelkének vezéreszméje: anyagi eszközökkel a szellemi haladást előmozdítani, hogy nemzetét felemelje. Az embert cselekvésében két erő: a teremtési ösztön és haszonvágy vezérli. Kenessey rámutat arra is, hogy Széchenyi világnézetére és életbölcseletére hatással volt a szülői példa, vallásossága és kiváló egyének hatása, de lényegében benne volt lángeszében. Egész munkássága két gondolaton alapszik: egyik a haza szeretete, a másik lelkiismerete.

Gróf Vay Gáborné *A nők feladata a magyar nemzeti probléma körül* címen arról értekezik, «mennyiben számított Széchenyi jósléke a magyar női psyche közreműködésére». Nincs meglepődve azzal, mit Széchenyi írtaiban talált, mert ő a gyermeknevelést és a háztartást jelöli ki a nő számára. Finom «női ösztöne» megsegíti és Széchenyi működéséből merít anyagot. A hazafiság adott Széchenyinek erőt a munkára, a küzdelemre, tanulják a nők mindenekelőtt a hazafiságot Széchenyitől. Nemzeti problémánk abban áll, hogy nemzeti életünkben szövetségre vagyunk utalva. de mi azért szabadok akarunk

maradni. Széchenyi úgy akarta a problémát megoldani, hogy legyen az egyén minél tökéletesebb, magyarabb, szorgalmasabb, jelleme-
sebb és okosabb. Ezért testi és szellemi munkánk legyen inten-
sív, szeressük a hazát önfeláldozóan, jobbaink pedig tartsanak
össze. A férfiak e nehéz munkájában a nők is segíthetnek azzal,
hogy állást foglalnak az «egyke»-rendszer ellen, védik gyermekei-
ket, fejlesztik gyermekeikben a magyarságot, minden hazai iránti
szeretetet; a fiúkat politikailag jobbá nevelik. Szoktassák a fér-
fiakat szerényebb és háziasabb életmódhoz, legyenek ők maguk
szerényebbek, kerüljék a hiúságot; hassanak arra, hogy egységes
magyar társasélet fejlődjék. Hivatkozik Széchenyi *Hitelének* elő-
szavára, melyet a nőkhöz intézett, Seilern Crescentiának egy
válaszára, de itt téved némileg, mert Crescentia akkor még nem
volt Széchenyi neje.

Vay Gáborné fejtegetése, egy-két szerénykedő közhelyet nem
tekintve, igazán tetszetős. Gondolatai egyszerűen, könnyedén
folyanak egymásból, tartalmasak s kedves képet nyújtanak. Való-
ban érdemes volna az értekezés némi rövidítéssel arra, hogy
elsőbb osztályú leány-iskoláinkban olvassassék, hogy minden
leány okuljon belőle.

Gróf Andrássy Gyula *Széchenyi politikáját* vázolja. Széchenyi
politikai pályája nem volt győzelmes. Nem kereste sem a hatal-
mat, sem a népszerűséget, az igazmondás és a hazafiúi őszinte-
ség mártyrja lett, de azért pályafutása a hazának hasznos volt.
Néhány mesteri vonással megrajzolja azután Andrássy a Széchenyi
fellépése előtti kort: Rákóczi, II. József, I. Ferencz korát és
Széchenyi fellépését. Fellépésének azért volt eredménye, mert
azt mondta, a mire akkor szükség volt és mert tanácsa helyes
is volt. Politikájának végcélja: az emberiségnek egy nemzetet
megtartani, nemesíteni erőit. Az első teendő a nemzetiség fenntar-
tása, e mellett még az alkotmány is másodrendű. Multunkra
nem lehetünk büszkék, jelenünkre még kevésbé, mert külsőleg,
belsőleg elmaradtunk, elhanyagoltuk nyelvünket is, kevés a mű-
velt emberfő, nincs elég kötelességérzetünk. Rámutat gyöngesé-
günkre és reformálni akar. Reformjának lényege: a polgári jogok
kiterjesztése, hitel, a birtokszerzés joga, a munka felszabadítása,
törvény előtti egyenlőség, czéhek stb. eltörlése, az ország terheinek
arányos elosztása, a nem nemesek hivatalképessege, a közleke-
dési eszközök létesítése, Budapest központtá tétele. A magyar
nyelv fejlesztése különösen fontos, ezért alapítja az Akadémiát
is. Helyesek nézetei a nemzetiségi politika terén is: nem erő-

szakkal, hanem értelmi felsőbbiséggel kell hatnunk. Vallási tekintetben nagyon türelmes. Széchenyi nem materialista, ellenkezőleg a legmélyebben, legszenvedélyesebben érző politikusaink egyike. A gazdagság nála csak eszköz, czélja a nemzeti kifejlődés, a szabadság. Andrassy felveti ezután azt a kérdést, miért nem volt Széchenyi pályája győzelmes és «bukásának pusztán a nemzet hálátlansága» volt-e az oka. Azt tartja és bizonyítja, hogy Széchenyi önmaga is hozzájárult sikertelenségéhez. Ismerteti taktikáját, bírálja fellépését azok ellen, kik más utat követtek. Széchenyinek vádjai Kossuth ellen nem indokoltak s Andrassy nyomós érvekkel kel Kossuth védelmére «azon kegyeletes szeretet mellett» is, melylyel Széchenyi emléke iránt van, de éppen ezzel bizonyítja azt, miért volt politikája sikertelen. De ha Széchenyi öntépelődésében éppen ez okból magát vádolta a beállott eseményekért, Andrassy rámutat, hogy ezért felelősség nem érheti Széchenyit.

Andrassy teljesen átérti Széchenyi pályáját, biztos kézzel állapítja meg eredményeit, s bár csak fővonásokban teszi, tiszta képet ad Széchenyiről. Ez teszi tanulmányát becessé.

A hat tanulmány mindegyik más szempontból tárgyalja Széchenyit. A hat kép változatossá teszi a kis könyvecskét, a melyet bizonyára érdeklődőssel fog olvasni a művelt magyar közönség.

Viszota Gyula.

A kassai dóm.

Mihalik József: *A kassai szent Erzsébet templom.* Első rész. Egy színes melléklettel és 48 képpel. Budapest, a Magyar Tudományos Akadémia kiadása. 1912. Ívrét 112 l. Ára 10 K.

Csúcsiveskori építészetünknek legnagyobb szabású, legdíszesebb temploma a kassai dóm, művészettörténet-írásunk atyamestere, Henszlmann Imre tanulmányainak legkedvesebb tárgya volt.

Kassa városának ó-német stílű templomai című 1846-ban megjelent füzetének kiadása óta 1888-ig bekövetkezett haláláig szabad idejét ennek tanulmányozásával töltötte el. Célja az volt, hogy az 1846-ban az orvosok és természetvizsgálók kassai vándorgyűlésének alkalmából kísérletképen kiadott füzete után a dómról művészettörténelmi jelentőségéhez méltó monographiát írjon. Sokoldalú elfoglaltsága, mely erejét szétforgácsolta s egyéb mostoha körülmények útját állták annak, hogy élete nagy álmát

megvalósítsa. S halála óta közel negyed század telt el, a mire a dóm monographiájának terve, a melyre Akadémiánk archaéologiai bizottsága esztendőök hosszú során át gyűjtötte az anyagi eszközöket, végre első részének kiadásával a megvalósulás stádiumába lépett. A nagy munka megírására nyolcz évvel ezelőtt Mihalik József vállalkozott, a ki mint tanár és az ottani múzeum igazgatója sokáig lakott Kassán s a kassai ötvös-czéhről írott, eredeti kutatásokon alapuló, nagyszabású munkájával fényes jelét adta hivatottságának. Szorgalmas és kiváló kutatónk mostani művéhez is óriási anyagot gyűjtött s ha ezt, különösen levéltári részében, még mindig nem mondhatjuk teljesnek, ez minden bizonynyal nem az ő igyekezetén és jóakarátán mult. Művészettörténelmi kutatásunknak általában nagy akadály a levéltári anyag hiánya. Ez művészettörténetíróink számára, a kik egy levéltár átböngészésével elvégre életük javarészét nem tölthetik el, csak akkor válnék hozzáférhetővé, ha városaink levéltáraik regesztázásáról gondoskodnának, a mint erre eddig Bártfa és Eperjes városa már adott példát. S remélhetőleg nálánál kisebb szomszédai mögött Kassa városa sem marad el s lehetővé teszi Mihaliknak, hogy mielőtt még műve második részével elkészülne, a kassa levéltárban fönnmaradt, s a dómra vonatkozó összes adatokat fölhasználhassa. A nagy mű első része a kassai szent Erzsébet templom külső történelmét tárja elénk, vagyis építésének történetét s viszontagságait, a melyekben a monumentalis épület a várossal évszázadokon keresztül hűségesen osztozott. Mint Felsőmagyarország viharos multú fővárosa történetének néma, mégis oly beszédes tanuja bontakozik ki előttünk Mihalik könyvében a kassai székesegyház, a mely műemlékeink nagymérvű pusztulása után a csúcsíveskori építészet eget ostromló dómjainak hangulatából, mesés pompájából a legtöbbet őrzött meg számunkra. Magának az épületnek régi köveit a napjainkban lefolyt helyreállítás alkalmából nagyrészt ki kellett ugyan cserélni. Leginkább jelentős faragott részletei, térhatása s technikai szempontból szükségessé vált némi módosítást nem tekintve, elrendezése azonban ma is a régi. S ha belső művészi pompájából, falképeiből, szárnyasoltáraiból, síremlékeiből és régi butoráiból sok veszett is el, annál nagyobb tér nyílik itt korunk és a jövő művészetének, hogy a pompás emlék művészi fényét az elődökéhez hasonló buzgósággal öregbítse. A dóm művészi gyarapítása a Rákóczi-cultus jegyében s korunk művészetének szellemében már is megindult.

A kassai dóm főhajójának helyén a XIII. században egy egyhajós templom állott, a melynek falain kívül, — ma már nem lehet megállapítani, hogy mikor, — francia eredetű és sok valószínűséggel Villard de Honnecourtól, a tatárjárás előtt nálunk járt francia mestertől eredő terv szerint a mai dóm alapfalait rakták le. Abban, hogy Villardnak, ha nem is közvetlenül, lehetett valami része a kassai dóm tervezésében, szerzőnk igazat ad Henszlmannak. A templom zömének építése azonban a Mihaliktól fölhasznált számadások s a restaurálás közben felszínre került sírkövek és kőfaragójelek bizonyossága szerint a XV. század elején folyt s itt levő czímereinek bizonyossága szerint boltozataival még Zsigmond királyunk uralkodása idejében betetőzést nyert. A XV. század derekán és vége felé a templomnak már csak díszítő részletein, déli előcsarnokának faragványain, királylépcsőjén és remek szentségházán dolgoztak. Mátyás király korában falazták, de máig csonka a déli torony, a melyen kívül a későbbi századok csaknem nemzedékről nemzedékre hozzátoldottak vagy átalakítottak valamit az óriási épületen. A toldaléképületek emelésének rúgója elsősorban a dóm hibás szerkezete volt, a mely szintén arra vall, hogy a templom zömének falazása jóval későbbi időre esett, mint tervének megconciálása, a melyet a késő utódok bizonyára ép azért sok tekintetben félreértettek. De ha a kassai dóm eredetileg építészeti szempontból nem volt is az a kifogástalan és egyöntetű művészi alkotás, a mivé újjáépítése közben Steindl Imre varázsolta, művészettörténelmi jelentőségét távolról sem szabad kicsinylenünk. Az egyetemes művészettörténelemben is számottevő faragott részletein kívül jelentőségét főleg annak köszönheti, hogy nyilván a mire középpontibb fekvésű székesegyházaink építése és művészi felszerelése befejezést nyert, a XV. században a szent Erzsébet templom révén Kassa egész sor kiváló művész működésének vált színhelyévé. Ezekről s a templom ránk maradt régi művészi felszereléséről Mihalik József könyvének második részében fog beszámolni. Tekintve szakavatottságát, a melyről az első rész szinte lapról lapra tanuskodik és alaposágát, bizvást remélhetjük, hogy befejezésével Mihalik József monographiája nemcsak a dóm művészetére, hanem műtörténelmünk nem egy fejezetére is új s nem egy tekintetben meglepő fényt fog vetni, különösen akkor, ha módjában lesz a dóm művészetének történetére vonatkozó írott anyagot a maga egészében fölhasználni, a mint erre ösmertetésünk elején utaltunk.

Elbeszélések.

Hajnik Miklós: *Rejtelmes mesék*. Budapest, Singer és Wolfner. 1912. 8-r. 186. l.

Irodalmunk multja tanuskodik arról, hogy a magyarságnak sohasem volt vérében a mysticismus. Népünk józansága már a romanticismus virágkorában is elfordult ettől az iránytól, noha a kor ízlése a rejtelmességért rajongó német romantikusok hatása alatt alakult ki. A XIX. század második felének költői realismusa meg épen homlokegyenest ellenkezett a mysticismus irányzatával, s csak a XX. század borongós hajnalán, irodalmunk szomorú újjászületésének korszakában nyílt meg az út ennek az áramlatnak, mely egyre több követőre talál, még a tehetségesebb íróművészek között is. Ez a modern mysticismus azonban egészen más, mint a romantikusoké volt: alapszövetét ennek is romantikus elemek alkotják, de velük korunk hajlamának megfelelően, elég sajátzerűen erősen realistikus vonások szövődnek össze, mint például Herczeg Ferencznél. Így ennek a mai mysticismusnak sajátosságos, némileg visszataszító színezetet ad az a sokféle dissonans elem, a melyekből összeolvadt.

Az a tizenöt novella, melyet Hajnik Miklós *Rejtelmes mesék* czímen adott ki, nagyrészt szintén ennek a különböző ojtóveszszőkkel beojtott tőnek a hajtása, mint a többi mystikus novellistánké, azonban az az arány, melyben szerzőjük az említett elemeket keveri, megkülönbözteti őket a többiek rejtelmes meséitől. A szerző egyénisége nyilvánul már magában a novellák szerkezetében is: naturalista keretbe foglalja a titokzatos, érzékfeletti motívumokból szőt meséket (pl. *Bájos róza*, *Az aranycsinálás títka*, *A vak*), melyekben többnyire valami erkölcsi igazságot példáz; néha ezt az igazságot, mint az oktató mesék szerzői, tanulságkép oda is illeszti a mese végére. A keret mindig subjectív, a beléje szőt mese pedig már a mysticismus természeténél fogva is erősen romantikus; az erkölcsi tanulságot már nem lehet bizonyos határozott kategoriába sorolni: pessimistikus, mint a *Tirtusz* és *A kis fiú* címűeké, idealista a *Platonban* és *Az alvó istennőben*, a *Bájosrózsában* pedig határozottan önző, hedonistikus elveket hirdet.

Mindezekből azt következtethetjük, hogy a szerző világnézete még kialakulófélben van, a benyomások iránt tulságosan fogékony szelleme még keresi a maga helyét. Azonban igen biz-

tató jövő fejlődésére nézve az a tény, hogy nála mysticismus nem csak a képzelet henye játéka, mint a Maeterlincket tökéletlenül utánzó elbeszélőinknél, hanem eszköz, forma erkölcsi fölfogásának, gondolatainak megjelenítésére. Hogy ezek között az eszmék között akadnak nem elég érettek, selejtesek, az még nem megbocsáthatatlan hiba, az a fontos, hogy egyáltalában vannak gondolatai. Nagyobb fogyatkozása, hogy olykor nagyon is belelátunk költői műhelyébe, szemünkbe tűnik, hogy egy-egy mese csak a tanulság kedvéért iratott, mint például *A kis fiú* című; másfelől pedig a lyrai elemek túltengése nem egy meséjében az érthetőség rovására megy (*Visszajön? Hitvallás*).

Ezek között a mystikus mesék között legegységesebb hatású, legértékesebb a *Tirtisz* című. Az istenek énekesének megesik a szíve a halandók szomorú sorsán, leszáll tehát a földre, hogy földerítse őket, de ezek nem értik meg finom, halk zenéjét. Ekkor alkalmazkodni kezd hozzájuk, sikerül is híressé lennie, de aljas rágalmakat költenek róla, mire ő megundorodva tér vissza az égbe. Ebben a történetben tulajdonképen a Platon-féle ideatant olvasztja össze a pessimista világfelfogással, az isteni szépséget és jóságot állítja szembe az emberi romlottsággal. Alapgondolatának eredeti és megkapó volta, a tanítócélnak ügyes elrejtőzése a sorok mögé e mystikus mesét magasan társai fölé emeli.

Azonban nem mind a tizenöt novella ilyen «rejtelmes mese», van közöttük teljesen naturalistikus elbeszélés is, ezek határozottan értékesebbek a rejtelmeseknél. Jó megfigyelő, ért a lélek-analízishez, van képzelete: kár neki a mysticismus örvényei között eveznie. Reális tárgyú elbeszélései között van két igazán tehetségre valló darab, a *Méhes mögött* és a *Trafalgar útja*. Az előbbi mindennapi, kis történet, a tizenötéves fiú és a kis bonne hirtelenül fakadó szerelmének története, sikerült vonásokkal a való életből; a másik rémes tragédia egy óceánjáró fődélzetén, melynek elmondásában különösen az őrjító félelem leírása sikerült.

Akad a kötetben történeti tárgyú elbeszélés is (*Engesztelő áblotzat*), mely nem sikerültebb, mint a régebbi köteteiben megjelent hasonló novellák. Tulajdonképen nem valami igazán történeti eseményt dolgoz fel bennök, hanem csak beleélvén magát a rég letűnt korok hangulatába, ezt az érzélemlágot akarja egy-egy képben visszaadni. E törekvés azonban nem igen sikerült, csak azt tudja bemutatni, hogy milyennek képzele ő a régi világ hangulatát, nem pedig azt is, hogy milyen lehetett ez a valóságban. Sokkal szerencsésebb az *Óegyiptomi meséből* című, mely

már a címében is bevallottan költött szerelmi históriát mesél el. Alap gondolata nem új ugyan (a szerelmes nő kedvetlenségét csak az imádott férfi viszontszerelme oszlatja el), de Hajnik ügyes alakításával és az antik népies epikától eltanult stylusával érdekessé tudja tenni.

Általában véve figyelemre méltó ez a kötet, különösen, ha a fiatal szerző korábbi műveivel hasonlítjuk össze. Azokban is jelét adta tágkörű ismereteinek, gondolatai eredetiségének, ügyes tollának, de a mysticismusba való teljes bemerülése és szertelen subjectivismusa inkább kárára volt, mint hasznára. A *Rejtelmek mesékben* azonban címük ellenére is kevesebb a rejtelmesség, helyét a reális élet pontosabb megfigyelése, élesebb lelki ellemzés kezdi elfoglalni. Haladást állapíthatunk meg stylusán is, noha a régebbiekben is ez volt a legerősebb oldala. Reméljük, hogy még értékesebb műveket is fogunk olvasni tőle, különösen ha sikerül teljesen szakítani a mysticismussal és az impressionismussal.

— nő.

Erkölcsei nevelés.

Le Congrès international d'éducation morale de La Haye (1912), par Jean Delvolvé (Paris, 1912).

A múlt nyáron vagy 800 ember sereglett össze Hágában, hogy immár másodízben több napon keresztül megvitassák azt az alapvető problémát, hogyan kell és hogyan lehet legjobban az ifjúságot erkölcsös gondolkodásra, érzésre és cselekvésre nevelni. Ezt a súlyos kérdést természetesen nem oldották meg: nem csupán tárgyi nehézségei miatt, hanem a hiányos technikai szervezés miatt sem, mely a nyomtatott és élőszónak túltengését tette lehetővé, a helyett, hogy néhány elvi szempont mélyreható megvitatására szorítkozott volna. S bár a résztvevőkben inkább a negatív benyomások hagytak mélyebb nyomot, a congressus után bekövetkezett sokoldalú és termékeny eszmecsere azt igazolja, hogy a viták nem voltak egészen meddőek és a jövőre nézve nem egy értékes tanulással szolgálnak. Szerzőnk, a ki a montpellier-i egyetem tanára, szintén egyike azoknak, a kik post festa igyekeztek számot adni erről a mindenképpen jelentős congressusról. Ő voltaképpen azt végezte el, a mi a congressus vezetőségének hivatalból lett volna kötelessége még a congressus megnyitása előtt s ez: a nagy számmal beérkezett tanulmányoknak összefoglaló feldolgozása a főkérdések

szerint és külön előadók útján, a mi a congressuson kritikai hozzászólásokat és ezek révén bizonyos leszűrt megállapodásokat tett volna lehetővé.

Delvolvé igen helyesen abból indul ki, hogy ma világszerte az erkölcsi problémának válságát észlelhetni (*crise de la morale*). Ezzel párhuzamosan halad az a törekvés, mely — bár különböző utakon és más-más eszközökkel — az erkölcsöt a vallástól függetleníteni igyekszik, a miben Franciaország 30 év óta előjár. Ezt kiegészíti s részben egyensúlyozza a vallások synkretizmusa, az az áramlat, mely a különböző vallások között inkább az összekötő kapcsokat kutatja, mintsem az elválasztó falakat. Ennek legjelentősebb újabkori nyilatkozása az 1899-ben Chicagóban tartott nemzetközi valláscongressus volt.

Szerzőnk a problémának legnehezebb részét veszi elő és az erkölcsi oktatás alapjait kutatja az elemzésekben, melyeket a jelentősebb értekezéseknek szentel. Nem pusztán érdekes, hanem mélyen tanulságos, hogy e közben nem csupán irányok szerint csoportosít, hanem a különböző országokon is végigmegy. Meghatározza a világi erkölcs (*morale laïque*) fogalmát, felállítja válfajait, összehasonlítja a szélsőbb francia felfogást az enyhébb angollal és felsorolja a világi és vallásos erkölcs compromissumára irányuló törekvéseket. Saját fejtegetéseit a szerző Buissonnak abba a mondatába kapcsolja, hogy az erkölcsi életnek forrása mystikus. Ezt a mysticismust ő az ember belsejében, a lelkiismeret székhelyén véli feltalálni, a természet sugallta vallásos ihlettségben. Az utolsó fejezetben maga is elégtelennek vallja a congressus eredményét, okos tanácssal szolgál a jövő congressust illetőleg s főleg fájlatja, hogy mitsem szóltak azokról a nevelői behatásokról, a melyeket az iskolán és családon kívül eső hatalmas társadalmi tényezők: a haza, az egyház és az osztályok szerint szervezett társadalom gyakorolnak. Szerinte a congressuson a felekezeti elem túltengett; mi úgy tapasztaltuk, hogy a két tábor nagyjában egyenlő erővel és felszereléssel szállt síkra, de megengedjük, hogy amazok «hangosabbak» voltak.

A 45 lapra terjedő tanulmány, mely eredetileg a *Revue de métaphysique et de morale* című folyóiratban jelent meg, nagy lelkiismeretességgel és tudományos készültséggel van megírva. A ki figyelmesen áttanulmányozza, könnyű szerrel kárpótolhatja magát az egész congressusért.

kj.

GÖRÖGORSZÁGI ÚTIRAJZOK.

Negyedik és utolsó közlemény.*

V. Delphi.

Piræus kikötőjéből a Keresztelő Szent Jánosról nevezett görög hajó visz a korinthosi csatornán át a salonai öböl, Itea réve felé.

Utunk Salamis hosszan elnyúló kopár, hegyes partjai mellett visz el. Mialatt azokat nézzük, egy élénk öreg úr szólit meg s amerikaias angol kiejtéssel, kíváncsiságunkat messze túlhaladó részletességgel beszéli el a salamiszi csata lefolyását. Utóbb Delphiben megismerkedünk és megtudjuk, hogy a beszédes öreg úr nyugalmazott amerikai tengernagy; hát természetes, hogy tengeri ütközetek mindennek fölött érdeklik.

A mint a korinthosi csatorna keleti bejáratához érünk, egy utas jön csolnakon, bezállásra számítva; a hajónak meg kell állania, a mi fölött kapitányunkat éktelen düh fogja el, mert ezalatt a jelző csolnak elállja a csatorna bejáratát; egy hajót eresztettek be a túlsó végen s nekünk most annak átjövetelét kell bevárunk, a mi körülbelül fél-órai késedelmet jelent.

A csatorna előtt egyszerre benépesedik az I. osztályú fedélzet; itt az a szokás, hogy a mint az út érdekesebb része kezdődik, fölemelik a fedélzet sorompóit s bebocsátják a hajó elejére a II. és III. osztályú utasokat, köztük szurtos koldusokat is. A menetdíj különböző, a jogok azonban egyformák; ez is egy neme a demokratiának.

* Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1913. évi 433., 434. és 436. számában.

A korinthusi csatorna, ha áthajózzuk, sajátságos, csodálkozást s szinte félelmet keltő látvány. Nagyszerű és sivár, — mint a modern cultura legtöbb alkotása. Csupasz, sárga sziklafalai, — melyeket néhol reclamhirdetések élénkítenek — különösen közepe táján szédületesen, nyomasztóan magasak s annyira közel állanak egymáshoz és olyan egyenesre vágottak, mintha óriások késsel metszettek volna be az Isthmos fensíkjáról a tengerszin vonaláig. Föllélegzünk, mikor a túlsó torkolatnál megnyílik előttünk a korinthusi öböl mosolygó, napsütött látványa, balról Akrokorinth daczos sziklakúpjától, jobbról az Isthmos sziklás előhegyeitől határolva.

Csak a mikor ezeket az előhegyeket is s a Szent Miklósról nevezett szirtfokot körülhajóztuk, tárul föl egészen Boiotia hegypanorámája: közelebb a Helikon, távolabb a Parnassos, mindkettőnek teteje félig felhőkbe borúlva, mintha most is az ég lakóit fogadnák szállásba s jövésüketmenésüket rejtegetni akarnák a földi halandók elől.

A hegyek ezen a vidéken is kopárak bizony; szegények nem tehetnek róla, ez az emberek bűne; ők, a hegyek, az emberek ellenére, még így is szépek. Néha egy felhő sötét árnyéka borul egyik oldalukra; olyankor — kellemesen csalódva — azt hiszszük, hogy ott erdő terül el, de a felhő tovább úszik s mi csudálkozva látjuk, hogy vele az erdő is tovább költözik.

A mint bekanyarodunk a salonai öbölbe s az idő alkonyat felé halad, a tengerparti sziklahegyek színjátéka mind bűbájosabbá lesz. Hol az aranyzöld gyepes lankások vagy a vörhenyes sziklák tükröződnek a tenger kékjében, hol a vizek azurjának visszfénye festi lilaszínre a szirtek vöröségét, mialatt a felhők szakadásaiból kivillanó napfény aranyos oázokat varázsol elő a hegyeken.

Itea nyájas kis kikötőváros, mely körül a magas, meredek hegyek kissé visszalépnek, hogy egy szűk lapályon görög földön ritka dús és gondos mezei és kerti gazdálkodásnak adjanak helyet. Smaragd zöld árpagezők között csatornákkal öntözött olajfakertek lepik el a Chryssa termékeny völgyét, melybe most bekanyarodunk. Háromlovas fogatunk

vígan üget a sík úton, melyen hazatérő munkások csapatai között haladunk el. Most van éppen az olajszüret; odább, a hegy lejtőjén, szamarak viszik föl a faluba az olajbogyókkal telt kosarakat; az állatok mindkét oldalán egy-egy megterhelt kosár lóg s a kosarakat zöld olajfalomb takarja; távolról alig látjuk a kapaszkodó szamarakat: mintha a hátukat fedő lombok kaptak volna lábra; akár a Macbeth birnami erdeje!

A Chryssa völgyének nyílásában még egyszer megpillantjuk a Parnassos tetejét; az alkonyi szélben szétfoszlottak a felhők s láthatóvá lesz a hó, mely még az ormot borítja. Tudjuk, hogy oda, a hitregétől megszentelt hegy lejtőjére kell fölemelkednünk; az előhegyek peremén, hihetetlen magasságban, fecskefészek módjára odaragasztott városkát látunk; ez Kastri, a hová nekünk még ma estve el kell jutnunk!

A mint a széles gyűrűkben kigyózó hegyi út megnyílik előttünk, menetünk is lassúbb lesz, környezetünk is vadabb és kopárabb. Itt, a szikla és kőgörgeteg között már csak tüskés bozót és fűszeres illatú vadvirág terem; de a mi palántát nálunk a mesgyéken növő fűként ismerünk, az itt öreg bokorra izmosodva borítja a szakadékokat.

Az alkony leszáll, mi pedig feljebb emelkedünk, mintha követni akarnók a fényt, a míg lehet, alant hagyva a terjengő homályt. Már bepillantunk mélyen Phokis elsötétült völgyeibe, melyek fölé violaszín falként emelkednek a korinthosi öblöt északról lezáró hegyek; s e violaszín csúcsok csipkézett peremétől sugározva válik el az egészen arany-sárga nyugati ég. A tengeréből oly hihetetlenül közelinek látszik, mintha velünk emelkednék, mutogatva aczélszürke színben ide-odaágazó tükrét, mely mögött a Peloponnesus hegyei oly rejtélyes alakot öltenek, mintha gubbasztó óriások felhőleplet vontak volna magukra.

Nem tudunk betelni e képpel; egyike ez azoknak a látványoknak, melyeket gyermekkorunkban megálmodtunk, azután sohasem láttunk és a melyek egyszerre — valahol az élet delelőjén messze túl, mint egy elmúlt vagy jövő élet hirtelen visiója jelennek meg előttünk.

Már esthomály környez, mikor a kastrii út félmagasságában elérjük Chryssó falut, a melynek csobogó piaczi kútjánál lovainkat megitatják. A piaczi népélet, mely környez, épen olyan, mint a hogy Gerhardt Hauptmann — a ki szintén itt járt — *Griechischer Frühlingjében* leírja. Csak-hogy ő az itteni néprajzi típusokban sok német vonást vélt fölismerhetni. Az én benyomásaim szerint ez csak a germán ember önkénytes csalódása lehet. Ellenkezőleg, sehol görög földön annyi elemét a görög typusnak nem láttam, mint itt, Delphi környékén. A vén pásztorok, a kikkel találkozunk, kétségkívül leginkább banditákhoz vagy koldusokhoz hasonlítanak, de ránczos, kóczos, napbarnított fejük azért mégis olyan, mintha egy kiéhezett, elzüllött Zeuszé volna.

A mint Chryssót elhagytuk s útunk a hegy nyugati hajlásán kanyarít nagy vargabetűt, már feltűnik az égen a hold, álomszerű derengést vegyítve az alkony lilaszín homályába. A vidékre már az éj nyugalma borult, csak lovaink patkóinak koczogása s kocsink egyhangú zöreje zavarja a méla csöndet. Egyszerre — meglepetésünkre — gyárkémény füttyét halljuk s a holdvilágos hegyháton, a hol Kastri ablakainak fénye üdvözli az érkezőt, világító, sziporkás füstöt látunk egy kürtöből kihatolni. Azzal a kis olajgyárral, mely itt a magasban az ipart képviseli, nagyon is közeli ismeretséget kötünk később, mert csak keskeny utca választja el Kastri legjobb fogadójától, a pythoi Apollonról nevezettől, a melybe szállunk. 580 méter magasságba emelkedtünk egyenesen a tenger színétől; és mégis nélkülözzük itt a magas fekvésű helyek két legfőbb előnyét: a tiszta levegőt és a csöndet. Ha kilépünk erkélyünkre, a kis gyár füstje, büze csavarja az orrunkat, éjjeli nyugalmunkat pedig — csodálatos módon — a kastrii birkatenyésztés zavarja meg. Itt tudniillik a lakosság gazdasági tevékenysége az olajgyártáson kívül a birkatenyésztés és háziiparszerű pokróczszövés között oszlik meg. A birkákat pedig, úgy látszik, egészen katonákként kezelik: menetképességük kipróbálása czéljából éjjeli próbakivonulásokat rendeznek velök. Másképp érthetetlen marad az, miért kell Kastri valamennyi birkanyájának az éj kellő közepén kolompolva

végigrohannia a keskeny, meredek utcán, a minek következése, hogy miután a fogadó fala majdnem papírvékony-ságú s ablakai egyenesen az utcára szolgálnak, ez az éjféli pastorele úgy hangzik be hozzánk, mintha a birkák szobákonk szaladnának keresztül.

De mindezeket az apró utazási kényelmetlenségeket egy percz alatt elfeledjük, ha napfényes tavaszi reggelen kilépünk Kastri utcájára és a faluvéget elhagyva, elindulunk a régi Delphi felé. A sziklavölgy, mely előttünk föltárul, leírhatatlan nagyszerű vadságában, csak a Doré rajzónja és a Böcklin ecsete volt képes ehhez hasonló körvonalakat és színeket varázsolni elő s merem állítani, hogy a ki Delphit nem látta, az Görögországot tájképi szempontból nem ismeri. Egyszerre Delphi egész története érthetővé lesz itt előttünk, mert ez a hegyvidék csakugyan olyan, mint a könyörtelen, engesztelhetetlen emberfölötti hatalmak kapuja, a melyhez remegve közeledik a halandó, hogy megnyilatkozásukat meghallja, s a honnan a támadó barbárok is, rémes égi jeleket véelve látni, ismételve meghátráltak.

Az út, mely Kastriból keleti irányban kivezet, a hegyoldalba van vágva, melynek menedékesebb lejtőin terült el az egykori szentély és tovább a régi Delphi város. A mai Kastri ugyanis nem a régi helyén áll, mely a delphii jóshely szent területének romjai fölébe épült. Hogy ezeket kiáshassák, a Homolle vezetése alatt működött francia tudományos expeditió, mely a görög állam szerény támogatása mellett félmillió francot költött itt az ásatásokra a XIX. század végén; mindenekelőtt kisajátította az egész Kastri községet s áttelepítette egy puska lövésnyivel tovább nyugatra.

A községet és a romokat hordozó lejtők fölött és alatt majdnem függélyesen emelkednek a sziklák, néhol szinte feneketlennek látszó, szűk völgyet formálva, melynek mélyében az egykor Pleistosznak, most Xeropotáminak nevezett patak csillogó ere látható. A szemben emelkedő hegy a Kirphis, melytől iszonyatos mélység választ el, mégis oly közel van, hogy kedvünk volna a gyepes lejtőjének cikázó ösvényén fölfelé haladó pásztorra rákiáltani.

Itt, a hegyszakadék éjszaki párkányán a Parnassos

lábánál vagyunk; csúcsát elfödik a kétfelől összehajló szikla-bástyák: a Phaidriadok, vagyis ragyogók, mint régen nevezték. Valójában hamvasszürke a színök, a törött felületeken pedig olyan, mint a korhadt fáé; meredek falaik hasadásai s kiszögellései alig adnak itt-ott egy kis viritó bozótnak helyet. A hol összeérnek, mély, sötét szakadékok nyílnak, benne kőgörgeteg, mely alatt kis vízer lopózik lefelé. Ez a szikla-repedés valóban olyan, hogy abból gyilkos szörnyetegek, rémes sárkányok kitérését várhatta a régiek képzelete s ez adhatta az eszmét a Phoibos-Apollon győzelméhez Pytho, a szörnyeteg fölött, mely e helyen ment végbe s Apollon itteni — pythiai — tiszteletének alapjául szolgált.

Itt volt a Kastalia-forrás is, melyben a jóslatra váró ájtatoskodók megmosdani tartoztak s melynek vizét magát utóbb jövendőmondó ihlet erejével ruházta föl a közhit. A hajdani medenczének némi romjait láthatjuk még s alább az út mellett most egy, Szent Jánosnak ajánlott kis keresztény kápolna áll, melylyel szemben egy újabb keletű kőmedenczébe csurog bőven az egykori szent víz; most a kastrii parasztasszonyok áztatják benne piros pokróczkaikat, melyeket számárháton hoznak ide, majd meg a legelőről hazatérő pásztorok itatják meg itt barmaikat.

A sziklahasadék és a forrás vize egyesülve fut le a platanoktól beárnyékolt út alatt, olajfákkal beültetett lankás mellett a mély völgybe; ezek az olajfakertek jelzik ma a régi Delphi-város helyét, melynek néhány középülete romjaiban még most is látható az egy időben «Marmariá»-nak nevezett ásatási területen. Sok márványtöredékre bukkanunk itt most is, különösen egy ismereretlen rendeltetésű bájos kis kerek templom maradványaira. Azonkívül fölismerhető az egykori gymnasium, a papok lakásainak helye és az Athena Pronaos temploma, mely utóbbinak oszlopai nagy részét újra fölállították, de néhány év előtt a Phaidriadok sziklalfalából levált kötömegek lezuhanása másodszer is földre sújtotta az istennő oszlopaikat, mintha a természet az új nemzedéknek megmutatni akarta volna, hogy miképen pusztultak el itt a régi nemzedék akotásai.

Feljebb, a sziklahasadékon túl s az út fölött terült el

a delphii jós-szentély, mely tulajdonképen a városnak is jelentőségét megadta. Aischylos, *Eumenidái*-nak elején, maga a Pythia, Apollon jósló papnője által mondatja el a szentély eredetét, melyet Gea, a földistennő cultusa jelöl meg. a kitől csak utóbb, a Pytho leküzdése által hódította el e helyet, melyet a világ közepének is tartottak, Phoibos-Apollon, hogy annak pártfogásával a görögök nemzeti életében csak Olympia mellé állítható jelentőséget nyújtson.

A földistennő hatalmát látták azokban a földből párolgó gázokban is, melyeknek bódító hatása a jövőmondás ihletében nyilatkozott meg. A jóslás fogalma idővel annyira összeforrt e helylyel, hogy a Kastalia forrás vizének is ily erőt tulajdonítottak s a Sibyllák egyikének székhelyét is itt keresték. Primitív korban a jóslatok a legfontosabb politikai kérdések eldöntőivé váltak s a delphii jóshely tekintélye oly nagy lett idővel, hogy nemcsak a görög, hanem tengeren túli államok is ide küldték követeiket, a Pythiától tanácsokat kérendők. Ez érthetővé teszi annak a papi testületnek a hatalmát, mely az Apollon-szentély kezelője volt s érthetővé teszi, hogy a szomszéd tartományoknak e hely birtokaért folyt küzdelme után végül az Amphiktionok testülete, a leghatalmasabb görög államok szövetségének képviselője vette kezébe Delphi uralmát s tartotta itt tavaszokonként összejöveteleit. Ez idő óta virágzott fel igazán Delphi, keletkeztek itt márványtemplomok és csarnokok, épültek kincsesházak, a delphii jóslatért hálára kötelezett államok fogadalmi ajándékainak őrzésére, színház és versenypályák a pythiai ünnepélyek művészeti és atletikai versenyei számára. És ez mind itt, ebben az elérhetetlennek látszó sziklavadonban talált helyet, csak a kocsiversenyek hippodromja terült el lenn; a Chryssa völgyében.

Az Apollon téménos-a, vagyis szent területe a nyugati Phaidriad lábánál egész a mostani útig terjedt s a lejtőn lépcsőzetesen elhelyezett, a völgy felőli oldalukon aláfalazott épületekből állott, melyeket a három kanyarulatban emelkedő, ma is látható, kövezett, helyenkint meglehetősen meredek «szent út» kötött össze s ma már jobbára eltűnt magas fal környezett. Csak a gymnastikai versenyek Stadionia volt e

kerítésen kívül; közvetlenül a sziklák aljában, az egész vidék fölött uralkodó magasságban, úgyszólván a hegyből vajták ki síkját és éjszaki oldalának lépcsőzetes üléseit.

A téménos épületeinek majdnem kivétel nélkül csak talpzatai láthatók ma, elszórt oszloptöredékek, márványkoczkák között, néhol zöld gyeptől benöve; a hegyoldalnak támaszkodó falak is helyenkint épek maradtak, valamint az Apollon főtemplomának alapjául szolgált hatalmas emeltér. A számtalan szoborból, mely egykor a szent utat szegélyezte, már Nero sokat elrabolt; a mi még itt volt található, azt a tágas muzeum fogadta magába, melyet — itt is Syngros bankár bőkezű támogatásával — a görög állam emelt az ásatások területének szélén. Ide kerültek a templomok és kincsházák timpanonjainak, metópjainak és frizjeinek még meglevő domborművei is, valamint a témérdek felírástól kő, számszerint mintegy 6000, úgy, hogy az epigraphia szempontjából Delphi talán a világon a leggazdagabb lelhelynek mondható. Az elrablott fogadalmi ajándékok közül egynek, a salamisi és platāai diadalok érczemplékének maradványait Konstantinápolyban, az egykori Hippodrom helyén láthatjuk: ez az úgynevezett kígyóoszlop, mely három összefonódott kígyót ábrázolt, fejükön egy azóta elveszett arany háromlábassal. Az oszlop csavarodásain még most is olvashatók a csatában résztvevő néptörzsek nevei.

A kétezer éves kövezetet taposva, visszagondolunk azokra, a kik egykor szorongó lélekkel járták ezt az utat, várva a jövő megismerését s megkönnyebbülve vagy lesujtva tértek vissza saját nyomdokaikon a jóslat meghallgatása után. Az út első kanyarulatán túl az athéniek egykori kincsházát ma helyreállítva szemlélhetjük; igaz, hogy a hiányzó márványkoczkákat tufa helyettesíti s a friznek a muzeumban őrzött darabjait terracotta utánzat pótolja. A kis ház, mely egykor a marathoni csata trophäumait rejtette magába, így is gyönyörű példája a dór építéstílusnak s Athen szerepére nézve jellemző, hogy az úgynevezett Halos, vagyis «szérü», melyen a pythiai ünnepélyeket tartották s mely a talajviszonyok miatt nem lehetett elég tágas arra, hogy sok népet fogadjon magába, épen itt terül el, szem-

ben Athen kincsházával és az előtt a Porticus előtt, mely az Apollon-templom hatalmas talapzatának falához támaszkodik s a hol valamikor szintén az athéniek tengeri csatáinak diadaljelei voltak közszemlére téve. A Porticus szép, karcsú ion oszlopai közül még három áll, oly elrendezésben, mely inkább fa- mint kőfedélre enged következtetést.

Míg ez a tér az ünnepélyek rendezésére szolgált, feljebb, a knidosiak által épített úgynevezett «Lesché», vagyis társalgó, az egész szent területet s a sziklavölgyet felölelő kilátásával s Polygnotos szép falfestéseivel a társas összejövetel s eszmecsere helye volt a szentély látogatói számára.

Az athéniek kincsháza mögött barna sziklatömb jelzi azt a pontot, a melyen valamikor a Gea istentisztelete végbement, a hol az a delphii Sibylla jósolt, a kit Michel-Angelo lefestett s a kit talán a földistennő papnőjének tekinthetünk. Innen áradhatott ki az a kábító pára is, melynek hatása jövődőlésre tudta nyitni az ajkakat.

A tulajdonképeni Phoibos-Apollon-szentély, mely a «szérű» fölött emelkedik s melynek nagy kiterjedésű fehér márványtalapzatán az egykori oszlopoknak és falaknak csak vajmi csekély maradványaival találkozunk, a IV. századból való s a leégett régibbnek helyén épült; tudjuk, hogy mind a négy oldalról oszlopsor környezte, hogy czellája három részre oszlott, hogy a legbelsőbb szentélyben, az Adytonban Apollon aranyszobra állott s a keleti homlokzaton a hét bölcs mondásai voltak bevésve. Sejthetjük, hogy az Adyton volt az a hely, a hol a Pythia Delphi fénykorában classikus versekbe foglalt jóslatait hallatta. De a romok s különösen az alépitmény gondos vizsgálata nemcsak hogy nem igazolta, hanem mondhatjuk, megezáfolta azt a római korszakból eredő mondát, hogy az Apollon papnőjének háromlábas széke egy, bódító gázokat kilövelő földüreg fölött állott. Ily elrendezés lehetőségének semmi nyomát sem találjuk s így valószínű, hogy Apollon papjai talán mesterseges ilatszerekkel igyekeztek a jóshely látogatóiban ily hitet kelteni.

A főtemplom mögött Neoptolemosnak, az Achilles rege-szerű fiának volt sirhelye és szentélye s tovább egy szobor-

csoportozat Nagy Sándornak oroszlánvadászati alkalmával halálos veszélyből való menekülésére emlékeztetett. Mindkét emlék a Temenos felsőbb részét tartó falnak támaszkodott. Erre a felsőbb emelt térre még használható lépcső visz föl ott, ahol Delphi kis színháza épült, melynek orchestrája és nézőtere megtartotta régi formáját; az itt letelepedő csakhamar meggyőződhetik róla, hogy ez a színház, mely a pythiai ünnepélyek ének-, kithara- és fuvolaversenyeinek színteréül szolgált, legnagyobb szépségét attól a nagyszerű sceneriától kölcsönözte, mely a színtér fölött nyílik meg a szemnek s a melyről itt maga a természet gondoskodott.

Az ásatások területén nyert benyomásainkat kiegészíti az, a mit a muzeumban láthatunk. Első pillantásunk itt a leghíresebb delphii leletre: a kocsisnak, vagyis a hippodrom győztesének bronzszobrára esik. Az alak, melynek balkarja hiányzik, míg jobbkezében még ott látjuk a gyeplő egy darabját, főalkatrésze volt egy egész fogatot ábrázoló szoborcsoportozatnak, melynek kisebb töredékei is a muzeumban találhatóak s valamikor mint a Gelon, syrakusai tyrannus adománya került Delphibe. Alkotóját névről nem ismerjük, de mindenesetre elsőrendű mestere lehetett a Krisztus előtti V. századnak. Ez a szobor is egyike a görög művészet ama csodáinak, a melyek fölött talán sohasem fogunk megszűnni ámulni. Rajta van még az archaismus minden bátortalansága, öntudatlansága, kicsinyes részletekhez tapadozása: mert a művészet akkor még tudatával nem bírt annak, hogy már a legnagyobbnak a kifejezésére is képes. Stylisálnak csak a hosszú, szoknyaszerű ruha látszik, mely úgy hat, mint a vályúzott oszlop; az alak szempillái apró szögek módjára vannak kidolgozva, a polychromia mindenféle naivitásai: onyxból és magnesiumból összetett szemek, ezüstből való fogak és szallagbetétek szolgálnak a valószínűség emelésére. Pedig nem ezek a részletek, hanem az egész beállítás, a tartás, az arcz kifejezés, a kérlelhetetlen realismussal megmodellált lábak teszik oly életteljessé e szobrot, hogy látásánál nem is gondolunk a művész munkájára, hanem a harmadfélezer éves halotti álmából föltámadt modellel vélünk szemben állni. Egyszerre megismer-

jük, megértjük a hippodrom fiatal versenyhőseinek egész életét, lelkületét, még modorosságait, mondhatjuk poseait is.

Azt a közvetetlenséget, a melylyel a bronzszobor tárja föl előttünk az antik életet, a muzeum egyetlen más darabjánál sem találhatjuk föl, noha van itt plasztikai emlék a legprimitívebb koron kezdve egészen a késő hellenistikus korszakig fölös számmal. Az Apollon-szobrokból, melyekkel valamikor el volt árasztva az egész szentély, úgyszólván csak a legdurvább archaikus jellegűek maradtak reánk. Itt látjuk az egykor a világ közepét jelző Omphalost, szallaghalóval borított tojásalakú márványtömb alakjában; hajdan két sas ült mellette: azoknak a sasoknak képmásai, a melyeket Zeus a világ két végéről indított útnak s a melyek itt találkoztak. A knidosiak kincsesházának homlokzatát a muzeumban rekonstruálták s itt állították föl friziének összes domborműveit is. Az épület az ion stylnek díszítményekkel kissé túlterhelt, az athéni Erechtheionnál még sokkal kezdetlegesebb formáit mutatja; karyatidái inkább az Akropolisz archaikus kóráira emlékeztetnek, mintsem az ottani erkélymenyезet hordozóira. A frízreliefek hosszú sorozatát ábrázolják a küzdelmes jeleneteknek: a trójai háború, a Gigantomachia vonulnak föl előttünk; istenek vegyülnek az emberek küzdelmeibe, Apollon Heraklessel mérkőzik a delphii háromlábas birtokáért. Az athéniak kincsesházának frizje itt is főképp a Theseus dicsőségét hirdette.

Eredeti méreteiben látunk itt fölállítva némely, fogadalmi ajándékot hordozó oszlopot is. Ilyen az, mely a naxosiai adományának, az óriási ülő Sphynx-szobornak szolgál talapzatul; ilyen a messeneiek Nike-oszlopa, mely hasonló volt az olympiaihoz; és ilyen a kyrenaikaiak szép, acantusszerű növényformákból összefont oszlopa, mely háromlábast tartó s tánczó Hesperidákat hord tetején. A Paulus Emilius győzelmi emléke már a római uralom korára utal.

A római és byzanci császárok művészi kincsszomja csak díszétől fosztotta meg a delphii szentélyt, de a kereszténység terjedése magát azt a hitet támadta meg, melynek e hely jelentőségét, sőt létezését köszönhette. Delphi pusztulásával itt a keresztény eszme gyors és teljes győzelmet

aratott, de a régi pogány istenek tragikus küzdelme a kereszténységgel azért végigvonul az egész történelmen. Megtagadták és elűzték őket, kifosztották és elpusztították templomaikat s ők mégis visszatértek: egyszer a renaissanceban s — ha az irántuk való érdeklődést veszszük mértékül — újabban másodsor is, bár most már csak az archæologia hűvös világában. Az ember szinte hajlandó őket igazán létező, üldözött lényeknek tartani, majdnem inkább az ellenök évszázadokon át folytatott harczot túlélő erejük, mintsem saját romlásától összeomlott egykori uralmuk alapján. És el kell ismerni, hogy ők ebben az elpusztíthatatlan posthumus életökben tulajdonképen rokonszenvesebbek és tiszteletreméltóbbak, mint a minők uralmuk idejében voltak, mikor — mint Heine valahol elmésen utal rá, — csínyjaikkal minduntalan összeütközésbe kerültek a büntető törvényekkel s emberfölöttiségök nem az embereknél jobb mivoltukban, hanem csak az emberi és isteni fenytő hatalom alóli mentességekben nyilvánult meg.

Micsoda színben tűnnek föl a mi keresztény vallási és erkölcsi fogalmaink szempontjából azok az istenek, a kiknek ósatya, Uranos, maga is családi forradalom áldozata lett, a kiknek legfőbbje, Zeus, maga is atyjának, Kronosnak letaszítása által jutott az egek trónjára s a legjelesebb görög költők fölfogása szerint a kérlelhetetlen vérbosszú pártolója, sőt elrendelője gyanánt szerepelt. Maga Apollon, Delphi védője, rávallott magára, mint az Orestes anyagilkosságának értelmi szerzőjére; ugyanő titkos szerelmi viszony rabjává tette a szép trójai királyleányt, Kassandrát, hogy őt e réven jóstehetséggel ruházza föl. És mit szólnunk arról az egész sorozatáról az alattomos, csalárd vagy erőszakos szerelmi kalandoknak, melyekben az összes főisteneknek részök volt s melyekkel Homernél sorra eldicsekednek az így anyákká lett nők, mert hiszen azok az isteni ölelések egy egész hősnemzedékkel népesítették be a görögök földjét. A hol az istenek egyike, Hermes, tolvaj, csaló és esküszegő gyanánt volt ismeretes, a hol Menelaos neje, Helena, az Aphrodite rendeléséből lett a Paris szerejtőjévé, ott csodálhatjuk-e, ha az emberek között is meg-

lazultak az erkölcs kötelekei s a féktelen dőzsölésnek, sőt a perverzitás minden nemeinek a görög társadalom legkiválóbbjai egész szemérmetlenül hódoltak? A hol az istenek maguk is koronkint mint vádlók, tanuk, vagy épen vádlottak állottak bíróság elé, egymás ellen panaszra mentek főnökükhöz, kinek haragjától rettegték mind, olykor pedig lázongással, sőt — mint a napisten — a strike egy nemével csikarták ki sérelmeik orvoslását, ott nem természetes-e, hogy az emberek utóvégre is úgy tekintették isteneiket, mint vetélkedő hatalmasokat, kiknek egymás iránti féltékenységét ügyeskedéssel kellett megkerülni, kiket egymás ellen játszottak ki s egymás ellen hívtak segítségül s kiknek e váltakozó cultusa valószínűleg kevesebb hasznot hozott a hívőknek, mint a mennyire megtermékenyítette művészetöket. A görögök istenei az emberek sorsába való beavatkozásukkal valóban hol a jogosulatlan, erőszakos protectio, hol a szívtelen üldözés szerepeit látszanak váltogatni, többnyire tiszta szeszélyből.

Ha ezek mellett a mi fölfogásunk szerint visszataszító vonások mellett azután találkozunk a hit oly megnyilatkozásaival is, melyek az isteneket a legfőbb igazságszolgáltatás őreiként tekintik, bennök látják az idegenek, védtelenek és szűkölködők védőit is s őket a legmagasabb és legnemesebb testi és szellemi tulajdonokkal ruházzák föl, ennek magyarázatául egyrészt az szolgál, hogy a görögök istenhite soha dogmatikusan megállapítva nem volt, hanem a nép gazdag képzeletében és költői műveiben faji, helyi és egyéni befolyások szerint változva fejlődött tovább. Másrészt istenhitök alapja, természete is teljesen eltért a mienktől; ők isteneiket épen csak annyiban tartották isteneknek, a mennyiben emberiebbek voltak az embernél; az ember képességeit és tulajdonait, erényeit, vágyait és bűneit is fokozottabb mértékben bírták. A Nietzsche *Übermensch* fogalma tulajdonképen semmi egyéb, mint a görögök képzelete isteneikről, modern mezbe öltöztetve.

A görögök vallása kezdetben kétségkívül — mint minden primitív népnél — igaz, bensőségteljes, naiv és buzgó hit volt, mely lassankint változott csak megszokássá, con-

ventióvá, hiúság és élvhajhászat dolgává s még inkább a szépnek a fajban gyökerező, ösztönszerű cultusává. Minél többet vesztett a vallás bensőségéből, annál gazdagabb forrásává lett a költészetnek és a művészetnek. A templok és szobrok díszével való versengésnek már vajmi kevés köze volt a valódi istenhithez, de miért szakítottak volna azzal, mikor az ő vidám isteneik tisztelete egy volt az életélvezettel s a legnagyobb gyönyöröket azzal a képzelődéssel köthették össze, hogy velök isteneiknek áldoznak? A hit kimerülése vitte azután a lelkeket a görög-római világ hanyatlása idejében a mindenféle újfajta vallási divatok, az Isis- és Mithras-cultus karjai közé és a régi hit kimerülése egyengette legjobban a kereszténység útjait is. A Krisztus magasztos tana a görögöknél és rómaiaknál tulajdonképen egy, már minden bensőségét elvesztett, elfajult, újítások után kapkodó hitélet fölött diadalmaskodott.

Természetes, hogy a Theodosius rendeletei és a pogány templomok földülése még nem jelentették a régi istenek uralmának teljes kiirtását. A küzdelem még eltartott egy ideig és a lelkek még visszavágytak olykor a régi hitvilág csábító örömei felé.

Könnyű volt innen Delphiből elüzni Apollont, mikor sugárázó márványtemploma rombadőlt s szentélyének pusztulását — talán a tőle elüzött Gea bosszújaképen — még földrengések és sziklaomlások is sietteték.

De már nehezebb volt szabadulni Pántól, a ki szintén otthonos volt itt, — hiszen a Parnassos lejtői neki voltak szentelve, — s a kinek alig volt valahol temploma, mert őt többnyire barlangokban tisztelték, az ő szentélye a szabad, nagy, mindig újra éledő, elpusztíthatatlan természet volt. És ő volt legigazabb képviselője az életösztönnek és életterőnek, tehát a szilaj pogány életkedvnek is.

Ezért Pánnak, mint legveszedelmesebb ördögnek — meg kellett halnia.

Tulajdonképen csodálnunk kell, hogy a kezdetleges keresztény hit, mely a pogány isteneket mint gonosz démonokat számúzta inkább, mintsem hogy létüket eltörölte volna a föld színéről, nem folyamodott a halottá nyilvánításnak

elhez az egyszerű eljárásához valamennyivel szemben. Hiszen azok az istenek annyira éltek, oly közel jártak az emberekhez, még ma is annyira ismerjük őket, tetteiket, csínyjaikat, tulajdonságaikat, még külsejüket is, hogy róluk még a modern embernek is sokkal könnyebb elképzelnie azt, hogy meghaltak, mintsem azt, hogy sohasem léteztek.

Azonban Pánra nézve ennek a különyszerű eljárásnak még más magyarázata is van. A Pán halálának mondája tulajdonképen pogány eredetű.

Plutarchos, a ki sokáig itt Delphiben élt mint Apollon papja, s ennek a tüneményes természetnek megrázó benyomásai alatt írhatta halhatatlan műveit, az ő élet- és jellemrajzainál sokkal kevésbé ismert morálphilosophiai értekezései között hagyott egyet reánk, melynek czíme: «*Ἐξορισμῶν Ὁρακτοῦ Ἐκδεδομητῶν Ἀρχιστρωριῶν*», latinúl: «*De defectu Oraculorum*», a mit így fordíthatunk magyarra: a jóslatok alkonya.

Ennek bevezetésében elmondja, hogy hét görög philosophus, névszerint, Lamprias, Kleombrotos, Didymos, Philippos, Demetrios, Ammonios és Herakleon találkoztak és itt, a hol mi állunk, a knidosiak Leschején beszélgetést folytattak a napnak abban az órájában, a mikor már a többiek nyugovóra tértek s a város és a szentély fölé, melyekre lenéztek, csönd és árnyék borúlt, csak a szemben emelkedő ormokat aranyozhatta be a lenyugvó nap sugara.

Beszélgetésök különféle természeti jelenségek magyarázatának során rátért a jóslatokba vetett hit hanyatlására, a «*démonaiktól*» elhagyott jóshelyek pusztulására, a melyek talán még be fognak népesedni, ha a démon visszatér és elnémúlt hangja újra megszólal.

Plutarchos, a ki komoly szigorral csüngött a tiszta régi hiten és erkölcsön s erős vitákat folytatott a stoikusok és epikureusok tévtanaival, valóságos dogmatikai fejtegetéseket ad szereplői szájába a theosok, daimonok és herosok, — vagyis az istenek, démonok és hősök különbözőségéről, halhatatlan vagy halandó voltáról. És e tárgyba kapcsolja a bölcsészek egyike, Philippos, elbeszélését, melyet fültanúk közlése alapján ad elő Aemilianos rhetor atyja, Epitherses élményéről s melyet a mi korán elhunyt Reviczky Gyulánk

talán valamennyi közt legszebb költeménye tárgyává tett. Ez az Epitherses egy izben Itália felé utazott s mikor a hajó, mely vitte, szélszélben az esti órákban a mai Korfu alatt fekvő Paxo sziget közelébe jutott, az utasok a szigetről hangot hallottak, mely Thamost szólította néven. Thamus a hajó kormányosa volt, egyiptomi ember, kit az utasok legkevesebbje ismert névről s ki kétszeri hívásra nem jelentkező, végre a harmadszori szólításra válaszolt. Ekkor a rejtélyes hang a szigetről ezeket mondta: «Ha Palodeshez érkezel, jelentsd ott a nagy Pán halálát.» Réműlettel hallotta a hajó népe ezt az üzenetet s tanakodtak fölötte, vajon teljesítse-e Thamus a csodás megbízást? Végre a kormányos arra határozta el magát, hogy ha szél és hullámvész közt haladnak át Palodes mellett, akkor hallgatni fog, ha ellenben a szélszél még tart, átadja az üzenetet. Palodeshez érven, a lég és vizek mély nyugalomba voltak merülve; ekkor Thamus kiállott a hajó orrára s átkiáltott a földre: «Meghalt a nagy Pán». És itt átadhatjuk a szót Reviczkynek:

«S egyszerre — ily csodát ugyan ki látott! —
 Megindulnak fák, bokrok és kövek.
 Halk zokogás kél; elhaló sirámot
 Kínos nyöszörgés, jajgatás követ.
 Velőt rázó, mély sóhajok keringnek.
 Sirás hangzik fel, csukló, szakgatott.
 De kétség'esve túlzokogja mindet:
 «Meghalt a nagy Pán! a nagy Pán halott!»

A magyar költő azután nemcsak paraphrazirozza Plutarchost, hanem — mintegy tovább fűzve a gondolatot, — a Pán halálában az érzékies és szabados pogány élet letűnését s a szeretet és könyörület vallásának győzelmét symbolisálja, a kereszt fölemelkedésének képével végezve költeményét. A görög írónál természetesen minderről nincs szó; ott csak el van mondva, hogy a Thamus esetének híre Rómába is eljutott s Tiberius császár maga elé idézte a hajókormányost és tudósok jelenlétében hallgatta ki.

Tovább Plutarchos nem látszik ügyet vetni az elbeszélésre, melynek bizonyára sem ő, sem társai nagyobb jelentőséget nem tulajdonítottak. Sajátságos azonban, hogy a legmodernebb irodalom bizonyos kedvteléssel játszik a Pán-fogalommal s bár csak költői formában, mindig megújuló

skepsissel ostromolja a kecskelábú istenség halálának hagyományát.

Ezt a költői skepsist majdnem egyszerre látjuk megnyilatkozni a francia, német és angol irodalomban. Már Emile Zola *Róma* című regényében beszél a «nagy Pán diadaláról» s mondja, hogy a renaissance óta a harc szenvedélyesen és hevesen dúl tovább, és mindennap, minden órában a pezsgő életkedvtől túlaradó, éltet szomjazó, új népek küzdenek a halál utáni sóvárgás vállalása ellen. Gerhardt Hauptmann már említett görögországi útirajzában pedig ezeket írja: «Vajon igazán meghalt-e a nagy Pán? Azt hiszem, hogy a kereszténység előtti világkor minden más forrása inkább dugult be mint a pythiai, és hogy a nagy Pán meg nem halt; sem aggkori gyöngeségből sem a keresztény papság évezredes átkaitól. És itt — ezt épen Delphiben írja, — ezek között a napsütött romok között megjelenik előttem az egész halottnak hitt mysterium, megjelennek a démonok és istenek a halottnak mondott Pánnal együtt»... Végül ki ne gondolna az angol Edward Knoblauchnak nálunk is nagy hatással adott színművére, melynek hőse a «faun», a ki tulajdonképen senki más mint Pán, a maga őseredeti vadságában belécsöppen a modern társadalomba s itt veszedelmes visszhangot találva kezdi lángszavakkal hirdetni a társadalmi rend és conventio minden békóit összetörő érzéki és érzelmi élet szabadságát?...

Tehát mindent összevéve a Pán dolga legalább is kétséges és talán érdemes volna egyszer az ő fölkeresésére indulni. Nekem legalább eltökélt szándékom, ha még egyszer görög földre jutok, ellátogatni Arkádiába. Bátran szembenézek minden csalódással, a melyet ez a tartomány tájképi tekintetben róla képzett hagyományos fogalmainkhoz képest valószínűleg hozni fog. Ott a Mánalon hegyét is bejárni szándékozom; ez volt a Pán legkedvesebb otthona; ha csakugyan ő és csak ő az a hirmondója a görög hitvilágnak, a kinek sikerült túlélnie a nagy «istenek alkonyá»-t: ott kell tartózkodnia. Ki tudja, — talán találkozom vele?... És ismeretséget kötünk... Remélhetőleg — páni rettegés nélkül!

• BERZEVICZY ALBERT.

TÖRÖKORSZÁG ÖSSZEOMLÁSA ÉS AZ ISZLÁMSÁG.

A ki ismeri az iszlám egyes népeinek összetartozását s a ki érdeme szerint méltatja a korán e mondásának értelmét: «Minden igazhívó egytestvér», semmi esetre sem lehet meglepve, látva azt az élénk érdeklődést, melyet Ázsia mozlim népei tanúsítanak a török vereségekkel szemben. A kumanovói, kirkkiliszei és lüleburgaszi csaták eredménye bizony mélyen Khina belsejéig megragadja az igazhívók lelkületét s e néptömegek lélekzetfojtva lesik a híreket, melyek Rumból (a Nyugatról) s a khalifatus székhelyéről jutnak el hozzájuk. Mondom, kár volna csodálkozni a mohammedánoknak a török hitrokonok sorsa iránt nyilatkozó emez élénk részvételén, feltűnőnek csak azt a gondolatmenetet találhatjuk, melylyel Törökország katastrófáját magyarázzák. A mozlim sajtónak erre vonatkozó nyilatkozatai szorosán kapcsolatosak az illető népek műveltségi fokával, vagy talán inkább a vakbuzgóság által többé-kevésbé feltüzelt phantasiával, s mi ennél fogva két főirányzatot különböztetünk meg ebben a tekintetben. Az egyiket az a nagy többség képviseli, mely a szultán személyében Mohammed egyenes utódát és Törökországban a leghatalmasabb birodalmat látja, mi több, a politikailag még független iszlám büszkeségét pillantja meg benne, azt az országot, a melyre a jobb jövő reményét alapította. Ez emberek szemében a törökök vereségéről és teljes romlásuknak fenyegető veszedelméről érkezett minden hír az ellenséges keresztény sajtó merő hazugsága és rosszakarató koholmánya, mert az, hogy megtörténhessenek ily szörnyűségek, nézetük szerint alig lehetséges. Az eféle eseményeket ez emberek egyértelműnek tekintenék a világ végével, már pedig ennek még nem érkezett el az ideje.

Természetes, hogy a háborút ezek nem Törökország, hanem általában az egész iszlám ellen intézett támadásnak minősítik s nem is a négy balkáni állam lépett fel Mohammed tanainak követői ellen, hanem egész Európa, más szóval: az egész keresztyénség. Annyira mennek ez önáltatásukban, hogy még európai műveltségű és szellemi világunkat teljességgel ismerő ázsiai mohammedánok sem álltak nyíltan sorompóba lépni a Nyugat úgynevezett keresztes háborújával szemben. Legyen elég e tekintetben hivatkozni arra a felhívásra, melyet Al Ma'mun Zohrawardi, az európai műveltségű indiai mohammedán tett közzé Kalkuttában e czímmel: *Message to Muslims*. Ez a keleti felleggéssel megírt irat felhívja a mozlimok figyelmét arra, hogy a közel keleten folyó küzdelem nem annyira Törökország, mint inkább általában az iszlám léte ellen irányul. «Vallási háború az, mely a keresztyének és Mohammed tanainak követői közt tört ki. Görögország (Bulgaria?) királya új keresztes háborúra adja ki a jelszót, London szószékeiről szózatok hallatszanak a keresztyén vakbuzgóság felébresztésére és Szentpéterváron már arról beszélnek, hogy felteszik a keresztet az Aja Sophia kupolájára. Ma még így beszélnek, holnap pedig már Jeruzsálemről és Omár mecsetjéről lesz szó hasonló modorban. Nem lehet még teljes hitelt adni a háborúról szóló európai híradásoknak, de azért nem lehet kétségbe vonni, hogy törökországi testvéreink halálos küzdelmet vívnak s hogy Konstantinápoly elestével ki fog aludni nyugaton az iszlám csillaga. Több mint hat századéven át tartotta fenn a török kard hitünk fényét s állotta útját, hogy elsodorja a materialista áradat a hit tiszta világát. Ez a kard még most is van oly éles és tündöklő, mint régente s bizonyára még sokáig megóvja szerepét, de nem szabad felejtenünk, hogy Törökország az ellenségek túlnyomó többségével áll szemben s hogy szörnyű küzdelem árán lesz képes védekezni a hordáknak reá támadó rohama ellen. Testvérek! Gondoljátok meg, hogy kötelessége minden igazhívőnek a khalifa zászlai alá sietni és feláldozni életét a hit javáért» stb. stb.

De a legnevezetesebbnek tetszik ebben a mozgalomban

az a körülmény, hogy a mozlim társadalom vezető emberei nem átalják Indiában élő brahmin honfitársaikhoz fordulni s ehhez képest e czímmel: *Message to the East* — felhívást intéztek a vallási tekintetben azelőtt megvetett putperesztekhez vagyis bálványimádókhöz.

Ez a felhívás megérdemli, hogy kissé bővebben foglalkozzunk vele, mert példa nélkül álló esetet jelent a mohammedánok életében, a kik, mint említettem, az utolsó bálványimádókat látják a brahminokban és buddhistákban, lelkük mélyéből meg is vetik őket, mindenesetre sokkal mélyebben, mint a keresztyéneket és zsidókat s most mégis a segítségüket kérik. «Az igazságnak és emberszeretetnek minden barátja — így szól e felhívás — bizonyára idegenkedve és boszúsán látta, mint támadták meg az olaszok Tripolist. Alig ért véget ez a szabadságáért harczoló nép ellen folytatott rút küzdelem, s a telhetetlen becsvágy újra megbontotta a világ békéjét, véres háborúba döntve Törökországot. Európa lelkiismerete, mely aludt, mikor Olaszország arra vállalkozott, hogy nyugati culturát adjon az araboknak cserében a szabadságukért, most helyeslően tapsol, mikor a Péterek és Ferdinándok sietnek meghódítani a világot a keresztyénség és Macedonia (?) nevében. Tisztán kell látnia mindenkinek, hogy a balkáni halálos küzdelem nagy hatással lesz Ázsia teljes egészére, mert ez a háború Kelet és Nyugat között folyik. A keresztyének abban látják Törökország legnagyobb bűnét, hogy nem szólva vallásáról, a keleti culturának, civilisationának és hódításnak utolsó, nyugatra előretolt bástyáját jelenti; Európa büszkesége, önhittsége és mohósága, mely már annyi ázsiai területet nyelt el, nem tűrhet ázsiai nemzetet a nyugat földjén. Ennek következtében joggal néz Ázsia szeme a Bosporusra s méltán kíséri visszafojtott aggodalommal az ott folyó élet-halál küzdelmet. Ha Konstantinápoly elesik, akkor eltűnik a Kelet utolsó védbástyája a nyugatról jövő támadás mindegyre fokozódó áradata előtt s a pendsabi oroszlán (Rendsit Singh) híres mondása, hogy Ázsia egész térképe hovahamarább vörös lesz, de nem, hogy e színnel egy civilisált hatalom (Anglia) uralmát jelképezze, hanem vörös lesz az oroszok járma alatt elesett

áldozatok véretől. És akkor örökre oda lesz Ázsia ujjászületésének reménye! Ázsia ébredésének hajnalpirja nem maradt észrevétlenül a nyugati farkas kémlelő szemében. Alig egy év leforgása alatt elesett Marokkó, Perzsia halott s az egykor hatalmas ottomán császári birodalmat a végromlás fenyegeti.

«Ezt nem lehet pusztá véletlennek tulajdonítani. Szilárd elhatározás műve ez. Marokkó, Tripolis, a boldogtalan Perzsia, az árják hona s legújabban Törökország drágán adja meg az árát most annak az irigységnek, melyet Japán ragyogó fegyverei támasztottak a Kelet ellen. Ha semmivé lesz az iszlám uralma, vajjon meddig védekezhetik a buddhismus a nyugat túlhatalma ellenében? Nagyon természetes, hogy Ázsia történelmének nagyjelentőségű válsága alatt s e súlyos megpróbáltatás közben Törökország felé kell fordúlnia Ázsia minden rokonszenvének.

Napkelet szelleme! Magasodjál fel és szorítsd vissza a nyugati túlkapasok áradatát. Hindosztán gyermekei, jöjjetek segítségünkre bölcsességekkel, kulturátokkal és gazdagságokkal és álljatok mellénk különösen azzal a hatalommal, a mely született joga és öröke a hindúk nemzetének. Bontsátok elő azt a szellemi erőt, mely a Himalája ormain van elzárva és elrejtve. Imádkozzatok a csaták istenéhez, hogy a jog győzze le az erőt s kiáltsatok fel miriádnyi isteneitekhez, hogy semmisítsék meg a támadók seregeit. Esdjete a mindenható Mahadevához, hogy pusztítsa el a kegyetlenség sötét symbolumait, s kérjétek az isteni Krisnát, hogy fordúljon e fölemelő, Mohammed tanítására emlékeztető szavakkal a hit és a vallás oltalmazóihoz:

«Ázsia szelleme! Hogyan eshettél e megvetésreméltó, veszedelmes, nem-árja, eget elzáró alávalóság hatalmába? Ne hajtsad kétségbeesésre fejed, nem méltó az tehozzád. Rázd le magadról ezt a tehetetlenséget, állj talpra, ellenségeidnek legyőzője te!

«Gautama tanítványai, Fénynek imádói! Kérjétek Zathustrát, hogy tisztítson meg bennünket a megpróbáltatás és a bánat tüzevel. Könyörögjete a nagy Buddhának, hogy derítsen fényt minden homályra és világosítson meg

bennünket a Nirvána, az önmegtagadás és az önmagában való megsemmisülés igazi jelentőségével.

«Messiásnak követői! Imádkozzatok a béke fejedelméhez, hogy zúzza össze a vérbe mártott keresztet és állítsa helyre a világbékét.

«Krisna, Sarosa, jelenjete meg. Máhdi és Messiás lépjete be a milléniumba.»

Mondom, tisztára megmagyarázhatatlan: hogyan vehet ajkára egy mohammedánus, hozzá még tudós mohammedánus oly szavakat, minők e felhívásban állnak, és szemünkben ez világos bizonyíték arra, mily erős lehet az izgalom, melyet a keresztyéneknek Törökország ellen indított támadása egész Ázsiában keltett vallási és nemzetiségi különbség nélkül. Mély bosszúérzet az, mely eltöröl minden határt és megszüntet minden különbséget s valamint Mohammed tanainak követői segítségért fordulnak a brahmanistákhoz és buddhistákhoz, kiket azelőtt gyűlöltek, azonképpen az utóbbiaknál is nyilvánvaló rokonérzést lelünk a veszedéllyel fenyegetett Törökország iránt. A *Reisz u. Rajjet* című hindu ujság így írt 1912. november 9-iki számában: «A balkáni államoknak Törökország ellen kötött bűnös szövetsége visszatetszést fog kelteni mindenütt. Ha az igazság megérdemli a győzelmet, akkor nem maradhat el ez a győzelem. India mozlímjai meg fogják lelni a testvéri szeretet érzelmeit a hinduk és perzsák közt. A nyugati hatalmak pedig tudják meg, még mielőtt véget ér a háború, hogy mi hiszünk a történelem körforgásában és ismétlődésében. Törökország elvesztheti régente meghódított európai birtokait, de az ébredő Kelet oly reményeket és becsvágyakat rejt magában, melyekkel számot kell vetni. Ha Japán felveheti a harcot egy európai keresztyén hatalommal s ha a régi sárga kínai veszedelmesnek tűnik fel az európaiak előtt: a legnagyobb mértékben valószínű, hogy az ifjú-törökök is talpra állnak és elfoglalják helyöket a népek szövetségében.»

A rosszalásnak, a haragnak és a vakbuzgóságnak ilyen s más hasonló kitörései nagyon gyakoriak mostanság az ázsiai sajtóban. Japáni, kínai és sziámi ujságok valósággal versengenek egymással e tekintetben, mindegyikük pártul

fogja a birtokában és függetlenségében fenyegetett török mozlimokat, rablónak és gyilkosnak festi a támadó keresztény népeket s oly mértékben hevül a nyugaton élő ázsiai testvér javaért, mintha saját jövője és saját függetlensége forogna kockán. Nemcsak a próféta tanainak tobolszki, kazáni és kasgári követői, hanem Konfutse tanításának hívei, valamint a japáni taoisták is az oszmán fegyverek győzelmét kívánták s az ázsiai népek összetartását szegezték szembe Európával. Magától értetődik, hogy az ily európaellenes érzelmeket nem vitték piacra s nem juttatták kifejezésre a hivatalos sajtóban. Ez országok és népek közül sokan még nagyon is reá vannak szorúlva nagyhatalmaink jóindulatára, másoknál viszont az előkelő hang, a magasabb műveltség kérdése, hogy kerüljenek minden közösséget az ó-conservatív ázsiai szellemmel s a hamisítatlan nyugati műveltség színében mutatkozzanak a világ előtt. Ez az aranyfüst megtévesztheti a felszínesen figyelőt, de a ki a dolgoknak jobban a mélyére tekint, meggyőződhetik, hogy Ázsia egy testként ellenségesen áll a nyugattal szemben, kultúrtörékvéseinkben csak czudar kapzsiságot és határtalan hódításvágyat lát, sőt türelmetlenül várja azt a pillanatot, mikor elég erősnek érzi magát a nagy leszámolásra és megtorolhatja Európán az óvilág ellen állítólag elkövetett sérelmeket.

Ez a kívánság ebben a mondatban culminál: «Ázsia az ázsiaiaké», s tekintve, hogy eddig saját viszonyaink közt helyeseltük az eféle jelszavakat, nem lelhettünk és nem lelnénk semmi kivetni valót a keleten élő felebarátaink elhatározásában sem, ha már teljesen meg volnánk győződve az ily kívánság megvalósításához szükséges érettségükről s arról, hogy rendelkezésükre állnak a megfelelő szellemi hatalmi eszközök. De hát ehhez nem egy kétség fér, mert a ki teljes tárgyilagossággal és alapos hozzáértéssel veszi szemügyre az ázsiai mozlim országok és népek politikai életét, arra a meggyőződésre jut, hogy ott igen sok oly segítő eszköz, mely a nyugaton előmozdította a győzelmet, vagy teljesen hiányzik, vagy csak fogyatékos alakban lelt alkalmazást, vagy merőben ismeretlen is maradt. A hol a kulturális átalakulás

folyamata hibával kezdődött, idegenszerűségével és kölcsönzött voltával népszerűtlen volt, s ennek következtében czammogó léptekkel haladt előre, ott nem lehet szó üdvös végeredményről, s az iszlám körében folyó reformmozgalom jövőjét e körülmény figyelembevételével kell megítélni. Valahányszor az iszlám Kelet jövőjéről van szó, az emberek önkénytelenül más ázsiai népek, nevezetesen buddhisták kulturtörekvésére gondolnak s azt a kérdést vetik fel magukban: «Miért sikerült a japánoknak rövid idő alatt, mely 1853-tól számítódik, mikor az amerikai Perry sorhajó-kapitány partraszállt, tehát két vagy három évtized alatt, sok tekintetben elsajátítaniok az európai műveltséget, elannyira, hogy manapság már velünk egyenlők? Ez a körülmény mindenestre szembetűnő lehet, ha az ember figyelmen kívül hagyja az iszlám és a buddhizmus közt levő nagy különbséget. Míg az utóbb említett vallás főként a hősök tisztelésében merül ki, a társadalomra és az egyénre pedig a Busidó és a morálcodex gyakorolja a legnagyobb befolyást, az iszlám mindig reánehazedett az egyén és a társadalom minden tetteire és gondolatára s mindig és mindenhol döntő tényező volt ez államéletben. Semmi sem vonhatja ki magát a mohammedán vallás hatalmi szava alól, mindenhol a korán parancsai az irányadók s mindenhol e szent könyv szellemét tartják minden életszabály, minden felvilágosodottság és minden emberi bölcsesség kizárólagos forrásának. Ebből a szempontból indulva ki, mozlim ember nem kereshet igazságot és okulást máshitű embertársánál, mert igazság és művelődés csakis az iszlámban lelhető, s egészen ez okból tekintettek mindig csak rájuk erőszakoltnak a nyugattól átvett reformokat és ujitásokat, melyek, idegen és kellemetlen érték lévén, sohasem érthettek el különösebb hatást. A társadalomnak csak legelenyészőbb, legfelső rétege közeledett valamennyire világnézetünkhöz, a nagy néptömeg majdnem mindenütt megilletetlen maradt.

E sorok írója a Khinától az Adriáig terjedő iszlámságnak hatvan éven át folytatott gyakorlati és elméleti tanulmányozása során abban a helyzetben volt, hogy közvetlen közelből figyelhette meg a reformmunkának kezdeteit s min-

den megfigyelésének alapján arról győződött meg, hogy e mozgalom vezetőiből s a népből sem hiányzott a kellő akarat, rátermettség és komolyság. Igyekeztek ők erőszakosan elnyomni a nyugati és ázsiai műveltség közt mutatkozó éles ellentéteket s kiegyenlíteni a netalán mutatkozó vizályt. de az alig leplezhető lelki tusa ellenére sem boldogultak az újítással. Törököknél, araboknál, perzsáknál, afgánoknál és középázsiai népeknél mindenütt sok és különböző formában jelentkezett az újítás nem odavaló és nehezen kivihető volta s a ki az okot kereste, a hibát vagy az illető népek szellemi tulajdonságaiban, vagy magában az iszlámban lelhetette meg. Ámde mind a két esetben tévedett. Az Előázsiában vagy a Közel Keleten élő ember bizonyára nem áll mögötte szellemi tekintetben a Távolságon élő embertársainak, mert az, a mit az asszirok és perzsák tettek az ókorban, nem sokkal áll hátrább a chinaiak és hindosztánok kulturtevékenységénél. A vallás tekintetében is bajos volna az iszlámot jelenteni ki a kulturális haladás vontatottságának főokául, mert a középkori arab műveltség az ellenkezőt bizonyítaná. Eredeti lényegében, vagyis alapelveiben az iszlám is, mint minden más vallás, nemesíteni és művelni akarja híveit, csak annyiban különbözik a többi vallástól, hogy befolyása, mint említve volt, nagyon erősen és messzire hatóan érvényesült az államéletben is s nem vetett eléggé számot a haladó szellem követelményeivel. Más szóval, az iszlám nem reformálódott mindmostanáig s az Abbaszidák korának reformtörekvéseit elnyomta az uralkodó vallás absolutismusa. Reformatio nélkül bizonyára nem jutott volna odáig, a hol ma van, a keresztyénség sem; ennek következtében Mohammed tanát sem szabad a törökök, perzsák és arabok elmaradottságának okául mondanunk. Az orthodox hit zsarnoki önkénye miatt nem bontakozhatott ki egészen a hazafiság, a nemzeti akarat és jellem soha; a társadalmat őszszakállú gyermekek alkották, kik ép lábbal mankón jártak, ép szemmel vakok módjára tapogatódtak s természetesen nem juthattak előre.

Ezt a felfogást, mely a kulturtörekvésekben érvényesült, otthonn épp oly ritkán ismerték el tévesnek, mint a külföl-

dön. Törökország, Perzsia és a mozlím India jobb társadalmi köreiben a Kelet és Nyugat közt levő nagy különbség s az átmeneti kor elkerülhetetlen nehézségeinek üres kifogásával ámitották magukat az emberek; s azt hitték, ez okon türelemre és elnézésre tarthatnak igényt. Ez az utóbb említett felfogás nálunk nyugaton is meglegelte képviselőit, főképp azokban a körökben, hol a török és perzsa viszonyok további fennállását politikai okokból óhajtották s hol a katastrophát különböző okokból szerették volna mindig elodázní. Emberbaráti tekintetekből, vagy talán inkább a tulajdonképpen való helyzet pontos ismeretének hiánya miatt is igen sokan szálltak síkra Törökország csorbulatlan fennállása s az átalakulás folyamatának türelmes bevárása mellett, bár a legtöbb esetben politikai és gazdasági okok adtak irányt az eféle állásfoglalásnak. Nagyhatalmaink közül egynéhányan csak kezdetben írták zászlajukra hit- és fajrokonai érdekének, mások meg culturánk nagy hivatásának s a rabszolgaságban sínylődő emberiség felszabadításának jelszavát; mert utóbb mindenütt nyíltan színt vallottak; sőt Ázsiának Európa részéről való meghódítását hova-hamarább kötelességnek minősítették, utalva azokra az üdvös változásokra, melyek a nyugati hatalmaknak az óvilág bizonyos részeiben való fellépését nyomon követték.

Kérdem most: lehet-e és szabad-e rossz néven venni az európai hódítónak, ha bármi czélből előrenyomulva, megszüntette az anarchiának és a barbárságnak a mozlím keleten uralkodó szörnyű visszaéléseit és jobb létet biztosított az emberek millióinak? Én az áldásos tettet s nem a hazug okot tartom szem előtt. A jólelkű, derék és vitéz oszmanli iránt érzett minden rokonszenvem ellenére eszembe jut nekem a többi közt az örmény borzalmat keltő sorsa, az örmény emberé, ki a rabló kurdoktól rettegve, földalatti odukban tölti az éjszakát, mert ki tudja, melyik pillanatban rabolják vagy gyilkolják meg. Látom a raja-család félelmét és rettegését a balkáni országokban, mikor megjelenik előtte az állig fegyverzett albán, és kérdezem: hol van az a rideg lélek, a ki szánakozás nélkül nézheti az

ázsiai visszaélésnek ezt a sajnálni való áldozatát s ki őrizheti meg egykedvűségét, mikor az ázsiai züllöttségben vergődő, a természet áldásaiban gazdag tájak helyzetét összehasonlítja a nyugati rend és törvényesség védelme alatt viruló, bár egyébként kevésbé megművelt európai fekvőségek helyzetével?

A szegény török bizonyára nem hibás ebben a rémes tényállásban, de nyomora minden reformkísérletek ellenére enyhület nélkül és változatlanul megmarad s nem szabad zokon venni a hatalmas nyugati világrésznek, ha megúnva a hosszas és hiábavaló várakozást, erőszakosabb változásra s a baj gyógyítására vállalkozik.

Igen ám, de az illető mozlím országok és népek azt mondják, hogy ők nem is betegek s csak átmeneti helyzetben vannak a régi és az új világnézet között, vagyis a népeletnek oly időszakában, melyben a sok hiba és tévedés el sem kerülhető. Másrészről nem minden igazság nélkül hangsúlyozzák, hogy az európai hatalmak állítólagos kultúr-törekvése mögött akárhányszor csak rút földéhség, csak haszonlesés és kapzsiság lappang; olyan szenvedély ez, melyet nem elégíthet ki semmi s a mely szükségképen maga után vonja a mozlím kelet romlását. A tényállásnak ez az egymástól merőben eltérő megítélése már több száz éves s abban a mértékben, a mint az iszlám országok fokozódó hanyatlása, vagy a Nyugat hatalmának megnövekedése következtében sietve közeledik a vitás kérdés eldöntése, a dilemmának természetesen háttérbe kellett szorulnia s a száraz tényekkel szemben minden casuistika kárba vész. Az, hogy Európa legújában oly nagy hévvel lépett fel az iszlám ellen s Marokkóban, Tunisban, Törökországban és Perzsiában oly erősen szorongatta, csak a nyugati műveltségtől teljességgel idegen mohammedánoknak tünt fel s a nagy tömegben a keresztyénség ellen keserű gyűlöletet, a megtámadott hitrokonok iránt pedig élénk részvétet keltett. Chinából, Jávából, Szibériából, Délországban, Perzsiából, Kaukázusból, Egyiptomból, a Jóreménység fokáról, Kanadából és az Egyesült-Államokból jelentékeny összegek érkeztek az ott élő mohammedánoktól

a szorongatott török hitrokonok támogatására s oly nagy volt az iszlám ügyéért való lelkesedés, mint még soha. Ez adományok természetesen nem sokat lendítettek a törökök ügyén, valamint hogy az erőszakkal felszított hazafiság sem változtathatott semmit a szomorú tényálláson. Hiába hangzanak lelkes felhívások az iszlám világának legtávolibb végeiről, hiába szólítja fel Khalida Hanim, a tehetséges török írónő a szultánt és a császári hercegeket, hogy puskát vetve a vállaikra, menjenek a háborúba, a szerencsétlenséget meg nem történtté tenni immár nem lehet, a törökök és az iszlám elvesztették európai állásukat s a félhold kénytelen lesz visszatérni oda, a honnan egykor győzedelmesen tört a keresztyén nyugatra.

Nincs mit csodálni rajta, hogy az említett viszonyok közt a nyugatnak a súlyosan szorongatott iszlám iránt való rokonérzése csak szórványosan és ott jelentkezik, hol politikai vagy gazdasági czélok keresik érvényesülésüket. Azokat a dithyrambusokat, melyeket annak idején Lamartine zengett brusszai mezei lakában, melylyel Abdul Medsid szultán ajándékozta meg, s a szánakozást, mely Pierre Lotinak *La Turquie agonisante* című könyvéből árad, nálunk nyugaton vajmi kevesen teszik magukévá. Nincs semmi, a mi olyan sikerre számíthatna, mint a siker maga, s bár a törököt mindenhol becsülik világszerte elismert emberbarátságáért és emberszeretetéért, annak a lelkesedésnek, melyről több mint félszázad évvel ezelőtt egész Európa viseltetett az iszlám iránt, most már nyoma is alig maradt. Nem lehet itt jogról vagy jogtalanságról beszélni, a történelmi események természetes folyamata ez. A győztest csodálják, a legyőzöttet hibáztatják, s a mint most dicsérik a balkáni népeket, Konstantinápolynak II. Mohammed által történt meghódítása után voltak keresztyén tudósok, kik gyönyörűségein leirt dicsőhymnusokat küldtek a kettős kereszt legyőzőjének, a miről, hogy úgy van, személyesen győződtem meg én magam az Eszki-szerájban annak idején folytatott kutatásaim alkalmával. Rég elhangzottak már azok a méltó dicséretetek, melyekkel orientalistáink adóztak az iszlám fénykorának; eltűnt még az árnyéka is annak

a régi világnak, az arab próféta tanításának vissza kell térnie szülőföldjére, s az, hogy a mozlímok jövője hogyan alakul majd az ó-világban, egyrészt természetesen a keresztyén nyugat és a buddhizmus hatalmának a távol keleten való kialakulásától, másrészt a mozlímok életképességétől és akaraterejétől függ. Érdeklődésünk ez idő szerint egészen a közel kelet, vagyis ázsiai Törökország sorsa felé fordul, s első sorban az a kérdés merül fel: vajon képesek lesznek-e a törökök európai ötszázéves birtokuknak elvesztése után oly mértékben megerősíteni hatalmukat és tekintélyüket Ázsiában, hogy megtarthassák ott azt a vezető szerepet, melyet hadiszerencsájök és uralkodóképességök biztosított számukra az iszlámság nagy egészében?

Revancheról vagy boszútervekről, minőről Ázsiának és Afrikának a szerencsétlenség miatt most felingerelt sajtójában olvasunk, természetesen szó sem lehet. Az iszlámnak a sikeres ellentámadáshoz nemcsak a politikai, hanem a társadalmi, ethikai és erkölcsi hatalma is hiányzik. Azt, a mit a mohammedánoknak a sötét világrészben a képzelet szerint megszámlálhatatlan millióiról beszélnek, nem szabad komolyan venni, mert ezek társadalmi létük legkezdetlegesebb fokán s keresztyén fennhatóság alatt vagy közelében élnek. Sokkal nagyobb fontosságot lehet tulajdonítani India iszlámjainak, mert az igazhivök száma ott hetven millióra rug. De a veszély ott sem fenyegető, a mozlímokkal több mint 200.000.000 hindu áll szemközt s Anglia hatalma teljes biztosítékot nyújt a dolgok békés fejlődését illetőleg. A mi a többi egészen vagy félig függő helyzetben levő iszlám országokat illeti, energikus szembeszállásról ott sem lehet szó, mert Oroszország 20 milliónyi mohammedán alattvalóját — mindenestre a legértelmesebbet hit- és fajrokonai közt — a szlávság veszi körül és tartja féken, ezek hát szabadságharczról nem is álmodhatnak. Sokkal kedvezőtlenebbül áll még a dolog a perzsák nemzeti jövőjét illetőleg és csak Sziria, Arábia és Egyiptom tömör arabs eleme eshetnek tekintetbe ellenállóképességével, ha nemzeti erejének kifejtésében nem gátolnak francziák, angolok és oszmánok, s ha az arab népelem katonai erények és politikai

érettség dolgában nem maradna el oly nagyon a törökség mögött.

E szerint ha józanul és világosan ítéljük meg a tényállást, kitűnik, hogy Törökország az egyetlen hatalom, mely katonai erejével és sokszor bebizonyított államalkotó tevéseivel képes egyesíteni jogára alatt nyugati Ázsiának tarka népelemeit s fenntartani ott még egy darab ideig az iszlám politikai uralmát. Egy darab ideig, mondom, mert Törökország politikai függetlenségének jövője egyrésről nagy nehézségekkel van összekötve, másrésről az európai hatalmasságok politikai és gazdasági szándékaitól függ. E feltételek első részét illetőleg mindenekelőtt nem szabad figyelmen kívül hagyni azokat a szomorú és kétségbeesett viszonyokat, melyekben ez idő szerint az ottomán császári birodalom szenved. Mert, hogy azon kezdjem, Anatóliának több mint felerésze, az arabok lakta délkeleti részét is beleértve, a szultánnak csak név szerint való, de nem tényleges uralma alatt áll. Az utazónak, mikor elhagyva Erzerumot, Köroglu hegyszorosára teszi lábát, jó- és balsorsa a rabló kurdok kénye-kedvétől függ, s e már Xenofon kora óta híres rablólovagokat, kiknek területe Diarbekr határán túl terjed, soha sem lehetett az oszmán uralom alá hajtani. Hozzájárulnak ezekhez délen a nem kisebb mértékben féktelen arabok, nevezetesen Muntefik, Beni-Lam beduinjai és Nedsnek valamint a délkeleti Kuveitnek teljesen független lakói; ezek mind oly területek és népek, melyeknek a Fényes Kapuhoz való tartozása mindig csak a török csapatoknak közellététől függött, de politikai tekintetben mindenha fölöttébb problematikus értékű volt. A dolog ebben a tekintetben nem állt különben az oszmán hatalom fénykorában sem, mert az úgynevezett derebegek, bizonyos vidékeknek e zsarnoki urai, mindig sok bajt okoztak a központi kormányzatnak, s megtörni őket végre mindig csak fegyveres erővel lehetett. Újabban, a XIX. század negyvenes éveiben fellépett Bedr Khan bey kurd főnök kivételével, egyetlenegy derebey sem boldogulhatott, de e pártütők hatalmával együtt a központi kormány hatalma is alábbszállt, s nincs szomorúbb kép mint az, melyet Ana-

tólia közigazgatása már a mult évszázad kezdete óta tár élénk.

A mi a nehézség második részét, nevezetesen az európai hatalmasságok magatartását illeti, semmi esetre sem titok, hogy mindegyikök az ázsiai Törökország egy bizonyos részén tartja szemét s közben megtett minden tőle telhetőt hódítási tervének előkészítésére. Tudjuk, hogy Oroszország török Örményországot és az Eufrát felső vidékét szemelte ki magának és nyugati Perzsiát illető terveivel kapcsolatban egyelőre a Perzsa öböl melegvizü tengerére pályázik. Franciaország végre realizálni akarja Szirían és Palesztinán gyakorolt védőhatalmi állását, Németország pedig, mely most még csak gazdasági terveket emleget, valószínűleg nem lesz hajlandó pusztá szerelemből áldozatul vetni a bagdadi vasutba, a Konja közelében levő csatornázási művekbe, az alexandrettei kikötő építésbe s más egyebekbe tett nagy beruházásait. Az angolok sem jogosulatlanul tartják, hogy nem lehet üres kézzel távoznik Törökország ázsiai birtokainak felosztásáról, mert erre ösztönzi őket Aden belső szomszédsága és Jemenben eddig folytatott politikájuk. Szóval, az oszmán hatalomnak Európában szenvedett katasztróphája erősen megrendítette Törökország prestige-jét Ázsiában is, s oly nagy mértékben veszélyezteteti jövőjét, hogy csak rendkívüli tevékenység, körültekintés és politikai avatottság mentheti meg az oszmán birodalmat a teljes megsemmisüléstől.

Ennek következtében az a kérdés merül fel első sorban: vajjon a törökök, mint népelem, vállalhatják-e a reájuk váró feladatot, más szóval, hogy megvannak-e bennük az állam épületének fentartásához és megszilárdításához szükséges tulajdonságok s hogy az idegen nemzetiségek túlnyomó voltára való tekintettel megállhatják-e helyüket a belső ellenségekkel való küzdelemben? Válaszunk e kérdésre a törökökre nézve csak kedvező lehet. A ki ismeri a török nép multját és jelenét, tudja, hogy ez a turáni natio militans ősidőktől fogva kitünő államalkotó volt s Ázsiának és Afrikának nem egy trónját foglalta el. Chinában, Közép-ázsiaiában, Perzsiában, Déloroszországban, Kisázsiaiában és

Egyiptomban részben turániak uralkodtak s e tekintetben még most is különbek Ázsiának árja és semita elemeinél. A perzsák és arabok tarthatják magukról, hogy szellem tekintetében sokkal különbek a töröknél, de az embereken való uralkodásnak és az országok kormányzásának művészetében az utóbbi mindig túltett sok ázsiai népen s a mi az európai művelődésben való haladottságot illeti, a törökországi oszmánok és az oroszországi tatárok határozottan első helyen állnak minden hit- és fajrokonai közt. Ám dicsekedjék az arab a próféta törzsrokonságával s középkori műveltségének korszakával; a perzsa büszkén hivatkozik a Szasszanidák fénykorára, de modern nyugati műveltség dolgában egyikük sem közelíti meg a törököket és tatárokat és egyikük sem volna képes oly mértékben tenni eleget az európai túlhatalommal szemben az állami rend modern követelményeinek, mint a mostani oszmán társadalom élén állók. Végezetül meg kell említenünk még egyet, nevezetesen azt, hogy a művelt oszmánok előnyösen különböznek Ázsia muzulmánjaitól a hazaszeretet tekintetében, mert míg a mohammedánoknál általában e közmondás szerint: «Hubb al vatan min al iman», vagyis: «a hazaszeretet a hitből ered» — minden a valláson fordul meg, a modern töröknek tiszta fogalmai vannak a hazafiságról, melynek, a hol csak lehet, alárendeli a korán parancsait is.

Azok után, a miket itt az oszmánok jó tulajdonságairól mondottunk, joggal kérdezheti valaki: ha így áll a dolog, miért járt oly pórul minden eddigi reformtörekvés s miért van az, hogy éppen az alkotmányos uralom vitte romlásához közel az állam gépezetét? A kimerítőbb válasz, melyet e kérdésre adhatnánk, ez értekezés határait túlhaladó, messzire menő munkát követelne s elég lesz itt annyit jegyezni meg, hogy minden eddigi kísérlet, mely a nyugati műveltség felvételére és nyugati világnézetünkhöz való közeledésre vonatkozott, már alapjában el volt hibázva, másszóval: csak szemfényvesztésen alapult, csak a nyugati civilisatio átvételét erősen követelő Európa megtevéstetésére volt szánva, ennek következtében sikertelennek kellett maradnia. E szerint láthatjuk, hogy nemcsak az át-

meneti korszak veszedelmei, nem a csökönnyösen conservatív ázsiainak vélt civilisáhatatlansága, nem is a mi műveltségünk hiányai voltak okai a kísérlet balsikerének, hanem az, hogy kevés komolysággal fogtak a munkához a mozlim Ázsiában és hogy minden lelkesedés nélkül fogtak hozzá az egyik világnézetről a másikra való fontos átmenet előkészítéséhez. Ez a meggyőződés erősödött meg szükség-szerűen bennem az után, hogy hatvan esztendeig figyeltem közelből és távolról a culturalis átalakulás folyamatát és merőben tisztan áll előttem, hogy ha az oszmánok megátalkodnak ebben a hibájukban s ezentúl sem szedik össze magukat a komoly munkára, akkor ázsiai földön sem fordul jobbra jövőjük, mert ott is örökös játéklabdái lesznek a nyugati politikának s végre a teljes enyészet karjába dőlnek.

Fölösleges különösebben hangsúlyozni, hogy ez enyészet következtében az egész iszlám kelet pusztulásnak indulna s elveszithetné politikai függetlenségét. Az Abbaszidák bukása óta mindig a törökök voltak, kik meghorodták három világrészben az iszlám politikai lobogóját s ha az oszmánok letűnnének a világi hatalom színteréről, lehet mondani, hogy akkor körülbelül az arab prófétának tanítása is eljátszotta politikai szerepét. Egyiptom arab népeleme, pedig ez a leghaladottabb a törzsrokonai közt. Mind-ez ideig nem adta próbáját politikai érettségének, mert hiányzik belőle főképpen a jellemerő, hazafiság és kötelességtudás — a mi pedig Szíria, Jemen és Hedszár arab népét illeti, az minden tekintetben mögötte áll a töröknek. Ezek még mindig szeretnek a próféta, első háborúik és középkori műveltségük korának fénysugaraiban sütkérezni, de egészen megfeledkeznek arról, hogy az iszlám későbbi és tulajdonképpenvaló politikai nagysága az igazi natio militans török segítőcsapatainak műve volt s hogy kezdettől fogva a török népelem tartozott Mohammed legfanatikusabb hívei közé. Meglehet, hogy Egyiptom idő multával, angol gyámság alatt, eléri a politikai érettségnek bizonyos fokát, de az arab nép nagy többségéből teljességgel Liányzik minden modern műveltség s politikai és katonai tehetség,

ennek következtében e nép nem volna képes átvenni a törökök most még vezető elemének hivatását.

A mondott körülmények közt felvetődik a kérdés: vajon az iszlám, ha a törökök politikai hatalma teljesen semmivé lesz, nem jut-e a zsidókéhoz hasonló szerepre s vajon idő multával nemcsak a zsidók, hanem a *mozlimok szétszóródásával* is nem lesz-e dolgunk? De ily feltevést nem igazolnának sem ethnikai-szociális, sem vallási feltételek, mert *először*: a mohammedánok sokkal számosabbak és hatalmasabbak, semhogy történelmi átalakulások következtében oda s tova tolódhassanak, jelentékenyen megfogyatkozzanak számban s így könnyűszerrel játéklabdáivá lehessenek a szomszéd népeknek. *Másodszor*: az iszlám népei mindezeideig annyira kitűntek hitükhöz való törhetetlen ragaszkodásukkal s politikai és kulturális multjukért való ritka lelkesedésükkel, hogy semmi esetre sem sülyedhetnek alá egy quantité negligéable szintjére. *Harmadszor* éppen a törökök alkotják, mint már említettem, azt a népelemet, melynek soraiban leginkább s legnagyobb mértékben terjedt el a nyugati műveltség s ennek következtében a jövő időkben is ők lehetnének az arabok, perzsák és kurdok szellemi vezérei. *Negyedszer*, alig tehető fel, hogy nyugati Ázsiában valaha is elszaporodhassék annyira a keresztyén elem, hogy számarányával elnyomhassa és veszélybe döntesse az iszlámot úgy, mint elnyomta és veszélybe döntötte Európa keletén. Ennek következtében a mozlimok szétszóródása a lehetetlenségek sorába tartozik, de a mozlimok újjászületéséről és politikai vagy társadalmi megerősüléséről is csak akkor lehet szó, ha enyhülnek azok a tulajdonságok, melyek alapjában véve a vallás hibáján kívül bomlasztó mételyként hatottak eddig Mohammed tanainak követői közt, a mely jelenség a buddhisták közt nem tűnt szembe soha.

Az iszlámság jövőjéről szóló elmélkedésünk végén még csak azt a kérdést kell figyelembe vennünk, minő állást foglalnak el majdan hatalmasságaink az oszmánoknak azzal a törekvésével szemben, hogy európai birtokaik elvesztése után Ázsia földjén erősödjének meg. A nyugateurópai államoknak eddig köztudomásra jutott nézeteiből azt lehet

következtetni, hogy a hatalmasságok teljes támogatásban akarják részesíteni a törököket s minden tekintetben kezükre akarnak jární abban, hogy Európában elveszett hatalmukat megalapíthassák Ázsiában s hogy üdvös kormányzatot teremthessenek honi földjükön. Európának ez a szándéka annál észszerűbb és dicséretreméltóbb, mert ellenkező esetben a törökök alig érhetnének el sikert s minthogy cabinetjeinknek Kis-Ázsiában is folytatott versengése, a «keleti kérdést» a Balkán-félszigetről Nyugatáziába helyezve át, csak fokozná a küzdelmet kelet és nyugat között s csak hátráltatná a nyugati műveltségnek a keleten való elterjedését. Türelemmel és elnézéssel talán lehetővé tehetnék, hogy megszabadulhassunk a több, mint kétszáz éves lidércnyomástól s hogy a nyugati Ázsiát lakó emberiségnek is kijusson része a béke áldásaiból.

VÁMBÉRY ÁRMİN.

A TRÓN BETÖLTÉS KÉRDÉSE AZ ÁRPÁDHÁZBELI KIRÁLYOK KORÁBAN.

A mióta Cziráky a trónbetöltés kérdéséről szóló és *Disquisitione historica de modo consequendi summum imperium in regno Hungariae* című nagybecsű munkáját megírta, azóta a magyar jogászok részéről senki sem tette többé vita tárgyává azt a kérdést, vajon volt-e az Árpádok korában Magyarországon megállapított trónöröklési rend s ha volt, milyen volt az. Senki sem tette ezt vita tárgyává két okból. Először, mert Czirákynak állásfoglalásával a kérdést megoldottnak tekintettük, a mennyire adatok hiányában, pusztán tényekre támaszkodva, jogtörténeti kérdést megoldottnak tekinteni lehet; másodsor, mert ez a jogtörténeti kérdés elvesztette politikai fontosságát, mivel az a jogi fölfogás, hogy csak az olyan közjogi tétel kétségtelen, a melynek jogalapja a legrégebb időre, az államalapítás korára vezethető vissza, végképen megoldott.

Annak bizonyítására, hogy a Habsburg-ház fi- és leányágát a magyar királyi szék nem a királyi ház magánjoga, hanem az országnak a nemzet akaratából alkotott törvénye alapján illeti meg, ma már nem szükséges az Árpád-házban fönnállott trónöröklési jog szabályait kutatni; mert mai fölfogás szerint a törvény erejét nem a történeti előzmények, hanem azok az erkölcsi erők adják meg, a melyekkel a törvényhozás tényezői a népek és a hatalmi szervezetek szemében rendelkeznek. Cziráky ama tételének, melylyel híres munkáját befejezte: «*Regnat igitur Augusta haec progenies jure, quo nihil firminus, nil sanctius toto orbe habetur, jure videlicet a Natione, in cuius plena id potestate erat, sponte ac libere delato, neque ullis commentitiis*

titulis indiget, nullis detortis historiis, a quibus imbelle fulcrum mutuetur»,* a bizonyítására Deák Ferencz a Lustkandlal folytatott vitában már nem látta szükségesnek az Árpádok korában fönnállott trónbetöltési módot kutatni, hanem miután rámutatott azokra a ferdített történeti adatokra, a melyekkel Lustkandl dolgozik, elégségesnek tartott csak annyit mondani:

«Azonban mindezekből csak az tűnik ki, hogy homály fedi a régi kort, melyet földeríteni nem oly könnyű. Az az egy nem szenved kétséget, hogy azonkorban az Árpád-ház uralkodott Magyarországon, s Péter és Aba kivételével mindig fiág; meg volt-e batározottan állapítva az örökösödési rend s mikép volt megállapítva: bebizonyítani most már alig lehet.» Majd pár sorral alább: «Hogy a magyarok az Árpád-ház iránti tiszteletből örömet kerestek uralkodót a fiág kihaltával azon háznak leányági ivadékaiból, hogy e korban is szívesen emelték trónra elhunyt királyuk gyermekét: az kétségtelen. Tették ezt leginkább kegyeletből. Több fejedelmek még életükben igyekeztek biztosítani a trónt gyermekeiknek, s azokat vagy leányaik vejeit (talán férjeit) ajánlották még életükben a nemzetnek utódaikul.»**

Ezen a nyomon maradt a magyar alkotmánytörténet egészen a mai napig. Fölsölegesnek találta azt, hogy meddő vitákkal keresse a kérdésnek megoldását, a mikor sem a trónöröklési rend szabályát positiv adatok hiányában a történeti tények ellenében tüzetesen megállapítani nem lehet, sem pedig a forma szerinti választásra és a választás formáira positiv történeti adatokat mind a mai napig ebből a korból találunk nem sikerült.

A mikor tehát kiváló történetbúvárunk, Fraknoi Vilmos, a kinek fáradozása oly sok, addig nem ismert történeti adatnak a birtokába juttatta a magyar történetírást, *A királyi trónöröklés rendje az Árpádok korában* című és azóta a *Katholikus Szemlé*-ben megjelent munkáját az Akadémián bemutatta, azt hittem, hogy a jeles történet-

* Cziráky: *Disqu. hist.* 194. l.

** *Adalék a magyar közjoghoz.* 26—27. l.

író oly adatok birtokába jutott, a melyeket eddig nem ismertünk s a melyek talán oly fényt fognak erre a korra és a fölvetett kérdésre deríteni, mely fölöslegessé tesz minden további vitát.

Ezt a föltevésemet azonban mindjárt kezdetben lerontották a tudós püspök úr bevezető szavai, melyekkel kijelentette, hogy a meg nem oldott kérdés megoldására ő csak új módszert kíván alkalmazni. És csakugyan, Fraknói új adatokat a kérdés megoldásához nem közölt, hanem csak az eddig is általában ismert adatokra támaszkodott és állításokkal és következtetésekkel érvelt. Föltevésai és következtetései azonban, valamint az a módszer, a melyet alkalmazott, nézetem szerint csak ugyanarra az útra vihetnek, a melyen előtte Lustkandl, Grossing, meg Gustermann is járt s a melyre Lakits Zsigmond is tévedt, noha Cziráky már a XIX. század elején kimutatta, hogy ez az út téves, mert a történeti tényekben nem nyer igazolást.

Habár Fraknóit említett értekezésében nem irányítja is az a politikai tendentia, mely előtte Lustkandlt, Grossingot és Gustermannt irányította, hogy t. i. a szabad királyválasztás jogát a vegyesházbeli királyokra és a Habsburgokra is képtelenségnek tüntesse föl, mert hiszen az Árpád-ház fiágának kihalása utáni időkre ő nem tagadja a királyválasztás jogát: az a módszer, a melyet Fraknói követ, nézetem szerint nem vihet helyes eredményekre egy ily jogtörténeti kérdés megoldásánál, mint a milyen a most fölvetett kérdés.

Szükségesnek látom tehát Fraknói módszerének hiányaira rámutatni, nehogy az ő nagy tekintélyének az a hatása legyen, hogy a mit ő következtet, azt sokan bizonyított valóságként higyjék. De föl kelle vennem vele a vitát azért is, mert az ő értekezése az én tanom ellen is támadást tartalmaz.

A mikor ugyanis Fraknói többek társaságában engem is idéz, bevezetésképen azt mondja, hogy a tanszékeken és az irodalomban ellentétes, nem egyszer önkényes tételeket hirdetnek, melyek a tanítványok ezreinek köztudatába men-

nek át és idegen nyelvekre lefordított munkákban utat találnak a világirodalomba.

Ez a rejtett vád, mely az említett szavakban foglaltatik, adta kezembe a tollat, a mikor bátorságot vettem magamnak, hogy ezen a helyen egy oly kiváló tudóssal, mint Fraknói, szálljak vitába, egy nézetem szerint többé-kevésbé meddő kérdés miatt, a melynek további bolygatását Cziráky után új adatok hiányában én egészen fölöslegesnek tartottam. Mert hitem szerint mi nem járunk el felületesen és önkényesen, a mikor a Hajnik által is elfogadott örökösödésbe oltott választás trónbetöltési módját tanítjuk és hirdetjük, Fraknói azonban positiv jogszabályt vél construálhatni az elsőszülöttségi öröklés rendjére nézve, positiv jogforrási adat nélkül, néhány pápai levél és egy statisztika alapján, mely azonban helyreigazításra szorul.

* * *

Fraknói okoskodása folyamán arra az eredményre jut, hogy az Árpád-ház fiágában a trónörökösödés irott jogban volt megállapítva, és pedig akként, hogy ha a királynak fia volt, utána ezek közül az elsőszülöttet illette a trón; de ha fia nem volt, az elhunyt király legközelebbi rokonára szállott az öröklés joga; vagyis az izbeli, nem ágbeli öröklés joga volt érvényben.*

Ezt az állítását Fraknói éppen úgy a tényekből véli levonhatni, mint Cziráky azt az állítását, hogy azoknak, a kik kimutatni törekszenek, hogy akár az alapszerződés által, akár később, a trónra következő biztos és állandó rendje valami módon szabályozva volt, azt kimutatni nem sikerült, és a királyok sorából azt sem lehet bebizonyítani, hogy e tekintetben folytonos, egyöntetű szokásjog érvényesült volna.** De éppen így a tényekből véltem megállapíthatónak én is azt az állításomat, hogy az Árpád-házbeli királyok egymás után következője arra vall, hogy nem volt sem megállapodott trónörökösödési rend, sem forma szerinti választás

* I. m. 13. l.

** Cziráky: *Disquisitio Historica* 33. l.

nem fejlődött ki. Valószínű, hogy a királyt rendszeren az előkelők választották Árpád fimaradékai közül s ha a nemzet ezen választásban megnyugodott, a király békében viselte koronáját, de ha az elégedetlen rész mást kívánt királyllyá tenni és más jelölt mellett kelt föl, azzal meg kellett küzdeni s a fegyver ereje döntötte el a trónviszályt.

Ezekből mint valószínű tényekből ekként vélem megállapíthatni a jogi fölfogást, miután szabály kifejlödve még nem lehetett: «Ezen korban tehát a trónrajutás jogalapja az Árpád fiutódai közé tartozás alapföltétele mellett a nemzet szabad választása vala, az elsősülöttség rendje pedig csak mint erkölcsi momentum és csak III. Béla után jut érvényre, de ahhoz a nemzet magát jog szerint kötve nem érezte.»*

Minthogy Fraknoi a maga jogtételének bebizonyítására nem támaszkodik új adatokra, hanem csak azokat használja föl, a melyeket magam is ismertem és számba vettem, a mikor a magam fennebb idézett tanának megconstruálását megkoczkáztattam: én is fölmentve érzem magamat attól a kötelezettségtől, hogy új adatokat keressek. Hanem a közismert adatokra támaszkodva szándékozom kimutatni: először azt, hogy a Fraknoi trónörökösödési szabálya soha létre nem jöhetett, mert a középkorban a közjog terén csak jogi irányzatok és jogi fölfogások vannak, de szigorú jogszabályok nincsenek; másodsor azt, hogy az a tan, a melyet én hirdetek, nem önkényes tétel, hanem a történeti tényekből levont oly állítás, mely sem a Király János, sem a Timon Ákos tanával éles ellentétben nincsen.

Lássuk először azt, hogy mire alapítja Fraknoi a maga trónöröklési jogszabályát, hogy azok az érvek, a melyeket a jogszabály levezetésénél fölhasznál, mennyiben állják meg helyöket.

Először is avval az a priori állitással kezdi, hogy minden népnél, állami léte kezdetétől, a fejedelmi szék betöltése módjának meg kellett állapítva lenni. Mert ha az a mód, hogy a fejedelmi méltóság miképen száll az elődről

* Magyarország közjoga 349. l.

az utódra, szabályozva nincs is, az ilyen szabály hiánya a szabad választás jogának megállapításával azonosnak tekinthető. «S bár ez a népek legjelentékenyebb és legtermészetesebb joga, mégis «éppen ezen jog fölládozására vagy korlátozására leggyakrabban és legkönnyebben szánták el magukat önként a népek», mert «ezt az önmehtagadást az önfenntartás ösztöne sugalmazta».*

Fraknóinak ez a kijelentése azonban egyáltalában nem felel meg a középkori jogfejlődésnek, a mikor a jogot, de különösen az alkotmányt még nem mondva csinálták, mint ma, hanem az az ellentétes tényezők küzdelmeiből fokozatosan fejlődött, míg nem szabályba foglalható jogtétellé jegyeztesedett ki. A kezdetleges középkor népkirályságaiban eleinte mindenütt rendszerint egy család köréből választják a királyt és a választott népkirályság csak később, a népvándorlás befejeződése és magánhatalmi hűbéres királysággá történt átalakulása után válik örökös királysággá, a mikor a főhatalmi jogosítványaiiban meggyarapodott királyság a magánjogi örökösödés elveit a királyi hatalomra is alkalmazni és a nép akaratával szemben érvényre emelni bírta. Tehát nem a népek mondtak le a királyválasztás jogáról és tették a trónt örökössé, hanem a királyok érvényesítették a maguk jogi fölfogását a népnek megfogyatkozott hatalmával szemben és így létesítettek trónöröklési rendet.

Arra, hogy a honfoglaló magyaroknál ez másképpen lett volna, semmiféle adatot sem mutat föl a történelem. Nem tartalmaz illet a névtelen jegyző sem, mert ő csak annyit mond, hogy a vérszerződésben elhatározták, hogy a mig életök és utódaik élete tart, mindig Álmos nemzetségéből lesz a vezérök. (Ut quamdiu vita duraret, tam ipsis; quam etiam posteris suis semper duces haberent de progenie Almi ducis.)**

Ebben a történeti hagyományban nyoma sincs az örökösödési rend meghatározásának, az elsőszülöttség rendje abban éppen úgy nincsen megemlítve sem, mint az izbeli

* I. h. 5. 1.

** *Anonymus* VI. fejezet.

öröklés joga. Semmi egyéb nem foglaltatik ebben, mint jelzése annak, hogy a fejedelmi méltóság egy családhoz van kötve, mint volt ez a kezdetleges középkorban a nyugaton is. És így nincs bizonyítva Fraknóinak az az állítása: hogy «a magyar nemzet politikai érettségének korai megnyilatkozását hirdeti az a tény, hogy már a honfoglalás küszöbén az örökösödést a fejedelmi családban megállapította».¹

Nincsen bizonyítva tehát Fraknóinak az a következtetésként tett másik állítása, hogy «ha meg volt állapítva a fejedelmi házban az öröklés, szükségképen szabályozva kellett lenni az öröklési rendnek is, első sorban annak, hogy az öröklés joga a fejedelmi család mely tagjait és milyen sorrendben illeti meg».²

Fraknói erre nézve sehol semmi positiv adatot nem talált. De szerinte ennek így kellett lenni, mert «lehetetlen, hogy arra nézve már a legrégebb időkben ne jött volna létre az illetékes tényezők részéről a megállapodás; mert e nélkül az öröklés elvének alkalmazása folytonos bonyodalmakra adott volna okot és az öröklési rendszer a választási rendszernek minden hátrányát bírta volna előnyei nélkül».³

Erre, azt hiszem, joggal lehet kérdezni, hogy miért lett volna éppen nálunk lehetetlen az, a mi a nyugaton is mindenütt lehetséges volt a népvándorlás korában? Joggal lehet kérdezni, vajon nem voltak-e nálunk az egész Árpád-koron át súlyos belső bonyodalmak a trón betöltése miatt s vajon nem éppen a trónbetöltés módjának a rendezetlensége okozta-e azt, hogy egy oly termékeny fejedelmi család, mint az Árpádoké, négy évszázad alatt fiágában teljesen kihalt?

Fraknói sem a magyar, sem a külföldi emlékekben semmi positiv adatot arra, hogy milyen volt a trónöröklés rendje, a vezérek korára nem talált sehol. Előrenyúl hát három századdal és III. Endrének 1290. évi országgyűlési

¹ I. m. 5. l.

² I. m. 6. l.

³ I. m. 6. l.

végzeményéből kiragadja azt az egy pár szót, melyben a király a származás jogára és rendjére mint királyságának alapjára hivatkozik. «Az a politikus — mondja Fraknoi — ki ezt a fontos nyilatkozatot fogalmazta, kétségkívül alapos megfontolással használta a két jelzöt, noha az egyik is elegendő lett volna, sőt az Árpád-ház egyetlen élő. férfisarjáról lévén szó, egyikre sem volt szükség.»*

A tudományos kutatásnak ezt a módját szerencsésnek nem tarthatom. Mert ha az az eredmény, a melyet a «jure et ordine geniture» szavakból Fraknoi levon, a III. Endre korára megállná is a helyét, ebből még nem következnek az, hogy megállja helyét a háromszáz évvel előbbi Szent István-féle korra is, — még kevésbé az, hogy megáll a négyszáz év előtti vezérek korára is. De jogszabály fönnállására következtetni egy decretum bevezetésének négy szavából, nézetem szerint, III. Endre korában sem lehet. III. Endrének igen is kellett hangoztatni azt, hogy őt a származás jogán illeti a trón, mert még életében hatalmas trónkövetelő ellenfelei támadtak, kik tagadták azt, hogy ő az Árpád királyok véreből való, s azt állították, hogy az Árpádok fiága IV. Lászlóban kihalt s most már a leányágot illeti a trónöröklés. De éppen ezért a genitura rendjét is szükségesnek látta hangoztatni azért, hogy a maga jogát, mint fiági ivadékét erősebbé tegye, mint a milyenre a nőági ivadékok, a kik legjobb esetben is csak a fiági ivadékok teljes kihalása után következhetnek volna, minduntalan hivatkoztak. Nem volt tehát fölösleges reá nézve sem a genitura jogára, sem annak rendjére való hivatkozás, mert az egyikkel az ő királyi származásának törvényességét, a másikkal a fiágnak a nőági ivadékokkal szemben való föltétlen elsőbbségét kívánta ellenfeleivel szemben kidomborítani. Nem mondhatjuk tehát, hogy egyik jogalapra is elég lett volna hivatkozni, sőt hogy egyikre sem volt szükség, mert az Árpád-ház egyetlen férfisarjáról volt szó. Mert hiszen Velencei Istvánnak a II. Endrétől való származását saját testvérei is kétségbe vonták, és így a koronázási

* I. m. 6. l.

decretumban mind a két jogalapot hangoztatnia kellett III. Endrének és pártjának, mely királylyá tette.

De egy kétségtelen, és ez az, hogy III. Endre sehol sem állítja, hogy őt a magyar korona az első szülöttség, a primogenitura jogán illeti. Cziráky pedig kimutatta, hogy a genitura jogára való hivatkozás ott is előfordul, a hol a genituráról mint jogalapról szó sem lehet, mert hiszen Nagy Lajos királyunk özvegyéről, Erzsébet királynéről is azt mondják a záraiak: «jure naturae et successorio ac ordine geniturae seu debitaie successionis in Regno Hungariae successisse»;¹ sőt I. Mátyást is 1458-ban Bodó György tárnokmester, majd 1472-ben az országgyűlésre egybegyűltek Dominus naturalisnak nevezik.² Kérem, lehet-e ebből arra következtetni, hogy akár Erzsébet Magyarország királynéjává, akár I. Mátyás magyar királylyá az öröklés jogánál fogva lett volna?

Az öröklés jogának fennállását Fraknoi pápai levelekből is akarja bizonyítani. Hivatkozik e tekintetben III. Ince pápának Imre királyhoz, majd II. Endre királyhoz még mint herceghez és később mint királyhoz intézett leveleire, melyekben a trónöröklési rend is meg van határozva; továbbá X. Gergelynek 1272-ben IV. Lászlóhoz intézett egy levelére, melyekkel később fogok foglalkozni. Végre hivatkozik VIII. Bonifác pápának 1303-ban kelt ítéletlevelére, Spectator Omnium kezdetű bullájára, melyben a pápa Venczel és Károly-Róbert ellenkirályok igényei fölött döntött. Ebben az utolsóban az a nevezetes kijelentés fordul elő, hogy írott szabályok (cripti canonis series) arról tanuskodnak, hogy a korona Magyarországon örökösödés és nem választás útján száll át egyik uralkodóról a másikra.³

Ha ezekből lehetne is következtetést vonni egy meghatározott trónöröklési rendre az Árpádok későbbi korában, ez még nem teszi azt, hogy akár a vezérek, akár Szent

¹ Cziráky: *Disqu. hist.* 181. l.

² U. o. 183. l.

³ «nisi sola electio . . . minus legitima, imo prorsus inutilis esse videtur; eo maxime, quod sicut scripti canonis series apperit, regnum ipsum Ungariae successionis iure provenit, electionis arbitrio non defertur.» Fejér: *Cod. Dipl.* VIII/I. 127. l.

István korára biztos alapot nyújtanak jogtörténeti következtetések levonására. De én még a pápai levelek bizonyító erejét a későbbi Árpád-korra nézve is kétségbe vonom a következő okokból:

1. Ha a pápák ismerték a magyar trónöröklési rendet, mint III. Incze leveleiből hinni lehet, akkor 1303-ban a pápa nem a Károly magyar párthiveinek állítására, hanem a saját maga tudomására hivatkozott volna a trónöröklési jog fennállását illetőleg.

2. Ha a XIII. század végén, illetőleg a XIV. század elején csakugyan lettek volna írott szabályok, a melyek a trónöröklés rendjét meghatározzák, a pápa ítéletlevelében ezek bizonyára nem csak általánosságban említettének, még pedig akként, hogy a trónkövetelő Károly párthívei ilyenek létezését állítják; hanem legalább is megemlítették, hogy milyen öröklési rendet állapítanak meg ezek az írott kánonok. Sőt éppen az a körülmény, hogy a pápa csak általánosságban mondja, hogy ilyen kánonok vannak, de hogy azok mit tartalmaznak, arról hallgat, sőt csak a successio jogára, de nem az elsőszülöttség szerinti öröklés jogára hivatkozik: a mellett bizonyít, hogy ilyen írott kánonokat fölmutatni sem a Károly párthívei nem tudtak, sem a pápa nem tudott ilyeneket megjelölni. A pápa pedig, a ki Károly Róbertet pártolta, a mint tudjuk, éppen azért beszél csak arról, hogy a trón nem választás, hanem öröklés útján töltetik be, mert a III. Incze leveleiből levezethető trónöröklési rendről neki tudomása nem volt és mert ily általános állítás neki elég volt arra, hogy ezzel Venczelt Károlylyal szemben elüthesse a magyar koronától.

IV. Miklós pápa is állította, hogy «Magyarország köz-tudomás szerint, régtől fogva a római szent székhez tartozik». De ezt az állítását itt nem ismerték el jogforrásnak, hanem csak politikai törekvésnek tekintette a történelem, a melyhez hasonló volt a többi is.

Fraknoi azonban nem csak pápai levelekre, hanem tényekre is akar hivatkozni és statisztikai alapon akarja bebizonyítani, hogy már a vezérek korában is ugyanaz az öröklési rend volt érvényben.

Lássuk hát ezt a statisztikát és azt, hogy mit lehet abból a fölvetett kérdésre megállapítani.

Fraknói az Árpád-ház fejedelmeinek névsorából azt véli megállapíthatni, hogy huszonzét fejedelem között tizenkettőt halála után elsőszülött fia követett a trónon. Az pedig, hogy a választás tizenkétszer az elhunyt király elsőszülött fiára esett volna, elő nem fordulhatott, mert a választás a királyi ház kiskorú tagjainak nem kedvez, már pedig Magyarországon a kiskorú elsőszülött fiú trónralépése nehézségekbe nem ütközött. A huszonzét uralkodó sorozatából levonva a tizenkét elsőszülöttet, marad tizenöt, a kiknek a Gondviselés eme kedvezésében részük nem volt. Azonban a tizenöt eset közül tizenkettőben az elsőszülött trónöröklését az a physikai lehetetlenség akadályozta, hogy a tizenkettő közül egyik sem hagyott hátra fiút.

«Így tehát az a tizenkét eset az elsőszülöttségi trónöröklés föltevése ellen bizonyításul föl nem használható. Ellenben az elsőszülöttségi öröklés tizenkét esete feljogosít arra a föltevésre, hogy ha ezek az uralkodók fiörököst hagynak hátra, ő utánuk is az elsőszülöttek következtek volna az uralkodásban. Tehát csak három marad, a kinek halála után elsőszülött fia mellőztetett. Ez a csekély szám pedig az állított tétel helyességét meg nem dönti.»*

Fraknóinak ez a statisztikája azonban így, a mint itt fel van állítva, helyreigazításra szorul: először, mert nem az összes ismert adatok alapján van összeállítva; másodsor, mert csak az elsőszülött fiúkat veszi figyelembe az oldalággal szemben, de a másodsülötteket, kik az elsőszülött hiányában annak helyére lépnek, következetesen figyelmen kívül hagyja.

Nem veszi figyelembe ennek a statisztikának az összeállításánál Fraknói a biborban született Konstantinnak azt a kétségbe nem vonható adatát, hogy 950 táján Falis, vagy a mint Pauler olvassa, Fajs, Jutasnak a fia volt a fejedelem. Pedig ezt figyelembe kellett volna vennie és meg kellett volna állapítania, hogy Árpád után nem a Tarkastól,

* I. m. S. I.

Jelektől vagy Jutastól származó unokák egyike, hanem a legfiatalabb fiú, Zsolt jutott a trónra, Zsolt után pedig nem az ő fia, hanem Fajsz, ez után pedig Zsoltnak a fia, Taksony következett a trónon.

Nem lehet továbbá megfeledezni Salamon testvéröccséről, Dávidról, a ki még Szent László uralkodásának utolsó éveiben is élt s még sem jött Salamon után figyelembe. Éppen így nem lehet meg nem látni Kálmán testvéröccsét, Álmost, a ki Gejza királynak lévén a fia, ha Kálmán az egyházi rendbe lépett, föltétlenül az ő helyére lépett volna, Szent Lászlót megelőzve, ha van megállapított trónöröklési rend. Mert olyan öröklési rendet még elképzelni sem lehet, a mely szerint az apa életében elhalt vagy trónra képtelenné vált elsőszülöttet túlélő másodszülött a testvért meg nem előzi, hanem csak az elsőszülöttnak van meg ez a joga.

Ha pedig ezeket a Fraknoi által figyelembe nem vett, vagy elhanyagolt tényeket figyelmünkre méltatjuk, mindjárt más képet mutat a statisztika.

Ha az Árpádtól III. Endréig előfordult 27 trónutódlást vizsgáljuk, azt kell megállapítanunk, hogy tizenegy uralkodót követ halála után fia a trónon és tizenhat esetben az elhalt uralkodót nem fia követi. De a tizenegy esetből nyolcz esetben nem is következhetett más, mint az elhalt fejedelem fia, mert más, nála idősebb és az Árpád véreből fiágon le származó férfi, a kit meg lehetett volna választani, egyáltalában nincsen. Így Árpád idősebb fiai mind még az ő életében elhaltak, tehát Zsolton kívül más fia nem volt. Taksony halálakor Árpádnak idősebb fiaitól származó unokái már nem éltek; Kálmán halálakor a megvakított Álmos menekül és így számba nem jöhet; II. Béla halálakor csak az ő fiai jöhetnek számba; III. Béla halálakor az ő testvérei közül egy sem él már s csupán testvérenek, Gejzának az unokái élnek, de ezek is Görögországban; II. Endre halálakor testvérei. Salamon és István már nem élnek; IV. Béla halálakor testvérei, az 1241-ben elhalt Kálmán és az 1234-ben elhalt Endre, már nem élnek, velencei István pedig nem volt az országban; V. István halálakor csak fia László

élt, mert Béla herceg már 1269-ben meghalt. Maradt tehát három eset, a mikor az elhalt király után nemcsak fia, hanem ennek mellözésével más is következhetett volna a trónon, úgymint: Gejza vezér után nem csak fia, István, hanem testvére Mihály s ennek fiai, Vazul és Szár László is; II. Gejza után nem csak III. István, hanem Gejza testvérei, II. László és IV. István is; végre Imre után nem csak III. László, hanem II. Endre is következhetett volna.

De ha e három esetet, mely a primogenitura mellett érvként fölhozható, taglalás alá vesszük, eloszlik minden alap, a mire a primogenitura szabályát fölépíteni lehetne.

A) Gejza vezér, a ki elég hatalmas volt arra, hogy a külföldi kalandokat beszüntesse és népére a keresztyénséget rákényszerítse, bizonyára elég hatalmas lehetett arra is, hogy testvéreivel szemben 20 éves¹ nős fia számára biztossítsa a trónt. Meg is tette ezt még életében. Hartvicus előadása szerint «convocatis Hungariae primatibus cum ordine sequenti per communis consilium colloquii filium suum post se regnaturum Populo praefecit, et ad hoc corroborandum a singulis sacramentum exegit».² Tehát a vezér még életében biztosította a főemberek támogatását István számára,³ a mire bizonyára nem lett volna szükség, ha a trón Istvánt az elsőszülöttség jogán atyja testvéreivel szemben kétségtelenül megillette volna már a vérszerződésben megállapított jogszabály alapján. S ha Gejza nem oly hatalmas, mint a milyen volt, kérdés, birta volna-e ezt keresztül vinni. Ez az eset tehát jogszabály megállapítására éppen nem alkalmas.

B) II. Gejza halála után 15 éves, tehát kiskorú elsőszülött fia, III. István, nem minden nehézség nélkül foglalta el atyja trónját, noha az apja halálat követő napon hívei közreműködésével megkoronáztatott. És mégis meg kellett neki küzdenie apja testvéreivel, II. Lászlóval és IV. István-

¹ V. ö. Pauler I. 26. l. (E szerint István 977 táján született.)

² *Vita S. Stephani*. Pray kiadás 123. l.

³ A pápai szék betöltésénél szintén találunk ehhez hasonló jelenséget az első századokban.

nal, kiknek — bár őket idegen hatalom támogatta — mégis oly jelentékeny pártjuk volt az országban, hogy III. István Ausztriába menekült és csak a határszéli Pozsony maradt az ő birtokában. Csak II. László halála és a görög császár pártfogása miatt nem kedvelt IV. Istvánon Fejérvár mellett kivívott győzelme után jutott az ország birtokába.¹ De hogy még IV. Istvánt sem tekintette maga a királyi család sem bitorlónak, annak bizonyosságául szabad legyen e helyütt fel-
említenem, hogy IV. László király pecsétjén magát V. István fiának mondja, tehát IV. László IV. Istvánt a törvényes királyok sorába számítja.²

Mindezekből megállapítható tehát, hogy III. István trónrajutása nem szolgáltathat alapot arra, hogy az elsőszülöttség rendjét mint jogszabályt megállapíthassuk, még kevésbé arra, hogy azokat az eseteket, a melyek az ellenkező mellett fölhozhatók, evvel megdönthessük.

C. A III. László trónrajutásának körülményei pedig a következők. Imre király öcscsét, a későbbi II. Endrét 1203-ban fogságba ejtette, azután III. Incze pápa biztatására fiát, a kiskorú (6 éves) III. Lászlót megkoronáztatván, magához hívatta a fogoly Endrét s szabadon bocsátván őt, halála esetére fiának gyámjává s kormányzóvá tette. Endre elfogadván a gyámkormányzóságot, Imre halála után megnyugodott abban, hogy a gyermek László nevében uralkodjék és csak László halála után koronáztassa meg magát. Az özvegy királyné fiával, a kis Lászlóval Ausztriába menekült és László ott is halt meg.³

Tehát ez az eset sem alkalmas arra, hogy az elsőszülöttség jogának bizonyítékául szolgáljon, mert akkor, mikor Imre a László számára biztosította a trónt, az egyetlen számbavehető trónkövetelő a király foglya volt, a mikor meg a király őt szabadon bocsátotta, a László királyságának elismerése volt a szabadon bocsátatás föltétele.

A statisztikai módszer tehát éppen nem nyújt biztos

¹ V. ö. Pauler I. 382—86. l.

² Cziráky: *Disquisitio Hist.* 34., 35. l.

³ Pauler II. 43—50. l.

alapot az elsőszülöttség jogának a megállapítására, mert tizenegy oly esettel szemben, a mikor az elsőszülött fiú követte a trónon az elhalt királyt, tizenhat oly esetet tudunk fölhozni, mikor az elhalt fejedelmet nem fia követi. És az említett tizenegy esetből csak három esetben követi az elsőszülött az apját olyankor, a mikor más is követhetné. De ez a három eset is oly körülmények közt következik be, hogy abból az elsőszülöttség joga mellett érvet kovácsolni éppen nem lehet.

Azt hiszem tehát, hogy a felhozott tények segélyével sikerült kimutatnom azt, hogy Fraknóinak a statisztika alapján vont következtetései nem helyesek.

* * *

Nehogy azonban csak egy uton keressem az igazságot, nem folytatom tovább a statisztikai módszert, hanem Fraknói egyéb érveit is vizsgálat tárgyává kívánom tenni.

Miután már láttuk, hogy akkor, a mikor meglett férfiú is volt a királyi családban, a kiskorú elsőszülöttnak a trónrajutása igen nagy nehézségekbe ütközött, lássuk azt, hogy miképen bánik el Fraknói avval a másik három esettel, a melyben az elsőszülött fiú a trónon mellőztetett. A negyedik esetnek, tudniillik Fajsz fejedelemsége esetének a vitatásába nem bocsátkozom, mert hiszen annak körülményeit egyáltalában nem ismerjük.

A. A tény az, hogy I. Endrét fiának, a Béla hozzájárulásával már megkoronázott Salamonnak mellőzésével Endre testvéröccsese, I. Béla követte a trónon. «Az a tény — mondja Fraknói, — hogy Béla később megbánta engedékenységét és fegyverrel küzdte ki a trónt, Salamon trónöröklési jogát nem ingatta meg.»* De erre ugyanily joggal azt is mondhatjuk, hogy az a tény, hogy Salamon még apja életében meg volt koronázva, nem volt akadályja annak, hogy a nemzet túlnyomó többsége vele szemben Bélát emelje trónra. Már pedig ha megtörténhetett az, hogy a trónnak megkoronázott örököse ellen egy meg nem koronázott ki-

* I. m. 9. l.

rályi herceg nagyobb nehézség nélkül juthasson trónra, bizonyára a nemzet köztudatában a Salamon trónöröklési joga meggyökerezve nem volt. A Salamon joga tehát nem azon alapult, hogy az alapszerződés értelmében az apa után elsőszülött fiát illeti a trón, hanem pusztán azon, hogy maga Béla is hozzájárult ahhoz, hogy Endre után Salamon következék. És ha Endre Bélával szemben nem bizalmatlankodik, ellene nem áskálódik és nem tör élete ellen, Béla talán nem is támad Endre ellen s nem küzdi ki fégyverrel a trónt a maga számára. De hogy Endre bizalmatlan volt Béla iránt, hollott ő is Bélának köszönhette trónját, ez azt mutatja, hogy Endre sem bízott Salamon jogának az erejében. És hogy Béla a trónt kiküzdhetette, ez csak azt bizonyítja, hogy Salamont a nemzet nem tekintette törvényes urának, hanem jogot formált arra, hogy maga határozza meg azt, hogy ki legyen a királya.

Az Endre és Béla közt kitört viszály története tehát inkább használható föl bizonyítékul a szabad királyválasztás joga, mint az elsőszülöttnek trónöröklési joga mellett, noha perdöntő bizonyítéknak a választás joga mellett felhasználni nem is akarom, hanem csak azt vonom kétségbe, hogy ez perdöntő bizonyítékul használtassék föl az öröklés mellett. A monda szerint maga Endre mondta Bélának a várkonyi találkán, hogy fiát nem azért koronáztatta meg, mert királylyá akarná tenni minden áron, hanem hogy a veszedelmet elhárítsa, mely az országot a németek felől fenyegeti. A korona igazsággal Bélát illeti, szabadon választhat, de válasszon.* E szavak, ha nem is szólnak a szabad választás mellett, minden esetre az elsőszülött joga ellen bizonyítanak.

B. Béla halála után Salamon trónrajutása Gejza és László engedékenységeinek és a németek támadó magatartásának köszönhető. Gejza scrupulósus magatartása még nem azt jelenti, hogy Salamont az elsőszülöttség jogán illeti a trón, hanem csak azt, hogy Gejza nem vágyott a

* Pauler I. 138. l.

trónra. Salamon trónjától megfosztatván, a nemzetnek a koronát Gejzára valóságosan rá kellett erőszakolni. Tehát a nemzetnek választási joga oly erősen érvényesült, hogy előtte még a koronától irtózó és scrupulosus lelkiismeretű Gejza is meghajolt s ugyanezt tette szent László is Gejza halála után. Ő is vonakodott a királyi méltóságot elvállalni s bármikor késznek nyilatkozott azt Salamonnak visszaadni, ha Salamon megjavul. De nem azért, mert az elsőszülöttség jogát tisztelte, hanem mert Salamon megkoronázott király volt,* a ki már tetteleg uralkodott. Lászlónak a krónikák szerint a törvényes jogra, a ius legitimumra való utalása nem a primogenitura jogának, hanem a koronás király jogának a tiszteletét fejezi ki. Hiszen a krónikák már abban a korban készültek, a mikor ki volt fejlődve a nemzetben is az a felfogás, hogy a koronázás a király személyét szentté és őt méltóságából elmozdíthatatlanná teszi. Mert ha László tisztelte volna a Salamon öröklési jogát, miért nem tisztelte a Gejza fiait, a Kálmánét és Álmosét? Fraknoi erre is meg akar felelni. Lássuk, mit mond.

C. Az elűzött Salamon helyét Gejza halála után nem Gejza fia, Kálmán, hanem testvéröccse, Szent László foglalta el. Fraknoi szerint Kálmán mellőzésére az ok az volt, «hogy Kálmánt testi fogyatkozásai miatt saját atyja az uralkodásra alkalmatlannak ítélte, a mit ő maga is belátván, az egyházi rendbe lépett, mi által öröklési jogáról lemondott. Így tehát László Kálmán mellőzésébe scrupulus nélkül belenyugodhatott.

Kálmán atyja halála idejében alig volt hét éves. Ebben a korban aligha lehetett megítélni, hogy alkalmas lesz-e Kálmán a trónra vagy nem. Nem tudom tehát, mire alapítja Fraknoi azt az állítását, hogy Kálmánt a saját apja az uralkodásra alkalmatlannak ítélte.** Még kevésbé

* Ezt a budai krónika világosan meg is mondja és Thúróczy krónikája is ismétli: (Gejza) «dicebat se peccasse, quia Regnum legitime coronati regis occupaverat. (LV. fejezet.)

** Thúróczy *Chronica*ja szerint (LIX. fejezet.) László tartotta őt a trónra alkalmatlannak: «prognosticatusque erat, rex de Colomano, quia fusor sanguinis fieret. Voluit enim, Agriensem episcopum eum facere, qui eadem nocte secessit in Poloniam».

valószínű, hogy ezt Kálmán már hét éves korában maga is átlátván, az egyházi rendbe lépett.* Hiszen ebben a korban a tudományokra való hajlama még alig nyilatkozhatott. Ez tehát oly valószínűtlen és önkényesnek látszó állítás, melyet előbb be kellene bizonyítani és csak azután lehetne belőle jogi következtetéseket vonni. A valószínűség a mellett szól, hogy Kálmánt a már királylyá tett László akkor szánta az egyházi rendbe, a mikor már Kálmán férfiúvá fejlődött.

De tegyük föl, hogy a mit Fraknoi állít, teljesen megfelel a valóságnak. Tegyük föl, hogy a korona szempontjából Kálmán a László trónralépésekor számba nem jött, tehát annyiba vehető, mintha meg sem született volna. De ha ezt feltételezzük, akkor az elsőszülöttet illető trónöröklési jog Gejza másik fiát, Álmost illette volna. Miért nem lett hát Álmos a király, hanem az ő nagybátyja, László? Ez elől a kérdés elől lehetetlen azzal kitérni, hogy Álmost meg se említsük.

De Fraknoi nemcsak Álmost, hanem a Salamon öcsét, Dávidot is mellőzi, holott tudvalevő, hogy Dávid, I. Endre király másodszülött fia, nemcsak 1078-ban élt még, hanem még 1093-ban is.** Ha Salamont a trón elsőszülöttsége jogán illette volna, akkor az ő születése után fia hiányában Dávidra kellett volna szállani a koronának és nem Gejzára, meg Lászlóra. Hiszen Dávid ízben is közelebb állott édes testvéréhez, Salamonhoz, mint unokatestvérei, Gejza és László. Miért nem scrupulizáltak hát Béla fiai Dávid miatt? Mert Dávid nem volt megkoronázva és így a legitimitás elve, (mely ebben a korban a királyi család tagjait már befolyásolta érzelmeiben, habár a nemzet jogi fölfogására még hatást alig gyakorolt) vele szemben szóba sem jött. De Salamon koronás király volt, tehát rex legitimus, kinek ezt a jogát az egyház és a későbbi krónikások annyira tiszt-

* A *Chronica* legalább ez ellen bizonyít, mert azt mondja, hogy Kálmán mielőtt az egyházi rendbe lépett, Lengyelországba menekült. (L. fentebb.)

** V. ö. Pauler I. 190. 1. és 569. 1.

teletben tartották, hogy ezt Gejzától és Lászlótól is megkivánták.

Fraknóinak tehát éppen nem sikerült bebizonyítani azt, hogy a most tárgyalt három kivétel «a szabályt nem ingatja meg, hanem inkább megerősíti». Ezzel pedig megdől Fraknóinak hypothesise. S ha mégis belebocsátkozom további állításainak taglalásába, azért teszem, hogy a magam álláspontját más oldalról is indokoljam.

* * *

Fraknói szerint nem kevésbé meglepő, hogy a XII. század közepe táján történik kísérlet a harmadfél századon át uralkodó és érvényesülő jogi felfogásnak megdöntésére.

Ez, nézetem szerint, az elmondottak után éppen nem meglepő. Hiszen Fajsznak, Péternek, Abának, I. Bélának, I. Gejzának és Szent Lászlónak trónra jutása azt bizonyítja, hogy itt a trónöröklés rendje kifejlődve a XII. században még nem volt. És éppen azért, mert nem volt, vehette a bátorságot Mánuel byzanci császár arra, hogy olyan öröklési rend fennállítását állítsa, mely a király testvérét fiával szemben előnyben részesíti. Mert a trónkövetkezési statisztika éppen úgy szolgáltatott alapot a császárnak az ő trónöröklési rendjének a megconstruálására, mint III. Ince pápának és Fraknóinak az oldalággal combinált elsőszülöttségi rend megállapítására. És a mily önkényes és hamis föltevésre volt építve ez a Kinnamosz-féle öröklési jogszabály, olyan önkényes föltevésre építettnek látom én az elsőszülöttségi rend jogszabályát is. Mert bár III. István előtt tizenhét trónüresedés esetében csak kétszer követte a fejedelmet a trónon testvére, de tizenegyszer követte oldalági rokona (Zsoltot Fajsz, Fajszot Taksony, Istvánt Péter, Pétert Aba, ezeket Endre, Endrét Béla, Bélát Salamon, Salamont Gejza, Gejzát László, Lászlót Kálmán, II. Istvánt II. Béla) és csak hatszor fia. És hogy III. István ellenkirályaiban a királyok sem láttak bitorlót, hanem csak az egyház, azt IV. László pecsétje, melyen ő magát V. István fiának nevezi, eléggé bizonyítja.

És bár Fraknoi megütközik Kinnamosznak azon a megjegyzésén, hogy «a magyaroknál az a szokás, hogy a testvérek jó barátságban megférnek, a míg az uralkodónak nincs fia; de a király, mihelyt fia születik, testvéreit, ha az országban maradnak, megvakítja», sajnos, mégis folytonos testvér-háború dulta e hont az Árpádok alatt: maga Szent István sem ment a gyantától, hogy az Árpád ivadékait ő üzte ki az országból; Endre és Béla, Salamon és Béla fiai, Kálmán és Álmos, Imre és Endre, III. István és II. László meg IV. István viszályai mind annak a következményei, hogy sem meghatározott trónöröklési rend, sem pedig a királyválasztás formái ebben a korban kifejlődve még nem voltak.

Ezek után fölösleges azt a kérdést vizsgálni, hogy abban az esetben, a mikor az uralkodó fiörökös nélkül halt el, volt-e az öröklési rend s ha igen, hogyan volt szabályozva? De mivel Fraknoi ezzel is foglalkozik, én sem térnetek ki előle.

Fraknoi abból indulva ki, hogy a vérszerződés a trónöröklés kérdését az általa kimutatott módon szabályozta, és hogy e szabályozás a keresztyén magyar állam szervezésével érvényét el nem vesztette, ezt a föltevését avval az önkényes állítással egészíti ki, hogy a vérszerződésben foglalt szabályozás nyíltan vagy hallgatagon, de szükségképen kiegészítettett azzal a rendelkezéssel, hogy a trónt Árpád utódai közül az nyerheti el, a ki a keresztyén hitet vallja.*

Ez a kiegészítés nézetem szerint nyíltan csak a nemzetgyűlés vagy a törzsfőnökök által lett volna kimondható, mert ha ezt a kiegészítést csak maga a király tette volna, az a vérszerződés megszegése lett volna. De sem arról nem tudunk, hogy ily nemzetgyűlést akár Gejza, akár Szent István alatt tartottak volna, sem annak nem maradt fenn semmi emléke, hogy a vajdák ily kiegészítéshez hozzájárultak volna.

Marad tehát a hallgatóságos kiegészítés. Ez azonban csak akkor és csak attól az időtől fogadható el, a mikor a

* I. m. 11. l.

magyar nemzet érzelmeiben és erkölcsseiben is keresztyénné válván, jogi meggyőződésévé tette azt, hogy csak keresztyén Árpád-ivadék lehet a magyarok királya.

A hét század utáni analogia, a nőági öröklést szabályozó 1723. évi törvénynek az a rendelkezése, hogy csak római katolikus ausztriai főherceg örökölheti a magyar trónt, a Szent István halála utáni viszonyokra nem alkalmazható; mert 1723-ban már egészen más volt az alkotmányi élet, mint Szent István korában, a mikor a jog még nem volt kifejlődve, hanem az erők kezdetleges küzdelmének korát élte a nemzet.

Szent István korában a magyar nemzet még csak külsőleg volt keresztyén, de érzelmeiben, erkölcsseiben még nem s mihelyt alkalma nyílt rá, a pogányság visszaállítására törekedett. E korban tehát csak a király és az egyház vallhatták axiómaként azt, hogy a ki nem keresztyén, nem lehet magyar király. Arról tehát nem lehet beszélni, hogy a magyar közjognak már akkor egyik érvényes és élő jogtételére támaszkodva tekintette István Vazult és kopasz László fiait öröklési joguktól megfosztottnak s így került az öröklés a leányágra, Péterre és Abára.

A király és az egyház kétségtelenül arra törekedtek, hogy az elsőszülöttség rendje szerinti trónöröklés jogát a nemzet közfelfogásában is elismertté tegyék. De az ő politikai törekvésük sikeresítésére kitalált és hirdetett jogczím azért még nem volt valóságos élő jog, csak azzá fejlődhetett volna, ha az egyház a maga lelki hatalmával hat a nemzet jogi felfogásának fejlődésére és a királyi tekintély következetesen ebben az irányban érvényesül.

De épen az, hogy a Péter trónrajuttatása érdekében Szent István Vazult megvakíttatni kényszerül és a többi Árpád-hercegek kimenekülnek, bizonyítja azt, hogy maga Szent István is czélszerűbbnek látta az erőszak alkalmazását, mint a jogra való hivatkozást. És hogy Szent Istvánnak ez a cselekedete mennyire nem folyt a fennálló jogrendből, hanem az erőszak bélyegét viselte magán, annak fényes bizonyítéka az, hogy ezeket az erőszakos cselekedeteket a krónikákban fönntartott hagyomány nem Szent Istvánnak, hanem Gizellának tulajdonítja.

Ezen mit sem változtat III. Incze pápának 1198-ban Endre herceghez írt levele, melyben Endrét egyházi átokkal és trónöröklési jogának elvesztésével fenyegeti: először, mert a pápa felfogása, a mint ebben megnyilatkozik, még nem magyar közjog; másodsor, mert a mi talán lehetett 1198-ban, az nem okvetlenül volt úgy 1038-ban, a mikor még a nemzet igen nagy része a pogányság visszaállítására gondolt.

Miként I. Endrét nem volt joga senkinek sem megfosztani a trónöröklés jogától, ha ez őt megillette, akként nem volt joga a trónfosztottat senkinek örökösödési jogának birtokába visszahelyezni sem. Csakis a nemzet gyöngesége s a király és az egyház ereje foszthatta meg Endrét a tróntól és csakis a nemzet ereje és az egyház gyöngesége ültethette bele.

De mikor már a keresztyénség fennmaradása biztosítva volt, akkor sem érvényesült itt a Fraknoi-féle öröklési rend, mert Salamon után nem öcsese, Dávid, hanem Gejza meg László következtek. László megelőzi Gejza mindkét fiát, Kálmánt és Álmost; Kálmán erőszakkal biztosítja a trónt fiának, II. Istvánnak; II. Bélának sincsenek testvérei és így természetes, hogy legidősebb fia, II. Gejza követi; de az ő fiának, III. Istvánnak, bár az egyház mellette van, mégis meg kell küzdeni apja testvérel. III. István után csak III. Béla következhetett és őt is csak fiai követhették, mert más számbavehető Árpád-ivadék nem volt. Imre öcsese elfogatásával biztosítja a trónt fiának, III. Lászlónak, a kit csak Endre követhetett, mert a tényleges hatalom már a III. László életében is az ő kezében volt.

Ebben az egymásra következésben a trónöröklési rend jogszabályát fölfedezni csakugyan nem könnyű feladat. Mert ha volt izbéli öröklési rend, miért előzte meg Dávidot, Salamon öcsesét, Gejza? Miért előzte meg Álmost, Gejza fiát, Szent László? Hiszen a testvér még izek szerint is csak közelebbi rokon, mint a nagybátya.

A tényekből tehát nézetem szerint jogi következtetéseket vonni nem lehet. Lehet-e az emlékekből?

Fraknoi a pápák leveleire hivatkozik. Lássuk, hogy mily adatokat hoz föl.

III. Incze egyik levelében utasítja a magyar főpapokat, hogy gondoskodjanak arról, hogy az ország rendei Imre fiának, Lászlónak letegyék a hűségi esküt, mert a herceget atyja örökösül (hæredem) az isteni gondviselés rendelte. Egy másikban II. Endre kérésére az ország rendeit fölhívja, hogy a születendő gyermeknek, mihelyt a király kívánja, hűségi esküvel kössék le magukat.

Én ebben épen nem tudom meglátni a trónöröklés jogát. Mert ha az elsőszülöttet ily jog megillette volna, a pápa talán az ország törvényére is és nem csupán az isteni gondviselésre hivatkozott volna. Továbbá nem lett volna semmi szükség sem arra, hogy László mellett a pápa állást foglaljon, sem arra, hogy az ország rendei a gyermekörökösnek hűséget esküdjenek. Ellenkezőleg, pápa és király épen azért folyamodtak ilyen erkölcsi biztosítékokhoz, mert jogi biztosítékuk az öröklés mellett nem volt, mivel a Fraknoi által megállapíthatónak vélt és a pápának Endréhez még mint herceghez intézett levelében is kifejezésre jutó trónöröklési rend a nemzet jogi meggyőződésében nem élt s a nemzet magatartására legfeljebb az egyház lelki hatalma révén hathatott irányítólag. Ugyanily megítélés alá esik III. Inczének Endre herceghez intézett levele is, melyben figyelmezteti őt, hogy ha keresztes fogadalmát nem teljesíti, az egyházi kiközösítést vonja magára és így megfosztatik a trónöröklési jogtól, mely azon esetben, ha bátyja gyermek nélkül halna meg, őt illetné még; valamint X. Gergely levele is IV. Lászlóhoz, melyben azt írja, hogy Isten őt az elsőszülöttség jogával ruhásván föl, apja utódjává prædestinálta. Ezek a kijelentések nem a magyar közjog szabályait reproducálják, hanem azt a pápai törekvést mutatják kifejezésre, hogy a trónbetöltés kérdését Magyarországon az egyház szabályozza, a királyt az egyház avassa, a pápa erősítse meg és az öröklés rendjét is az egyház állapítsa meg.

Kétségtelen, hogy a királyok is, az egyház is arra törekedtek, hogy a trónöröklésnek oly biztos, meghatározott rendjét honosítsák meg nálunk, mely szerint a király halála után elsőszülött fia, fiúk hiányában talán legidősb testvére

örökölje a trónt. Hiszen a trónviszályok nem voltak sem az országnak, sem a királynak és a királyi háznak, még kevésbé az egyháznak érdekében. Magyarország e korban éppen úgy a nyugati egyház kardja volt a keleti schismával szemben, mint később a félholddal szemben. Ezért támogatja tehát az egyház a királyokat abban a törekvésükben, hogy a nyugati országokban a magánjog elveinek megfelelően már legtöbb helyütt fejlődött és megerősödött elsőszülöttségi trónöröklési rendet nálunk is meghonosítsák és elsőszülött fiaik számára a trónt biztosítsák s ezzel az országot a családi viszályoktól és belső háborúktól megmentsék. A királyok pedig, támaszkodva a pápák támogatására és a saját személyes hatalmukra és tekintélyükre, ha csak teheték, elsőszülött fiukat még a maguk életében örökösükül ismertették el, azaz királylyá választatták, és még a maguk életében megkoronáztatták, számítva arra, hogy az érzelmeiben és erkölcsiben is keresztyénné vált magyar nemzet az egyház által királylyá avatott elsőszülött fiúban a maga törvényes királyát látva, iránta törhetetlen hűséggel fog viseltetni.

De az elsőszülött fiúnak még az apja életében történt királylyá koronázását éppen az tette szükségessé, hogy oly jogszabály, melynél fogva őt és csakis őt illette volna a trón az örökösödés jogán, egyáltalában nem volt és nem is lehetett; mert a magyar nemzet közjogi felfogása nem tűrte meg azt, hogy az ország a magánjog öröklési elvei szerint a király fiai között, mint ez nyugaton gyakrabban előfordult, egyenlően megosztassék; a magánjogban pedig az elsőszülöttség rendje szerint való öröklés analógiája teljesen hiányzott, miután itt a földbirtokra is az egyenlő osztály érvényesült, holott nyugaton voltak országok, a hol a főrendűek magánjogi öröklési joga már az elsőszülöttség rendjén alapult.

A Szent István halála és Péter elűzetése után visszahívott Árpád hercegek közül az egyik királylyá tétetvén, a másik az ország egyharmadrészét hercegségként kapta. De a hatalomnak ez a megosztása a testvérek között nem eredményezte az országnak békés területi megosztását, ha-

nem mivel a király is az egész ország fölött kívánt uralkodni, a hercegek is a herczegségnek nevezett országrészben maguk kívántak uralkodni, a herczegség intézménye folytonos viszálykodás magvává vált. A magyar nemzet közszellemével ugyanis éles ellentétben volt az Árpádoknak az ország megosztásában kifejezésre jutó patrimonialis irányú törekvése és így ebből csak belső zavarok támadhattak. Kezdetben nem enyhített ezen a bajon az sem, hogy a király elsőszülött fiát megkoronáztatta, mert a nemzet, mivel még érzelmeiben keresztényenne nem vált, nem tulajdonított a koronázásnak oly királylyá avató erőt, mint tulajdonítottak maguk a királyok és az egyház. A koronázás tehát nem biztosította a trónt Salamonnak Bélával szemben, sem a Béla halála után a trón békés birtokát Béla fiaival szemben.

De a mikor később a nemzet érzelmeiben is keresztényenne válván, a koronázásban nemcsak az egyház és a királyi család, hanem már a nemzet is királylyá avató erőt látott, a hercegeknek többé nem sikerült győzedelmeskedni a királyon. Már Kálmán legyőzi Álmost, III. István diadalt arat IV. Istvánon, Imre Endrén s ettől az időtől kezdve sikerrel biztat az a szokás, hogy a király elsőszülött fiát még a maga életében megkoronáztatja. A királynak igen nagy anyagi hatalma és le nem győzhető politikai befolyása lehetségessé teszi, hogy ezt keresztül vigye és szokássá tegye, annál is inkább, mert ebben a királyt az egyház is támogatja.

Így történik azután, hogy Imre fiát, III. Lászlót, II. Endre fiát, IV. Bélát, majd IV. Béla fiát, V. Istvánt, még a maga életében koronáztatja meg.

De ez megint új bajok forrása. Az ifjabb király követeli a herczegséget s erre támaszkodva az egész országon kíván királyi hatalmat gyakorolni. Beleavatkozik az apakirály dolgába s mivel a nemzet a már megkoronázott ifjabb királyban is valóságos királyt lát, melléje áll. Így tör ki a viszály II. Endre és IV. Béla, majd IV. Béla és V. István közt és így megy tönkre a királyság nagy anyagi hatalma és hanyatlik alá a királyi tekintély.

III. Bélától kezdve tehát érvényesül ugyan az elsőszülöttség rendje szerinti trónrakövetkezés és a királyok minduntalan hangoztatják ugyan a genitura jogát és az örökösödés elvét, e törekvésükben a pápák is támogatják őket, de joggá tenni nem képesek, hanem csak külső esz-közzel, az ifjabb királyság létesítésével sikerül azt nekik érvényesíteni s ezt a munkájukat megkönnyíti az, hogy a testvérek nem zavarják a maguk követeléseivel a királyokat. Hiszen IV. Béla testvérei, Kálmán és Endre előbb hálnak meg, mint V. István megkoronáztatik; V. István testvére, Béla herceg pedig már nem él, a mikor IV. László trónra jut. A mikor tehát X. Gergely pápa 1272-ben azt írja IV. Lászlónak, hogy Isten őt az elsőszülöttség jogával ruházván föl, atyja utódjává prædestinálta, csak megállapítja azt a tényt, hogy apját ő fogja követni, mert más, a ki követhetné, nincs is, mivel a király testvére, Béla herceg 1267-ben már meghalt, másodszülött fia, Endre herceg pedig még sokkal inkább gyermek, mint Kun László.

III. Endre pedig joggal hirdethette az ő királyi származását tagadó versenytársaival szemben, hogy iure proximioris virilis genituræ foglalta el a trónt, mert hiszen ő volt az egyetlen fiági ivadéka az Árpádok nemzetségének, a kivel szemben a nőági ivadékoknak semmi joguk sem volt a magyar koronára. De III. Endre a primogenitura jogát soha sem említi, már pedig erre hivatkozott volna, ha őt az öröklés ennek jogán illeti meg.

Az a legitimitás, melyre III. Endre hivatkozik, nem az elsőszülöttség, hanem a szent korona joga. Theodor fejevári préposthoz ezeket írja: «Midőn a mi uralkodásunk és megkoronáztatásunk ellenségei előbb titkon, majd nyíltan abban mesterkedtek, hogy trónralépésünkkor ne juthassunk a szent király koronájához, hogy a mi uralkodásunk tekintélye és az országlakók üdve és jóléte kérdésessé váljék.»* Itt az a közfelfogás jut kifejezésre, a melyet a későbbi korból való krónikák I. Gejzának és Szent Lászlónak is tulajdonítanak, a midőn azt mondják róluk, hogy vo-

* Kovachich: *Vest. com.* 150. l.

nakodtak elfogadni a királyságot, mely az ő meggyőződésük szerint a már megkoronázott Salamont illeti, a kinek, ha megjavul, bármikor készek átengedni a királyságot. Csak-hogy ezt a legitimitást, mely III. Béla óta kétségtelenül megfelelt a nemzet közzelfogásának is, a Salamon korában még csak az egyház hirdette és a királyi család vallotta, de a nemzeti közvélemény még nem tisztelte, hanem letette a neki nem tetsző koronás királyt és mást tett a helyébe. Ez pedig kétségtelen ténybeli bizonyíték a mellett, hogy volt idő az Árpádok korában, a mikor választották a királyt, mert ha nem választották és jog szerint nem választhatták volna, minden jogalap hiányában a detronizálás erőszakát nem lett volna ereje sem I. Bélának I. Endrével szemben, sem a Béla fiainak Salamonnal szemben sikerrel alkalmazni.

És így, bár a fönmaradt oklevelekben és törvényekben nyoma sem maradt fenn annak, hogy választották és hogy kik és miképen választották a királyt: a választás jogát a trónrakövetkezésben mutatkozó rendszertelenség és több krónika kétségtelenné teszi s ezzel szemben a pápa levelei és a későbbi Árpád-házbeli királyok hivatkozása a genitura, — de nem a primogenitura — jogára nem bizonyíték a választás joga ellen és az elsőszülöttség rendje szerinti trónöröklés mellett.

Abban a korban, a mikor még ellentétes politikai fölfogások küzdöttek egymás ellen, de a jogszabály még nem volt kifejezesezve, a királyválasztás formái sem lehettek kifejlődve. Lehet, hogy csak a főemberek, a királyság megalapítása után lehet, hogy csak a királyi udvarban lévők határoztak a választás kérdésében. És így, ha olykor tömeges fegyveres gyűlések választották is a királyt, mint minden valószínűség szerint I. Endrét, I. Belát, I. Gejzát és Szent Lászlót, ezek a tömeges gyűlések később hamar kimentek a szokásból, feledékenységbe merültek és az Árpádok második felétől kezdve már csak a főemberek megnyerésére volt szükség, hogy a király megkoronáztassa örökösét, a tömeges gyűlés pedig legfeljebb a koronázás ünnepélyére sereglett össze, s jelenlétével hozzájárulásának adott kifejezést. Így fejlődhetett ki az a jogelv, hogy bár a ki-

rálylyá avatás az egyház föladata, ez csak az országlakók beleegyezésével történhetik, a mikor a király királyságának elismerése, — hogy ne mondjam: megválasztása — az ő részükről már megtörtént, mert a király késznek nyilatkozott az országlakók jogainak és szabadságainak megtartására az esküt letenni.

Hogy ez így volt, arra én ebből a korból éppen úgy nem tudok pozitív adatokat fölhozni, mint a hogy' Fraknoi sem tud a mellett, hogy irott törvény és az első szülöttség rendje szerint szabályozta a trónöröklést. De a trónfoglalási eljárás ilyen állása mellett szólnak a következők:

1. A fölavató koronázás rendszerint nagy néptömeg jelenlétében szokott volt megtörténni;

2. a királyok valószínűleg III. Béla óta, de oklevelekből kimutathatólag II. András óta minden esetre nem csupán a római pontificaléban foglalt és még ma is szokásos egyházi esküt tették le koronáztatásuk alkalmával, hanem ennek az egyházi eskünek a szövege ki is bővítettetett az ország jogainak és szabadságainak biztosítására vonatkozó ígéretekkel; *

3. a koronázás alkalmával az országlakók is tettek hűségi esküt a királynak, a mi kitünik III. Inceze pápának Imre királyhoz intézett, továbbá a II. Endre király kérésére kiadott ama leveleiből is, a melyeket Fraknoi is idéz s a melyekről éppen az imént szólottam;

4. e mellett vall a későbbi szokás is, mely szerint a koronázás mindig kölcsönös eskü letétele mellett szokott volt végbemenni s először mindig a király tett esküt és csak azután tették le az országlakók a királynak a hűségi esküt; végre

5. a korona nem is válhatott volna szentté a nemzet előtt s a koronázás nem is fejlődhetett volna olyan nagy

* Így tudjuk, hogy II. András is tett ilyen esküt, IX. Gergelynek Béla ifjabb királyhoz 1235-ben intézett leveléből (Kovachich: *Vest. com.* 81. l.); Erzsébet királynénak Mózes nádorhoz intézett leveléből (Fejér: *Cod. Dipl.* V. I. 237. l.), IV. László leveléből (Fejér: *Cod. Dipl.* V. II. 508. l.); végre III. Endrének a Reimchronikból ismeretes és Károly Róbertnek Kovachichnál (*Vest. com.* 174. l.) közölt esküjéből.

jelentőségű közjogi intézményné, hogy a szent koronával való megkoronázás nélkül a trón békés birtoka biztosított-nak tekinthető egyáltalában nem volt, ha a koronázás csupán az egyház s nem egyuttal a nemzet akaratából is végrehajtott cselekmény lett volna.

Azt a szöveget, a melylyel az egyházi esküt kibővítették, bizonyára nem az egyház határozta meg, hanem az országglakók. S tudva azt, hogy az egyház a formák megtartásában mennyire conservatív, alig lehet elhinni, hogy az egyház minden különös ok nélkül egyezett volna bele, hogy az egyházi eskü szövege alkotmánybiztosító ígéretekkel kibővítették. Ez az ok pedig nem lehetett más, mint az, hogy csak azt lehetett az egyháznak a koronázással királylyá avatni, a kinek királylyá tételében az ország vezéreibei már megegyeztek s a kinek koronázásához az országglakók is, akár kifejezetten a koronázásra való megjelenésükkel, akár hallgatólag hozzájárultak. Más szavakkal mondva, az ország választotta és az egyház avatta a királyt. Csakhogy a míg a királylyá avatás formái már a királyság megalapítása óta megvoltak, mert kifejlődött alakban recipiáltattak a keresztyénséggel együtt. addig a választás formái még nem voltak kifejlődve, mert a vezérek korabeli nemzetgyűlések a királyság megalapításával megszűntek, az országgyűlés pedig, mint intézmény, az Árpád-korban még kifejlődve nem volt s azt, a mit a vegyes házbeli királyok korában csakis az országgyűlés végezhetett, ebben a korban a király maga kívánta elintézni, s hol csak az ő tanácsa, hol az előkelők gyülekezete, hol valamely tömeges gyűlés végezte el, a szerint, hogy mi látszott keresztülvihetőnek vagy célravezetőnek. Hiszen még azt sem tudjuk, hogy az arany bullát II. Endre országgyűlésen, avagy törvénytapon adta-e ki, vagy pedig kiadta gyűlésen kívül, csupán a közelégedetlenség lecsillapítására? Hogyan tudnók hát megállapítani, hogy kik és milyen módon választották a királyt?

A hol pedig még az a szerv sincsen intézményileg kifejlődve, hanem csak ötletszerűen jön létre vagy hivatik össze, a mely szerv hivatva van a trón-betöltés kérdésében

határozni, ott a formák is ingadozók, fejletlenek, nagy hullámzásokat és eltéréseket mutatnak, s ma így, holnap amúgy alakulnak. Hogyan lehet hát arra gondolni, hogy oklevelek vagy törvények tartsák fenn ebből a korból a királyválasztás emlékét, a mikor a törvények ily kérdésnek szabályozásával még a vegyes-házi királyok korában sem foglalkoztak, az oklevelek pedig csak kifejlődött formákról szoktak megemlékezni. Hiszen ha ebből akarnók megállapítani azt, hogy választották a királyt, a Habsburg korban sem juthatnánk eredményre, mert a királyok ott mindig az első-szülöttség rendje szerint következtek, a választást pedig II. Ferdinánd 1625. évi 3. cz.-e előtt törvény soha meg nem örökölte, azaz be nem czikkelyezte.

Hogy az Árpád-korban is voltak királyválasztások, azt bizonyítja az a tény, hogy voltak királyaink, a kik semmi féle öröklési rend szerint nem következtek a trónra; bizonyítja az a tény, hogy királyokat elűznek és helyökbe mást tesznek; s bizonyítják a krónikák, a melyek a választást említik és hagyományként fentartják. Szent Istvánra is, a ki Hartvicus előadása szerint «convocatis pater suos Hungariae primatibus cum ordine sequenti per communis consilium colloquii filium suum post se regnaturum populo præfecit et ad hoc corroborandum a singulis sacramentum exegit». Majd alább ezeket mondja: «Post obitum vero patris Stephanus adhuc adolescens favore principum et plebis in patris solium laudabiliter proventus». Vagy Szent Lászlóra mondja a budai krónika: «et eum communi consensu parilique voto et consona voluntate . . . concorditer elegerunt».*

Fraknóit azonban ennek az igazságnak fölismerésében zavarja az 1290. évi decretum bevezetése, melyben III. Endre azt mondja, hogy «az ország érsekei, püspökei, bárói, mágnásai és nemesei beleegyezésével (consensu) koronáztatt meg, miután az ország kormánya a születés joga és rendje alapján rászállott». Mert a consensus és electio

* Pray-féle kiadás 123. és 125. l. Ugyanezt ismétli a Thuróczi krónikája is LVI. fejezetében.

össze nem téveszthető két jogi fogalom. Ebben Fraknóinak teljesen igaza van. De a kérdést ő maga oldja meg, a mikor azt mondja, hogy III. Endre esetében választásnak nem is lehetett helye, mert az több lehetséges jelöltet föltételez, már pedig III. Endre az Árpád háznak egyetlen férfinarja volt. A consensus itt csak ennek a ténynek a megállapítására vonatkozhatott, de nem jelenthet formális választást. De azt is hozzátehetné volna, hogy mivel III. Bélától kezdve majdnem mindig ez volt az eset, II. Endrétől kezdve pedig az ifjabb királyság intézményi kifejlődése is elhomályosította a királyválasztásnak az I. Endre és Kálmán uralkodása között esetleg kifejlődött formáit: könnyen meglehet, hogy az Árpád-kor végén az öröklés joga nyomult előtérbe és a választás szokása már feledésbe merült. Az 1233. évi beregi egyezményt Béla ifjabb király is avval erősíti meg, hogy akkor is meg fogja azt tartani, «ha Isten kegyelméből a törvényes örökösödés rendjén ő fog ülni a királyi székbe».

De ez sem bizonyíték az első szülöttség rendje mellett, mert itt a már megkoronázott ifjabb király örökösödéséről van szó, ez az örökösödés azonban a koronázás jogán illetve az ifjabb királyt.

Viszont azonban azt sem szabad felednünk, hogy a középkori fölfogás szerint arra is jogczimet kerestek, hogy valakit királylyá választhassanak. Hiszen még a vegyesházbeli királyok korában is, a mikor a királyválasztás országgyűlésen és meghatározott formák közt ment végbe, találkozunk avval a jelenséggel, hogy az egyik jelölt pártbívei a másikkal szemben a magok jelöltjének a megválasztásra való nagyobb jogát hangoztatják s ezek között nemcsak a királyi vérből való származás, hanem az elhalt királyhoz való közelebbi rokonsági viszonya is szerepel. Ha ez előfordulhatott az újabb korban is, csak természetes, hogy az Árpád-korban még inkább érvényesült. De ez nem jelenti még azt, hogy az örökösödés jogcíme, jobban mondva ürügye mellett a nemzet választási joga egyáltalában szóba sem jöhetett. Hiszen Fraknói is utal arra, hogy Péter elűzése után a nemzet az első király nőtestvérének

családjára irányítja figyelmét, a mi egészen természetes; de ez még nem azt tette, hogy Aba Samut az öröklés és nem a választás jogán illette a korona.

De hogy a valódi jogok és a jogezímkoholások milyen viszonyban voltak egymással a középkorban, azt maga Fraknoi igen szépen eseteli, a mikor azt a kérdést taglalja, hogy a megállapított trónöröklési rend foglalt-e magában intézkedést arra az esetre, ha az Árpád-ház fiága kihal? * Ő maga mutat rá arra, hogy föltehető, hogy II. Endre mint király, születendő gyermekének II. Gejza negyedik fiának, Gejzának Görögországban élő unokáival szemben arra az esetre is biztosítani törekedett az öröklés jogát, ha leánya születnék, és ennek a tervének a pápát óhajtotta megnyerni. Maga mutat rá azokra a mesterkedésekre és hamis jogezímkre való hivatkozásokra, a melyekkel Mária, V. István leánya élt, hogy III. Endrével szemben előbb a maga, majd fia, Martel Károly számára biztosítsa a magyar koronát. Maga Fraknoi mondja vakmerőnek az ő elhatározását s maga Fraknoi mutat rá, hogy később inkább remélvén czélt érni a választás segélyével, arra törekszik, hogy unokáját, Károly Róbertet megválasszák. Maga mutat rá, hogy IV. László halála után Habsburgi Rudolf német király Magyarországot, mint birodalmi hűbért, fiának, Albert osztrák hercegnek adományozta s hogy ugyanezt teszi Mária nápolyi királyné is, a mikor 1292-ben fiának, Károlynak adományozza a királyságot; IV. Miklós pápa pedig azt hangoztatta, hogy Magyarország köztudomás szerint régtől fogva a római szentszékhez tartozik s magának követeli a király kijelölésének a jogát. Szépen szembe állítja azt a harczt, a melyet a Károly mellett állást foglaló kisebbség az öröklési jog jogezímére hivatkozna akar megvívni a többség által megválasztott Venczellel szemben s a mely harcban a pápai tekintély és lelki hatalom billenti a mérleget némileg a Károly-Róbert javára; de azért Károly-Róbert még sem a Mária királyné adománya és apjának öröklési joga, sem a pápa kijelölésének joga alapján, ha-

nem a nemzet választása alapján foglalja el és szilárdítja meg trónját.

Ha ebben a korban lett volna határozottan megállapított és kétségtelenül jogérvényes trónöröklési rend, sem az Árpád-házban előfordult gyászos trónviszályok nem lettek volna oly gyakoriak, sem pedig az Árpád-ház fiágának kihalása után nem támadtak volna hazug jogcímek, a melyek révén a nőági ivadékok a magyar trónra támasztott igényüket megalapozni törekedtek. Ha ki lettek volna fejlődve a királyválasztás formái, mint ki voltak fejlődve a vegyes ház korában, a nemzet választása sokkal kevesebb trónvillongási zavarral járt volna, mint a mennyi az Árpád-korban dült, a melyeknek maga a királyi család is áldozatul esett. Hiszen a vegyes házbeli királyok korában előforduló interregnumok sem rontották úgy le a királyi tekintélyt és a királyság anyagi hatalmát, mint azok a belső viszályok, a melyek az Árpád-korban magát a királyi családot dúlták, épen azért, mert sem meghatározott trónöröklési rend nem volt, sem a királyválasztás intézményes formái ki nem fejlődtek.

Az elmondottak után tehát megállapíthatónak tartom, mint a történeti igazságnak megfelelőt, azt az eddig is hirdetett nézetemet, hogy a vérszerződés nem állapított meg semmiféle trónöröklési rendet, hanem csupán annyiban tette a trónt örökössé, hogy a fejedelemnek, később a királynak az Árpád nemzetségből leszármazó fiági ivadékok közül kellett lennie.

Megállapíthatónak tartom annak a tételnek a helyességét, hogy az Árpád-házbeli királyok egymás utáni következése — s hozzátehetem, hogy több király trónrajutásának történeti körülményei is — arra vallanak, hogy megállapodott trónöröklési rend nem fejlődött ki, hanem valószínű, hogy a királyt rendszeren az előkelők választották Árpád fimaradékai közül s ha a nemzet ebben a választásban megnyugodott, a király békében viselte koronáját, de ha az elégedetlen rész mást kívánt királynak és más jelölt mellett kelt föl, azzal meg kellett küzdeni s a fegyver ereje döntötte el a trónviszályt.

Megállapíthatónak tartom tehát, hogy az országgyűlés intézményi kifejelettségének hiányában forma szerinti válasz-

tásról vagy a választásnak jogi formák szerinti végrehajtásáról e korban még nem lehet beszélni, de azért a választás, mint elv, nem létezőnek még sem mondható. Ennélfogva abban a korban a trónrajutás jogalapja a nemzet szabad választása volt, de az Árpád fiutódai közé tartozás alapföltétele mellett, azaz csak az támaszthatott igényt a megválasztásra, a ki fiágon Arpádtól származott. Ebből pedig folyik és a tények által is igazolva van, hogy az elsőszülöttség rendje csak mint erkölcsi momentum és csak III. Bélától kezdve jut érvényre, de ahhoz a nemzet magát jog szerint kötve nem érezte, a miért is a királyok még a maguk életében akként igyekeztek a trónt elsőszülött fiok számára biztosítani, hogy őt még a saját befolyásuk felhasználásával még életükben megkoronáztatták s ezzel részére az öröklést biztosították.

Ez nem ellenkezik sem avval, a mit Király János tanít, hogy t. i. a nemzetnek a királyi család közül való választási joga soha sem szűnt meg, csakhogy észrevehető az a törekvés, hogy az örökösödés, illetve az örökös kinevezésének elve jusson érvényre; sem avval, a mit Timon Ákos tanít, hogy t. i. a királyi hatalom elnyerésének kettős alapja van: az egyik az örökösödés, mert az Árpád nemzetségből kell a királyt választani, a másik a választás, mert a királyi családon belől az öröklési rend megállapítva nincs.

És ez természetes. Hiszen a jog még nem lehet kialakulva, mert maga a nemzetté alakulás is csak folyamatban van, az intézmények még csak forrnak, de kifejezesezve nincsenek, és így a közjog sem kiformalódott jogtételekben, hanem csak különböző irányú politikai törekvések compromissumában érvényesül.

Ne mondjuk föl hát egy korról, a melyben minden még csak forr és formálódik, de megérve és kialakulva még semmi sincs, a politikai bölcseséget és önmegtagadást, a mikor azt a politikai bölcseséget és önmegtagadást, fájdalom, a fejlettebb, tisztultabb jogi fogalmakkal dolgozó későbbi korokban is, a legválságosabb alkalmakkor, elég gyakran hiába keressük.

DACIA MEGDÜLÉSÉNEK TÖRTÉNETE.

Harmadik közlemény.*

7. A gótok kalandozási utai Dacia utolsó évei alatt. Claudius diadala Naissusnál. Claudius Sirmiumban 270/71. átmenőleg a pestis áldozatául esvén, nagyszabású terveit Aurelianusra maradnak.

Előbbi fejezetünkben kitetszőleg Daciában a gótok prédálási hajlamainak kedvező ipartelepek már alig létezhettek s az elhanyagolt bányászat többé nem gyakorolhatótt rájuk vonz-erőt. Az apulumi pénzverő kamarának elsorvadása illusztrálván a legkézzelfoghatóbban az általános anyagi pangást, mi természetesebb, mint hogy a gótok gazdagabb zsákmánylási területek után nézve, Daciát ki-rohanásaikkal egyelőre pihentették. És Alsó-Moesia esvén a folyvást terjeszkedő gót áradathoz területileg legközelebb, támadásaikat ők is arrafelé kezdék tehát irányítani.

A gót bandák az Al-Duna mellé sorakoztatott légiók erős láncolatát nagy hihetőséggel a befagyott Duna jegén, mindig át tudták törni, úgy hogy a dunai őrvonaltól nagy távolságra a Hæmus lépcsőzetein rejtőző városok sarczolgatására is csakhamar utat és módokat találhattak. Felettebb beszédes példa erre nézve mindjárt 250-ből az az építkezés, mely az Ogasta víz Berkovita nevű ágánál** fekvő Municipium Montanensiumban épen a gót portyázók csatagolásának akadályául volt szánva.

* Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1913. évi 436. és 437. számában.

** Az Ogastánál fontosabb a Berkovita ág, mely a Hæmus nyergére s onnan északra Naissushoz (Nis) nyit utat. Az Ogasta Vlaskovánál kapcsolódik a Timok vízvázasztójához.

A Timok (Timacus), a Naissus és Strymon hegyesomóinak kulcsául szolgáló Municipium Montanensium mind gyakrabban láthatta kellemetlen vendégeiül a gótokat. Ezért sürgős erősítést végeztek ott. Még pedig egyenesen a gót guerilla csapatokat akadályozó buigussal, vagyis őrtoronnyal látták el.¹

De ez a gondoskodás sem hozhatta meg a kellő biztonságot, mert 258-ban a coh III. Coll. tribunusa kénytelen vala a porta praetoriat tornyával alapjából megépíttetni. *Portam praetoriam cum turre a fundamento sumptibus suis et instantia fabricavit.*²

A kutlovicai Municipium Montanensium ez időbeli burgusának megépítése a latrunculusoknak³ emlegetett gótok kalandozási vonalaira és messzi kiterjedésére felettébb tanulságos jelenség. Alsó-Moesia légioi Durostorumban (Si-

¹ CIL. III. 12376. Kutlovicáról Scorpil másolatában töredék: *[a... burgum constitui iussit] un[de latr]un[cutos o]bservare[nt pro]pter tutelam [in cas]stre(n)sium et [c]ivium montanensium. Maximo et C[la]brius ne [cos].* A két consul neve biztosítja az időt. A hiányzó nevet Domasewski a CILVIII. n. 2498. eme passusából egészíté ki: *burgum Commodianum speculatorium inter duas vias ad salutem commentium novo ad tutela constitui iussit.* Aquincumon alul Intercisából (Duna-Pentele) CILIII. 10312. és 10313. : unde latrunculos, a marcomann háborúk idejéből.

² CILIII. 7450. szintén Kutlovicáról közli Domasewski, Rappaport itt tévesen *Almus* erősítést documentálja, pedig ez is a Municipium Montanensiumról szól s a kő is ott találatott egy töröknél a 7447-el együtt. P · AEL · ANTONIVS · F [...] CoH. III CoLL.

/// | // PORTAM · PRAETORIAM | CVM TVRRE · A · FVNDA-
MENTO | SVMPTIBVS. SVIS · ET · INSTAN | TIA FABRICAVIT ·
TVSCO ET BASSO COS. A 3-ik sor *portam praetoriam cum turre* Julius Cæsar *de bello Gall.* 809. *portis ores altioresque tures* impo-
suit felel meg avagy olyan bástyatorony, melyikbe a kapu is el
vala helyezve. Vesd össze Cohausen: *Der röm. Grnzwall.* Wiesba-
den 1884. tab XIII. és *Archeol. Mitth.* XI. p. 5. tab II.

³ A nagyhatalmi felfogás, mint említők, csakis a rendes had-
üzenettel nyílt háborúba került ellenfeleket tekintette hosteseknek.
A gótokhoz hasonló portyázók, harácsolók neve: *latrunculi vel*
praedones vala. *Digesta* 49, 15, 24.: *Hostes sunt, quibus bellum pub-*
lice populus Romanus decrevit, vel ipsi populo Romano: ceteri
latrunculi vel praedones apellantur.

listra)¹ és fennebb Novæban (Steklen)² a Duna vonalán lévén elhelyezve, a betörők ime azok háta mögé kerülve a *Haemus* északi ágazatainak gyengébben védett castellumai közt kerestek és találtak portyázásaikra réseket. Az erősebb castellumokat ott is elkerülni igyekeztek, mert a védtelen lakosság fosztogatása volt fő céljuk.

S mialatt a rómaiak Kutlovica megerősítettésével Felső-Moesia és Macedonia felé a könnyű portyázhatás útait elgátolni igyekeztek, a sok háborútól máris erősen vérző római birodalomnak a messzi keleten is egy újabb félelmes ellensége támadt Sapor perzsa királyban. Ez t. i. Kis-Ázsába törve, Antiochiát³ képes vala kiostromolni. Most tehát Valerianus kénytelen vala oda sietni s mivel a Rajna mellett Gallienus fia volt elfoglalva, a gótok elleni vezérkedést, a betegsége miatt félrevonult Ulpius Crinitus⁴ helyett, Aurelianusra⁵ ruházta. Ez sikeresen is folytatta a gótok üldözését s a visszaszerzett zsákmányból Thracia kifosztott lakosságát sietett kárpótolni.⁶ Nem lehetetlen, hogy Daciát is érinti valamelyes részben ez a háború. Gallienus ugyanis 257-től Dacicus Maximus⁷ titulust viselvén, ezt ezeknek az eseményeknek eredményeül nézi Rappaport.⁸

¹ Trajanus első dák hadjárata idejében Durostorumot a légio XI Claudia szállotta meg s ezt a Diocletianus reformja is ott találta.

² Még Domitianus 86-iki háborújával idekerült a légio I. Italica, mely nem is mozdult el onnan többé.

³ Malala J. (ed Dindorf 1831) a Bernhard *Gesch. der römisch. Reiches von Valerian bis Diocletian*. Berlin, 1867. I. 272. l. helyesbített szövege szerint 255. október 1. a 256. sept. 30 köre helyezi ezt az eseményt. Az egyidejűleg felemlített olympiai játékok után 256 nyarára igazodik Antiochia felperzseltetése.

⁴ *Vita Aureliani* 10., 2. és 3.; 11.; 13., 2.

⁵ Aurelianus eme megbízatását ugyan az életíró Vopiseusnak feltűnő szépített czélzatai s a *Vita Aurel.* 11. beli levél költött voltának beigazolódása némileg gyanus színben tüntetheti fel. Azonban minden adat megerősíti ezt a fontos megbízatást. Wölfflin: *Sitzungsb. der Bayer. Akad.* 1891. 505.

⁶ *Vita Aurel.* 10., 2.; Zouares XII. 24.; III. k. 113. s.

⁷ CILII. 2200 és VIII. 1430. Dacicus maximus titulusa.

⁸ Rappaport 53.

A gótok szárazföldi kalandozásával párhuzamosan a tengeri kalózkodások is megindulnak. A bosporanuszi királyok és a chersonesusi köztársaság tekintélye ekkoriban annyira hanyatlott, hogy a gótok erőszakoskodásainak ellenállni nem bírván, hajóikat kénytelenek valának átengedni. Így az ő hajóikkal kelhettek 256-ban útra a boránok. Bithyniában Pityus határvárnál kötött ki a kalózcsoport, mely annyira elbizakodott vala, hogy a bosporanusz gályákat azonnal visszabocsátotta.¹ Csakhogy a vár erődítményei és Successianus parancsnok vitézsége meghiusíták az ostromot, úgy hogy a visszavert boránok, félve a római hajóhad érkezésétől, hamarosan összetakolt és rabolt vízi járműveken nagy hirtelen haza eveztek.²

Most mindenki azzal hitette magát, hogy a meghiusult tengeri támadás végleg elvette a gótok harci kedvét. Ebben a hiedelemben Valerianus császár 257 tavaszán Successianust a visszafoglalt Antiochia újraépítéséhez³ rendelé. Pedig a boránok azalatt a bosporuszi köztársaságtól kierőszakolt hajókon ismét tengerre szállva Cholchis partjaira érkezve, Phasisnál kikötöttek. A várost nem vehették ugyan be, de Rhea Kybele közeli szentélyét⁴ majdnem hatalmukba kerítették, a mikor egy fergeteget isteni intelemnek véve, onnan babonás félelmükben elriadtak. A magát biztonságban képzelő Pityus azonban nem lévén fogadásukra elkészülve, kénytelen vala magát megadni. Az innen rab-szijra fűzött foglyokat evezésre kényszerítve, most a boránok Trapezuntum ellen fordulának.

A gazdag város jól el vala mindennel látva s mégis a boránok kezeibe jutott, mert a vár védői erejüket túl-

¹ Zosimus I. 32. 1.

² Zosimus I. 32., 1., σύν κινδύνῳ μεγίστῳ τὰ οἰκεῖα κατέλαβον pas-susa az őszi éjnapegyén szeleire vonatkozhatván, a betörés 256 nyarán történhetett. Lásd Wietersheim-Dahn: *Gesch. der Völkerwanderung* I. 212. 1.

³ Zosimus I. 32., 2.

⁴ Bernhardt: *Gesch. der römisch. Reiches von Valerian bis Diocletian.* I. 28.; Dahn: *Urgeschichte der german. und romänisch. Völker*, Berlin, 1881. 207. 1. 2. jegyzet.

becsülve, a kötelees éberségre nem helyeztek elég súlyt. Így aztán a ravasz boránok egy éjjel belopózkodhattak a roszszul védett kapuk egyikén s tömérdek zsákmányt és foglyot ejtettek.¹

A gótok és boránok első tengeri kalandozásainak sikerétől felbuzdultan a tervingek és carpok, amazok nyugati szomszédságai, hadi foglyaik és a hozzájuk járó kereskedők segítségével szintén hajókat építettek. Ennek a rög-tönzött flottának a fedezete alatt aztán Tyrasból kiindulva a 257/58 telén Istros, Tomi, Anchialos irányában a szárazföldi hadsereg Alsó-Moesia, Thracia keleti vidékeit végig perzselve Byzantium alá érkezett. A városból elmenekült lakosságot a várostól É. Ny. Phileatine-nél egy rejtett öbölben felfedezvén, ezek életük váltságául bárkáikon a kisázsiai oldalon segíték a támadókat, kik ott komolyabb ellenállás nélkül Nicomedia, Nicæa, Cius, Apameia és Prusa városokat egymásután feldúlták. Szerencsére a Rhyndacus áradása² Cyzicus várost³ és Mysia tartományt támadásuktól megmentette. Visszamenőleg Nicea és Nicomedia felperzselésével fejeződött be ez a rablóhadjárat.⁴

Valerianus, kit Antiochiában értek ezek a rémhírek, Sapor

¹ A Pontus melléki, Neocæesarea püspöke, Gregorios Thaumaturgos levele tartotta fenn e hihetetlennek látszó események hírét. A lakosság keresztyén elemei végső kétségbeesésükben maguk vezették nem egyszer a rómaiak rejtekhelyeire a gótokat s azok rablásaiban maguk is segédkeztek. Migne, X. 1019. Draeseke 730. és 748., de tévesen 254-re számítva ezeket az eseményeket. Lásd a helyesbítést Rappaport 56. l.

² Rappaport, *Die Einfälle* 57. l., ebből az áradásból tavaszra következett. Alig hihető, hogy 258. tavaszáig idáig juthattak volna. Inkább a juniusi áradások riaszthatták őket tova.

³ Cyzicus megmentését Leo Grammat. 77. l. (bonni kiadás, valamint Cedren I. 453. (ugyancsak bonni kiadás) szintén említik.

⁴ Zosimus F. 34—35. részletezi Dexippus alapján ezt a tengeri rablóhadjáratot. Erre utal a Vita Gall. 4., 7. és Synkellos I. 716. l., felettébb hézagosan adja az eseményeket s a két goth kirohánást összefoglalja Tillemont, III. 311., a második tengeri támadást 259-re helyezi. Ép úgy leír Aschbach, *Gesch. der Westgoth*, 182., 7., 101.

perzsa király miatt nem vonulhatott a tengerparti városok segítségére. Byzantiumba ugyan elküldte hadvezérei egyikét: Fellxet,¹ de ő maga csupán egy kémszemlét intézhetett Cappadocia felé. A mikor aztán a zsákmánylók Trapezuntum alól elvonultak, a császár egyszerűen visszatért főhadiszállására: Antiochiába.

A gótok és szomszédai a Pontus mellékről összeharácsolt javakkal beérvén, vagy talán a Byzantiumban s egyebütt hamarosan megtörtént óvintézkedésekről értesülvén, újabb támadásoktól egy időre tartózkodtak. Így Valerianus nyugodtabban folytathatta a háborút Sapor persa király ellen, miglen 260-ban, bizonyára árulás folytán, a perzsák foglyává² nem vált.

Gallienust nem nagyon búsíthatta uralkodó társa sorsa, mert semmi jele annak, hogy kimentésére lépéseket is tett volna. Így a szerencsétlen Valerianus császár fogságba jutása után a gótok újból megkezdték aldunai becsapásait. Pontosabb adatokkal ez irányban nem rendelkezünk s csupán a gót prédálás nyomdokait jelző pestis³ kitörése ennek a feltevésnek a gyökere. Bizonyos azonban, hogy a Zosimusnál a skythak másik serege néven emlegetett alemannok az Alpok hágóin Felső Itáliába⁵ rontva

¹ Vopiscus Vita Aureliani 13., 14. szerint Valerianus 258-ban Byzantiumban nagy hadi tanácsot tartott volna. Ez az egész közlés azonban az életíró találmánya s tisztán Aurelianus magasztalására irányul. Más szerzők nem is tudnak arról, melynek valótlanságát Aurelianusnak Ulpius Crinitus által történt, de semmi egyébbel nem igazolt adoptiója mellett a consul designatus képtelensége is megerősíti. Aurelianus u. is csak 271-ben nyerte el először a consulatust. A résztvevőkül jelettek hivatali címei sem valának Diocletianus előtti használatosok. Egészen jogosan nyilváníthatta tehát Mommsen a Hermes XXIV. 211. l. s a XXV. 233. és 238. lapjain, hamisítványnak ezt a gyűlést.

² Az elfogatás 260 augusztus 30. után következhetett be, mert uralkodása VIII-ik esztendejéből is akadnak, habár feltűnő csekélyszámban, veretek. Sallet, *Zeitschr. f. Numism* 1874 .I. 205. l. Gallienus a 261 januárjától Valerian helyett egy magán személylyel viseli már a consulatust.

³ Aur. Victor 33., 5.

⁴ Zosimus I. 37. Jordanes, Romanorum 287. *alunit* ir *alumanni* helyett. Vesd össze Vita Aurel 18., 4., 21., 9.

⁵ Zonares XII. 24.

Rómáig égettek, raboltak. Maga Galienus sietett a betörők ellen s Milanónál szét is szórta őket szerencsésen.¹

A 263. esztendőben a Hellespontuson a gótok Kis-Ázsia partjait látogatták meg. Bithyniában Chalcedon, melyet 258-ban elkerült a veszedelem, most szintén rombadőlt. Ilium,² a coniai gyarmatvárosok³ után Ephesus Diana híres templomával⁴ mind akkor váltak semmivé.

Gallienusnak e közben egy katonaforradalom miatt Byzantinumba kellvén mennie, onnan csapatokat küldött a prédálók után s Kis-Ázsia partjait megtisztítá tőlük.⁵ Mint-hogy pedig a Rómában kevéssel utóbb megtartott decennialis ünnepen állítólagos gót foglyokat is felvonultattak.⁶ a szóban forgó betörés az esztendő első felére utalódik,⁷ s bizonyára több, a forrásokban említetlenül maradt tengeri rabló episoddal áll kapcsolatban.

A 264. esztendőben a crimiai gótok törtek Kis-Ázsiába. Először Cappadocia belsejéig dultak, azután Galatia ellen fordulva⁸ Pessinuszig terjeszték rablásaikat.⁹ Végre Bithynian keresztül portyázva ismét hazájukba eveztek.¹⁰ Nagyszámú foglyaik közt felesszámu keresztyén is akadván, ebből fejthető meg a crimiai gótok keresztyénsége, szemben a Duna torkolatiakkal, a kik arianusok valának. Állí-

¹ A Vita Gallieni 5., 5. Gallieus et Faustino consulibus 262-re utalódnak, ezzel az előbbi események 261-re igazodnak. Az életíró által 262-re említett thraciai és macedoniai betörés és Thessalonica ostroma, mind az előbb említett háborúskodás ismétlései lehetnek.

² Jordanes 20., 108.; Syncellos 7161., 21.

³ Syncellos 716., 119. l.

⁴ Vita Gall. 6., 2.; Jordanes 20., 107.; Zosimus I. 28., 1. Ephesus romjait az osztrák kormány kiadja. Lásd az első jelentést *Jahreshefte des Oesterr.-Archaeol. Instituts*, I. 1898. Beiblatt 72. l.

⁵ Vita Gallieni 7., 3.

⁶ Vita Gall. 8., 7.

⁷ Jordanes c. 20. szerint Respa, Veducus és Tharuarus vezettek a gothok eme támadását. Forrását bizonyára honfítársai köréből nyerte. L. Rappaport, *Die Einfälle* 64. l.

⁸ Vita Gall. 11., 1.; Syncellos I. 716., 22.; Philostorgios 11., 5.

⁹ Zosimus I., 28., 1.

¹⁰ Vital Gall. 11., 1.

tólag Ulfilas, az ismert gót püspök és bibliafordító ősei szintén ekkor kerültek volna a gótok közé.¹

A 266. évben megújult kalóztámadás czélpontja Bithynia volt, hol Heraclea esett áldozatul. Az elrabolt zsákmány java részétől azonban tengeri vihar fosztván meg a gótokat,² azok, úgy látszik, megismételték rablásukat. Odænathus,³ kit Gallienus császár Valerianus halála után 262-ben Palmyraban Dux Orientalis⁴ méltósággal ruházott fel, a bithyniai partokat szabadíthatá meg sűrűn ismétlődő rablókalandozásaival. A gótok a zsákmányt kínáló és nagyobb ellenállás nélkül megvívható területekben megfogyatkozván, további támadásaikkal az idáig érintetlen Görögországra vetették magukat.⁵

A Mæotis környeki herulok⁶ állhattak a támadók élén s 500-ra tehető naszádon⁷ jókora tömeg kelhetett útra. Prédájuk első czéljául a Duna delta-vidéke szolgált.

¹ Philostorgios II. 6. emez adatát Pallmann, *Gesch. der Völkerwanderung* Gotha 1863. p., I. 67. l. kétsébe vonja.

² Vita Gallieni 12., 6. Az életíró ama betoldása, mintha tengeri csatában győzték volna le a góthokat, merő koholmány. L. Peter: *Exercitationes criticae in ser. h. Aug. Programm.* Posen, 1863. 19. l.

³ Vita Gall. 12., 6.; 13., 1.

⁴ Az ú. n. 30 zsarnok korában Sapor perzsa király kiűzésével s egy trónkövetelő legyőzésével kötelezé el Odænathus a császárt. Mint Dux Orientis Syria, Armenia, Arábia területein foglalásokkal öregbíté érdemeit. Sallet: *Die Fürsten von Palmyra unter Gallienus, Claudius und Aurelian.* Berlin, 1866. 6., 9. l. Odenathus 266. augusztus 29-én, 267 augusztus 29. közt esvén el Emesa syriai városnál unokaöccse gyilkától, ilyen módon 266. őszére utalódik a góthok támadása.

⁵ Ezt a kalandozást részletezik a Vita Gallieni 13. és Synkellos 717. Mindkettő Dexypust követi. Chronologiailag merőben értéktelen jegyzetet ad Zosimus I. 39., 1. valamivel találóbb az I. 41., 1. jegyzete. Alig érinti a támadást Zonares XII. 24., III. 143. l. és a XII. 26., III. 150., 23—151., 5. hol tulajdonképen Claudius goth háborújával keveri össze az Athene bevételével felmerült harcokat.

⁶ Synkellos 717. l.; Zouares XII. 24.; Zosimus I. 39., 1.; 40., 1. általában csak scythákat emlegetnek. A Vita Gall. 13.; Claudis 6., 1. majd scythákról, majd góthokról szól. A góthok semmiesetre sem maradtak el.

⁷ Rappaport: *Die Einfälle* 67. l. említi e számot s a hajókat a Strabo XI. 495. l. és Tacitus hist. II. 47. *καμαρανακ* nevezett bárkák 25—30 főnyi főnyi személyzete után Hertzberg, III. 167. l. 25,000 emberre becsüli a támadók számát.

Szerencsére Gallienus két vezére: Cleodamus és Athenæus Byzantiumból még idejében oda érkezvén, az aldunai várakat hirtelenében védképesekké tevék. A támadók tehát a Dunán nem jutván messzire, ismét a Pontusba térve¹ kísérelték meg szerencsájüket s mindenekelőtt a Bosporust vék ostrom alá.

A rómaiakat teljesen készületlenül találta ez a fordulat s mert az Aldunához küldött két vezér sem térhetett oly rögtönösen vissza s Byzantium falai még nem heverhették ki a 263-iki katonaforradalom pusztítását: az ostromlók elébb Chrysopotis elővárost² s azután magát a várost³ is hatalmukba kerítették.

A megkésve érkezett római segítség és Venerianus hajóhada azután nehezen űzhető ki a városban garázdálkodó herulokat, kik a Hieronig őket üldöző hajóhad⁴ ellen védekezve Venerianus flottaparancsnokot is lelőtték. Ezután a Márványtenger Cyzicus⁵ nevű szigetére fészkeltek be magukat a herulok, s mert a vezér nélkül maradt római hajóhad nem folytathatta kellő erélylyel az üldözést, a Hellespontokon át Lemnos és Skyros⁶ szigetekig hatolának.

A vérszemre kapott herulok most Attica partjait vették ostrom alá. A támadás oly heves volt, annyira váratlanul

¹ Vita Gallieni, 13., 6.

² Art Wietersheim-Dahn: *Gesch. der Völkerwanderung* I. 633. Thracia Amphipolisával téveszti össze.

³ Synkellos 717. l.

⁴ Vita Gall. 13., 7.; Synkellos 717. l. Erre a tengeri csatára vonatkozó érmeck Eckhel VII. 394. l.; Cohen 848.; 849., tr. p. XV., s egy szigonyt tartó jobb lábat, egy hajófarára szorító Neptunnal. Hasonló Neptunus érem került elé Alexandriából is. Mionnet, *Descript.* VI. 457. l. nr 3328. és LIE jelzettet, mi által 267 második felére utalódik a győzelem. Hasonló verettel ünnepelte 269-ben Alexandria a goth hajók egy részének akkori pusztulását s a tengeri diadalt. Mionnet VI. 460. l. nro 3428., 3429.

⁵ Cyziusnál a herulok egyrésze megtelepedett volna. Ezek utódairól ír Löwe: *Die Reste des Germaner am Schwarzen Meere* (Halle 1896.) Theophanes 591. l. utalva a III. Anastasius alatt (713—716) elejéről Ἰνδογαυροὶ.

⁶ Vita Gallieni 13., 8.; Synkellos 717.

érte például Athenæet, hogy jóllehet 253-ban a Thessalonicáig terjedt gót invasio hatása alatt falait hamarosan jó karba helyezték,¹ az alváros s az Akropolis mellé meg egy külső erődöt² vontak, azért a lakósság még sem tartotta magát. A támadás az Isthmus 253-beli elfalazása³ ellenére a Peloponnesusra is átterjedt s csupán *Eleusis* állotta ki az ostromot.⁴

A boreanusok, úgy látszik, a tenger felől mindenhova utat törtek maguknak, mert Corynthos, Sparta, Argos városokkal egész Achaia⁵ megérezte fegyvereik sújtását s Olympia áldozati emlékeinek elnémulását szintén ettől az időtől⁶ számíthatjuk.

Görögország műkincsei e szerint már 267-ben nagyrésztben megsemmisültek s a 397-ben bekövetkezett végleges pusztulás csak betetőzte ezt a szörnyű munkát.

Athenæ ezidőbeli menekültjei közt vala P. Herennius Dexippus,⁷ a többször idézett s úgy Zosimus, mint Petrus

¹ Athenænak Tufius Calenus ostromától erősen megrongált falait ekkor javították ki. Az ú. n. Valerianus-falak későbbi eredetűek. L. Wachsmuth: *Die Stadt Athen im Alterthum*, 1872. 705. l. 2. jegyz. Hertzberg III. 152. l. 9. — Curtius: *Stadtgesch. Athens*, Berlin, 1891. 314. l. — Gregorovius: *Gesch. der Stadt Athen in Mittelalter*, Stuttgart, 1889. I. 16. Ezt a városfal-restaurációt képviseli az *Illyrios* építőmesterről szóló epigramm a *Corpus Insc. Graec.* I. n. 428.

² Rappaport: *Die Einfälle der Gothen*, 49. l.

³ *Corp. Inscr. Graec.*, I. m. 401.

⁴ *Zosimus* I. 29., *Synkellos* 715. l., *Zonares* XII. 23.

⁵ *Vita Galli*, 13. 8.; *Zosimus*, I. 39. 1.; *Synkellos*, 717. l. 17. Nagy általánosságban szól erről *Eutropius*, IX. 8.; *Orosius*, VII. 22. 7.; *Aur. Victor*, 33. 3.

⁶ Curtius az olympusi templomi személyzet lajstromának megszakadásával illusztrálja a boreanok pusztításának nagyságát. *Olympius*, Herausgeg. von E. Curtius und Adler, Berlin, 1896. 137. l. Egy verses felirat is említi az ostromot. Dittenberger: *Hermes*, XX. 1885. 40. l.

⁷ P. Herennius, a Ptolemæus Dexippus fia, Hermus nevű kerületből. A nevére vonatkozó feliratok CIA II u. 714; 714a; 715, 716, 717, Hertzberg III 175. l. 34. jegyz. Busse: *Hermes*, XXIII (1888.) 402. l. A 716. sz. felirat éppenséggel erre a hadjáratra vonatkozhatik. L. Dittenberger: *Comment*, 247. l. Dexippus: *Fragmenta historicorum Graecorum*, III. 680. l. Dindorf: *Historici Graec. minores*, I. 186. l. *Synkellos*, 717. 17. l.

Patricus és Synkellos forrásául bizonyult krónikás is. Az ő naplója nélkül ezekről a borzalmas eseményekről teljes bizonytalanságban élnénk. Dexippus t. i. nem csupán krónikása Athenæ védelmének, de a támadás elhárításában is főtényező vala. Ő u. is 2000 főnyi lelkes honfitársát azzal a hitegetéssel: hogy a római had beérkezését minden perczen remélhetik, fegyveres ellenállásra tüzelé, mi által a herul-gót csapatok előre nyomulásának váratlan gátat vetett.

E közben Cleodamnus és Athenæus¹ a hajóhaddal szerencsésen beérkezvén, partraszállított matrózaik az athenæi polgárőrséggel az üldözést tovább terjesztve s egyúttal a herul gót vízi járműveket is elsüllyesztvén, a tengeren való tovább portyázást és menekülést is megakadályozák. A kik elkerülhették a levágatást, azok Bœotián át kerestek szabadulást. De a római hajóhad egyik osztálya hamarosan a Thermopylehez evezvén, onnan nyugat felé üzé a menekülteket, kik Epiruson át erősen megfogyatkozva jutottak Macedoniáig.¹ Így találkozhatott az Italiából lóhalálában a veszedelem színhelyére siető Gallienus² a Nestos (Mesta) völgyén egy boreanus csapattal, kikből 3000-et levágván,³ a többi végső kétségbeesésében Naulobates vezérével⁴ együtt római szolgálatba szegődött.

¹ A *Vita Gall.* 13. 6.-ban olvasható Byzantii duces őket jelenteti. Zouares, XII. 26. III p. 151. Dexyppus félreértésével κλεδογμος και Ἀστυνοχος helyett κλεδογμος δὲ Ἀστυνοχον ἰρῶν, a két vezér szerepét erre háritja.

² *Vita Gall.*, 13. 3.; Synkellos, 717.; Zouares, XII 26. III 151. l.

³ *Vita Gall.*, 13., 8., a gothok, herulok menekülési útját Epirus, Macedonia, Bœstia felé jelzi Illiricumig.

⁴ *Vita Gall.*, 13. 8.

⁵ Synkellos, 717. 20. a Nessos mellől említi az ütközetet. Itt tehát nyilván a Nestos-ra gondolt. Ennek vízvázasztóján át az *Oescus*-hoz (Isker) s azzal az Olt-torkolati Dunarévhez vezet az út. Ezzel szemben a *Vita Gall.*, 13. 8. Illyricumban, vagyis Felső-Mœsiában tudja a csatát. Ezt a helyi viszonyok s a menekülési irányzat tesz ik elfogadhatatlanná. Az üldözöttek ugyanis lehetőleg ÉK. hazájuk felé s nem ÉNy. igyekeztek.

⁶ Naulobates consularis címet nyert. Dessau: *Prosopographia*, II. 399. A herul Andonoballus Naulobatussal azonos.

De azért az üldözöttekből elég sokan menekültek a Gessaces mons¹ hágóin Thraciába, sőt az életiró² szerint társaikat még a Pontusról is arrafelé terelé a tengeri utakon örökdő római flotta.

A mikor Gallienus ily módon minden oldalról előkészítette az ellenséges tömegek bekerítését, Aureolus, kire pedig császára a pártütő Postumus ellenében Helvetia hágóinak őrizetét bízta vala, szintén lázadásra vetemedve, a nagyszerű haditerv sikereit egyszerre meghiusítá.

Gallienus a váratlan esemény híretől megriaszta, Maximinus és Claudianus vezéreire³ bízván az üldözés folytatását, ő maga csapatai egy részével trónja védelmére Itáliába volt kénytelen távozni. A visszamaradt római tábor már számbeli erejével sem felelhetett meg a feladat nagyságának. A vezetők egyetértése sem vala a legteljesebb, a szirtes hegyvidék tömkelegében amúgy sem lehetett egységes haditerről szó. Így aztán az elszántan védekező gót csapatok megsemmisítése sem volt elérhető s egyes csoportok az Al-Dunáig keresztülküzdve magukat, szerencsésen hazájukba érkezhettek. Az üldözés lanygulása is kedvezhetett a gót menekülőknek, miután Aurelianus,⁴ sőt a császár által fővezérré tett Marcianus⁵ és Claudius⁶ is jobbnak látták érdekeik védelmére szintén Itáliába sietni.

Milanoban kerítette be Gallienus a lázadó Aureolust. Az ostrom hosszadalmasságától elkeserített alvezérek azonban 268 márcziusában szintén pártot ütöttek a császár ellen s azt meg is ölték.⁷

Az utóddá kikiáltott M. Aurelius Claudius a legdere-

¹ A Gessaces mons a Rhodopéval azonos lehet.

² *Vita Gallieus*, 13. 9.

³ Ezt csupán a *Vita Claudii*, 6. 1. tartotta fenn. *Goti, qui evaserunt eo tempo quo illos Marcianns est persecutus, quos que Claudius emetti non siverat, ne id fieret, quod effectum est, omnes gentes suoruu ad Romanos sueitoverunt prædas.*

⁴ *Zonares*, XII. 25. III. 147. 1.

⁵ *Vita Gallieni*, 14. 1. 17.; 15. 2.

⁶ *Aur. Victor*: 33., 28.

⁷ *Rappaport*: *Die Einfälle*, 78. 1.

kabb császárok egyikének bizonyult, kinek hadvezéri képességei a csatatéren s a katonaság fegyelmezésében egyaránt kitűntek. Kikiáltásának hírére Aureolust saját katonái agyonvervén, Claudius teljesen kezeibe ragadhatá a hatalmat. Első gondját az Alpok alján dülő alemannok¹ leverése volt. Ezeket hamarosan elűzve, valóságos szabadítójaként ünnepelheté Róma.²

Ekkor azonban az Al-Duna mellől újabb gót támadások rémhírei hangzottak fel s az eddigienél is rettenetesebb idők köszöntöttek be az illyricumi végvidékre.

Idejárult az is, hogy a Pontus mellékén elhatalmasodott gótok és herulok hátába a felső Kárpátok völgyeiről hirtelen új rajok³ ereszkedvén alá, ezek még nagyobb bonyodalmakat támasztottak. A jövevények erejére és fenyegető előnyomulására elég jellemzőleg a régibb gót törzsek jobbnak látták másfelé kisérteni meg boldogulásukat.

Bizonyos ugyanis, hogy 269. tavaszán Tyrasból⁴ egész

¹ Schiller: *Gesch. der röm. Kaiserzeit*, I. 846. l. a gothok és allemannok szövetségét hirdeti. Ennek semmi igazolása; míg Aureolus pártütése nagyon is szembetűnő. — Duncker: *Zum Alemannenkriege Caracallas und der angebl. Alemannenschlacht des Claudius Gothicus am Gardasee. Annal des Vereins für nassanische Alterthumkunde*, XV. 19. kétségbevonja ezt a háborút. Vele szemben Bernhard: *Gesch. des römisch. Reiches von Valerian bis Diocletian*, Berlin, 1867. I. 555. l. és Schiller I. 846. 4. jegyz. megerősítik a csata bekövetkezését. A Gratianopolisban (Gallia narboneensis) a CIL XII. u. 2228. Germanicus Maximus titulusa, 269-ből.

² Az Aquincumban CIL III 3521. mutatkozó *Germanicus* titulus a *Victoria Germanica* veretekkel (Cohen, 289., 304—307.; Eckhel VII 478.) nem az illető vidékek helyi csatáit, hanem az alemannok garda-tói vereségét képviselik. Strootman: *Der Sieg über die Alemannen, Hermes*, XXX. (1895) 355. l. 1. jegyz. Wietersheim—Dahn: *Gesch. der Völkerwand*, I. 555. Gallienusnak Zonares, XII 24. említett milanói győzelmét is Claudiusnak tulajdonítják, pedig Zonares, I. 38. l. világosan írja, hogy Gallienus ellenük fegyverkezett.

³ Vita Claudii, 6., 2. a kivándorlók közt az *austrogoti*, a *gruungi* és visigoti gothok mellett a tervingiket is megnevezi. V. ö. Zosimus, I, 42., 2.

⁴ Eusebius caesarei püspöknek (314—340) Hieronymus által latin nyelvre átdolgozott *Υπορογαγία*-ja 2286. és Hydaliusnak 470-ben

kocsitábor¹ kerekedvén útra, Alsó-Moesiát egész váratlanul felforgatták. S az Ister torkolatából a Dobrudzsára zudult szárazföldi tömegnél talán még tekintélyesebb vala azon csapatok száma, melyek hajókra, tutajokra telepedve, a kalózkodásban teljesen otthonossá vált herulokkal² a Pontuspartmellék városait kezdék fosztogatni.

Claudius Görögország és Kis-Ázsia³ partmellékének biztosítására sietősen intézkedvén, ő maga Aquileiába sietett, hogy futárokkal odarendelt hadai élén szintén a fenyegedett Moesia és Thracia védelmére siethessen.

A gótok áradata feltartóztatlanul hömpölygött az Ister deltavidékétől tovább. Szerencsére ostromszerekkel nem valának felszerelve s ennek tudhatjuk be, hogy Tomi (Constanza-Küstendzse) Marcianopolis⁴ falai alól véres fej-jel menekülni kényszerültek.

Annál siralmasabb vala a kisebb őrhelyek s gyengén védett külső területek sorsa. A gótok ezeket kényük-kedvük szerint zsákmányolhatták, mert az elégtelen fegyveres erő a várakba zárkózva, teljes tehetetlenségre vala kárhoztatva.

kelt *Consularia Constantinopolitana*-ja (ed. Mommsen: *Monum. Germ.* IX. 1—197., 247. l.) úgyszintén Prosper, ki Hieronymus *Chronica*-ját 445-ig és 455-ig folytatta (*Chronicon* ed. Mommsen Berolius, 1892.) egyenes 269-re ezt a népmozgalmat. Erre az esztendőre utal az is, hogy csupán 269 aug. 29-ig vertek Alexandriában a *Venerianus* flottaparancsnok által 267-ben a Bosporusban tönkrevért herulokra vonatkozó diadaljelvényekkel pénzeket.

¹ *Vita Claudii* 6., 6.; 8., 2. említi a családtagokat, 8., 6., 1., 9., 4. a nőket, 6., 6. a szolgálkat s azokat együtt 320 ezerre becüli. Zosimus, I, 42., 1. Dexippus fr. 24. (Dindorf I. p. 195., 5.) kereken 300 ezret írnak. Ennek a nagy tömegnek azonban alig becsülhetjük harmadát fegyverfoghatónak, úgy, miként azt Duncker: *Claudius Gothicus* cz. munkája 39. l. állítja. Ellenben Pullmann: *Gesch. der Völkerwanderung*, Gotha, 1863. 4. I. 60., a ki a vándorlók számát az egész mozgalommal lekicsinyli.

² Syncellos, p. 720.

³ Nicæa városa 209-ben hálálkodik Claudius császárnak várfalai helyreállításáért. *C(orpus) I(nscriptionum) Gr(æcurum)* n. 3747. n. 3748.

⁴ Eusebius Hieronymus, 2287. Cassiodorus *Chronic.* Jordanes: *De summa tempor. vel origine actibusque Romanorum*, 276. l. Schiller: *Gesch.* I. 848. Rappaport: *Die Einfälle*, 86.

Míg a szárazföldön ily silány eredmény kísérte a gótok portyázásait, az alatt a tengeren az elemek is ellenök esküdvé, a vízi járműveik megsemmisítésével hiúsíták meg támadásaikat. A Bosporus ismeretes áramlása,¹ avagy még inkább a passzat-szelektől eredő viharok a gyengén összetákolt bárkák és tutajok közt rettenetes pusztítást mivelének. Igen sok jármű a sziklákhöz csapódva zúzódott rommá.² Így aztán nem is boldogulhattak Byzantium ostromával, melynek védfalait a császár az ostrom előkészületei alatt amúgy is tetemesen megerősítette.³ S a gazdag Cyzius ellen megkísérlett támadás szintén nem vala eredményes.

Ezek a kudarczok és a sok hajótörés erősen megcsapanták a gót és herul hajósok vállalkozási kedvét és bátorságát. A Hellespontuson valahogy átvergődve, az Athosfok alatt vonták meg egy ideig magukat s a singitiai kikötőben hajóállományukat valamennyire kitatarozva, a görög szigetek közt kalózkodással próbáltak szerencsét.⁴

Egy elszánt csapatjuk Cassandriát és Thessalonicát vette szárazon és vízen ostrom alá.⁵ Innen azonban nemsokára az a híradás riasztá el őket, hogy Claudius császár a Száva mellől, tehát hihetőleg épen Sirmiumból nagy sereggel felkerekedett ellenük.

Erre a nem várt híre a gót sereg nagyobb fele az ostrommal felhagyott⁶ s az *Axiös* (Vardar) völgyen felfelé

¹ Duncker: *Claudius Gothicus*, 35. l., 1. jegyz.

² *Vita Claudii*, 9., 4.; Zosimus, I, 42., 2.; Synkellos 720.; Zonares, XII 26. III 151. l. szintén említik ezt a hajótörést.

³ Bernhardt: *Gesch. des röm. Reiches von Valerian bis Dioc.*, 132. l., 2. jegyzetében, valamint Duncker: *Claudius*, 36. l. és Hertzberg, III 186. a szárazföldi hadaknak tulajdonítják ezt a támadást. Ez a tábor azonban a naissusi ütközetből megállapíthatólag nem jutott át a Hæmuson.

⁴ *Vita Claudii*, 9., 7.; Ammian, XXXI 5., 16.; Zos., I. 43., 1.

⁵ Ammianus Marcell. XXXI 5., 17.; Zosimus, I 43., 2.; Zonares azonban a 267-ki támadást zavarta Petrus Patricius félreértésével Claudius korára.

⁶ Rappaport: *Die Einfälle*. 88. l. 1. jegyzetében Claudiusnak *Deo Cabrioval* készült veretét Thessalonica felszabadulására vonatkoztatja. L. Eckhel VII. 472. Cohen 65. Rappaport u. i. *Deus Cabirust* a thrákok híres istenségét Thessalonica nemtőjének nézi.

indult. Tervükben, úgy látszik, a császár megrohanása állt. Útközben Pelagonia és Doberus¹ városok vidékükkel együtt martalékul estek. A római sereg azonban még nagyobb elővigyázattal haladván, Aurelianus, a későbbi császár, Claudius előhadainak vezére, háromezer gótot² vaghatott le dalmata lovassága élén. Claudius is oly ügyesen csoportosította seregeit, hogy Naissusnál összeütközve 50 ezer ellenség³ maradt a csatatéren. Claudius császárt tehát jogosan ünneplé a sereg Gothicus maximus⁴ titulusal.

De a gótok még mindig felelmes erőt képviselhettek. Claudius az Al-Dunára vezető hágó és utak eltorlaszolásával Mœsiába juthatást annyira lehetetlenné tette, hogy azok ismét Macedonia felé térve, déli irányban próbáltak menekülni. Csakhogy előbb prédalásaikkal úgy elpusztították Macedonia hegyvidékeit, hogy sem maguknak, sem barmaiknak nem kínálkozott arrafelé élelem s csupán igás állataik levágásával mentheték meg magukat az éhhaláltól. Így aztán lassankint szekértáboruk védelmét is elveszítették s a római lovasság zaklató támadásainak családtagjaik is hovatovább mind erősebben ki valának téve.

A védtelenül maradt, az éhínség, pestis borzalmait is

¹ Doberus városát Thomaschek Vilmos *Die alten Thraker* I. 19—20. l. a mai Doiran, avagy Radowistnél keresi. Ez a város őrizte ugyanis a thrak lovas *Deus Dobrates* oltárát. Hazánk földjén az alsó pannoniai Duna-Pentele (*Intercisa*) *Deo Dobrati Eutices serv(us) de(dit)* felirat áldozási táblát szolgáltatott. *Deus Dobrates* lovasalakjával a N. Múzeumnak. L. Hampel J.: *Lovas istenségek dunavidéki antik emlékeken*. *Arch. Ért.* XXIII. 1903. 316—317. l. 12. sz.

² Vita Aurelianus 18. l.

³ Zosimus I. 43. 2. Versd össze Vita Claudii 11, 9. Schiller *Gesch. der römischen Kaiserzeit*. I. Gotha 848. l. azt a nézetét kockáztatja meg, hogy Claudiusnak a déli gót táborral ütközött össze, miután Aurelianus, az előcsapatok vezére, tényleg azokkal vívta harcát.

⁴ *Gothicus maximus* CIL. VIII. u. 4870. Megaranál (Le Bastoncart II. 53.) és Thebenél CI. Gr. n. 1622. hirdetik. A CIL. XI. u. 2635 *Gotico Germanico* titulusáról nem tudni: Claudius-t avagy Aurelianus-t illeti-e? Eckhel *Doct Num.* VII. u. 479. és Cohen 308—310. *Victoriae Gothic.* veretek is kétes rendeltetésűek.

szörnyen sínlő gót tömegek tehát hova-tovább mind nagyobb pusztulásnak indulának. A menekülők helyzetét még borzalmasabbá tevék a tél sanyarúságai. De azért rettenthetetlen bátorsággal védekeztek folyvást s a hol legkisebb rés és alkalom kínálkozott, iszonyúan meg tudták magukat üldözőiken bosszulni. Egy alkalommal észrevevén azt, hogy a római gyalogság a lovasság mellőzésével intézi a támadást, hamarosan úgy bekeríték azokat, hogy két ezernyi veszteség árán vághatta ki magát az elbizakodottságért keservesen meglakolt római csapat.¹

Claudius épen ezért fokozottabb éberségre és elővigyázatra kötelezé² vezéreit s minél több fogolyra igyekezett szert tenni. A foglyok fiatalabbjai ugyanis a hadseregben váltak be; a fegyverviselésre alkalmatlanokat pedig a birodalom különböző pontjain telepesekül alkalmazta.

Dacia, úgy látszik, ezeken a pusztításokon teljesen kívül esett. Rappaport ugyan a tartományt elveszettnek tartva, Claudius Dacia Felix vereteit³ 270-ben nem tudja másra magyarázni, mint arra, hogy a császár az elbukott tartomány felújítási terveit örökíté meg ezekkel a veretekkel, melyek ellenkezőleg azt fejezik ki, hogy az Al-Dunától délre dülő borzalmaktól tartományunk mentesülhetett.

Claudius a tél beálltával sem tért vissza Rómába, hanem Sirmiumból (Mitrovica)⁴ szövögeté tovább hadi terveit. Már a telepítési állomás kiválasztása kétségtelen tanubizonyosága annak is, hogy a pannoniai Duna melléke s

¹ Vita Claudii 11.; Zosimus I. 45, 2.

² Zosimus I. 46, 2; Vita Claudii 9, 4.

³ Rappaport: *Die Einfälle*. 92. l. a Cohen u. 64. *Dacia Felix* veretét a már feladott Dacia helyreállítási terveinek igazolásának tanubizonyosságát veszi.

⁴ CIL. III. u. 3228. Jakosich Ferencz szent ferenczrendi szerzetes szerint 1781 ápril 24-én a mitroviczai gör. kel. templom építésénél ásták ki ezt a beces oltárt. *[Jo]vi monitori [p]ro salute adque immunitate d(omini) n(ostros) Gallieni Aug(usti) et militum vexill(atorum) leg(ionum) [G]ermanica[r]um [e]t Britannic(arum) [cu]m auxiliis (somni)mon(itus) p(osu)it*. A praefectus Augustus analogiáját Dalmatia CIL III. 1919. szolgáltatta.

következőleg Dacia is a gót támadások akkori tűzvonálán kívül esett.

Sirmiumban nem feküdvén többé legio, az idézett feliratról megállapíthatólag, Germania és Britannia legióiból s azok segédcapataiból összpontosított vexillatiók (et militum vexill(ationum) leg(inum) [G]ermanica[r]um [e]t Britanicin(arum) [cu]m auxiliis) praefec-tus Augusti) a vezérkarral együtt oda kísérte a császárt s ott álomlátásban vett intésre Jupiter monitornak áldozott. (Jovi monitori somni monitus posuit). Fájdalom, a nagyszabású tervezések megvalósításától megfosztá a könyörtelen végzet Claudius s a gótoktól a háborúba átterjedt pestis 270/71-re átmenőleg az ő becses életét* is áldozatul követelélé.

TÉGLÁS GÁBOR.

³³ Claudius uralkodását a legtöbben két kerek esztendőre számítják. Így Sadée: *De imperatorum Romanorum III. p. Chr. n. saec. temporibus constituendis. Dissertatio Bononiae.* 1891. 55. l., 2. jegyz. Ellenben Eusebius Hieronymus 1 esztendő 9 hónapra számítja. Cassiodorus bizonyára Eusebiusból meríti adatát, mert ugyanily módon Philippusnak 7, Diocletianusnak 20 évet tulajdonít. Minthogy Cassiodorus e szerint nem érdemel teljes hitelt, Claudius halála inkább 270 márcziusában következhetett be 268 márcziusára jelzett trónralépéstől tényleg két esztendőre terjed az ő uralkodása.

PETŐFI JÁNOS VITÉZÉNEK HATÁSA ARANY TOLDIJÁRA.*

A művészi hatások gyakran hasonlatosak az álomlátáshoz. Sokszor csodálatos élességgel, tisztasággal és élénken foglalkoztató érzelmi kísérettel hí életre az álom lelkünk mélyéről oly képeket, melyeket az életnek egymást tarka változatossággal hajszóoló, erősebb benyomásai minmagunk számára is rejtett kincsekül hantoltak el. Élességükben és tisztaságukban magunk előtt is újszerűeknek tetszenek, pedig lelkünkben szunnyadtak, mieink voltak már előbb is, csak még nem villantak meg előttünk oly tiszta világosságban, a milyenben az álomlátás megnyilatkoztatja s érzések forrásává, tettek indokaivá teszi őket.

A művész lelkében is gyakran mélyen szunnyadó vágyakat, valósulásra váró terveket kelt életre művésztársának a hatása. Homályos tervezetések forronganak benne, nem látja tisztán az utat, melyen célját érhetné, míg egyegy pályatársának példája fényt nem lobbant föl előtte az ihletnek abban az *«egy perczében, az isteniben»*, melyet éppen Arany énekelt meg egyik versében. Az útnak ez a meglepő élénkséggel föl villanó s eligazító megvilágítása, mikor *«teljes tökélyben lebben a művész elébe a szűz ideál»*, az a módja a hatásnak, mely legtermékenyítőbb és legértékesebb szokott lenni.

Arany pályakezdése bátortalan tapogatózásoknak, a bizonytalan iránykeresésnek kora. Mint maga is megvallja, *«az irodalmi életet kevésbé ismeri»*. Életének viszonyai: népi származása s a gyermekkorának emlékeiül lelkébe

* A m. tud. Akadémiától a Lehr Albert-díjjal jutalmazott pályamű.

gyűlt mesék, régi népmondák, énekek és népdalok, a népélet jelenetei, melyek között felnőtt s a ponyváról került első olvasmányai és mintaképei mind a népies felé tereltek érdeklődését; mikor azonban a magyar irodalom újabb irányával is megismerkedik, látja izlésének elmaradottságát. De másrésről az új irányt meg nagy mértékben üresnek és mesterkéltnek érzi s ez bizonyos elkedvetlenedést ébreszt lelkében, a mi ingadozóvá teszi irányja megválasztásában. Terveiben régi mintái és új olvasmányai küzködnek egymással, különböző műfajokkal, különféle stylusokkal próbálkozik, míg Petőfi példaadása a *János vitéz*ben meg nem világosítja előtte azt az utat, melyen aztán a lángelmének egyre teljesebb mértékben kibontakozó fényes adományával, mindinkább mélyülő tanultságával s egyre czéltudatosabbá váló biztosságával tör a művészetnek mind távolabb magaslatai felé. Petőfi szelleme nemcsak az ő halálát sirató, korai elvesztésébe beletörődni soha nem tudó barátnak «szobájába lengett be a nyílt ablakon» s vont egy-egy vonást láthatatlan kézzel, szelleműjjal a gyötrődő, tépelődő pályatárs rajzán, hanem sugallta, bátorította őt első nagy alkotásában is.

Ennek a hatásnak a megvilágítása lesz e dolgozat feladata. A költői hatások nyomozása könnyen vezethet ingoványos talajra, hol rosszindulatú lidérczek csalóka játéka lecsalogatja a vándort a biztos útról. Csak gondos kritika s az ingeniumnak, az alkotó költői lángelmének igaz értékelése és tisztelete óvhatja meg a kutatót a lángelme alkotó tevékenységét kicsinyeskedésekkel letörpítő délibábos philologisálástól. Nem az lesz tehát e tanulmány czélja, hogy menél több és keresetten is erőszakolt hasonlóságot fedezzen fel a két költemény között, hanem első sorban az, hogy megvilágítsa azt a szellemet, mely Petőfi *János vitéz*ében megkapta s magával ragadta Arany lelkét. Ha erre vonatkozólag kielégítő feleletet tud adni, megoldotta feladatának jelentékenyebb részét.

Petőfi költeménye, ez a bájos tündérmese, az első igazán nemzeti, minden ízében magyar alkotása elbeszélő költészetünknek. Benne a nemzetinek legállandóbb s legmélyeb-

ben fekvő réteget tárta föl Petőfi a műköltészet számára: a népit; a csodás elemnek legelhitetőbb jelentkezéseit: népmeséink tündereit, óriásait, sárkányait viszi be machinériául s az elbeszélésnek legmagyarosabb módját: népmeséink stylusát szólaltatja meg. Főtendentiája, mely a lyra terén a magyar népdal megnemesítése útján ihlette halhatatlan dalköltészetére, így epikus megnyilatkozásaiban is a népszellem élénkségét, erejét és étellel teljességét viszi be az elernyed, vértelen műköltés felfrissítésére.

Valamint a lyrában, ebben sem volt Petőfi olyan határozottan forradalmár jelenség, olyan minden előd nélkül újító, a milyennek első tekintetre látszik. Voltak előzői, kik útját egyengették s tendenciájának érvényesülhetését előkészítették, — főként Gvadányi és Vörösmarty. Gvadányi az előadásnak már közvetlenebb hangját, részletezőbb módját szólaltatta meg s az Alföld képéből és embereiből is már sokat látunk nála. A csataképek fenséges borongású költője a *Tündérvölgy* czimű egyénekes költeményében már mesei tárgyat választ s szerencsés leleménnyel népies motívumokból szövi a költemény csodás elemeit.

Ezeket a kísérleteket Petőfi öntudatos programmá szélesítette ki, teljes harmoniában életének nagy vezérlő gondolatával és sugalló érzésével. E gondolattal küzdve s ez érzés hevületében Petőfi egy általános európai eszmeáramlatnak: a demokratia felé törekvésnek sodrán úszott; de ez a nagy folyam sehol sem öntözte termékenyítőbben az irodalom mezeit, mint nálunk. Petőfi egész elragadó költészete tulajdonképen a nép költői szellemének csodálatosan friss megnemesítése és művészi magaslatra emelése.

János vitéz is a népmesének ilyen művészi sphærába emelése, melybe Petőfi belevitte a maga demokratikus irányú politikai czélzatát is. Az a hős, kinek tetteit ő énekli, egészen más, mint a megszokott epikus hősök. Ő nem véres csaták diadalmas hőségét énekli meg, hanem a nép fiát, kibem bemutathatta e népnek szeretetreméltóságát és szívbéli derékségét. Az ő érzése és vágyai szerint ez volt az a diadalmas harcra induló hős, ki a hazában új hazát fog magának foglalni.

E mellett a demokratikus czélzat mellett bevitte realistikus fölfogását is abba a műfajba, mely előkelő általánosságok szürke ködétől volt fátyolos. A hol addig istenek nagyhangú tanácskozásait, hősök czikornyás párbeszédeit hallottuk, fejedelmi sátrakat, jeles bajvivó-tereket láttunk, oda aprólékos, prózai életviszonyokat s szinte komikus hatású részleteket is be mert vinni s írni mert egy juhászlegényről egy terjedelmes költeményt, mindvégig a nép fogalom- és érzéskörében maradván. Ezzel természetesen velejárt a formának és a nyelvnek a népiessége is. Népies nyelven, népies fordulatokkal, a népmese jellemző szerkezeti sajátosságait ellesve és utánozva, frisseséget és életet varázsolt a conventionalis, modorossá vált epikai előadás helyére.

Ez Petőfi költeményének jelentősége. Tagadhatatlanul nagy dolog volt a kor legegységesebb érzésének ez a minden ízében költői szolgálata; kétségtelenül igen nagy a *János vitéz* művészi értéke; de talán még ezeknél is nagyobb érdeme, hogy utat és irányt mutatott annak az útját kereső, bátortalanul tapogatózó geniusnak, ki később a multon merengő magyar léleknek a leghalhatatlanabb tolmácsolójává lett. A mint Sokrates lelkének legörökebb alkotása — Platon, úgy Petőfinek is egyik legnagyobb műve Aranynak ez az útjára indítása. Ezt maga Arany is nyíltan hirdeti egyik levelében, hol azt a viszonyt is megjelöli, melyben a maga költészetét főtörekvéseiben a Petőfiéhez rokonnak érzi: «Petőfi már jóformán utat tört — nyomán haladni egyikünk sem szégyenlhet. Nem azt mondom azonban, hogy legyünk utánzó. Az igazi költő csupán utánzóvá sohasem válhat. Azt akarám mondani, hogy valamint Petőfi ragyogó szóvirágok, összekuszált s minden magyarságból kivetkeztetett szófűzés nélkül, a maga egyszerű nyelvén érdekesen fejezi ki magát, úgy mi is, ha akarunk s tehetségünk van, kifejezhetjük.» (Szász Károlyhoz; Szalonta, 1847 október 11.) Az kétségtelen, hogy Petőfi jótékony hatása nélkül is létrejöhetett volna a *Toldi*, de semmi esetre sem abban a formájában, melyben mindnyájunk becses kincsévé lett.

Ez a hatás tehát mindenekelőtt a példaadásban s Arany irányát kereső tehetségének bátorításában, népies hajlamá-

nak megerősítésében nyilatkozott. «Egy rokon szellemnek, Petőfinek költészetével kellett érintkeznie, — írja emlékbeszédében Gyulai Pál — hogy félénk geniusa szárnyra kelhessen... Petőfi sikere felbátorította s meg volt győződve, hogy Petőfi *János vitéze* után ő is merhet írni egy naiv költői beszélyt, mely a népköltészettől sugalmazva, hangban és jellemzésben magyar legyen.»

Arany lelkének csakugyan nagy szüksége volt a *János vitéz* költői szépségének sugalló, vonzó erejére abban a környezetben, melyben élt s melyben *János vitéz*ről az volt a közvélemény, hogy «az is bolond, a ki az ilyet kinyomtatja.» Bár a Kisfaludy-Társaság pályázati hirdetése is a népies stylus felé irányította, mégis csak az a csodálatos frissesség és üde báj nyerhette meg ily teljes mértékben Petőfi főtendentiájának, mely a *János vitéz* soraiból áradt fogékony költői lelke felé. Az a szellem, mely *Toldit* sugallta, öntudatos programúl csak később, Petőfivel való barátsága idején, a vele váltott levelek során alakult ki; de ez a program már minden céljával és törekvésével benne van a *Toldiban* s benne volt a *János vitéz*ben.

De nemcsak ebben mutatkozik Petőfi hatása Aranyra, hanem a költői alkotás minden mozzanatában kimutatható: a conceptióban, motívumokban, egyes megkapóbb kifejezésekben, előadásban és verselésben egyaránt.

Mint *János vitéz*, *Toldi* is bizonyos mértékben a magyar népmese megnemesítése, a költészet legmagasabb régiójába emelten. A két hős a népmesei hősöknek legáltalánosabb két típusát képviseli: egyik, kit a balszerencse üldöz el hazulról, másik, kit — Gyulai Pál szavával — «szívzajlása» ragad el otthonából. Mind a ketten falusi milieuban lépnek elénk, az akkori idők divatjában megrajzolt genre-alakok (*Toldiban* Benceze, *János vitéz*ben haramiák stb.) társaságában. Egyikük apátlan-anyátlan lelenczből fölserdült juhászlegény, a másik hatalmas bátyjától mezei munkára szorított, falusi életet élő nemesi ifjú. Mind a kettő kiküzdi magát alacsony, elnyomott helyzetéből s a megpróbáltatások hosszú során át annak az erénynek tüzeiben tisztúlnak meg, mely

a magyarság képzeletét a legeggyetemesebben foglalkoztatta: a hadi vitézségében.

Annak a forrongó tengernek, melyet a magyar közélet e két mű fogadásának idején mutat, legerősebb áramlata a demokratikus átalakulás felé törekvés volt s ebben az irányban alig képzelhetünk el rábeszélőbb érvet, mint Jancsi és Toldi lelki megneemesedését. Másrészről a nemzet tagjául felavatását váró népre is rendkívül emelő és biztató hatással lehetett az érvényesülhetésnek az a képe, melyet e két költemény bemutat. Erre vonatkozhatik az a népszerű célzat, mely Petőfinek Aranyt üdvözlő költeményében hangot nyer:

Ez az igaz költő, ki a nép ajkára
Hullatja keblének mennyei mannáját.
A szegény nép! olyan felhős láthatára,
S felhők közt kék eget csak néha-napján lát.

Nagy fáradalmaid ha nem enyhíti más,
Enyhítsük mi költők, daloljunk számára,
Legyen minden dalunk egy-egy vigasztalás,
Egy édes álom a kemény nyoszolyára.

Ez Arany válaszában is megszólal:

S mi vagyok én, kérded. Egy népi sarjadék,
Ki törzsömnek élek, érette, általa.

Ez a demokratikus célzat, mely a maga teljes fényében es ösztönző, magával ragadó erejében Petőfi költeményéből villant meg Arany előtt, a conceptionnak bizonyos sajátosságát is maga után vont. Főforrásától, Ilosvaitól eltérően a népmesék legáltalánosabb motívumából: a kisebbik testvérnek a hatalmasabb bátya részéről szenvedett elnyomásából indítja meg a cselekvényt. A célzat azonossága folytán a cselekvény váza is hasonlóságot mutat mind a két költeményben. Egy nagyerejű, romlatlan lelkű legényről van mindegyikben szó, kik hibát követnek el. E miatt bujdosniok kell, ebben a bujdosásban megőrzik erkölcsi épességüket, vitézzé lesznek, kitüntetik magukat s elérik céljukat.

Kétségtelen, hogy ez a demokratikus tendentia Arany

lelkét is áthatotta. «Az első *Toldi* fogadtatására igen sokat tett az ujság, a demokratia felé gravitáló közszellem», — írja Tompának 1854 novemberében. Bátran hozzátehetjük, hogy nemcsak fogadtatására, hanem fogantatására is. De mégis Arany költeményében nincs annyira kiemelve ez a célzat, mint Petőfinél. Viszont azonban jobban el van mélyítve, nagyobb komolysággal és suggestivebb erővel hat benne az az eszme, hogy a sorsától méltatlan életre kárhoztatott, de testi-lelki derékségével e méltatlan életből kiemelkedő ifjú pályájának képében mintegy nemzetének sorsát, emelkedését és diadalra jutását példázza. Az a hit, mely Széchenyi halhatatlan ígéinek visszhangjául ebben a korban a nemzet lelkét már eltöltötte s a legnemesebb hevület folytonos izgalmasában és sovárgásában tartotta, elfogadta Széchenyinek azt a, Herdert czáfoló tanítását, hogy a magyarság nem elvénhedt, hanem erős, fiatal nemzet, melynek igazi történeti pályáját csak a jövő nyitja meg, ha majd méltatlan viszonyaiból, elnyomatásából és elmara-dottságából kiküzdí magát. A nemzeti emelkedésnek ez a gondolata szólt biztató melegséggel Toldi feltörekvő pályájának képében is kora magyarságához.

A két költeménynek nagyjában megfelelő mesevázát kitöltő részletek közül több Petőfinek kisebb-nagyobb hatására vall Aranynál. Természetesen itt két határozott, egymástól nagyon különböző költői egyéniségről van szó s Arany mindig áthatja egyéniségével, magára nézve jellemzővé tudja tenni azt, a mit átvesz Petőfőtől. Rendkívül tanulmányos, a két költő lelki alkatát is bizonyos mértékben megvilágító, ha e hasonlóságoknál kiemeljük azt a különbséget is, melyet e részletek kidolgozása mutat.

Forró nyári nap hevében tikkadozó alföldi tájék leírásával kezdődik mind a két költemény. Petőfi az élenkség, izgékonyság költője, azon a képen, melyet fest, minden cleven, minden mozgásban van; Arany a plasticus nyugalom rajzának nagy művésze, az a kép, melyet ő fest, a forró kánikulai délnek rekkentségében, szinte mozdulat és élet nélkül terül el előttünk. E mellett az erős történeti érzékű Arany egy pár vonással a történeti szint is megadja képének, valósággal

történeti tájképpé változtatja azt az alföldi poros országutat és környékét, azáltal, hogy fényes lovagsapatot jelenít meg rajta, sok nehéz aranyhimmal terhelt ruhában, nyalka, kócsagos kalpagban, czifra nyergű méneken.

Mind a két költő bemutatja hőstét abban a helyzetben, a mint a feléjük közeledő fényes huszárcsapatot várják. Toldi plastikus alakja szinte szoborszerű nyugalomban emelkedik ki a nyári hőségben rezgő alföldi légkörből; Jancsi szembe megy a katonákkal. Arany merengő egyéniségére ép oly jellemző az a mód, a hogyan Toldi várja a feléje közeledő huszárokat, mint Petőfinek izgékony, gyorsan nagy mélységgel és erővel fölzuduló érzésvilágára Kukoricza Jancsi viselkedése. Toldi ajkán sóhajtás kél, sovárgó lélekkel, búbánattól összefacsarodott szívvel néz előrehajolva: «mintha szíve-lelke a szemében volna». Jancsit Petőfi hevesége önti el a katonák láttára, nagy izgalom vesz erőt rajta, «alig fér meg szíve a baloldalába». Az érzelmeknek ezt a heves ostromát látjuk akkor is, mikor visszatérő útjában Iluskáék házához közeledik s csaknem eláll a lélekzete. Mennyivel nyugodtabban indul Toldi búcsúzóra anyjához!

Az a sóvárgó monolog, melylyel Toldi várja a huszárokat, Jancsi rövidebb s határozottabb beszédének paraphrasisa. A jelenet maga Petőfinél szemléletesebben indul. A sereg nyalkaságát igen sikerülten szemlélteti a lovak büszkeségével, kényes tempózásával. Petőfi katonái kedélyesek, vígak; Aranyéi önhittek, gögösek, nyersek. Toldi búsongva, méla komolysággal áll a katonák előtt; Jancsi sugárzó szemmel néz rájuk, egész lelke arczára ül s Petőfi nagy közlékenysége indítja szólásra.

Mind a két költemény hőstét méltánytalanság éri. Ezyikre bátyja, másokra nevelőapja támad kiméletlenül és durván. A hogyan a sérelem után viselkednek, az a mód ép oly jellemző Arany tépelődő, szelid lényére, mint Petőfi daczos, szenvedélyes egyéniségére. Toldi a kert távoli zugában csöndes szomorúsággal töpreng a bántalmakon, Jancsi szilaj daczczal és elszántsággal vág neki mindjárt a világnak. Mindketten hibát követnek el s e miatt el kell buj-

dosniok. Mielőtt azonban távoznának, mindkettő búcsút vesz attól, ki legkedvesebb szívének: Jancsi Iluskától, Toldi anyjától. Ez a jelenet mindegyik költeményben mély gyöngédségű. Mindketten koczkáztatják azt, hogy üldözőik kezébe kerülnek, de mégsem akarnak búcsúvétel s megnyugtató szó nélkül távozni.

A búcsúzás után bujdosni indulnak. Mindkét költő maga is próbálta a vándoréletet s ha emlékeikből nem is vihettek be sokat költeményükbe, de akkori lelkiállapotukból bizonyára sokat átjátszott az emlékezés a költemény keretébe, a hősök szívébe. Csakugyan, mintha mindkettőben nyilatkoznék valami írójuk lelkéből. Toldi alakja sokkal komolyabb, a fájdalmat mélyebben érző s bizonyos büntudatot nyíltan valló, úgy hogy a büntől való megtisztulásának egész folyamatán át lelkiismeretének parancsoló szava hajtja. Sokáig füstölög magában, nehezen reméli, hogy bűnébe valaha jóvá legyen. Jancsi könnyelműbb, a dolgokat egykedvűbben veszi, úgy hogy az ő lelkében a cselekvény során nincs is erkölcsi processus. Határtalan büszkeség és nagy elszántság van szívében, «hitvány életével nem sokat törődik», szinte kedve telik a daczban és küzdelemben. Igen ki van téve ő is a lelki fájdalomnak, nagyon neki tudja ő is búsulni magát, de vigasztalódní, feledni is hamar tud. Egyik olyan költő képzeletének alkotása, kit csak lelkének vidám ifjúsága és szilaj energiája tudott megtartani az élet sok nyomorúsága között, a másik olyané, ki igazában sohasem volt gyermek s gondtalan ifjú, hanem mélységes komolysággal és nagy felelősségerzettel állott szemben balsorsával életének még abban a könnyelműbb szakában is, melynek emléke itt ihlethette. A két költőnek ezzel a különböző lelki alkatával kapcsolatos, hogy az energikus Petőfi *János vitéz*énél a gondolat és érzés tüstént tettbe szökken, a sokat tépelődő Arany *Toldi*ja csak a külső körülmények erős nyomása alatt tud eljutni a tethez.

Vándorló útjában pihenőt tart mind a két költemény hőse. Ez mindkét költőnek arra szolgál, hogy egy-egy rövidebb alföldi tájképet rajzoljon (nadas) s így ez a jelenet mind a két költőnél bizonyos mértékig curiosus érdekes-

ségü is. Útjuk további folyamán temetőben hálnak meg mind a ketten; de János vitéz ezt nem tudja, míg Toldi a maga nagy árvaságának szomorú érzésével, tudatosan, végső elkeseredésében folyamadik a holtak vendégszeretetéhez. E vándorúton Jancsi húsból-vérből való alakja mesés körülmények közé jut, Toldi a való életben marad mindvégig.

A *Toldi* befejezésére a francia földön vitézkedő Jancsi alakja hathatott. A hogyan futni engedi a basa poltron fiát Jancsi, úgy kegyelmez meg Toldi is a csehnek. Toldi derekát is a néphitnek az a királya övezi fel a vitézi karddal, a ki a Jancsiét. Gyermekkorukat is elbeszélgeti mindkettejükkel a király. De természetesen Arany királya már inkább történeti, nem mondhat olyan tréfás naivságokat, mint Petőfié s ennek rovására nem is olyan pompás népieségü s nincs annyira étellel teljes.

A nagy megpróbáltatás után mindkét hősből a vallásosság szólal meg. János vitéz, mikor a hajótörésből megszabadul,

Először is hálát adott az Istennek ;

Toldi a győzelem után ezt mondja :

Nem köszönöm ezt a magam erejének :
Köszönöm az Isten gazdag kegyelmének.

Ezek mellett az egyező részletek mellett több párhuzamos helyet is találunk :

«Jancsikám, látásod úgy is megrémített;
Hagyd el, az istenért, az ilyen beszédet!»

János v. IV.

«Haj! be zokon esik most hallgatnom téged!
Hagyd el, kérlek, hagyd el e fájós beszédet!»

Toldi IV.

Mindkettejük szíve lett puszta, hideg tél.

Ján. v. IV.

Puszta a szívem, mint kopár őszi tarló.

Toldi VII.

A világ sötétbe öltözködött vala,
Szörnyen zengett az ég, hullt az istennyila.

Ján. v. V.

- Lett olyan sötétség, hogy semmi sem látszott,
Zengett az ég szörnyen, csattogott, villámlott. Toldi VII.
- S lett eltemetése fejökben az észnek. Ján. v. VI.
- Ha örül az ember, csak nyűg, hogy van esze,
Temessük el azt ma ... Toldi X.
- Nézte őt a kék ég, a fényes nap ... Ján. v. V.
- Ki volt útitársa a kietlen pusztán?
A nap ment utána, a kék égen úszván. Toldi VII.
- A feltámadó nap legelső sugára
— — — — —
Pusztult ablakán át benézett a házba,
Ott a haramjáknak csontvázait látta. Ján. v. VI.
- Betekint félszemmel egy törött ablakon,
Hát csak a czimbalmost látja benn egy padon. Toldi XI.
- Alattok a lovak tomboltak, prüszögtek. Ján. v. VII.
- Tombolván alattok czifra nyergű mének. Toldi I.
- «Vedd el mindenemet, csak hagyd meg életem.»
Ján. v. X.
- Kérlek, édes fiam! ne kívánd halálom,
Minden vagyonomat im neked ajánlom!• Toldi XI.
- Figyelmezzetek rám, ti nemes vitézek,
Mert nagy fontosságú, a mit majd beszéltek. Ján. v. XIII.
- Urak, hű vitézim! ide hallgassatok,
Mert nem tréfaság az, a mit most hallotok. Toldi XII.
- Meg is tette volna, hiszem az egy istent. Ján. v. XIV.
- Hiszem a teremtőt, még addig nem öl meg. Toldi VI.

Kétségtelen hatással volt János vitéz Toldinak a hangjára is. János vitéz lyrai költő alkotása, melyet főként az tesz oly kedvessé, hogy hőse mögül folyton kibukkan Petőfi

egyénisége, szavaiból Petőfi hangja cseng ki. A feszes, ünnepeles epikus hang helyett a mesemondó közvetlenségét szólaltatja meg. Bizonyos, hogy a *János vitéz* hangja lágyabb, petőfies kedvességgel teljes, de viszont Aranyé meg átérzettséggel, bizonyos meghatott hévvel teljesebb, főként szomorúbb részleteiben. Petőfi hangjából folyton ki-kicseng játszi ironiája, melylyel a meséjén ájtatosan csüngő közönsége fölött lebeg; Aranyánál ezt a tárgy természete szerint hiába keressük. Ő hisz abban, a mit elmond s nagy költőtársa ironiájának játszóságát legföljebb az a sajátos illúzió pótolja, melylyel Toldi kalandjait folyton nehezebbeknek igyekszik föltüntetni, holott valójában folyton könnyebbekké lesznek s csak a hősnek egyre erősebben ébredő ambíciója miatt tetszenek súlyosabbnak. Mind a három küzdelmében csak lélekjelenlétét és nyers erejét viszi harcába s ezzel győz. A farkaskalandban rettenetes vadságú állatokkal tusakodik a legteljesebb magára hagyottságban; a bikával már könnyebb elbánnia, de viszont sokan látják s nagy szegény lenne, ha nem jól ütne ki a vállalkozás. Az utolsó kalandban emberrel áll szemben, ki nem is érvényesíthet ellenében semmit bajvivői ügyességéből; de ennek a viadalnak sikerére egész jövője, életének boldogsága van föltéve.

Legnehezebben nyomozható Petőfi hatása az előadás sajátásaiban. Ezeket Arany is meríthette onnan, hol Petőfi számára fakadtak: a népköltésből. Ezekre áll különösen az, hogy példájával bátorította Aranyt s ennél többet nem is igen mondhatunk. Az előadásban Arany már itt is igazi epikus tehetség, kit az elbeszélés nyugodt, részletezőbb módjától még Petőfi lyrikus izgékonyága és heve sem tud magával ragadni. A *János vitéz* cselekvénye szinte izgatott rohamossággal halad, összezúfolt és gyakran hiányzik belőle az átmenetek természetessége. Találóan mondta Arany Petőfiről, hogy *Szécsi Mária*-jában «balladai gyorsasággal nyargalt végig egy történelmi eseményen.» Többé-kevésbé a *János vitéz* cselekvényéről is elmondhatjuk ezt. Ezzel szemben a *Toldi* cselekvényében minden a legaprólékosabb körültekintéssel elő van készítve, az átmenetek gondosan keresztül vannak hidalva s az előadás nyugalma, epikus menete mintaszerű.

Az előadás külsőségeiből talán Petőfi hatására vallanak azok az énekkezdő sorok, melyek a cselekvés időpontját az égi testek állásának megjelölésével határozzák meg. Ez igen gyakori Petőfi költeményében. Van Petőfinak az előadás élénkítésére két igen kedves formája. Egyik az, mikor egyes szók ismétlésével fűzi egymáshoz a sorokat. Ilyen mindjárt a *János vitéz* elején:

Tenger *virág* nyilik tarkán körülötte,
De ő a *virágra* szemét nem vetette;
Egy kőhajtásnyira foly tőle a *patak*,
Bámuló szemei oda tapadtanak.

De nem ám a *patak* csillámló habjára,
Hanem a *patakban* egy *szőke kis lányra*,
A *szőke kis lány*nak karcsú termetére... Ján. v. I.

Ilyen Aranynál:

Rákosnak mezője tőszomszédos *Pesttel*,
Pest alatt ért össze utasunk az esttel.
Találkoztak pedig egy *temető* mellett,
Temetőben új *sir* dombja sötétellett.
De miféle *sir*nak sötétellett dombja... Toldi VII.

A másik jellemző ilyen formája Petőfinak, melyet Arany több énekében utánzott, mikor a kérdésre találgatással maga a költő próbál megfelelni. Ez megvan ugyan a népköltészetben is, de Petőfinél oly gyakori s annyira természetes kapcsolatban van lelkének lyrikus izgékonyosságával és képzeletének elevenségével, hogy bátran mondhatjuk őt jellemző formának.

Arany a *Toldiban* feltűnő gyakorisággal veszi képeit a kosmikus jelenségek sorából. Ez Petőfinél igen sűrűn ismétlődő, kinek tüzes, ifjú lelke igen szerette ezeket az intenzív ragyogású jelenségeket. Még itt különben meglehetősen szegényes Aranynak a metaphora-készlete, de már itt is jelentkezik pontos, realis szemlélete s részletes és aprólékos kidolgozásra törekvése. Az kétségtelen, hogy Petőfi e téren is törte az utat számára, mikor az elkoptatott, banalis metaphora-készlet helyére egészséges, friss, eredeti képeket hozott be költészetünkbe.

Legkevesebbé nyomozhatjuk Petőfi hatását a nyelv terén, a szavakban. A mit e tekintetben mondhatnánk: igen pontosan egybe van állítva Lehr Albert jeles commentárjaiban. Annyi valószínűnek látszik, hogy Arany nagy nyelvteljesége Petőfi példája nélkül aligha mert volna világ elé lépni a nyelvnek azzal a bár szemérmes és művészi tisztaságú, de mégis teljes népiességével, a mit a *Toldiban* bámulunk. Egyébként Arany már itt is öntudatosabb és gazdagabb nyelvművész.

Az a hatás, melyet Petőfi tett Aranyra, nem végződik a *Toldival*, hanem gyümölcsözővé vált Aranynek egész pályájára. Népies alapját mindvégig megőrizte, bár megvalósította azt, a mit még 1847 szept. 6-án irt Szilágyi Istvánnak: «Szeretem a nemzeti költészetet; a népiesség köntösében még most; később majd pusztán». Népies irányában, mely így televényföldje maradt mindvégig költészetének, Petőfi erősítette meg; azt folytatta teljes dicsőséggel, mit Petőfi nem egészen dicstelenül kezdte. Petőfi irányának már csakugyan fejlődöttebb, művészibb fokát mutatja *Toldi*. Míg *János vitéz*ben, bár naiv felfogással, de mégis háromféle elem olvad össze, addig *Toldiban* mindvégig egységesen népies marad a stylus. Ezen a költői iránymutatáson kívül bizonyos élénkséget és határozottságot is juttatott Petőfi hatása a csöndes, merengő Arany költészetébe. Lelkének napján Arany lelke is tüzet fogott, «láng gyúlt a láng gerjelminél.» Arany igazán ifjú léleknek csak ebben a költeményében mutatkozik. A *Toldiban* ránk ragyogó örök tavasz halhatatlan mosolyában, boldog derűjében Petőfi vezetni szemünk elé Aranyt. Együtt haladnak, kéz a kézben, vidám versenyben ég húrjuk, «a naiv lélek és őszinte szív ugyanegy lángja lobog bennük s a magyar népköltészet ugyanegy sugalmain lelkesülnek,» míg a forradalom viharja el nem tépi őket egymástól. Az a tavasz, melyet számunkra e két halhatatlan mű revelál, örök verőfényű, virágai színűket, illatukat nem veszti, hervadást nem látnak.

GALAMB PÉTER.

Második és befejező közlemény.*

3.

— Mindjárt elalszom, mindjárt! — biztatta magát, mégis álmatlanul hevert. Fázott, vaczogott a foga, pedig jócskán ivott bort.

Bosszantotta az ijedősége, szidta magát: bolond, mit félsz? Nem ügyesen csináltad a pénzzel? Lehet ezt okosabban kiókumlálni? Ki tudhat a talált pénzedről? Mit reszketsz?

Valamennyire megnyugodott. Hát persze, persze. Kitől, mitől kell tartania? A pénzt a ládaaljába csukta, ezzel úgy el van vágva a dolog, hogy no. Csak már reggel volna!

— Mindjárt elalszom!

S hogy a kívánsága minél hamarább teljesüljön, fölült az ágyban, felibe hajtotta a vánkosát. Hátha nagyon alant feküdt s ez késleltette az alvást? Visszadült. Lám, ez aztán az okos fekvés! Az ember feje nem temetkezik el a vánkosban, hanem jó szabadon szellőződik. Ez pedig aranyat ér! Csak szellőztetni a fejet!

Várta, várva-várta, hogy elalszik. Az álom egyszer-másszor mintha a szemére lopózott volna, aztán mégis meglépett. Szinte csüfolódott vele: aludni szeretnél? Hohó! Nem addig a!

— Elalszom, elalszom, — verte a fejébe a vágyat. Hol a bal-, hol a jobboldalán feküdt, majd a hátán, de az álom makacsul elbújt, nem lehetett siettetni. Felibe haj-

* Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1913. évi 437. számában.

totta az alsó vánkost is, szinte meg volt támasztva a feje, a mint visszadőlt rá.

Az óra berregni kezdett, no most mindjárt megszólal. Péter várta, hogy éjfél mondjon. Az óra kis szárnyas ajtaja megnyílt, a kakuk kibújt, de csak tizenegyszer kakukolt.

Péter a fejét csóválta. Legalább éjfélnek kellene lennie s az óra tizenegyvet ütött. Vagy tán mégis tizenkétszer szólt s csak ő számolt rosszul? Meg kell nézni, mennyit mutat! Fölállt, világot gyújtott s az óra felé közeledve magasra tartotta a gyufát. Nagy figyelemmel nézett, az óramutató most billent el a tizenegyről.

A feleségére pillantott. A Lidi békességesen aludt a másik ágyban, mellette a kis Klári. Öröm volt nézni, a mint átkarolva fogta az anyját, mintha sohasem akarná elereszteni. A Palkó a díványon alszik, a másik kettő a kisebbik ágyban, mind szunnyad zavartalanul, csak neki kell bámulnia a siket sötétségbe. Inkább követ törne nap-szám, pedig ugyancsak elszokott a keményebb munkától.

Visszafeküdt. Mikor lesz éjfél! Hát még hajnal! Vagy sohse hajnalodik ki? Legalább pitymallanék már!

Nem volna szabad csodálkozni a virrasztáson, ha itt kísértene az akasztott ember lelke, de hiszen erről szó sincs. A pénz is jó helyen van, hát mi a mennykőtől kell ijedezni?

És mégis. Az ijedőség beléje lopakodott, egyre ráigcsált rajta.

Az idő igen lustán koczogott. A kakuk elkiáltotta az éjfél, az egy órát, majd kettőt, Péter úgy meggörnyedt a várástól, mintha napok óta zsákot hordott volna a tóparti molnárnál.

Három óra tájt az álom elúnta a gúnyolódást, rászállt Péterre, de hamarosan elúnta a barátkozást is.

Péter fölriadt. Arra riadt, hogy valaki a vánkosa alatt kotorász s a pénzt kutatja. A talált pénzt, a bankókat!

— Mi az, mi az?! — kiáltotta holtra rémulten s a vánkosokra könyökölt, maga elé tartva a másik karját, a mint támadás ellen szokás. Védeni kell a pénzt, védeni rogyásig! — Időbe telt, míg a ládára gondolt. Hiszen a bankók

már ott vannak, nincs mit védenie! Nagy megnyugvás me-
lengette, lecsitultan szólt:

— A láda, a láda!

Lidi állt mellette, szeliden tudakolta:

— Álmodott kend? Megnéztem, hogy nincs-e baj?
S a vánkos mind össze van túrva.

— Úgy jó az, összehajtogatva, keményen.

— De hát hadd igazítsam meg, ha már összehajtogatva
akarja. A feje nem is volt vánkoson, még majd megint
megfájdul.

— Vánkos kéne.

— Adok, — mondta Lidi s már hozott is egyet a maga
ágyából. Meg-megrázta s a két felsőt felibe hajtva, annyi
szeretettel igazította az ura feje alá, hogy Péter szívesen
csókolt volna neki kezét, a hogy a gróftól látta. De Péter
attól félt, hogy az asszony elneveti az ő nagy nyomorúsá-
gát, a min sírni kellene, nem nevetni. Egy ember pénz
talált az erdőn s aztán ne adj Isten, hogy aludni tudjon
miatta...

— Jó lesz így? — aggodalmaskodott Lidi.

— Jó. Mindjárt elalszom.

— Tán még nem is aludt kend?

— Hogyne aludtam volna. Úgy mint a tej.

— Talán mégis jó lett volna a tea...

— Nem vagyok én hektikás!

— Nem, nem! Hála Istennek, de a teától csudamód
elalszik az ember. A Gubriczkyné mondta.

— Mondta? — bukik Péter a remény után.

— Hogyne mondta volna! Hitet tesz rá a falu is.

— Ide vele!

— Főzök mindjárt.

S szalad ki a konyhába. Hallani, hogy tapogatózik a
sötétben, itt is, ott is keresgél, — hopp, most eldőlt valami,
holmi bögreféle, — jaj, tán tejföl volt benne...

Péter sebtiben világot gyújt s igyekeznek ki a konyhába.
De a gyufa elalszik, óvatosabban kellett volna vele bánni.
Meggyújt még egyet, Lidi után megy.

— Eldült valami? — kérdi tőle.

— El, — röstelkedik az asszony, — egy kis aludttej.

— Nem baj no. Hamar a lámpát!

Lidi leveszi a lámpát a falról, lekapja az üvegjét s az ura elé tartja. Péternek már az ujját pörköli a tűz, mégis életre támasztja vele a lámpa belét. Frissen rá az üveget! Alighogy ráteszik, a láng lobogni kezd, féloldalt ég, végül megmarad.

Csöndes világosság ömlik el a konyhán. Az asszony galyakat tör, a tűzhelybe tömi, a tetejükbe papirost s meggyújtja. A papiros lobbot vet, ropog, hajladozik a lángjától a száraz galy. Péter megelegedéssel nézi a munka sietségét:

— Meglesz mindjárt, úgy-e?

Lidi a tűzhelyre állítja a bögrét:

— A míg elmond egy miatyánkot.

Péter nem válaszol. Nem mintha imádkozni akarna, — tudja Isten, elszokott tőle, fehérszemélynek és gyereknek való az ilyesmi, — hanem hát az asszony ügyeskedésére fordul a figyelme.

A tea felforr, Lidi lekapja a tűzről, átönti egy másik bögrébe s hogy hűljön valamicskét, fújja, fujdogálja, azzal viszi be a szobába. Péter lefekszik, az asszony még egyszer megigazítja a vánkosokat, — no most már a püspök is elalhatik rajtuk! — s nyújtja a teát.

— Olyan ez, mint a mennyei manna, — kínálgatja Lidi boldogan, hogy az ura mégis csak megfogadja az okos szót.

Péter kezébe veszi a bögrét, ő is fújja, hűti, végre megizleli. De mindjárt elhúzza a szájától:

— Keserű, — mondja csalódottan. — Ménkü mód keserű és forró, mintha meg volna veszekedve.

Lidi nem tágit:

— Úgy jó ez — rátartóskodik szeliden — keserűen és forrón gyógyítja a mellet, különben gyógyítja, mint az elektrika.

Péter nagysokára legyüri az italt s hamarosan érzi is a hatást. A tea, úgy véli, átjárja a csontjait is, — mi tagadás benne, jobban, mint a bor. Átjárja, megmelegíti és nini, el is álmosítja. Ej de mesés ital! Ki hitte volna, hogy az öreg Gubriczkyné ilyen okosan válogatta össze a füvit!

Reggel már javában zsvajkodtak a ház körül a gyerekek, még mindig aludt. Talán föl sem ébredt volna délig, ha Lidi nem költögeti:

— Péter...

Megnyitotta a szemeit, álmosan pislákol:

— Megyek!

— Ne adjak előbb borogatást?

— Nem kell. Olyan tiszta a fejem, mint a forrás vize.

— Hát teát?

— Majd este.

Fölkászolódott az ágyból, megmosakodott derékig, megette a falat szalonnáját, rá egy pohárka törkölyt s nyúlt a puskája után.

— Csakhogy meggyógyult, — nevetgél Lidi.

— Olyan vagyok, mint a makk!

Nekivágott az erdőnek, de nem ám a sűrű felé, a hol tegnap mászkált, — a szentnek sem menne oda! — hanem az ellenkező irányba. Az este és az éjjel ugyan ezerszer meghányta-vetette a tegnapi esetet, most megint sorát ejtette. Nem bujkál-e hiba valahol?

Soká járkált, nem törődve mással, csak a maga bajával, de hibát nem talált. Lehet is az olyasmiben szálkát találni, a mi okosan van kifundálva!

Minden a kedvére volna, ha nem dülleszkednék rá annyira a fáradtság. Tán a miatt van, mert nem aludt eleget? A tisztáshoz közeledett, no ott majd megpihen. Pipára gyújt, aztán — nagy úr legyen, a kivel cserélne.

Zörgést hallott. Megállt, fülelt, Talán őz vagy szarvas? Meglehet. Alig várt egy szempillantásig, a bokrok mögül öregasszonyi hang alázatoskodott:

— Én vagyok, aranyom, én vagyok...

A Gubriczkyné volt, hát persze, hogy az. Mindjárt gondolhatta volna, hiszen mindennap itt botorkál az öreg, hol gallyért, hol pedig gombáért.

Az öreg asszony előbújt:

— Én vagyok...

Péter a teának örülve szívesen köszöntötte:

— Adj Isten, néne.

— Fogadj Isten, lelkem. Egy kis rőzséért küzködök, a mit a törődött hátamon elbirok . . . ha már szabad a szedés . . .

— Szabadnak épen szabad . . .

— Persze hogy az! Mi volna, ha ezt is megvonnák a szegény embertől? Azóta, hogy megköszvényesedett az uram lába s nem bírja fújtatni az orgonát, bizony, betevő falat is alig kerül.

— Nehéz sor az élet, — okoskodik Péter.

— Ó, ha azt maga tudná, aranyom! Az ember folyton lesi a szerencsét, de hiába s összefonnyad, mint az aszalt körte, mint jómagam.

Péter szánakozóan nézi az asszonyt:

— Ezen a Poncius se segíthet. Mit tehetünk?

— Mit? Megmondom. Egy darabka kéne a szerencsekötélből . . . egy darabka, csak annyi, hogy épen lássék . . .

— Miféle kötélből?

— A tegnapiból, drágám, az akasztott ember köteliből . . .

Péter meghökken, a haját borzogatja a kérdés.

— Közeliben sem voltam az akasztott embernek!

Gubriczkyné szeme megélenkül, látszik, hogy nem hisz Péternek:

— Tegnap, tegnap, — bizonyítgatja az igazát.

— Tudom, tudom, értem, értem és mégsem mondhatok mást. Csak messziről láttam feketélleni, de a közeliben nem voltam. A milyen komisz szája van a világnak, még ráfognák az emberre, hogy . . . meglopta a halottat . . .

— Ó, ó, hát lehetséges volna az ilyesmi?

— Mi! Hogy ráfognák az emberre?

— Nem, hanem hogy meglopja a halottat.

Péter nekitüzesedik:

— Én nem hiszem, nem tudnám elhinni még a legczudarabb emberről sem, de hát, mondom, a világnak az a mosdatlan nagy szája . . .

— Hát nem is látta?

— Nem én. Épp csak úgy odapillantottam. Feketélt, lógott, nekem sem kellett több, szaladtam a csendörökhöz. Megjelentettem az esetet. A többihez semmi közöm. Az

már az urak dolga. Hogy volt-e nála pénz, mennyi és egy halom ilyenféle kérdés: az már mind a protokollumba való.

— Persze, persze. De mivelhogy a Mátyusné tegnap azzal verte föl a falut, hogy ilyen meg olyan finom úri ember akasztotta föl magát, mutatott is a köteliből egy darabkát... széles pántlikaforma volt... hát mondok magamban, én is kérek belőle egy szemernyit... Szegény embernek való szerencsét... A Mátyusné azt is firtatta, hogy az Istenben megboldogult meg sem csunyult...

— Ördögöt nem! — szaladt ki Péter száján a tiltakozás. — Kiszaladt orvul, árulón, visszaszívni nem lehetett.

— Hát mégis látta? — kíváncsiskodott Gubriczkyné.

Péter neheztelőre fogta a hangját:

— Ej, hát nem hisz nekem? A mit tudok, azt a Krajezár Mihálytól tudom, meg az uraktól. Én vezettem őket az erdőbe, aztán beszéltek a halotról. Tőlük tudom, a mit tudok. Nem érti, néne?

Az öreg asszony bólogatott:

— Értem, hogyne érteném, aranyom... Hát nem kaphatok a szerencsekötéltől...

— Magamnak sincs.

— Pedig az hittem, van. De kár...

— Ez bizony nincs máskép, — szolt Péter s azon iparkodott, hogy minél előbb odébb állhasson. Az ördögnek kell az ilyen terefe!

— Fölsegítsem a hátára a rőzsét, néne?

— Az Isten is megáldja!

Péter fölemelte a rőzsét, az öregasszony nagy sopánkodva megindult a falu felé. Péter körüljárta a tisztást, közben meg-megállt. Csakhogy megszabadult Gubriczkynétől! Nézd no, hogy' vallatóra fogta az öreg! — Hát nem látta? — Mégis látta? — Az volna még csak az igazi szegény, hogy vénasszony csalja törbe! Ő jól megállta a helyét a jelentéssel az őrjáratparancsnok meg az urak színe előtt, — tán nem igaz? — most meg majd a Gubriczkyné kezdi piszkálni a kérdéseivel: hogy' is volt az, lelkem? Hát nem látta? Mégis látta?

Nagy kedve támadt, hogy utána nézzen Gubriczkynénak,

a mint hogy az ember utánanéz annak a veszedelemnek, a mely elmúlt tőle. Kikerült az útra, a melyen az asszony előbb elindult. Mindjárt meglátta az öreget, — bizony jó messzi botorkált már. Péter csak nézte, nézte. — Ha ő ijedős ember volna, még azt hinné, hogy Gubriczkyné föl van bérelve, hogy az urak megfizették holmi puhatolózás kedvéért. Csak akkor gondolná ezt, ha ijedős volna. De ő nem ijedős! Mi? Hogy tán az? Bolond beszéd! Kitől, mitől kéne félnie? Úgy-e hogy senkitől, semmitől? No hát!

Az erdei út hosszú volt, soká bámulhatott Gubriczkyné után.

A közelben harkály kopogott, az erdő meg sütkérezett, alig pihegett.

Péter összerezzent. Nem volt-e hiba halottfosztogatásról beszélni Gubriczkynénak?! Mitől jó az ilyesmi? Az öregasszony könnyen gyanut fog s megtoldva kürtölgeti világgá, hogy így meg amúgy iszonyatos bűn történt, csak azt nem lehet tudni, hogy ki követte el...

A homlokát törülgette. Tyüh, a tagadóját, ez sehogy sincs jól! Hiba, hiba. Megszerette volna magát ütni. A vére olyan bolond lüktetésbe fogott, mint az este. Hogyan köszörülje ki a csorbát?!

A faluból ideszolgált a déli harangszó, mikor végre egéruat talált.

Halottfosztogatás? Hiszen ott találták az urak a pénzt a halottnál. Négy korona húsz fillért találtak. Kinek van még egy szava, mi? Tessék bizonyítani, igen, igen, bizonyítani és ne szájaskodni. Hiszen csak megmukkanjon Gubriczkyné, úgy elrángatják a nótáját, hogy attól koldul.

Megkönnyebbült, mintha hájjal kengették volna s új hunczutság körül ravaszkodott.

Mihelyt hazaér, első dolga lesz a pénzt kivenni a ládából s a padlásra dugni a gerendák közé, úgy hogy a herkó-páter sem találja meg, ha ötször annyit igérnének is neki.

Nincs mitől félnie, — már hogy volna! — de hát... tegyük fel, Gubriczkynénak el talál járni a szája, hogy meggyanusítja őt s egyszer csak meglepik az urak. Hoczi, Péter, azt a ládát, hiszen majd fölvetik a bankók... Ő majd

nagy sunyin a bajuszába fog nevetni az ilyen beszédre és nyugodtan — de milyen nyugodtan! — sorra nyitogat mindent. Legelől a bankós ládát. Tessenek megvizitálni . . kerül benne bankó, hogyne kerülne, de legjava örökség. Irás van róla, megkövetem alássan és mivelhogy nem vagyok devernya ember, hát megőriztem mind az utolsó fillérig. Aztán meg, könyörgöm, húsz év óta szolgálok egy gazdát, húsz év óta ismer a falu, de még soha senki sem hányt rám ennyi kigyót-békát. Ennyit? Egy mákszemnyit sem! Köpjének a szemembe az urak, ha nem igaz, a mit mondtam . . .

És mit tehetnek az urak? A pénzről irás van, ő mocskotalan ember, ezt mindenki tudja, hát mit tehetnek? Eloldalognak s még majd őt követik meg . . . A bankók pedig ott lapulnak a padláson, — hej sokért nem adná, ha már ott volnának. Sietni kezdett. A bankók mindjárt a padláson lesznek. No, kell ide különbsz ész? Ki fundálná ki ezt okosabban?

Lidi a kapu előtt várt rá, mosolygott feléje:

— Semmi baj úgy-e?

Péter is mosolygott:

— Mi volna?

— Hát a hideglelés, meg a . . .

— A hektika?

— Az. Hogy pusztítaná el az Isten . . .

— Kutyabajom!

— Mindig így legyen.

Finom peccenyeszag pajkoskodott a ház körül, Péter úgy szaglálta, mint a virágot:

— Vendég lesz?

— Dehogyan lesz. Csibét sütök, kendnek sütöm. A félholt is fölébredne tőle. Azt akarom, hogy megerősödjék kend.

Beléptek a szobába. Péter az ágyra tette a kalapját a helyére akasztotta a puskáját s a pénzes ládára pillantott:

— Jól van no, hát csibét eszünk. Csakhogy . . . izé . . . nem mindjárt . . .

— Pedig készen van. Akár hozhatom is.

— Sok a dolgom. Írásokat kell előhajkurásznom az

adórul, meg aztán elkéne már egyszer rendet teremteni a padláson. A széna úgy össze van túrva, mintha disznók gázolnának benne.

— Ebéd után nem lehet? — sajnálkozott Lidi.

— Ebéd után elnyújtózok, — mondta Péter határozottan. — Hozz addig egy kis bort, fiam, én majd hamar összevágom a magam dolgát.

A mint Lidi kifordult a boros üveggel a konyhából, Péter a ládánál termett, felnyitotta a lakatját s elővette a pénzt. Mind együtt volt, megnyalazott újjal lapozgatott benne. Egy, kettő, három, — ennyi volt. Ni a negyedik százas az övéiből hogy odasimul ehhez a háromhoz. Gondosan külön választotta őket, — még csak az kéne, hogy a saját maga pénzével is bujkáljon! Azt a bizonyos három százkoronást a nadrágja zsebébe dugta s csöndeskén elzárta a ládát. A Lidi még a pinczében volt, mikor ő a padlásra ment.

Odafönt megcsapta a szénaitlat. Körülnézett. Nem látja senki. Óvatossággép az udvara is lenézett, de csak a kotlós tyúkot látta, a mint kapirgált, körülötte meg vagy egy tuczat pihés csibe lábatlankodott. Soká időzött. Minek sietne? Nem éhes, de ha az volna is, a mostani dolga mindennél előbbre való. Jól kifürkeszte a padlás minden zugát, míg végre kedve szerint való helyet talált. Ni, ebben a szögletben felül . . . kívánni sem lehet külön helyet! Odadugta a bankókat.

Jó ideig tett-vett a széna körül, csakugyan elrakosgattott egyetmást, azzal lejött.

Lidi már szólongatta:

— Péter!

— Itt vagyok, — lépett be a konyhába, — itt vagyok. Hadd lám, merre van az a csibe?

Lidi előbb a levest hozta, utána a pecsenyét.

— Csak egy csibe? — tréfálkozott Péter, — hiszen ennyi egy fogamra sem elég!

— Igen ám, de töltelek is kerül benne . . . No meg tepertős pogácsát is sütöttem.

Bánta is Péter a pogácsát! A bankók helyen vannak,

ez a beszéd! Most már igazán túl van minden bajon. Fölhajtott egy pohár bort, csettintett a nyelvével:

— A királylyal sem cserélnék!

4.

Hogy a királylyal sem cserélne? No ezt csak úgy mondta, hogy az egészsége miatt ne aggódjék az asszony. Mert a mi a cserét illeti, arról lehetne beszélni, legalább is addig, míg a tegnapi eset el nem csitul. A király bankokkal törülközik. — ó, ha neki ilyen dolga volna!

Ebéd után ledült a grófi díványra. A pénz már a padláson van! Ezt süsse ki valaki! Már most is túl van minden bajon, — köd előttem, köd utánam! — hát még akkor mennyire lesz túl, ha elfelejtődik a tegnapi eset. Erre a gyönyörűségre még várnia kell s ő fog is várni türelemmel.

Alig hevert félórácskát, megint nyakába vette az erdőt. A míg erre-arra járkált, az a bolond kívánsága támadt, hogy jó volna, ha lehetne, kettőt-hármat csavarintani az idő kerekén. Micsoda pompás sor volna az, hogy ha holnap reggel arra ébredne, hogy a tegnapi eset óta már három hónap is elmúlt, vagy ha már három nem, hát legalább kettő. No, majd lefogy, ha mindjárt sántítva kullog is.

Elővette a pipáját, megtömte. Épp hogy rágyújtott s folytatta útját, megint öregasszonyt látott maga felé közeledni. Ambrózné volt. Odaszerénykedett hozzá:

— Adjon Isten jó napot, lelkem. Hogy' szolgál az egészsége?

Péter tovább akart menni, csak úgy elmenőben mondta:

— Jobban is szolgálhatna.

— Ó, ó, — bólogatott az öregasszony, — csak nem az akasztott ember babonázta meg?

Péter megállt, kelletlenül vetette oda:

— Engem? Mi közöm hozzá?

— No ha már ott találta a sűrűben, — alázatoskodott Ambrózné.

— Én? Ki mondja?

— Istenkém, hiszen tele van vele a falu.

— Hogy én találtam meg? — tiltakozott Péter.

— Persze.

Péter megbékítette a hangját:

— Hát iszen szó, a mi szó, látni én láttam meg először, de csak messziről s szaladtam mindjárt a faluba, hogy meg ne lopja valaki, a míg odajárok . . . Azért szaladtam.

— Tudom, tudom.

— Senki sem parancsolta rám, mégis szaladtam. És megjelentettem. Tudom én, mi a kötelesség!

— Ó, hát ki gondolna rosszat! — nevetgélt Ambózyné.

Péter meghökken:

· Micsoda rosszat? Hogy meglopta valaki?

— Dehogy! — mosolygott Ambrózyné ezer ránczba szalajtvá az arczát, — dehogy! Arra értettem, hogy magáról nem gondolhat senki rosszat. Hogy tudja, mi a kötelesség . . .

Péter kifeszítette a mellét:

— No hát azért!

S mindjárt barátságosan kérdezte:

— Gombát szedett, néne?

— Azt lelke, egy keveskét. Legalább ez jusson a szegény embernek, ha már más nem jut.

Péter az erdő túlsó sora felé mutatott:

— Egész kosárra való úrigombát láttam amarra. Kár volna ott hagyni.

Ezzel elköszönt; az öregasszony utána tipegett:

— Ha meg nem sértem . . . és adna egy darabkát a szerencsekötélből . . .

Péter alig tudott tőle szabadulni. Boszankodott. Mi bűjt ezekbe a vénasszonyokba, hogy máskor kerülve kerültek, most meg mind ide fut hozzá? Ez már mindig így lesz?

Nagynehezen kihúzott három napot, akkor meg Lapsánszkyné ujságolta neki az erdőn, hogy az akasztott emberről az ujság is szól. Még pedig a pesti ujság! A Mátyusné. mondta. A főtisztelendő úr olvasta.

Eddig is föl-fölrizadozott az álmából, de ezen az éjjelen nyitott szemmel hanykolódott. Mi a csuda lehet abban a

pesti ujságban? Tán csak nem akadtak meg az eseten? Meg fogja kérni Mátyusnét, hogy ő is elolvashassa. Holnap ebéd után, a mikor szundikálni szokott a főtisztelendő úr, majd beállít a plébániára.

Alig birta kivárni az időt. Kábultan botorkált az erdön. Sehöl sem volt maradása, mintha tükön járna.

Szinte reszketett, a mikor benyitott a pap kapuján. Levett kalappal került beljebb az udvar felé. A Mátyusnét fürkészte, — hiába. A veranda felé tartott, bizonyosan ott lesz. Itt sem látott senkit, körülnézett, visszaindult, hát akkor szólal meg a háta mögül a főtisztelendő úr. Az udvar tele volt rózsákkal, nem lehetett őt észrevenni.

A plébános úr kibújt a virágok közül, kertészolló volt a kezében.

— No, mi járatban van, Péter?

Péter hajlongott:

— Dicsértessék . . .

— Mindörökké.

— Az ujságért jöttem, könyörgöm, a pesti ujságért. A melyikben benne van az akasztott ember esete. Azért jöttem, instálom. A Lapsánszkyné mondta, hogy benne van. Szívesen elolvasnám . . .

— Odaadom, olvassa el, — bólogatott a pap s mindjárt a konyha felé kiáltott:

— Mátyusné!

A papgazdasszony megjelent:

— Tessék parancsolni, főúr.

— A Péter a tegnapi lapot kéri. A hintaszékemen van vagy az íróasztalon. Hozza ki.

Mátyusné eltűnt s a plébános úr közelebb jött Péterhez. A fejét csóválta:

— Ilyen borzasztóság! Eldobni életet, a mivel Istennek tartozunk!

Péter leverten bólogatott. Várt, nem tudta, mit mondjon, aztán kinyögte:

— Bizony, bizony. Igen súlyos eset.

A papgazdasszony megjelent, hozta az ujságot s nyújtotta Péternek:

— Tëssék. Többet is írhattak volna, ha már a mi falunkban történt.

Péter háromszor is megköszönte a főtisztelendő úr szívességét. Épp csak hogy kívül volt a kapun, gyorsan igyekezett visszafelé. Hamar az erdőbe!

A mint elérte az erdőt, nem is ment tovább. Az erdőszéltől beljebb négy-öt lépésnyire hatalmas tölgy hűsölt, az alá dőlt. A kabátját is levetette, hogy annál kényelmesebben olvashasson. Lefeküdt s mindjárt az első oldalon betűzni kezdte az ujságot, de itt nem esett szó az akasztott úrról, csak a királyról, miniszterekről meg ilyenféle nagy urakról. Végigkászolódott a második, a harmadik oldalon, ott sem beszéltek a feketeruhás emberről. Majd a negyedik, majd az ötödik oldalon fürkésztet, — hasztalan. Ha a plébános úr nem mondta volna, hogy benne van az ujságban, el sem hinné. Izzadt, fűjt, ide-oda kapkodott. Aztán kénytelen-kelletlen elhatározta, hogy elolvassa az ujságot az első betűtől az utolsóig. A nagy eset úgy el van benne dugva, hogy másképp sehogysem tudná megtalálni.

A szomszéd fán mókus szökdösött, Péter észre sem vette, nem is hallotta. Úgy nekidült az olvasásnak, hogy a pipájáról is megfeledkezett. Bizony, kemény munka volt a keresgélés, ám Péter olvasott elszántan. Benne van, hát meg kell találni, ha éjfélig olvas is. A mi királyunkon kívül az angol királyról, a spanyol királyról is írt az ujság, meg a török szultánról, — hiába no, nagyurakkal mindig teli van az ujság.

Már-már alkonyodott s még mindig nem akadt a várva-várt részre. Kihuzódott az erdő legszélére, úgy olvasott tovább. A szeme káprázott.

Hát hol van, merre van?! Jóformán el sem sóhajtotta panaszát, már eléje sorakoztak az öngyilkosságról szóló sorok. Sorok? Hisz ha annyit írtak volna a dologról, mint a királyokról, de nem, — alig három sor volt odavetve az ujság vége felé mákszemnyi betűkkel arról, hogy ismeretlen úriember hullájára akadtak s hogy a nyomozás megindult.

Péter húszszor is elolvasta a hírt. A nyomozás meg-

indult! Letette az ujságot, maga elé bámult. Miféle nyomozás? Csak nem gyanakszanak rá?! Hiszen meg sincs említve a neve! Vagy hogy épen a gyanú miatt nem írták meg ilyesformán: A hullát Galamb Péter erdőkerülő találta meg?! Tyühh, a teremtésit, ezt kéne most tudni! Rágódott, törte az eszét, a feje is megfájdult belé: kit vagy mit nyomoznak?! Ez a világfölforgató kérdés!

Föltápaszkodott, elindult hazafelé. Bandukulása közben meleg gondolat vigasztalta: miért dugtad a padlásra a pénzt? Hátha fölviszi az urakat a padlásra az ördög? Az urak nagy kópék! Sok mindent kisütnek. Hanem varrd a pénzt a viselt gunyád belsejébe, ott a kutya sem keresi. Én mondom.

Nekibátorodott. Bevarrja a bekecsibe a bankókat! No urak, van-e ennyi sütnivalótok?!

Vacsora után előszedte a kalendáriumot, az ideit is, a tavalyit is. A míg az asszony el nem alszik, addig olvas, aztán aló föl a padlásra a pénzért! Ezt ugyan most is megtehetné, de hát a Lidi ne akadjon meg semmin, még azon sem, hogy vacsora után mit keres ő a padláson.

A kalendáriom sokat írt Afrikáról, elefántokról, meg fura viseletű népekről, de hiszen írhatott volna akármiről, Péter szeme úgy sem fogta a betűt. Csak Lidit leste, mikor fekszik már le.

— Kend még olvas? — ásitott az asszony tíz óra tájt.

— Persze. Muszáj. Nagyon el vagyok maradva a világtól.

Lidi alighogy ágyba került, elaludt. Péter még várt. Csak hadd aludjék jó mélyen. Tizenegykor már hortyogott az asszony. Péter lehúzta a csizmáit, lábujjhegyen kilopózott a szobából. Csöndesen akarta visszahúzni a konyhaajtó tolózárat, ám az kenetlen volt, nyikorgott. No csak óvatosan! Az ajtó megnyílt, zajt csapott. Péter mozdulatlan maradt, figyelt. Hátha fölébred az asszony? Lidi aludt tovább, — kimehet bátran!

Fölsurrant a padlásra, a gerendák közül kikaparta a pénzt, azzal usgyé vissza. A nagy ládából előszedte a bekecsét s negyedóra sem telt belé, a bekecs megint ott lapult a ládában a régi helyén, béléseben a bankók.

A munka végeztével Péter majd hogy hangosan nem mondta: no most már nyomozhattok!

A mint hogy ügyis van. Ha már mindenáron nyomozni akarnak s akár fölvetik a padlást is, a foldozott, majdnem koldusnak való bekecsre senki sem gondolhat!

A következő héten már meg az vette magát az eszébe, hogy a pénz csak egy helyen volna biztonságban: nem a bekecsben — nem ám! — hanem a tyúkólban. Nincs mit tartania a nyomozástól, de hátha idehozza a nyakára az urakat az ördög, fölvagdossák a ruhákat s a bekecsben megtalálják a bankókat: hát ez mi a csuda, Péter? Nem az akasztott ember pénze?

⁹ Megrázkódott.

. . . Hamar a tyúkólba, csak a tyúkólba velük, — ilyet még nem fundált ki földi ember! S azzal az ürügygyel, hogy kimeszeli a tyúkólat, — így van ez a plébános úrnál is, — még aznap odalopta a pénzt.

Éjjelenként mégis föl-fölriadozott. Pedig már elkelt volna a békességes alvás, mert a nagy eset óta megsoványodott, megsápadt. A pénzt még csak eltitkolja, de miképp titkolja el azt, hogy egyre fogy?

Egyik éjjel, a mikor úgy rémlett neki, hogy nyomozni jönnek a házába, nagyot kiáltott s majd kiugrott az ágyból.

Lidi is fölriadt, odaszaladt hozzá:

— Mi baj az Istenért?

Péter a vánkosára könyökölve szótlanul nézte az asszonyt.

Az udvar felől besütött a hold.

— Beteg kend? — ijedezett Lidi.

— Megbolondult a fogam, — nyögte Péter.

— Jaj de megijedtem, — reszketett a felesége, — főzők teát, jó?

— A Gubriczkynéét?

— Azt.

— Jó az a fogfájásról?

— Hogyne volna jó! Kifog az még a halálon is.

— Főzz no belőle.

Az asszony úgy is tett, Péter jócskán ivott belőle.

— Öblögesse, öblögesse, — nógatta Lidi.

Péter féloldalt hajtotta a fejét, mintha fájós fogra eresztette volna a teát.

— No még! — biztatta az asszony.

Péter úgy itta meg a teát öblögetve.

— Kiállt a czudarból a fájás, — mondta, a mint visszafeküdt.

— Mégis félek, — rebegette Lidi.

Péter a nyomozásra gondolt:

— Mitől?

— Attul, hogy . . . hogy . . .

— Ne félj no, — bátorította Péter az asszonyt, pedig maga is reszketett.

Lidi a nyakába borult:

— Attul, hogy mégis csak hektikás kend, — siránkozott az asszony, — úgy meg van soványkodva, mint a kibe hálni jár a lélek.

Pétert szörnyen levágta a felesége sírása. Ihol a, nem lehet az asszony elől eltitkolni a bajt. Hogy' is lehetne, hiszen jóformán úgy lötyög rajta a ruha, mint a madár-ijesztőn. Még majd tán meg is öszül s olyan lesz, mint a görbehátú öreg Osskó. Hej, a keservit annak a czudar pénznek!

Alig tudta megvigasztalni Lidit.

A következő éjjel megint nem nyughatott az ágyban. Fölült, hallgatózott. A nagy csöndben ide hallatszott a faluból a kutyák ugatása. Hisz még megbolondul ettől a kálváriától! Meg, ha túl nem ad a pénzen! Mi a csodának örzi? Megveszi a tóparti molnár tehenét s malaczokat is vásárol. A háromszáz korona úgy eltűnik, mint a füst. Ingyen téhen, ingyen malacz kerül a házhoz, kell ennél nagyobb öröm?

Kivárta, hogy még inkább elcsituljon az eset, aztán egy vasárnap pitymallatkor előszedte a pénzt a tyúkölből. Gyertek a molnárhoz, nyomorultak! Eluntalak bennetek!

A régi turpissága szerint előbb majd három-négy gazdához is beállít, kölcsönt kérni. Soha jobbkor nem veszi

hasznát ennek a csalafintaságnak, mint most. Ki gyanakodhatik rá azért, mert tehenet vásárol? Mi, hogy lopott pénzből vette? Ott az öreg Osekó, a Fullajtár, meg a fiatalabbik Csalán, azok hitet tesznek rá, hogy tőlük kapta a pénzt. Miféle piszkolódás ez? Azért, mert szegény ember valaki, még nem kutya! . . .

Reményében nem csalatkozott, az öreg Oskó is adott pénzt, Fullajtár is, meg a fiatalabbik Csalán. Hármójuktól majd kétszáz koronát kapirgált össze, — hja, pontosan fizető embernek nagy a hitele. A kétszáz koronát hazávitte, elzárta a ládjába. A bajuszába nevetett. Csak hadd pihenjen ez az új pénz! Ha elkövetkezik a fizetés napja, azon mód fizeti vissza, a mint kapta. Most pedig frissen a molnárhoz.

Lidinek nagyon tetszett a tehénvásárlási szándék, — hát ezentúl majd két tehenük lesz!

— Sokat alkudjon az árából, — figyelmeztette az urát a kapuban, — az öreg molnár is sokat elesípeget a lisztből.

Péter az erdőn át igyekezett a tóhoz. Örülni szeretett volna, hogy végre-valahára megszabadul az átkozott pénztől, de valami nyomasztó érzés ült rá, szinte húzta visszafelé. Ni az erdő milyen haragos zöld foltokkal néz rá: no Péter, ez aztán derek dolog volt! Halottat meglopni! Csak a neved szelid, a lelked az ördögé!

Szemére húzta a kalapját, úgy ment tovább. A mint a fele úton volt, valaki utána szólott:

— Hová viszi a háromszáz koronámat? Tárcaástul együtt kivette a zsebemből. Nem emlékszik?

Sietősebbre fogta a lépéseit, csak hogy a hang utánalopakodott s oly tisztán szólt, mintha közvetlenül a füle mögött beszélne valaki:

— Kivette a zsebemből, nem emlékszik? Hová viszi?

Futásnak eredt s meg sem állt, míg ki nem jutott az erdőből. Csak innen mert visszaélni. Sehol egy lélek. Ej, ej, de görbén vet az esze!

Megpihent s ballagva ment a malomhoz. A közelébe jövet három szelindek csaholt feléje, biztos, hogy megté-pázzák, ha a láncz nem marasztalja őket. Az udvar felé

került, a molnár akkor jött ki a fészertől s lecsöndesítette a kutyákat.

Péter köszönt:

— Adjon Isten, Máté gazda.

A molnár a kezét nyújtotta:

— Fogadj Isten. Tyűh, de rossz borbén van Galamburam! Beteg tán?

— Beteg? — veti föl a kérdést ijedten Péter. — Nincs nekem semmi bajom.

Azzal, a mennyire éppen kitelik az ijedtségétől, mosolygón teszi hozzá:

— Csakhogy szegény vagyok . . .

Máté nem derül fel a tréfára.

— Szegény? mit szóljak én? Engem azok a bitangok koldussá tettek, szerencse, hogy agyon nem vertek!

Péternek elröppen a nótázó kedve. Nem érdekli a molnár baja, csak a magáé.

— Hát csakugyan megsoványodtam?

— Ha még csak az volna! De olyan a színe, mint a citromé. Sohsem láttam ilyenek.

Péter előszedi a pipáját, megtömi s rámutat:

— Pedig épp oly jól esik, mint előbb.

— Csodálom.

— Mitől csodálja?

— A betegségétől.

— Úgy vagyok, mint voltam, — erőlködik Péter.

— Dehogyan van. Nem köhög kend?

— De nem ám! Nem vagyok én hektikás!

— Pedig azt hittem. Adja Isten, hogy ne is legyen.

Péter tüntetőleg pöfékel:

— Száz évig is elélek én!

S körülnez:

— Min dolgozgat, Máté gazda?

— A kocsikereket kalapálgatom. Mindent magam végzek, nagyon meg vagyok szorulva.

— Éppen azért jöttem.

A molnárnak megeszillan a szeme:

— No?

— Éppen azért. Mondok, ha eladja a tehenit, én megveszem. Ebben a járatban vagyok.

Máténak inyére van az ajánlat. Bemegy az istállóba, kihozza a tehenet. Péter közelebb jön. A tehen az istállóra bámul és bög. A molnár megpaskolgatja:

— Ne bögj, bolond.

S Péternek szóló rejtett hízelgéskép hozzáteszi:

— Úri helyre kerülsz!

Péternek jól esik az elismerés és hálából nem is keres kákán csomót; dicséri az állatot.

— Bizony, a gróf is megkívánhatná.

— Meg is venné, tudom, — kap a szón Máté, — de hát nehezen válok meg tőle, pedig meg vagyok szorulva.

— Hogy adja, gazd' uram?

— Háromszáz korona az ára. Ne fázzon tőle. Ennyit testvérek közt is megér.

Péter máskor kétszázötven koronát is sokallott volna a tehenért, nem is ért többet, de üsse kő, most megad érte háromszázat is. Ebül szerzett pénz, hát hadd vesszen ebül is!

Benyúl a zsebébe, megfogja a bankókat, hamar a pokolba veletek! Szinte görcs szorul a kezébe. Hát ez mi a csuda? A pénz nyomja, gyötri, mintha nagy kövé vált volna. Csak frissen túladni rajta!

Kiveszi a kezét, benne a pénz, nyujtaná is, — itt van ni, végezzünk gyorsan! — ám ugyanekkor hideg dermedtség fut végig a hátán, aztán a szíve tájékára ül a borzongás. A lábaiban, bent a húsban, úgy érzi, hogy millió hangya mászkál, — azaz dehogy is hangya! — millió piócza issza mohón a vérét, a miért hogy elvette az akasztott ember pénzét.

A keze aláhanyatlik, alig fogja a pénzt, leül.

— Mi baj? — csodálkozik Máté.

— Semmi no, — erőlködik Péter.

A molnár odaáll eléje:

— Szellőzzön kend . . . Ej, ej, úgy-e mondtam, hogy beteg kend. Olyan fehér, mint a fal.

— Keveset aludtam az éjjel. Elgyöngített a kutya virasztás.

— Épp az a baj, hogy nem aludt, — szorgoskodik Máté. — Sokszor nem alhatott kend, azért van úgy elhagyatva. Mert beteg.

Indúlna a ház felé holmi szíverősítőért, de Péter kérő pillantással marasztalja:

— Maradjon. Még megtudná a feleségem s holtra ijedne szegény. Igen szeretem az asszonyt. A gyerekeket is. Még lopni is tudnék értük. Maradjon Máté gazda, mindjárt talpon vagyok.

A molnár fejcsóválva nézi. Péter maga elé bámul. Hát érdemes veszködni ezzel a pénzzel?! Lenyomorította, koldusabbá tette a kivert kutyánál, se éjjele, se nappala, a molnár abban gyanakszik, hogy beleütött a hektika, mert olyan a színe, mint a citromé. És most, hogy hetek óta tülesett annyi ijedtségen, úgy vergődik a lelke, mint a gyógyíthatatlan betegé, a ki a legvégit járja. Hát két garast ér az ő élete?!

... Nem kell, nem kell, visszaadja, a színét se lássa többé a pénznek!

Alig hogy kigondolta, még ugyanabban a szempillantásban megkönnyebbült, felfrissült. Mintha hízelegve czirógatná a kis Klári: édes apám... Minden a kedvére volt.

Főállt, mosolygott:

— No már helyt állok magamért.

— Há! Istennek.

Péter úgy tesz, mint a ki esztét törí valamin:

— Izé... okos szóbul ért az ember...

— Halljuk, — pislog a molnár várakozással.

— Eljövök majd még egyszer. Az asszonynyal jövök el.

Hadd legyen neki is beleszólása...

— Szívesen látom. De az árból nem engedek.

— Majd eligazítjuk, — szól Péter.

Még elidőz egy keveset, aztán elköszön.

Odaadja a pénzt a csendőrségnek! Olyan jól esett az elhatározása, mint a viszketős embernek a vakarózás, vagy akár a legédesebb gyönyörűség. Bátran ment a sűrűbe, kikaparta a tárczát. Régóta szárazság volt, nem történt annak semmi baja, csak néhány bogár mászkált benne.

Betette a bankókat:

—: Eridjetek czudarok! — szolt nekik és megindult a falu felé, alig várva, hogy túladjon a pénzen. A ludak most is a patak felé repültek, Kalánkáné, Fabriczyné megint súlykolt, — hát aztán? Vigan ment, mint a ki beivott valamicskét.

— Mi baj, Péter? — fogadta az őrzáratvezető, a mint beállított hozzá.

— Pénzt hozok, — nevetett Péter, — pénzt, a ragyogóját!

Az őrzáratvezető nagyot nézett:

— Pénzt? Nekem?

— Nem tudom, kinek adjam. Talált pénz. Háromszáz korona. Tessék csak meghallgatni. Félórája sincs, hogy ott bujkáltam a sűrűben. Nézek, nézdegelek, hát egyszerre csak egy sikló szalad el mellettem. Az apád! — mondok — neked majd ellátom a bajod! Aló utána a botommal. De eltűnt előlem. Annál a fánál tűnt el, a hol az az úri ember fölakasztotta magát. A fa alja teli van levéllel, ide-oda turkállok benne, mondok, hátha ide bújt a czudar? A mint összevissza hányom a fa alját a botommal, ezt piszkálok ki, ni. Úri bugyeláris százas bankókkal . . .

Az őrzáratvezető fölugrott:

— Százas bankókkal?

— Kerül benne vagy három, — szól nyugodtan Péter s azalatt ezt gondolja: rajtam ugyan ki nem fogtok!

Az őrzáratvezető átveszi a tárczát, megvizsgálja, aztán megolvassa a pénzt:

— Háromszáz korona!

— Én is annyinak olvastam. S mivelhogy nem vagyok az az ember, a ki idegen holmira teszi a kezét, hát idehoztam.

— Ez már derék dolog. Még megjutalmaznak kendet!

Péter fürdött az örömben. Tánczolva szeretett volna hazamenni. Otthon sarokra kivágta az ajtót.

Lidi elálmélkodva az ura vigasságán, összecsapta a kezeit:

— Hát kendet mi lelte? Olsón vette a tehenet?

Péter félrebillentette a fején a kalapot, összeütötte a bokáját, mint a ki azon melegiben csárdásra gyűjt:

— Hogy mi lelt? Ménkü nagy dolgot műveltem! Olyat, a milyet még soha!

— Mondja hát!

— Pénzt találtam. Háromszáz koronát. Az akasztott ember pénzit. Ott találtam a fa alatt, a levelek közt. Kotorásztam bennük. Úgy találtam meg. Odaadtam a csendőrparancsnoknak. Első a becsület! Meglásd, még medáliát kapok!

Bort hozatott s mivel többet ivott a kelleténél, danolászni kezdett s még akkor is nótázott, a mikor lefeküdt.

REZEK ROMÁN.

EÖTVÖS JÓZSEF EMLÉKEZETE.

Születésének 100-ik évfordulóján.*

Tavaszu fuvalma diadalt arat,
Nyomán virág és sűrű lomb fakad,
A vérmezőn az őrtoronynak árnya
Reggel fényében száll le hosszú sávba'.
Egy gyermek-ifjú ottan ögyeleg
S a mult időknek gyászán elmereng.
«Fiam! — egy férfi szól — azt ne feledd,
Hogy vértanuknak jársz hamva felett.

«Lásd a tavasznak édes melege,
Tavaszi szellő lágý lehellete
Új létre költi a dermedt világot,
Bimbóba' renet szép nyiló virágot.
De hajh! a nemzet lelkét tél fedi,
Életre azt ugyan mi keltheti?
Nyugatról jött egy zengő fuvalom,
Elért ide, hol minden pusztá rom.

«Nemes nagy lelkek itt megérezék,
Népek tavasza hogy megérkezék:
Dermedt szív mozdul, nagy idők fuvalma
Dermedt szivekbe vérnek árját hajtja.
Szabadság lelke támaszt életet,
De zord idő hoz újra új telet.
Nemes sziveknek vére omla itt;
Csalt a reménység és megcsalt a hit.»

* Fölvasta szerző a M. T. Akadémia nagy-gyűlésén.

A gyermek-ifju szíve megremeg,
 A század lelkét most érezte meg.
 Az ihlet csókja szálla homlokára
 S borong már rajt' a gondolatnak árnya.
 Eszméknek magva dús talajra hull,
 Termékennyé lesz mondhatatlanul.
 Oh szent a percz, midőn megszületett
 A véghetetlen emberszeretet.

A század lelke őt megihleté
 S a Múza csókját is megérezé
 És szötte fátylát tündér képzelemnek,
 Sebét érezte szenvedő sziveknek;
 Ragadta már titáni gondolat,
 Bár roskadott a nagy teher alatt.
 Tűn' ifju kedve, mert nehéz, ha nyom
 Multból öröklött szentelt fájdalom.

S csüngött a nemzet-alkotó Titán
 Életrehívó próféta szaván.
 Képzelve rajzoló a szép jövőndő
 Alakját, mely már bizton eljövendő;
 S csüngött a költő ajkán és a mult
 Nagy árnyain mélézva elborult.
 Csordultig telt meg érzékeny szive,
 Mult és jövőndő képe tölti be.

Kinek e kép művészi kép marad,
 Örök babért és nagy nevet arat;
 Ki szenvedett, ki sirt, ki méla búsan
 Merenghetett a drága dicső multan:
 Mi boldog az, de nem volt ilyen ő,
 Előtte megnyilt végtelen mező.
 Csak egy reménye, hite, vágya van:
 Láthassa népét békén, boldogan.

Úgy érezé, hogy korántsem szabad,
 Ha lánczait széttépte már a rab:

Közöny, önérdek és előítélet
 Rabsága sulyosb, zordonabb, sötétebb.
 Nincs ott szabadság, hol válaszfalak
 Szívet a szívtől elválasztanak ;
 Cæsart a nép hiában ölte meg,
 Ha lelke már új Cæsártól remeg.

A szenvedély ha börtönt romba dönt,
 Csak zajló ár, mely útjában előnt
 Gazdag vetést, kelő reménycsírákat,
 Korlátot nem tűr, nem tűr semmi gátat.
 Átélté, látta is, mi elveszett,
 A szíve attól sajgott, vérezett ;
 Kétségbeesve vigaszt hol talál?
 Oh jer, o jöjj vigasztaló halál!

De jött az ihlet, vallás ihlete
 S a szív föléled, melyet ihlete,
 S a tele szívből ima tör az ajkra
 És szóra nyil a karthausi ajka :
 Oh mennyi kétség, búbánat beszél,
 Miként romok között zokogva kél
 A síró szélnek panaszos szava
 És néki mégis ez vigasz vala.

Egy összeomlott élet romjait
 Csodásan im fölépíté a hit.
 Ez élet összetör, mert csak darabja
 Az öröklétnék, mely tükrözik abba'.
 S a szív mélyében kél csodás világ,
 S a szívbe' nyil hervadhatlan virág.
 Forrása fenn a világok felett,
 Forrása te vagy, örök szeretet.

Virágos kert tavasszal ez a föld,
 Édes illattal mindent úgy betölt.
 Bimbó nem tudja, kelyhe hogy lehervad,
 De hervadása nagy szívéig elhat,

S nyomán egy új virágos kert fakad,
Minden virága egy-egy gondolat.
Szívének vére alkotá a színt,
Könypermeteg áztatta szirmait.

A nap árasztja fényét, melegét,
S a napnak teste legbelül sötét:
Mi más világ az eszméknek világa!
Lelkünkre fényt szór s annak nincsen árnya.
A bú is édes, könnyek harmatán
Egy rejtett napnak fénye ég talán.
Van, lenni kell oly napnak is, a mely
Lelkünket örök fénynyel tölti el.

De hajh! felettünk perzselő nap ég,
A földi lét szűrő tövise tép;
Emészt a szenvedélynek izzó lángja,
Az érdek harcza hajt kemény tusára:
Egyén egyénre, nép a népre ront,
Sötéten ül hátunk megett a gond,
Az égi eszme nem ad kenyeret
S ádáz tusánk foly a kenyér felett.

Az ember ész kutat, csodát művel,
Természet zárát bátran töri fel,
Rejtett erőit sorra leigazza,
S öldöklő fegyvereknek lesz kovácsa.
Világot hódít szeretet ne'kül
Világot rombol szeretetlenül.
Ha látnád, eszmék prófétája te,
Ma már mivé vált mindünk élete!

Eszmék buvára, ezt megérezéd,
Eszmék tusáját viva meg elébb,
Hogy az egyenlő jog és a szabadság
Faj s nemzet-érdek vészes áradatját
Fölszabadítja s szörnyű küzdelem
Lángját éleszti szünös-szüntelen

És zürzavarba hull szét életünk,
Ha egyetértő néppé nem leszünk.

Az eszme fénye elhomályosul
S a földi harcban vérözönbe fúl,
Ha szív, ha lélek durva és tudatlan,
Ha nem lesz egy vezérlő gondolatban
Tűzoszlop, melyre minden szem tekint,
Az Izraelnek vándor népekint:
Önédek harca lesz a küzdelem,
Ha össze nem tart a honszerelem.

Te érezéd: szivedből áradott
Honod szerelme s ihletet adott.
Láttad képzelmed fényes tükörében
A szörnyü harc képét a mult ködében.
S a szörnyü harcnak képe a jelen
Tükrében újra élve megjelen
És ott és itt az eszme porba hull,
Neked mint fájt ez mondhatatlanul!

És mind a köny, a mely szivedbe gyült,
Csodás költői képben egyesült;
És mind a gond, mely mint viharzó felleg
Mélyen, sötétén ülte meg a lelked,
Kitör, villámot szórva szerteszét
S kiontva lelked lángoló hevét;
Eszmék világát világítja meg,
Ki látja, érzi, attól megremeg.

És szó és tett 's művészi alkotás
És öntudat és ihlett látomás
Mind hirdeti, hogy egy legyen a nemzet,
Egy szívvel, akarattal értve egyet,
Tudás világát szívbe víve le,
Az agyvelőt áthassa szív heve;
Érdek ne ossza meg a nemzetet,
Olvasszon egybe hazaszeretet!

Mint Zászlótartód, kit lerajzolál.
Egész éltedben mindig az valál.
Mohács után maradt meg ez ereklye,
Mit bizni vágytál új erős kezekre.
Milliók kezére bízva azt hívéd,
Az ősi nagyság drága szent hitét
Hagyád te hátra, — édes Istenem,
Mi fényes álom és mi végtelen!

Ez álom ringatott örökre el!
És jön a költő, a ki énekel
Sírod felett. Mit zengni fog a dalban,
Ujjongva zengje, hogy a halhatatlan
Álom valóra vált . . . Oh azt tudom,
Ez lesz babérod, ez a jutalom,
Ez lesz nem porladó emlékjeled,
Az üdv honában üdvöd lesz neked!

HEGEDÜS ISTVÁN.

S Z E M L E.

Korányi Frigyes.

Magyarország culturtörténetének nagy és nevezetes fejezetéhez tett pontot a halál, mikor Korányi Frigyest elragadta közülünk. Nagy kort ért el, hosszú, tartalmas és boldog életet élt, s bátran nézett a földi elmulás elé, s mégis mikor utolsót sóhajtott és lezártuk megüvegesedő szemét, nagy, igen nagy ürt éreztünk magunk körül, a mely valószínűleg sokáig fog betöltetlen maradni. Működésének minden egyes phasisa a magyar cultura fejlődésének egy-egy mozzanatával áll kapcsolatban s egyéniségének jelentőségét, működésének eredményeit művelődésünk történetének lapjai fogják feljegyezni. S ha most mégis tollat veszek kezembe, hogy kontár módon néhány sort írjak róla, úgy ez ne legyen nekrológ, hanem csak rövid visszaemlékezés életére, de főleg egyéniségére.

Nem azok közül való volt, a kik fiatal korukat a szoba zárt levegőjében töltik. Nagy barátja volt a szabad természetnek s testének edzését sohasem hanyagolta el; derült, víg fiatalságot élt s fiatalságának derűjét megőrizte mindvégig. Tanuló éveit a szabadságharc szakította meg, a melyben Bem táborában mint orvos vett részt. A szabadságharc után egy ideig Bécsben tanult, majd onnan egy elfogott levelének téves fordítása miatt kiutasították. Rajner főherczeg esküvőjén látta Bécsben először a királyt, s ezt megírta Pestre egyik barátjának olyan kitétellel, hogy «ma láttam először a királyt; jóképű gyerek!» Csak nagysókára tudta meg, hogy kiutasításának oka ez a levél volt, a melynek említett, jó magyaros ízfű passusát a bécsi rendőrség tolmácsa úgy fordította, hogy: «Er ist ein gut genährtes Kind», a miben, úgy látszik, elég okot találtak a szigorú büntetésre. Az üldöztetésével járó kellemetlenségek azonban nem törték meg benne a jobb jövő iránt való hitet; tanulmányait otthon is folytatta s már ott kezdte meg irodalmi működését, a mely hamarosan felköltötte a pesti tudományos körök figyelmét. Balassa megtalálta benne egyi-

két azoknak, a kikre a magyar orvostudomány fejlesztésében szüksége volt s felhívta Pestre, a hol 1864-ben magántanárrá habilitáltak, majd 1866-ban a belorvostan tanára lett. Sokszor beszélt nekünk, hogy milyen viszonyokat talált, mint fiatal professor, a klinikán. A belgyógyászati osztálynak, mely a mostani Semmelweis-, akkor Ujvilág-utczai épületben volt, két betegszobája volt; nagy küzdelmébe került, míg a folyosó egy részét laboratoriumnak rekeszthette el s abba egy górcsővet tudott szerezni. Személyzete egy tanársegédből állott. S ha végignézzük az utolsó pár évtizeden s látjuk, hogyan fejlődött a budapesti orvosegyetem a mai niveaujára, a mikor a lehető legjobban felszerelt, a legmodernebb követelményeknek megfelelő intézetek állanak a tanulók rendelkezésére, a mikor a hallgatók száma egyetemünket a legnagyobb európai egyetemek közé emeli s a mikor a féltékeny és rosszindulatú külföld kénytelen elismerni a magyar orvostudomány jelentős térhódítását nemcsak itthon, hanem külföldön is, tudnunk kell, hogy e fejlődés történetének lapjaira arany betűkkel van beírva a Korányi Frigyes neve. E fejlődést lépésről lépésre ki kellett küzdeni s őt praedestináltak erre rendkívüli ismeretei, nyugodt, higgadt okossága s sok egyéb vonzó egyéni tulajdonsága, a melyek hamarosan barátjaivá tették Magyarország culturájának összes harczosait. S e culturális küzdelem csak kis részét vette igénybe életenergiájának. Mert ő első sorban tudós, tanár és orvos volt! Előadásai a rengeteg tudomány, a józan kritika és a nagy szónoki képességek szülöttjei voltak. Soha sem készült az előadásra, mégis azok mindegyike egy-egy gyönyörűen felépített egész, egy-egy mestermű volt. Csodálatos volt az előadási technikája. Élénk emlékezetemben van egy alkalom, midőn orvosegyesületi előadásra készültem s az előadást megelőzőleg felolvastam neki az előadás szövegét. Korányi figyelmesen hallgatta végig, majd pedig azt mondotta, hogy a következtetéseket, valamint az egész előadás tárgyi részét helyesnek találja, de azt hiszi, hogy az előadás formáján változtatni kellene. S ekkor a nélkül, hogy az adatokba belenézett volna, elmondotta az előadást ő nekem, és pedig oly fényes szónoki felépítéssel, a logikai kapcsolatok oly mesteri fűzésével, hogy alig ismertem rá saját munkámra.

Bámulatra méltó volt orvosi funkcióiban. Abból a korból való volt, mikor még a belorvos a laboratoriumi vizsgálatok mai nagy segítségét nagyrészt nélkülözte s annál inkább szüksége volt a klinikai megfigyelések szigorú kritikával mérlegelt érté-

kesítésére; ebben ő nagyszerűt producált. S a milyen kiváló volt a kóresettel szemben, olyan csodálatos volt a beteggel szemben is. Vizsgálatának menete, a beteggel való bánásmódja — lett légyen az igen nagy úr, vagy szegény napszámos — egyaránt olyan volt, a minő a világ első orvosait jellemzi. Ha a beteg ágyánál megjelent, az már fél gyógyulás volt; és ezt nem a nagy név, hanem a nagy egyéniség suggestiv ereje tette. Sohasem fogom elfelejteni azt az érzést, a melyet akkor éreztem, mikor egyszer az én betegágyamhoz jött. Klinikai szobámban lázas betegségben feküdtem s ő meglátogatott; mikor kezét homlokomra tette s csodálatos varázsú meleg nézésével végig nézett, szinte éreztem, hogy ez az ember csak diadalmasan kerülhet ki a betegségemmel vívott küzdelemből.

Mint tudós nem azok közé tartozott, a kikre Goethe szavai illenek: minél magasabbra kerülsz, tekinteted annál általánosabb lesz, annál nagyobb részt fogsz látni az egészből s annál kisebbeknek az egyes dolgokat. Csodálatosan tudta egyesíteni magában a széles látkört a részletek iránt való érdeklődéssel. A tuberculosistól az emberiséget megszábadítja. Hamar felismerte a betegség különös veszedelmét hazánkban, a hol az a legmagyarabb vidékeken végzi legnagyobb pusztításait s főrendiházi beszédeivel, előadásaival s irataival keresztülvitte, hogy nemcsak a magyar tudomány, hanem a magyar állam és társadalom is megmozdult e szörnyű betegség ellen. S a nagy czélért való eszmei harcában nem vesztette el érzékét az apró részletek iránt sem. Az a vizsgálati módszer, melyet a gümös mellkasi mirigyek kimutatására hajszálfinom methodikával állapított meg, életének utolsó évtizedéből való, s diadalmasan járta meg körútját az európai tudományos világban.

S e tulajdonság jellemezte őt mint embert is. Nagy emberek rendes tulajdonsága az, hogy nagy czélokért való küzdelmökben nem veszik észre, vagy nem értik meg az apró embereket. Ő nem ezek közül való volt. Ismerte az embereket, ismerte azok erejét és gyöngéit, számolt azokkal s nagy szíve és páratlan tapintata mindig megtalálta az útát és módot arra, hogy lehetőleg senkinek érdekeit ne sértse s lehetőleg minden kinek baján segítsen. S különösen állott ez szűkebb körű tanítványaival szemben. Bennünket mindig úgy tekintett, mint a csa-

ládját s minden szavában, minden tettében éreztük atyai jóságát.

Egyáltalában nem látszottak rajta az öregedés jelei; testileg is jóval fiatalabbnak látszott koránál, szellemi frissesége pedig egyszerűen bámulatra méltó volt. 78 éves korában sorozatos előadásokat tartott a belorvostan haladásáról. S hogy ez mit jelent, arról csak annak lehet fogalma, a ki ismeri azt az óriási haladást, a melyet a belorvostani tudomány az utolsó 2 évtizedben tett s a ki tudja, hogy a bakteriologia, a serologia, a chemia és physicalis chemia hogyan alakította át azt az egész orvosi gondolkozást, a melyben Korányi Frigyes felnevelkedett.

Utolsó éveiben talán legtöbbet az igazságügyi orvosi tanácssal foglalkozott, a melynek ő volt az elnöke. Minden egyes ügyet áttanulmányozott s mikor a tanács ülésein a referatum meghallgatása után a vitát megindította, majd pedig a vita anyagát összegezte, akárhányszor bámulatra ragadott bennünket. Még utolsó heteiben is a tanács működésével foglalkozott; a hányszor betegágyánál ültem, mindig volt valami mondani valója róla; egy-egy megvalósítandó eszme, egy-egy mélyen szántó gondolat.

Utóbbi időben is állandóan új és új eszmék járták át agyát; minden következő percnek megvolt a rendeltetése számára s akárhányszor keservesen panaszkolta, hogy egészségi állapotának hiányos volta megakadályozza terveinek kivitelében. A múlt nyáron mondta nekem, mikor balatonföldvári villájában meglátogattam és kérdeztem rossz kedvének okát:

— Kedves Rezsőm, nagyon elszomorít az, hogy mindenféle apró-cseprő testi bajaim miatt nem jutok komoly munkához; pedig igazán itt az ideje, hogy megint komolyan dolgozni kezdjek!

Ekkor 84 éves volt...

Boldog vagyok, hogy másfél évtizedet oldala mellett tölthettem!

Bálint Rezső.

Válasz az Irodalomtörténet támadására*

Szinte bocsánatot kell kérnem, hogy a Greguss-jutalomról szóló jelentés ügyében még egyszer — de most igazán utoljára — szót kérek, azonban Horváth János támadása nemcsak személyemet

* L. *Irodalomtörténet* 1913. májusi szám. Ez a válasz az *Irodalomtörténet* számára volt írva, de a szerkesztő nem akarta közzélni a folyóiratára vonatkozó észrevételek miatt.

érinti, hanem leginkább oly kérdés körül forog, melyet én vetettem fel s melynek tisztázása felfogásom s Horváth János nézete szerint okvetlenül szükséges.

A kérdés tárgyalása előtt többféle mondani valóm van. Horváth János haragszik és haragjában oly szavakat használ ellenem, melyeknek jelentőségét talán nem fontolta meg eléggé. Haragját értem, sőt méltánylom, de mégis sajnálom kifakadásait és pedig nem a magam érzékenysége miatt, hanem az ő érdekében. Horváth János fiatal ember és nem tudja még azt, hogy polemiában az erős szavak nem döntenek, sőt jó ízlésű emberek előtt — pedig Horváth bizonyára ezeknek helyeslésére törekszik — az ilyen szavak a gondolati tartalom súlya nélkül a támadónak ártanak és nem annak, a kit sújtani akartak.

Horváth János azt mondja, hogy az én cikkem végén kitörő vádaskodás nélkül a vita el volna intézve közöttünk. És ez elintézés magyarázatára szembe állít néhány köztünk fenforgó ellentétet, a nélkül, hogy határozottan cserbe hagyná a maga állításait. Sőt ez állítások egyikét most még nyomatékosabban ismétli s új támadásának erősítésére használja fel.

Nem, ilyen módon azok az ellentétek nincsenek elsimítva. Az ügyrendre vonatkozó vita tárgytalanná lett, de hogy Horváth a bizottság összeállításában még most is tapintatlanságot lát, azt nem hagyhatom szó nélkül. A múltkor megfelelttem e vádra és e feleletre Horváthnak nincs szava, csak egyszerűen ismétli a «tapintatlan» szót, pedig ilyen súlyos vádat egy régi tekintélyű irodalmi társaság ellen, indokolás nélkül ismételni, azt hiszem, nem helyes eljárás.

Ép úgy ismétli újabb támadásában azt, a mit az elsőben a kihagyott munkákról vagy a csak név szerint említett írókról mondott. Előbb csak szelíden mondja: «ő nem hiszi, hogy fölösleges ballaszttal terhelte meg jelentését, én meg azt hiszem, hogy a méltatottak némelyikére fordított fáradságot inkább egy-két kihagyott, vagy csak névszerint említett kritikus érdemelte volna meg». De a következő levélen mintha megbánta volna a békés elintézésnek ezt a részét, egyszerre csak így mennydörög: «Arról én nem tehetek, hogy Angyal Dávid jelentéséből kimaradtak s részben az ő tájékoztatlansága vagy kicsinyes könyvtári akadály miatt fogyatékosabb megítéltetésben részesültek a következők: «Horánszky, Paulovits, Sikabonyi, Schöplfin, Babits, Ady, Ignotus, Oláh Gábor.» Így tehát újra előkerült a vád és pedig ékesítve a «tájékoztatlanság» és «fogyatékos» jellemzés bélye-

gével. A múltkor azt kérdeztem Horváth Jánostól, hogy kikből telik ki az a fölösleges ballaszt, melylyel jelentésemet terheltem? Erre nem felel, pedig világos magyarázat nélkül bíráló észrevétele értéktelen. Különbönböztetni. Greguss csak rövid jegyzeteket kívánt az előadótól. Ezt az utasítást tágan értelmeztem, jóval tágabban, mint a bizottság kívánta. De természetesen jelentést írtam, nem monographiát. Egy jelentéstől senki sem várhat bibliographiai teljességet és egy jellemrajz fogyatékoságának bizonyítására nem elég azt mondanunk, hogy az író a jellemzettnek egyik könyvét nem vette tekintetbe. Mivel Ignostól és Oláh Gábortól részletesen méltatott könyveiken kívül más egyebet is olvastam, azt hittem, hogy benyomásaim alapján mondhatok róluk néhány jellemző szót a két hiányzó kötet olvasása nélkül is. Egy jellemrajz használható lehet úgy is, ha nem teljes. Jelentésem irodalmi részében húsz kisebb-nagyobb kötettel, negyvenegy értekezéssel, vagy essayvel foglalkoztam, ide nem számítva Gyulai köteteit s. néhány figyelembe vett, bár föl nem említett dolgozatot. Ily számmal szemben tájékoztatlanságról beszélni két kötet elhagyása miatt még bibliographiai tekintetben sem volna igazságos. Paulovits, Sikabonyi, Schöpffin, Babits részletes méltatása elmaradásának okát elmondottam már jelentésemben és válaszómban is. (Mellékesen hozzáteszem, hogy ép egy már régebben ismert Babits-essay olvasásában zavart meg a szedő ultimátuma. A *Nyugatra* ugyanis nem vonatkozott az elvi korlátozás, hisz az nem heti lap.) Erről szóló nyilatkozatomat Horváth válasza elején loyálisnak mondja s később mégis fejemre olvassa a névsort a tájékoztatlanság bizonyítása végett. A dyt is beveszi a névsorba, pedig egy levéllel odább azt mondja róla, «hogy jelentésében is foglalkozzék vele, arra nem kötelezhető», (már hogy én). A legszebb azonban Horánszky felvétele a névsorba. Horánszky könyvéről megjelenésekor cikket írtam a *Budapesti Szemlében*; a politikai történethez tartozó fő gondolatáról ott véleményt mondtam. Múltkori válaszómban is megírtam, hogy történeti (vagy irodalomtörténeti) jelentésben helyén van Horánszky könyve, de műkritikai jelentésből kimaradhat. Horváthnak tehát, ha annyira szívén hordja Horánszky könyvét, ismernie kellett volna a reá vonatkozó irodalmat s különösen vádjá formulázása előtt a *Budapesti Szemlében* megjelent cikkemet. Lám, nem tanácsos dobálózni az olyan szavakkal,

mint tájékozatlan, mert néha visszapattannak a haragos nyilazóra. És sajnos, de ki kell mondanom, hogy a vádaskodás e rendszerében, több a szenvedélyesség, mint a logika és az igazságérzet.

Hahó, mondja erre Horváth János, vajon van-e igazságérzet abban a «csúnya mozzanatban», hogy az úr teljesen alaptalanul forradalmi radicalismus czélzatait fogta személyemre és a Társaságra? Ebben a mondatban nincs még kimerítve Horváth invectiváinak szótára. A «könnyelmű» és «rossz szándékú» jelzők sem hiányozzanak.

Pedig képtelenség föltenni rólam azt, hogy ily váddal rossz-hiszeműen bántsam Horváthot, vagy az *Irodalomtörténetet*. Ugyan miféle érdek, vagy minő bolond hiúság vihetne rá arra, hogy ily esetlen módon áskálódjam oly Társaság közlönye, vagy tisztviselői ellen, melynek örömmel léptem tagjai közé s melynek érdekeit azonfelül mint választmányi tag is előmozdítani tartozom? vagy mi a csoda ingerelt volna fel Horváth János megrontására, a kiről jelentésemben is úgy hiszem, hogy elég nagy elismeréssel nyilatkoztam?

Eléggé tünődtem azon, hogy mi értelme van tulajdonkép Horváth rg-vel jegyzett cikkének? Ismerem Horváthnak talán minden dolgozatát, emlékeztem is egyik munkájából egy szép helyre, mely a hagyomány megbecsülésére vonatkozik, de fölösleges volt erre emlékezmem, Horváth stílusa, okoskodásának módja, érdeklődésének köre szinte hihetetlennek tüntették fel előttem közösségét a radicalis táborral. Azonban bárhogy forgattam a cikket, «az előzékenységet a forradalmi radikalizmus eszmeköre iránt» lehetetlen volt észre nem vennem. Hogy miként került mégis az ilyen előzékenység és az ezzel kapcsolatos czélzat Horváth cikkébe, azt kutatni nem volt jogom. Elöttem a tény állott, csodálkoztam rajta; kénytelen voltam azt kapcsolatba hozni az *Irodalomtörténet* két régebbi nyilatkozatával és mivel már úgy is válaszoltam, el kellett mondanom azt, a mit elmondottam.

De vajon nem tévedtem-e? Horváth egész lapokat idéz az ő rg jegyű cikkéből, hogy tévedésemet bebizonyítsa. Szívesen elismerném hibámat, ha ez idézetek a hozzá fűzött okoskodásokkal együtt meggyőznének arról, hogy alaptalanul okoskodtam. De Horváth, mint májusi cikkéből kivehető, már maga is érzi, hogy az rg-vel aláírt bírálatban nem egészen óvatosan beszélt. Ezért egy-két lényeges ponton visszavonul, de visszavonulását ellenem intézett heves tüzeléssel fedezi. E tüzelés puskaporfelhőkbe ta-

karja azt, a mit tisztán kellene látnunk, hogy megérthessük egymást. Azért e felhőket kell szétozlatnunk, mielőtt rámutatnék arra, hogy vádjaim mire voltak alapítva.

Czikkemben azt kérdeztem Horváthtól, hogy vajon figyelembe vett-e bizonyos állításokat, midőn kiszemelte a kritikai koszorú jelöltjeit az ifjabb nemzedék sorából? Ezt a kérdést Horváth lenyomatja úgy, hogy a kritikai koszorú jelöltjeit idéző jelek közé teszi és az egészet e jegyzettel kíséri: «közbevetve: a válasz e csúfokodó kifejezése is félrevezetheti az olvasót. Ez írók az én birálatomban nem a koszorú jelöltjei voltak; a jóhiszemű olvasó nyilván láthatja». Erre csak annyit mondhatok, hogy ha Horváth az idéző jelek közé foglalja még «az ifjabb nemzedék sorából» szavakat is, a félrevezetés gyanúját maga czáfolta volna meg szemmel láthatóan. Világos az idézett helyből, de az egész válaszból is, hogy nem igyekeztem azt a látszatot kelteni, mintha Horváth a kritikai koszorút a három fiatal író egyikének akarta volna juttatni. Hasonló értéke van egy másik magyarázatának, melylyel azt akarja megvilágítani, hogy miért húztam én alá az Adyból idézett szavakban. «a kik ma Magyarországon forradalmat csinálunk» a többes szám első személyének ragját? «Engem akar talán beléértetni?» — így kiált fel — «s mit szól az olvasó ez ártatlan nyomdatechnikához?» Majd később megint: «A bírálói lelkiismeretesség kötelezte volna, hogy szétnézzen egy kissé Ady művei közt, mielőtt a többes szám első személyének ragját aláhúzza.» Csitt-csitt — mondja Romeo Mercutióknak — sok semmiről beszélsz. Nincs jogunk idézetben szavakat változtatni, vagy szórendi változtatással a szerző szándékát megmásítani, de az aláhúzás az idézet értelmét nem változtatja meg — ez esetben legalább nem. Csak arra akartam figyelmeztetni az olvasót, hogy Ady nem csinálnakot ír, hanem csinálunkot, az első személyt húztam alá, nem a többest. Ha csinálókot ír, az *ok*-ot húztam volna alá. És ha azt akarom az olvasóval elhitetni, hogy Horváth is részt kíván venni e forradalomcsinálásban, nem jelekben beszéltem volna, mert ez aláhúzást Horváth rovására csak az izgatott phantasia értelmezheti. Abba az előzékenységbe, melyet emlegettem, nem lehet beléfoglalni azt a vádat, hogy Adyékkel együtt vezetni kívánja a forradalmat. Lám, ő, ki az idézőjeleket nem rakta fel úgy, a hogy kellett volna, engem gyanúsít nyomdatechnikai mesterkedéssel. De ezek csak kised tréfák, következnek a nagyobbak.

Kéki Lajost — úgymond Horváth — szíves örömet vette

volna be koszorúsai közé. «De nekem személyes jóbarátom, az Irodalomtörténeti Társaságban tisztviselőtársam s így e társaság folyóiratában dicsérni őt, úgy vélem s most is úgy érzem, ő rá magára nézve lett volna feszélyező». Különben — így fűzi tovább megjegyzéseit Horváth — a jelentésnek ő reá vonatkozó részét keveselnie kell. Mert a jelentés tizenöt sor közül tizenkettőben csak tartalmat mond el, három értekezés tartalmát s a hátramaradó három sor mindössze ennyit mond. (Következik a három sor). «Még azt sem teszi meg, hogy a legutolsó értekezése révén, mely Tompáról szól, legalább czélozna Kéki Tompa monographiájára, mely, igaz, hogy valamivel később jelent meg, de Angyal Dávid méltatottjai között van olyan, kinek későbbi munkásságára is előzékenyen rámutat. Egyébként pedig az a Tompa-monographia már 1911-ben megnyerte a Kisfaludy Társaság pályadíját, tehát már az 1906—1911. évkör kritikai termékei közé bízást odasorozható. Valami feltűnő nagy jóindulatot bizony nem pazarol Angyal Dávid a *Budapesti Szemle* körének e fiatal írójára.» Ezt a mentséget és ezt a szemrehányást valóban nem vártam volna Horváthtól. Nem dicsérhette Kékit, mert személyes jó barátja. Ez nem egészen helyes felfogása a baráti gyöngédségnek. Nem szabad dicsérnünk barátunkat érdemetlenül, tisztán pajtásokodásból az irodalom érdekének kárára, de mikor megérdemli a dicséretet s a mikor a dicséret elhallgatásával jogát sértjük s az irodalmi szempont ellen is vétünk, nem szabad őt megfosztanunk a kellő méltánylástól. Kéki jegyzője a Társaságnak s ezért volna rá nézve feszélyező e Társaság folyóiratában dicsérni őt? Hiszen Kéki nem szerkesztője a folyóiratnak, de ha még az volna is, objectiv méltánylással tetszése szerint bármikor írhat róla a folyóirat, aminthogy írt is róla ilyen hangon Zlinszky a folyóirat 1912 júniusi számában. A mi nem volt feszélyező 1912 júniusában, miért lett egyszerre feszélyezővé 1913. márcziusában? Ekkor az rg-cikkében Kéki még ott szerepelt abban a névsorban, mely ilyen felkiáltásokkal volt megtisztelve. «Hány van e nevek között, a ki a fent megjelölt értelmű kritikai munkásság címén szóba sem jöhet! S mily kevés viszont e névsorban, a kit összes munkássága, egész egyénisége szembetűnőleg kritikus tehetségnek vall!» Szóval Kéki Lajos márcziusban még kritikailag véve kétes értékű társaságba volt szorítva, most egyszerre felemeltetett a homályból a fény felé, de úgy látszik, csak azért, hogy reám minél több homály borúljon. Keveset írtam róla s Tompa monographiáját nem is említettem. Pedig az a tizenkét sor tartalmi ismertetés az elis-

merés hangján van írva s azt hiszem, hogy «kényes kritikai problémák gondos elemzéssel való megoldása» nem csekély érdem. Másoknak még be nem fejezett munkáit megemlítettem, t. i. Papp Ferenczét s Voinovichét azért, mert még készülnek a munkák s megemléztök inkább javára válik a szerzőknek, mint kárára. De Kékiné 1912-ben megjelent monographiája a következő évkörre való, tehát nem tárgyalhattam s attól tartottam, hogy ha célzok is reá, mint már elkészült s megjutalmazott munkára, még valahogy kimarad az 1912—17. évkörről szóló jelentésből. Ezek után Kéki Lajos válogathat az én gyöngye jóindulatom és utólagos kitüntetése motivumai közt.

Voinovich Géza sem illett az *rg* cikkében a fiatalok köszorúsai közé, mert vele a jelentés úgy is jól bánt és ő mint a *Budapesti Szemle* szerkesztője, jó szóra, biztatásra úgy sem szorult.

Ezzel a logikával én is mondhatnám, hogy az elég hatalmas *Nyugat* munkatársai, kiket nagy közönség dédelget és kiknek a hírlapokban több párfogója akad, mint a *Budapesti Szemlének*, nem szorulnak jó szóra és biztatásra. De ez a szempont nem ide való. Itt csak a kritikai munkák értékeléséről lehet szó. Ha Horváth azt hitte, hogy érdeme szerint méltányoltam Voinovich Gézát, ki kellett volna őt emelnie már a multkor is abból a kétes világitásba helyezett kritikai csoportból.

Horváth az *rg* cikkben Ady Endre *Petőfi tanulmányját* is felemlítette és bár Ady kritikai módszerét nem helyeselte, mindamellet igazi szerencsés intuítiót vett észre benne s minden szabálytalansága ellenére is annyi eredetiséget, melylyel szokatlan elevenséget vitt bele a tárgyalt évkör kritikai képének színeibe. Én e főlemlítésen és dicséreten megütököztem. Nem «kaptam a hallatlanul kedvező alkalmon», mint Horváth írja, hanem kénytelen-kelletlen idéztem a *Forradalmi Petőfi cz.* kiadvány előszavából a jellemző helyeket, hogy az olvasó is meg tudja itélni, miről van szó. Most azonban kitűnt, hogy Horváth nem arra az előszóra gondolt, hanem a *Petőfi nem alkuszik cz.* tanulmányra.

«Ez előszó jelentéktelen terjedelme s egész hangja, modora figyelmeztethette volna vádolómat» — így szól Horváth — hogy talán mégsem arról lehet szó az én bírálatomban. Mivel az 1906—1911. évkör kritikai irodalmának számbavételével voltam megbízva, tudomást kellett volna szereznem a *Petőfi nem alkuszik cz.* tanulmányról. «Ezen a ponton tehát az én radikális

forradalmárságom bizonyítékául csak Angyal Dávid tájékoztatlan-sága fedezhető fel» — így végzi Horváth méltatlankodó vád-beszédét, melyet e sokat jelentő kérdéssel kezdett meg: Nem tudom, hová teszi válaszának ezt a fejezetét Angyal Dávid, nem tudom mit fog csinálni velem, ha ezennel értesül róla, hogy én nem azt az előszót . . . neveztem tanulmánynak».

Ez a felfedezés nem zavart ki nyugalmamból. Ha kitérő választ akarnék adni, mások példájára hivatkozhatnám az ily-fajta tévedések mentségeül. Teszem azt Horváth példájára, ki jelentésemet hibáztatta, mert hiányzik belőle a «subjectiv, a köldöknéző kritika tárgyalása, mely kihívja . . . legalább a megbeszélést.» Pedig a jelentésben szó volt a lyrizáló kritikáról, de Horváth nem vette észre, a mi feltűnőbb tévedés, mint egy tanulmány elnézése a sok között. Én ezt a tévedést válaszütemben csak e szavakkal constatáltam: «birálónk nem vette észre az illető helyet.» Tájékozatlanságot, bírálói lelkiismeretesség hiányát, vagy más e félet nem vettem szemére. De nem akarok e példával takarózni és nem is kívánok kitérni a szemrehányás elől. Adynak két Petőfi-cikke közül az előszó az, melyet centralisnak, felfogása lényegét magában foglalónak nevezhetünk. Ezt ismertem és tudom, hogy nem én vagyok az egyedüli magyar olvasó, ki rögtön ez előszóra gondol, ha minden magyarázat nélkül egyszerűen Ady *Petőfi-tanulmányt* említik előtte. És ez igen természetes. Mert Ady ez előszóban azt mondja, hogy Petőfi az internationalis forradalom költője s csak az éhes csalók kezén lévő Magyarország egy-két zsoldos tanár-feje hajlandó őt ledegradálni olyan rím-forradalmárfélévé, a 'ki a szerelem dalnoka volt főképpen. Már most ismervén Ady e felfogását, nem érdeklődtem más hasonló tárgyú dolgozatai iránt, mikor a jelentést írtam, mert úgy is tudtam, hogy azokat — ha volnának is — figyelembe nem vehetem. Az *rg* cikkben a tanulmány szó már felkeltette figyelmemet, de mivel kiváló irodalomtörténeti bűvárok is azt felelték kérdéseimre, hogy Adynak nincs más Petőfi-tanulmánya, még egyszer átnéztem az *Előszót* s úgy láttam, hogy kár tovább kutatnom, Ady más szempontból úgy sem tárgyalhatja Petőfi költészetét, mert bizonyára nem fogja ledegradálni magát egy zsoldos tanárfej színvonalára.

Mikor azután Horváth János szeretetreméltó nyájassággal figyelmeztetett a *Petőfi nem alkuszik* című állítólagos tanulmányra, meglepetve láttam, hogy ezt már első megjelenésekor olvastam és a Herczegre vonatkozó «srófos eszű, kis képzeletű

sváb» féle kaczagtató ízetlenséget még az nap emlegettem mások előtt, de az egész tanulmány olyan félhomályban hagyja Petőfi egyéniségét, hogy elfelejtkeztem a srófos eszű ötletnek egy Petőfi-tanulmánynyal való kapcsolatáról. De ha már válaszem megírása előtt olvasom is újra, kénytelen lettem volna mégis megjegyezni, hogy csodálkozom Horváthnak szavain az *rg* cikkben. Intuitiót lehetetlen felfedezni e «titkok fellelgvárát ostromolni akaró» elfuttatásban. Az az *Előszó* irodalmilag véve szebb, mert legalább egy ferde gondolatot némi erővel vés emlékezetünkbe. De a mikor Ady Petőfi gyermeklelkét, vallásosságát, nemi életét, arisztokratizmusát, szláv szenvedélyességét kívánja elemezni, néha Bródy Sándorra emlékeztet, néha másokra is, de nem eredeti és bár vannak sikerült fordulatai, képet nem bír alkotni. Azonban a mi vitánkra nézve nem ez a fődolog, hanem az, hogy Ady e tanulmányban is fitogtatja radicalis forradalmi hajlamát. Beszél Petőfi internationalismusáról, Kossuthot elítéli, mert csak harmadrészét csinálta meg annak, a mit a régi társadalom felforgatása végett meg kellett volna csinálnia. Kossuth azonban kedves barátságban kívánt maradni a Habsburgokkal, a kortárs Csák Mátékkal s a cifraruhás nagypapokkal, azért vagyunk mi most oly elátkozott nemzet. Petőfi a forradalomé. Nem szabadság kell nekünk, romantikus, szilaj, pusztai szabadság, de az a szabadság, a melyet Petőfi csak sejtett. Ütni, vágni, fiatalságot teremteni ez öregségével dicsekvő országban. Essünk túl rajta, mert túl kell esnünk rajta s nem igen akad érv a kiméletre . . . szeretném azokat lenyakasztatni, a kiknek már a nagyapjaik ugyanakkor (1844-ben) ötlovas batáron jártak. S ez még kegyetlenség se volna. Miért ne lakolhatna testileg súlyosan például egy olyan valaki ma, a ki valamelyik régi ősével árultatta el Rákóczit? . . . Mind ezeket szóról-szóra idéztem a *Petőfi tanulmány* különböző lapjairól — nem abban a sorrendben, a hogy Ady írta, de ez nem határoz. Gondolatait híven ismertettem. És most bátran kérdezhetném, nem kívánják-e tárgyi okok, hogy e tanulmányt ne válasszuk el a *Forradalmi Petőfi Előszavától*? De ha egészen különválasztjuk is tőle, nem kell-e még akkor is csodálkoznom azon, hogy Horváth, mint *rg.*, csupán a tanulmány módszere ellen tett észrevételt? És hozzá még «igazi szerencsés intuitiójáról» is szólt, a mit nagyon bajos úgy érteni, hogy a tartalomnak legalább egy része bele ne lenne foglalva a dícséretbe. Mindebből világos, hogy a *Petőfi-tanulmány* figyelembevételé válaszem erre vonatkozó részét lényegében nem változtatta volna meg.

Ebben az Ady-kérdésben Horváth legalább egy bibliographiai igazságra támaszkodik, de már a mit Schöpflin *Bánk bán* cikkéről mond, abban még ez az igazság is hiányzik. Azt állítja, hogy Riedl pontról-pontra ugyanazt mondja a berlini bukásról, mint Schöpflin. Azután idézi Schöpflin egy mondatát, mely *Bánk bánt* mint a magyarság nagy történelmi sorstragédiáját dicsóítja és ez idézet után diadallal kiált fel: a conclusiót átengedem Angyal Dávidnak. Le is vonom, de előbb a præmissákat máskép állítom fel. Hogy *Bánk bán* specifikus magyarsága nagyon megnehezíti a tragédia külföldi színpadi sikerét, ebben a két cikk megegyezik. Azonban Schöpflin cikkének alapgondolata ebben a kérdésben van: ha «kivesszük a *Bánk bán*ból ezeket (t. i. a *Bánk bán* történetében testet öltő magyar sorstragédiát és Peturt, a magyarság történelmi típusát) s a többi hasonló történelmi perspektivákat, mi marad belőle?» Azt, a mit Beöthyből átvesz, csupán e gondolat támogatására idézi. Hogy *Bánk bán*ban a nemzeti és történelmi perspektívák mellett van még más egyéb is, a mit magyar kritikusnak, sőt még nem magyarnak is becsülnie kell, arról Schöpflin egy szót sem szól. Ellenben kimondja *Bánk*ról, hogy magunkat se vonz (a színpadon) és azt kívánjuk, hogy vonzza a külföldet? és így folytatja: «Hiúságunk áltathatja magát a németek magyargyűlöletével s a berlini sajtó egy része csakugyan úgy is viselkedett, hogy ez a magyar önámítás bő táplálékot kaphatott belőle.» Vajon ez önámítás nem tartozik-e a cikk «eszmehangulatához?»

Schöpflin cikkéből egyebet nem következtethetünk, mint azt, hogy vannak ugyan *Bánk bán*ban kitűnő sajátságok nemzeti szempontból, de mi abban az illúsióban élünk elég régen, hogy *Bánk bán* remekmű s most még megerősít bennünket az önámításban a német sajtó magyargyűlölete.

Riedl pedig arról beszél, hogy nem csupán magyar, hanem más nemzetek classikus drámáinak élvezetéhez is némi előkészület kell. Mert a közönség előkészület nélkül meg nem érti a jellemfestést és költészetet. Hivatkozik arra, hogy Grillparzer remeke, *Hero*, a müncheni első előadáskor, midőn a költőt még nem igen ismerték, megbukott.

Azután elmondja, hogy a berlini kritika arrogánsan fitymáló s minden áron élezelő hangon írt *Bánk bán*ról és a tárczaírók elhallgatták azt, hogy Scherer Vilmos a magyar drámát tragikusabbnak és dramaturgusabbnak tartja Grillparzer *Bánk bán* tragédiájánál. Végül Riedl kigunyolja a berlini kritika sületlenségét.

Ez egészen másképp hangzik, mint Schöpflin kritikája. Riedl cikke arra tanítja az olvasót, hogy a berlini előadás a mi régi értékelésünkön semmit sem változtat, ellenben Schöpflin hiúságunkról, magyar önámításról beszél és leszállítja az eddigi értékelés mértékét.

Abban nincs semmi különös, hogy valaki *Bánk bánt* egyben-másban másképp ítéli meg, mint a régi kritikusok. De azt Horváthnak is el kell ismernie, hogy Schöpflin a bírálatnak kísérlete nélkül egyszerűen elhallgatta *Bánk bán* pszichológiai jellességét, mintha erről Arany, Gyulai és Péterfy — hogy csak a holtakat említsük — mit sem szóltak volna. Továbbá e kísérletre egy nagyon gyöngye német előadás kudarczának suggestiója alatt szánta rá magát. És a berlini sajtóról egyebet nem tudott mondani, mint hogy magyargyűlöletével csak táplálja a magyar önámítást. Mind ennek symbolikus jelentése van. Schöpflin a magyar kritika iskolájában nevelkedve, tulajdonkép érzi *Bánk bán* kiválóságát, de ott, a hol írt, a genius loci bizonyos áldozatokat kívánt. A «culturás» szellem előtt bemutatott áldozatnak látszik az a «korlátoltság» is, melyet Babits Gyulainak tulajdonított. Horváth, hogy rosszhiszeműnek tüntessen fel, azt állítja, hogy az a «korlátoltság» Babits cikkében nem oly kurtánfureszán esik, mint én interpretálok.

Jóhiszeműségem bizonyítására e tekintetben classikus tanura hivatkozhatom. Hatvány Lajos, kit sentimentalitással Gyulai emléke iránt senki sem vádolhat, a *Nyugat* 1911 márczius 1. számában cikket írt Babits «korlátolt» jelzőjének czáfolatára. E cikkben egyebek közt ezt mondja: «Babits cikkében többször fordul elő ez a szó: korlátolt. Rosszul megválasztott szónak tartom Gyulai Pál jellemzésére.»

Ennél többet én sem mondtam s nem csupán igazán sympathikus írónak mondtam Babitsot, a mit visszavonni most sincs okom, hanem a Gyulaira vonatkozó jelző kiemelésével együtt azt is mondtam róla, hogy «egészen kiforrott ítéletű kritikusnak még sem nevezhetjük.» Horváth kissé kegyetlen irántam, midőn saját szavaim idézgetésére kényszerít. Hosszasan foglalkozik Ignotusról írt soraimmal, annak bizonyítására, hogy én «csak czirogató szavakkal» jellemzem, noha a megbélyegzett irány főképviseelője ellen Zrinyivel szólva üvöltennem kellett volna. Szomorú dolog, de kénytelen vagyok újra idézni önmagamam. Azt mondtam, hogy Ignotus tetszik sok oly olvasónak, «kik élnek-halnak az élcéért, a meglepő fordulatért, bálványoznak mindent,

a mi modern s nagyon vonzódnak ahhoz, a mi decau-
ben a szavakban ki van jelölve a távolság, mely a
hagyományellenes, a multat lenéző szellemétől elválaszt. N
hiszem, hogy volna elfogulatlan olvasó, a ki az Ignotus újabb
költeményeire vonatkozó soraimat elismerésnek venné. A *Pesti
Napló* névtelen kritikusa keveselte a jelentésnek Ignotusra vonat-
kozó dicséretét. Ugyanebben a jelentésben Oláh Gábor könyvéről
szólva is megjegyzem, hogy «egyes nagyon is fiatalos (forradalmi)
mondásai erősen zavarják» az olvasót. De ha még több jót
mondok is Ignotusról és Oláhról, bajos lett volna azt ellenem
fordítani, mert én őket nem állítottam egy kritikai csoport élére
s nem mondtam róluk, hogy tőlük még legtöbbet várhatunk.

És ez az, a mire a *Szemle*beli cikkem per tárgyává lett szavai
leginkább támaszkodtak. Határozottan megmondtam őt, hogy
nem veszem rossz néven *ny*-nek a *Nyugat*beli írók méltatását,
magam is próbálkoztam ez irányban, és így, noha volna tisztán
irodalmi tekintetben megjegyzésem Horváth dicséreteire,
a méltatásnak tényét egyetlen szóval, vagy célzással sem kár-
hoztattam. Mind az a nem csekély terjedelmű idézet, melylyel
Horváth a maga dicséreteinek védelmére töltötte meg cikkét,
tökéletesen felesleges volt.

Az én hibázatásom világosan és félreértést kirekesztve egye-
dül arra vonatkozott, hogy Horváth csakis ama három kritikusnak
juttatta az elsőseget az ifjú kritikai nemzedék sorában. Most azt
mondja Horváth, hogy ez a kiemelés logikai következése volt az
én mulasztásomnak. Ő csak azt mondotta, hogy Babits, Schöpffin
s Oláh Gábor tehetségesebb kritikusok, mint Horánszky, Paulovits,
Sikabonyi és Ady. Mennyit idéz Horváth és mégis elfelejtette,
hogy mit mondott. Bizony nem azt mondotta, hanem szóról-szóra
ezeket mondotta: «Ő (Oláh Gábor) az, harmadmagával: Babits Mihályval
és Schöpffin Aladárral, ki kritikus czímen leginkább szóba jöhetne
az ifjabb írói nemzedékből; ők hárman azok, a kiktől még legtöbbet
várhatunk, ők azok, a kik jó szót, biztatást leginkább érdemel-
nének, s ők azok, kikről Angyal Dávid jelentése céltalan elvi
korlátok miatt hallgat, vagy kicsinyes könyvtári akadály miatt
csonkán ítélkezik.» Itt az elhallgatás, avagy csonka ítélkezés
nem a dicséret motivuma gyanánt szerepelnek, hanem az én
mulasztásom erősebb kiemelésére szolgálnak. Nemcsak azért van
kárhozzátva ebben a mondatban a három írón esett méltatlanság,
mert biztató szót érdemelnek, hanem azért, mert ők azok, kik
leginkább kritikusok az

ifjabb írói nemzedék közt s kiktől még legtöbbet várhatunk. Ezt másképp érteni nem lehet és az a benyomás, melyet a végső dicséret kelt, a cikk egész gondolatmenete által még erősebben vésődik emlékezetünkbe. Horváth ugyanis, mint *rg* ezeket mondotta: «kritikai irodalmunk mai állapotánál szánandóbb, elhagyatottabb, elárvultabb, gazdátlanabb urodalma nincs a mai magyarságnak.» E jellemzésre válaszoltam Szemlebeli cikkemben, de itt nem az a lényeges, hogy igaza van-e ebben *rg*-nek, hanem az, hogy mi értelme van sorainak. Világos, hogy a kritika ez állapotáért mindenki felelős, a kit én részletesen méltattam jelentésében, mert különben nem volna értelme *rg* e szavainak: «fájlalendő, (hogy) épen túlzott szorgoskodásával megtévesztő képet rajzolt kritikai irodalmunk mai állapotáról, mely az ő jelentése tükrében igen tetszetősnek, sőt gazdagnak látszik.» Világos, hogy az öregebb írók a jövőben ezen az állapoton már alig segíthetnek, a fiatal írói nemzedék közül pedig «leginkább az említett három az, a kik még leginkább kritikuskoknak nevezhetők s a kiktől még legtöbbet várhatunk.» Ezért mondtam én feltűnőnek s nagyon meglepőnek azt, hogy *rg* leginkább azoktól várja a jövő nemzedék kritikai irányítását, a kik a *Nyugat* köréhez tartoznak. Már pedig mint maga Horváth írja, «a radicalismus a *Nyugatot* saját irodalmi fiókjául tekinti», és nevezett írók kisebb-nagyobb mértékben a *Nyugat* kritikai támaszainak tekintetnek. Lehet, hogy ők nem a radicalismus szélső szárnyán foglalnak helyet s hogy talán össze is ütköznek vele. Noha Oláh elég radicalis és azután Babitsnak az a verse, melyre a Horváthtól idézett tiltakozó nyilatkozat czéloz, eléggé forradalmi s még a nagyon higgadt Schöpfin is hajlandó bizonyos engedményekre a *Nyugat* szelleme irányában. A közönség nagyon jól érzi, hogy a nevezett írók nem azért keresnek érvényesülést a *Nyugat* hasábjain, hogy a lap szellemének hatását csorbítsák. Ha tehát e három író mintegy a jövő nemzedék kritikai vezéreinek jelöljük ki, a kik igen siralmas kritikai állapotokból fognak kivézeirelni bennünket, nem csekély szolgálatot teszünk annak az iránynak, melynek ők a bajnokai a közönség felfogása szerint. És ennek a szolgálatnak értéke nem kisebbedik az által, hogy nem értünk egyet a nevezett írók minden állításával. A minthogy nem erről az egyetértésről beszéltem *Szemle*-beli cikkemben.

Így tehát nem volt alaptalan az a vádam, hogy a három írónak olynemű pajzsra emelése, mint a minőt *rg* cikkében lát-

tunk, nem egyéb, mint szolgálat a radicalismus irányának. Az a benyomás, mely e vádra késztetett, Ady prózájának pusztán szerkezeti és módszertani bírálata miatt is erősödött. És a mint láttuk, ez a próza az igazi Petőfi tanulmányban is a forradalmat dicsőíti. Nem azt mondtam, hogy *rg* részese Ady szándékainak, hanem azt, hogy előzékenységet tanusít irántuk, a mi ha magára marad, könnyen elmellőzhető, de azzal a pajzsra emeléssel együtt feltűnő. Nem azért ismétlem most Szemlebeli cikkem szavainak lényegét, hogy Horváth János májusi támadása után is ragaszkodjam hozzá. Az a sok puskapor, melyet Horváth kivégzésemre fordított, egészen kárba vészett, de válaszában vannak e vitára nézve értékes mozzanatai is. Méltánylom a cikknek hangját, talán azért is, mert fiatalosnak tartom, de főleg azért, mert az *rg* cikk radicalis ízü benyomását eltörli. A méltatlankodó hangnak benyomását támogatják még a következő észrevételek. Az ifjabb nemzedéknek a *Budapesti Szemle* körében is vannak a kritikai koszorúra (írónia nélkül szólva) érdemes jelöltjei (szerintem kettőnél több s van egy-kettő másutt is); továbbá a három *Nyugatos* kiemelése csak egy szűk körben jelent elsőséget s nem az egész ifjú nemzedék soraiban s végül, hogy Ady prózája ellen Horváthnak nem csupán formai kifogásai vannak, hanem nézeteivel nem kíván azonosíttatni. Ha ez a három észrevétel ilyen határozottan benne lett volna az *rg* cikkben, valószínűen fel se szólaltam volna. De talán még így sem volt felesleges ez a polémia, mert a mit én nyíltan kimondottam, azt mások, és nem kevesen, négy szem közt suttozták. A helyzet tisztázása tehát szükséges volt. Horváth János a maga részéről hozzájárult e tisztázáshoz; nem akarom most bolygatni azt a kérdést, hogy *Szemlebeli* cikkemben miért firtattam a Társaság elnökségének álláspontját. Horvát Jánosnak második cikke után ez a kérdés úgy is tárgyalanná lett.

Csak arra nézve kell még nyilatkoznom, hogy miért erősödött az *rg* cikk benyomása lelkemben az *Irodalomtörténet* régibb megjegyzései segítségével is? Előre kijelentem, hogy ezek a megjegyzések elszigeteltségökben nem veszedelmesek, nem akarom jelentőségüket nagyítani.

Mégis figyelmeztetnem kell az *Irodalomtörténetet* gr. Dessewffy Aurél ama classikus soraira, melyek egy lap irányának a felismerésére vonatkoznak. «Minden politikai munkában» — úgymond Dessewffy — «de főleg újságban, mely naponként hat, kétféle irányt kell megkülönböztetni: elsőt azt, mely

a lap homlokára van írva, mely czégérül kifüggesztve pompás phrasisokban, csillogó declamatiókban mutatkozik. Ez a lapnak bevallott iránya, but avoué, ostensible. A másik irány az a szellem, mely az egész lap szerkezetén által fut a pompásan felállított elvek alkalmazásában, a tárgyak megválasztásában. sokszor egy szó, egy epitheton használásában rejtezik. Ez a lap valóságos iránya, but veritable, a lap ez által és csak ez által hat és bír jelentőséggel. Erkölcsi méltánylásában ezen második irány a gondolkozó ember előtt minden, az első semmi. Gutta cavat lapidem; az időről-időre kimondott elvek, szép és nagy phrasisok elhangzanak, elfelejtetnek; de a mód, mi szerint az elvek alkalmaztatnak, a szín, melyben az író az adatokat feltünteti, a sokszor parányi észrevételek, mikkel kíséri, egy helybenhagyó vagy gúnyoló szó, melyet egy csekély adat után oda vet, naponként hatnak az olvasó lelkére, beleszövik magukat eszméi kifejlésébe, elébb-utóbb befolyást gyakorolnak gondolkodásmódjára. Ebben fekszik az időszaki sajtó egész jelentősége; ez teszi üdv vagy vész eszközévé. Ez teszi, hogy vannak hírlapok, melyek egészen más módon hatnak, mint a hogy programjuk s ostensibilis elveik szerint hatniok kellene.»

Az *Irodalomtörténet* nem napilap s nem is politikai irányú, de Dessewffy szavai kisebb arányban a havi lapokra is illenek és az irodalmi irány, melyről e vitában szólnak, a politikaitól el nem választható. Ezek után rányitunk az *Irodalomtörténet* 1912 áprilisi számának 205. lapjára és ott ezt olvassuk: «Nincs nevetségesebb előítélet, mint az, hogy minden szép és üdvözítő, a mi modern; de viszont nincs együgyűbb és hazugabb dolog annál a hiedelemnél, hogy csak a rég multban van erő és nagyság.» Ez tulajdonkép nem helytelen mondás másutt, és azt is hozzáteszem még magyarázatára, hogy oly czikk végére van írva, mely azt sürgeti, hogy az 1867 után következő irodalmat is be kell vonni az irodalomtörténetbe. De a mondat hangja egy irodalomtörténeti folyóiratban mégis szokatlan. Hisz ilyen folyóiratnak a modernismus nevetségés társágai ellen nem kell védekeznie; nem szólhat minden új versről, vagy drámáról, az élő írókról csak tanulmányok kapcsán szól, tehát ez úton úgy is meg van védve a modernismus mohó ujságvágya ellen. Ez a része a mondatnak tehát úgy hat, mintha a másik rész formulázásának érdekességét akarná eltakarni. A multnak kritikátlan bámulatát ma már senki sem kívánja. Ma, mikor a régi irodalomból tabula rasát

akarnak csinálni és az irodalomtörténeti kutatást a nem egészen normalis agyvelők foglalkozásának tüntetik fel, mire való a felháborodás erősebb szavával sújtani a mult kritikátlan bámulóit, mint a modernismus nevetségességét? Hiszen a régmúlt, melyre Pintér Jenő, a cikk érdemes szerzője czéloz, 1867-ig tart. Miféle rendkívüli hazugság és együgyűség van abban, ha valaki ép azt akarja hirdetni, hogy csak 1867-ig van erő és nagyság a magyar irodalomban? Azt hisszük, hogy ezt a mondatot óvatosabban is lehetett volna fogalmazni. Már csak azért is, mert ugyanannak a számnak 194. lapja különös világot vet a mult túlságos megbecsülését sújtó ítéletre. E lapon Bélteky László védelmezi Gyulai Pált Rakodeczay támadása ellen. A védelem egy sora így szól: «Azt elmondhatjuk, hogy Gyulai egyszer-máskor gyermekes és ízetlen volt.» Védelemnek ez eléggé szeretetre méltó. A *Borsszem Jankó* dob-utczai átkozódójával szólva «védelmezzon meg téged Bélteky úr». Voltuánk vagy ketten akkor, kik e cikk miatt szólni is akartunk. De a mi engem illet, nem szeretek abba avatkozni, a mi inkább másoknak volna kötelessége és hallgattam. Csak az *rg* cikk kényszere alatt szóltam, de az idézett megjegyzések hatása alatt is. Tudom, hogy az *Irodalomtörténet*ben Gyulairól később másképp is írtak s hogy a radicalismust támadta is a kritikai rovat, de midőn *rg* Babitsot is a jövő nemzedék egyik vezérének jelölte ki, nyugtalansággal gondoltam arra, hogy a Gyulaira többször alkalmazott korlátolt jelző aligha fogja megvédeni a jövő nemzedéket a Bélteky-féle «gyermekes és ízetlen» jellemzés suggestiója ellen. Pedig olyan fróról van szó, a kinek egész egyénisége — minden egyebet mellőzve — a magyar hagyományok legértékesebb kincsei közé tartozik.

A szerkesztő kijelenti most, hogy csatlakozik Horváth felfogásához. Mi ezt a kijelentést a lehető legjobb értelemben akarjuk felfogni. Gondoljuk meg, hogy miről van szó. Oly iránynyal állunk szemben, mely a tökéletes szétbomlásra vezethet. Ha ezt az irányt oly réseken is átengedjük, a hol eddig át nem hatolhatott, hatalmasan elősegítjük a nemzet belső szétmállását. Sokat nem tehet az *Irodalomtörténet* annak az iránynak elhatalmasodása ellen, de nagyon sokat tehet annak terjesztésére és meggyökereztetésére. Nem azt mondom, hogy eddig ilyen irányban működött, csak annyit mondtam, hogy a fent ismertetett jelek oly benyomást idéztek elő, mintha kritikai rovatában nem emelt

volna elég világosan kimagasló és elég jól megerősített várat az ellenfél benyomulása ellen. Most Horváth és a szerkesztő tiltakoznak e benyomásnak igazsága ellen.

E kettős tiltakozás megnyugtatóan tisztázza a helyzetet és most csak arra bátorodom kérni a szerkesztőt, hogy bárminő csekély megjegyzésében, vagy csak a kritikai fény és árnyék felosztásában is gondoljon mindig arra, a mit gróf Desseffy Aurél oly gyönyörűen fejtegetett, hogy egy lap irányának meghatározására gyakran szavakba nehezen foglalható kis árnyalatok is döntően hatnak.

Angyal Dávid.

ÉRTESÍTŐ.

Kafka Margit.

Szinek és évek. Regény. Írta: Kafka Margit. Budapest, Franklin-Társulat, 1912. 8-r. 322 l. Ára 4 K.

Kisfaludy Sándor, ha élne, Kafka Margitot a tanítványai közé számlálhatná, mert a mit a *Himfy* költője drámai alakba foglalt, ugyanazt öntötte regény alakjába az író. A *Szinek és évek* ép úgy «magyar nemesházi rajzolat», a magyar köznemes-ség életének képe, mint Kisfaludy vígjátékai, *A Dárday ház* és *A lelkes magyar leány*. Nem hiszszük azonban, hogy az «utolsó magyar nemesi lantos» büszke lett volna kései követőjére: az új regény nem párdarabja, hanem ellendarabja az ő drámáinak. Ott a magyar nemesi kúriáknak s a bennük folyó életnek idealizált képe, csupa derű, csupa lelkesedés és szeretet, itt az élet photographikus hűségben a maga szürkeségével, ridegségével.

A regény meséje egyszerű, mindennapi történet. Hőse egy öregedő asszony, a ki saját élete folyását beszéli el. Előkelő, de elszegényedett vidéki család sarja, a ki — mert nincs módja válogatni — kezét nyújtja az első elfogadható kérőjének, egy alacsony származású ügyvédnek. A szerelem nélkül kötött meseli-anceok rendes sorsa lesz osztályrésze: egyhangú, kedélytelen élet. Kissé, de csak egy kevéssé gondtalanabban élnek, mint viszonyaik engednék, s ez romlásba dönti őket: a férj idegen pénzhez nyúl, s agyon kell magát lőnie. Az özvegy megpróbál mindent, de hiába, a pesti rokonok kufárkodó segítségétől ép úgy visszariad, mint nagybátyja önző támogatásától, ki cserében női becsületét követeli tőle. Végül egy asszonykori udvarlójával veteti el magát, a kít öntudatlanul már régen szeret. Ekkor lesz igazán szerencsétlenné. Anyagi gondok s a gyorsan egymásra következő gyermekek eldurvítják testét-lelkét, s a mi a legszomorúbb, keservesen csalódik urában. A férfi, a kít a szerelmes asszony szemével gyöngéd, mélyérzésű, nemes léleknek tartott, a családi körben igazi valóját tárja föl: élheterlen, lusta,

önző, közönséges és durvalelkű. Hosszú, szenvedésekben töltött évek után a szerencsétlen asszony újra özvegyen marad s a szegénység kínos nélkülözései között csak egy czélnek szenteli magát: leányait úgy akarja nevelni, hogy ne szoruljanak férfi támogatására.

Ez az egyszerű történet mélyen meghatja az olvasót, annyira, hogy ki sem tudja magát vonni a hatása alól. Nincs benne semmi különös, semmi érdekfeszítő, a mese szövésében mintha semmi része sem volna a képzeletnek, s mégis leköti teljesen a figyelmet, mert a könyv egy darab a való életből, minden részletében hű, megkapó képe az életnek. Már külsőségeiben is. A regény milieuje a kis város világa, a vidéki nemes élet, a melyet az író az elevenítő vonások egész sorával páratlanul plasztikus képekben mutat be. Valóban nem tudjuk, mit méltányoljunk inkább: az író éles szemét, a melylyel a vidéki élet jellemző vonásait megfigyelte, vagy azt a biztosságot, a melylyel megfigyeléseit egységes egészszé forrasztotta. Nem keresi a rikitó színeket, nem túloz, nem idealizál, s épen ebben rejlik hatásának titka.

De az igazi élethűséget még sem a milieu rajza adja meg a regénynek, hanem még inkább a lelki élet rajza. Azok az emberek, a kik között a cselekvény leperereg, valóságos élő emberek, olyanok, a milyenekkel a valóságban, a magyar kis városok és falvak életében mindenki találkozik. A főhősön kívül a többi mind episodikus jelentőségű, még a két férj is, így csak egy-egy odavetett vonással vannak jellemezve, de alakjuk azért jellemzően elevenedik meg, s még a háttérben állóknak is, a kik csak egy pár pillanatra kerülnek szemünk elé, belátunk a lelkébe. A főhős azonban élő valóság, egyén a szó igazi értelmében, a kinek lelkében, hogy ezt az ócska fordulatot használjam, mint valami nyitott könyvben olvasunk. Nem ismerjük az író, nem tudunk semmit egyéni és családi viszonyairól, de könyvét olvasva az az érzésünk, mintha valami egészen bizalmas, teljesen őszinte naplóban lapoznánk. Egy női lélek nyílik meg előttünk, a maga igazi valójában, egy női lélek, mely nagyjában nem jobb és nem rosszabb a legtöbb női léleknél, de még sem chablonos, sőt nem is tipikus, annyi benne az aprólékos, egyénítő vonás. Nincs benne semmi színlelés, nem festi magát jobbnak vagy rosszabbnak, nem poseol, de nem is titkol el semmit. Szépítés nélkül tárja föl örömeit és fájdalmait, reményeit és csalódásait, s oly eleven, finom lelki rajzot ad magáról, hogy minden gondolata és érzelme szemünk láttára érik tette. A cselekvény motiválásában itt-ott ér-

zünk egy kis fogyatkozást (az asszony első házasságának katasztrófája nincs eléggé indokolva), de magának a főhősnek sorsa kérlelhetetlen logikával következik helyzetéből és jelleméből. A könyv ebből a szempontból valódi «document humain», igazi pszichológiai regény.

A *Színék és évek* ellen azonban lehet egy jogos és súlyos kifogást emelni, és sajátságos, épen arról az oldalról, a honnan az előbbiek után épen nem várná a támadást. Azt mondtuk, hogy a regény minden mozzanata a valóságban gyökerezik. Igaz; a kép mégis, a melyet az életről ad, nem hű: sajátosan egyszerűvé festi az író világnézete. Kaffka Margit könyve, akárcsak Zoláéi, az életnek csak egy bizonyos színezetű jelenségeit kapja ki s ez által meghamisítja a képet. Ismétlem, az író nem torzít, nem túloz, csak szántsándékkal keresi ki azt, a mi az életben sötét, lehangoló, sivár, szomorú. A hős sorsa csupa szenvedés, nem kiáltó, nem szörnyű fájdalmak foglalata, de a lemondások, a csöndes bánatok láncolata. Nem is lehet más abban a környezetben, a melybe az író helyezte. Családja fején, az elaggott nagyanyán kívül csupa gyöngye vagy gyatra, önző vagy léha ember van körülötte. Az egy nemesebb lelkű embert, első férjét, nem érti és nem méltányolja — s még ez is sikkasztóvá lesz! — a többi mind pipogya vagy épen aljas, komoly hivatást nem éreznek magukban, az életnek és a munkának értékét nem ismerik. Vértesi Arnold festett kedvvel ilyen sötét képet a pusztuló gentry életéről, de benne több volt a rokonszenv és a megértés. Kaffka Margit valami csodálatos hidegséggel, szinte már ridegséggel rajzolja a középnemesség züllését, idegenül áll vele szemben, az elfogulatlan történettudós szerepére törekedve. Ez által a regény hangulata is sötét, sivár lesz.

Sajnáljuk, s annál inkább, mert az író épen nincs kedély híján. Mintha ezt az «impassibilé»-t csak úgy erőszakolta volna magára! Objectív nyugalomból, melylyel főhőse sorsáról beszámol, mindúntalan kicsillan iránta érzett szeretete, s rajzolva azt a sivár pályát, melyet megfutott, nemcsak a legnagyobb megindultságot kelti bennünk — a gyöngébb idegzetűeknél kétségkívül könnyeket is — hanem, a mi több, teljes együttérzést is a szerencsétlen, sorsüldözötte asszonynyal. Érzést pedig csak érzésben fogant rajz tud kelteni!

Nagy segítségére van az írónak a hatáskeltésben a stylusa. A történet egyszerűségéhez, köznapi voltához illő egyszerű, közvetlen, könnyed hangon beszél és beszéltet. Nem fordít különös gondot

megfigyelései tolmácsolására, mintegy attól félve, hogy a kifejezések keresése, válogatása megronthatja az elbeszélés természetes tónusát. Ez érdeme, de van visszája is, bár ebben talán nem is annyira maga az író, mint inkább az irány hibás, melynek szolgálatába szegődött, a hova azonban, — szerencsére — épen nem illik. Nem válogat a kifejezések között akkor sem, a mikor kellene, s hogy jellemző, színes legyen, leírja azt a szót, a mely tollára jön, még akkor is, ha a szó nem talál, sőt ha nem is birtoka a nyelvnek, hanem úgy született a pillanat hevében, minden szükség és haszon nélkül. Az ilyen jelzők «lendítő hit, jókodó természet, robajos változás, avasodott selyem ruha, fülleget gyötrelem, együvé való korú férfiak, kövéres tapadósság a jóságban» nem gazdagításai a nyelvnek: szokatlanok, de nem kifejezők, sőt részben értelmetlenek; s az ilyen mondatok pedig «nézik... magamelveszett összeolvadását minden mozdulatomnak, a vérem lüktetésének, a gondolatomnak is a muzsikával, a táncz babonás, bolondos lelkével...; ha legmindenét adja is a szerelem, nem lehet több a mozgások és szemek és hevületek ilyen összefejtkezésénél...» (47. l.) csak látszólag mélyek és sokat mondók: a gondos stylista rendes, mindennapi szavakkal és fordulatokkal is sokkal értelmesebben, jellemzőbben és művészibben tudta volna kifejezni.

Elismerjük azonban, hogy a stylusnak itt megrótt fogyatkozásai szórványosan kerülnek elő a regényben s ha nem sorolhatók is épen a «quantités négligeables» közé, de közel járnak hozzá, tekintve, hogy a *Szinek és évek* az újabb magyar irodalomnak egyik figyelemre legméltóbb regénye.

P. P.

Schleifer és Lenau.

Matthias Leop. Schleifers Sämtliche Werke, herausg. von Hubert Hugo Badstüber. Wien, 1911. 446 l.

A múlt század elején élt a Traun-tó partján (Felső-Ausztriában) Schleifer Mátyás Lipót, osztrák költő. Korában is csupán szűkebb körben ismerték, de mint embert s költőt egyaránt nagyrabecsülték. Gmundenben s a közeli Ortban töltötte élte javát s e helyeken látogatta őt meg Lenau is. Ismeretségük irodalmi szempontból nem mélyreható, vagy fontos, de emberi szempontból igen. Lenau ez idősebb jóbarátja, e derék jó ember körében nem egy kedves, derűs napot töltött el s 1830-ban kezdődő barátságuk Schleifer haláláig tartott.

Schleifer tipikus alakja a XVIII. sz.-végi osztrák-német embernek; mély vallásosság, nagy loyaltás, helyi hazafiság, természet szeretet, jó kedély, derüs, még a megpróbáltatások közepett is bizni tudó lélek jellemzi s mind e lelki tulajdonságait humor hatja át. Költészetére Klopstock, Rammler, Hagedorn, Gellert hatottak. 1771-ben született egyszerű, szegényes szülőktől; iskoláit Bécsben járta; II. József kegye ösztöndíjhoz juttatta, mi nagyon megkönnyítette életét. Jogot végzett, majd több helyen hivatalnokoskodott, 1805-ben pedig az ulmerfeldi kórház gondnoka lett. A háborús időkben alkalma volt megismerkedni Bernadotte-al meg Davoust-tal; 1829-ben Ortba, majd 1837-ban Gmundenbe került, s 1842-ben halt meg, mint sóbányatanácsos.

Huszoney éves korában jelentek meg első költeményei; azután csak hatvan éves korában ad ki egy újabb kötetet, melyet 1841-ben egy harmadik követ. Azóta sok idő telt el s Kaltenbrunner kiadását leszámítva (1847), nem igen volt szó róla. Csupán mostanában kezdik mintegy felfedezni. 1909-ben a bécsi Grillparzer Társaság egyik előadásán az 1809-es év jellegzetes dalait adták elő; ezek közt Schleifer egynéhány dala is szerepelt. Ugyanakkor Badstüber az említett társaság évkönyvében (XIX. évf. 151—163. o.) hosszabb értekezést ír róla, 1911-ben pedig kiadja munkáit egy vaskos kötetben.

Ha költeményeit motivumok szerint vesszük szemügyre, találunk anakreontikus dalokat, hazafias költeményeket, vallásos, elmélkedő verseket. Legfontosabbak hazafias dalai. E tekintetben Collinnal és Castellivel egy sorba állítható. Míg legtöbb költeményéből hétköznapi, egyszerű, derüs, sokszor humoros hangok hangzanak felénk, hazafias dalainak hangja erős, férfias, érzelmes; érezzük, hogy átélte a háborús idők lelkes, harczias éveit s ennek a hangulatnak ad kifejezést. A század legelején irt hazafias dalaiban az elkeseredettség üti meg fülünket; 1809 márcziusában a leghatalmasabb nyelvi készséggel kiáltja az emberiségnek: itt az idő, most vagy soha; rajta, tanítsátok meg Őt, — Napoleont, — hogy az emberiség szabad s nem egy zsarnok játékszere; a mennydörgéssel kiáltjátok ezt feléje, akkor tán meg fogja hallani és vérrel írjátok meg ezt néki, akkor elolvassa majd! Napoleon a legnagyobb egoista Schleifer szemében; első lehetett volna a halandók közt, de nem érte be ezzel, egy diadémot többre becsült. A lipcsei síkon utolérte végzete, megbünhődött, mert nem vette számba, hogy:

Im Leben lebt was Göttliches, das müsse
Auch Überwindern heilig sein!

Egy másik költeményében szembeállítja 1809-et és 1832-öt Schönbrunnban; a dicsóséggel bevonuló Napoleont s a haldokló római királyt.

Nemcsak Napoleont gyűlöli; hanem azt a költő-társát is megbélyegzi, ki kivert kutyaként odasompolyog urához s lecsokolja a port csizmájáról. A szűkebb körű helyi hazafiság a francia háborúban átalakult, megnagyobbodott benne német nemzeti érzéssé s ez sugallta azt a szép költeményét, melyben a Rajnát személyesíti meg; a folyó tiltakozik a merényletek ellen, melyek célja az, hogy a germánoktól elvegyék őt s önérzetes haraggal rivall rájuk:

Le rhin! — Der Teufel hole, die so sprechen!
Le rhin? — Auf ewig: nein!
Das Näseln hass' ich und das Radebrechen!
Ich bin der deutsche Rhein!

E hazafias költeményein kívül legjellemzőbb költői vonása a humor; vannak egészükben humoros dalai, írt dialektikus költeményeket, de mindezeknél fontosabb és jellemzőbb az a derüs humor, mely nem egy költeményéből jóleső tavaszi nap-sugárként hat reánk. Egyéniségének, lelkületének e sajátossága fűzhette Lenaut is hozzája, kire e derüs harmonia a legjobb hatással lehetett, sőt kire mindenkép gyógyító hatással volt közelsége 1830-ban, hosszabb együttlétük évében.

Schurz, Lenau sógora, ismertette meg őket egymással 1828 augusztusában, Bécsben; «megismerkedtek s megszerették egymást, ámbár 31 évnyi korkülönbség volt köztük». E futólagos ismeretséget követte azután az 1830. évi együttlét a Traun tó partján. Lenau ez év júniusában kétszer szigorlatozott s készült harmadik szigorlatára; a sok tanulás megtámadta egészségét. A julius második felére kitűzött vizsgaterminust elhalasztotta s augusztus 8-án Schurzsal együtt Schleiferhez utazott Ortba. Schurz ugyanis már előzőleg megírta volt Schleifernek, hogy Lenau mennyit dolgozik s megkérdezte tőle, nincs-e kifogása az ellen, ha őt magával viszi. Schleifer ezer örömmel várja mindkettőjüket s a sok tanulást illetőleg ezeket írja: «Niembsch dæmonikus tanulása cseppet sem tetszik nékem; már nem egy ember tönkre tanulta magát. A földműves embernek teste elbirja az arcza verejtékével való túleröltetést, de nem

túltságba víve, hanem kellő pihenéssel. Ha azonban látom, hogy egy derék fiatal ember, a milyen Niembsch is, befogja az esztét, igába hajtja s agyonhajszolja, mint valami bérkocsis-gebét, az nem helyes, nem jó. Átkozottak legyenek azok a könyvmolyok, a kik tanulmányi terveinket kifőzik. Jól tudják azok a ficzkók s kiszimatolják, hogy ez a legjobb mód a geniális ember, a tehetség elfojtására, mert hisz az ilyen ember szálla a szemükben». (Badstüber 25. o.)

A legszívesebb vendégszeretettel fogadják Lenaut; Schleifer üdvözli a «német Byront», felesége, a jó öreg «Frau Nani», meg szakértően megjegyzi, hogy: «Látom már, kissé majd fel kell hizlalnom!» — Szeptember elejéig marad Lenau e kedves, kedélyes körben; e jó emberek társaságában csakis jól érezhette magát. Eljártak Gmundenba, Wolf tanítóék házába; a tanító leánya Schubert-dalokat énekelt, Lenau kísérte gitárján, «melynek húrja ismét felhangzott». Két kis anekdota világot vet e kör egyszerű, naiv viszonyaira, s épen ez a naiv egyszerűség eshetett jól Lenaunak. Az egyik arról szól, hogy egy alkalommal Wolfék házában olyannyira belemélyedtek a zenébe, hogy szinte megfeledkeztek az ebédről; a jó házigazda végtére megsokallja a várakozást s beszél a szobába: «Már éhes vagyok!» E radikális kijelentés persze megtette a kívánt hatást.* A másik arról szól, hogy Schurz és Lenau egy képet szemléltek, mely Máriát, Magdolnát és szent Jánost ábrázolta; Lenaunak Magdolna tetszett legjobban, a benne kifejezett mélységes fájdalom miatt, Schurzra Mária alakja hatott. Vitatkozásuk tanuja volt Frau Náni is, Schleifer felesége, s a bíró szerepét játszva bejelenté: Ön Magdolnát választá, Ön pedig Máriát, no akkor én magam számára Jánost tartom meg! **

E kedélyes körön kívül a természet is nagy hatással volt Lenaura. Egyik levelében a «paradicsomi Gmunden»-ről szól, s a *Wanderungen im Gebirge* című dalcykusban költői kifejezésre juttatja azokat az érzelmeket, melyeket e vidék ébresztett lelkében. Egy traunsteini kiránduláskor, épen Lenau születése napján, augusztus 13 án, elértek a hegy keleti oldalán fekvő Laudach-tóhoz, s itt egy havasi pásztorleány pompás énekében gyönyör-

* L. in Gmunden, von P. v. Radics. *Reichswehr*. 1902 augusztus 13-i sz. (3057. sz.) tárczacikk.

** I. *Reichswehr* u. o. — v. ö. A. Schurz: *Lenaus Leben* I. (Stuttgart 1855).

ködött a társaság; a leány a visszhangot is felhasználta éneke polyphonabbá tételére. E jelenetre vonatkozik a *Die Sennin* című költemény, melyben Lenau azt mondja, hogy a pásztorleány halála után a szürke hegyormok is bánatosan fognak vissza-gondolni énekére.

Schleifer és Lenau költészetében van néhány költemény, melyek a kölcsönös érintkezés tanui. Schleifer a *Zuversicht* cz. költeményt An Niembsch írja s egy másik hosszabb költeményében felel Lenaunak *An die Biologen* című szellemes versére. Azt hiszem, nem érdektelen és jellemző annak megemlítése, hogy Schleifer e két költeményében vallási kérdéseket tárgyal. E témákat e pár sorban foglalhatnók össze:

Drei tiefe Spiegel, Mensch! sind dir gegeben!
Die Weltgeschichte, die Natur, dein Herz!
Sie zeugen treu, sie winken himmelwärts:
«Ein Gott ist, und unsterblich ist das Leben.»

Úgy látszik, a Traun-tó partján többször beszélgettek a barátok ilyesféle kérdésekről.

Lenau, barátja egyik költeményének (*Der Hirsch*) két sorát mottóul használja *Der Gefangene* című verse elé. E két költemény közt gondolati kapcsolat is észrevehető. Schleifer a szarvas képében a nemesre törekvőt állítja elénk, kit halálra üldöznek, mert

Was trug er auch das Haupt so frei, so stolz!
Wollt' edler sich, als seine Treiber fühlen!

Lenau meg a tavaszi természet nyujtotta örömeiről szól, de egyszerre csak eszébe jut az, a ki ez örömeiket sohasem élvezheti — a fogoly; kit azért zártak örökös börtönbe, mert a «nemes, merész balga ember» szembe mert szállani a zsarnokkal s «szemébe merte mondani az igazat». Őt is üldözték, mint a szarvast.

Lenau ezenkívül háromszor volt látogatóban Schleiferéknél s 1839-ben is el akart menni Gmundenbe Ischlből, de közben meghalt «Frau Nani» s ő nem akart fájdalmas bonyomásokat meríteni ott, hol annyi kedves órát töltött. De barátságuk változatlan marad. Schleifer neve sűrűn fordul elő Lenau levelezésében; mindig az őszinte szeretet és ragaszkodás hangján ír róla. Lenau levelezéséből egy levelet közlök, mely kiválóan érdekes és jellemző. Schleifernek írja e levelet 1831-ben; * azt írja, hogy éppen most gyógyult fel sárgaságból s lelke örül az aura

* Közölte A. Grefe a *Neue Freie Presse* 1894. febr. 8-i számában (Abendblatt) 10582. sz. *Ein vergessener Dichter u. Lenau.*

vernalisnak. Majd rátér az akkori idők politikai viszonyaira s ezeket írja: «Ebben a szép időben, a mikor a természetben mindig hangosabban és boldogabban szól felénk a szeretet hangja, épen most készülődnek az emberek háborúra; mind hangosabbakká és fenyegetőbbekké lesznek a gyűlölet szavai. Itten feszülten várják az emberek, mi fog történni? Ausztria Olaszországban közbenjár-e majd vagy sem? És ha igen, mit szólnak majd a francziák? Ezek a francziák mégis csak átkozottul arrogáns ficzkók; mindenkép a népjogok törvényhozóinak szerepére vágyakoznak. A nem-intervenálás nyomorult principiuma! Nyomorúlnak mondom és a következő okaim vannak arra, hogy ezt mondjam; ez okokat illetőleg talán te is osztod nézetemet. Először is, ez teljesen negatív principium, a melyből semmi positivum nem vonható le. Vajon azonban népeknek, egyes embereknek egyaránt csupán csak negatív kötelességeik vannak-e egymással szemben? Vajon egy népjogi elvnek nem kell-e sokkal inkább valami kijelentésnek, vagy mondatnak lennie, a melyből a népek minden egyes jogi viszonya levezethető? Ez a principium akkor nyilvánvalóan kalap, mely alá igazságot, igazságtalanságot egyaránt foglalhatunk! A tyranizálnak ép oly kevésbé szabad segítségére lennem, mint a zsarnoknak. Én azt hiszem, kell egy magasabb jogi kriteriumnak lennie, a mely szerint elhatározható, hogy mikor szabad interveniálni és mikor nem. Ezt a magasabb kriteriumot azonban ép a népjogi principium tegye nyilvánvalóvá; a nem-intervenálás elve tehát egy magasabb elvet tételez fel, tehát maga épenséggel nem elv.

«Azonkívül nem tudom elképzelni, hogy Isten az egyes nemzeteket ide helyezte volna, hogy mindegyik külön-külön és a többitől függetlenül dolgozza ki saját külön feladatát a jogrealizálásról és azután adja be neki, hogy lelkiismeretesen, mint egy igazi pädagogus mundi osztályzatot irhasson rájuk. Én azt hiszem, hogy minden népnek közösen kell munkálkodnia a jog nagy eszméjén. Mennyire szétválasztónak, élettelennek, önzőnek tűnik fel ily szempontból a fentnevezett elv! De különben is, ördög vigye a principiumot!» — Hadd álljon itt e levél befejezése is: «Ha ritkán írok is Néked, azért nagyon kedves vagy előttem. Hiszen ismersz engem! Schurznak írt leveledben írod, hogy már lemondnál arról, hogy tőlem levelet kapj, de erősen, rendületlenül hiszed, hogy szeretlek; életemre mondom, e szavak mélyen meghatottak». E pár sor megérteti velünk azt a mély baráti érzést, mely lelküket összefűzte.

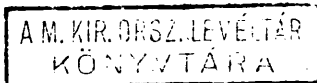
A megbékülés szelleme hatja át Schleifer költészetét, az a szellem, mely «annyira összhangban áll minden művészet lényegével s már magában véve is gyönyörködtet, manapság annyival is inkább, mivel most nem egy költő, pusztán csak álszeméremből, ezt a szellemet nem juttatja kifejezésre, csak azért, hogy mennél sajátosabbnak lássék».* A megbékülés szelleme, a harmonia volt Schleifer lelkületének is alapja; ha Klopstockot a «hangulatok költőjének» nevezték, akkor Schleifert a «kedély költője» elnevezéssel jellemezhetjük.

Az «osztrák pacsirta», — mint Lenau nevezte barátját, — meg a «német Byron» appositionok nagyon találóak. «Lenau hirtelen, gyorsan ragad meg egy-egy gondolatot; hangulata változékony s a mélabúnak néha képtelen ellentállani; ezzel szemben éles ellentét Schleifer nyugodt, kikristályosodott lénye, derűs világnézete».** Barátságuk alapja és kulcsa: az ellentétek kiegyensúlyása.

Lábán Antal.

* Idézet Mailáth János nekrolójából Schleiferről. *Iris*. Taschenbuch f. d. J. 1844, 381—393. o. (E nagyon ritka évfolyam a bpesti akadémiai könyvtárban megvan.)

** I. Grefe id. czikk.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

BERZEVICZY ALBERT ÉS BEÖTHY ZSOLT

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA.

436. SZÁM.

1913. ÁPRILIS.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1913

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. GÖRÖGORSZÁGI ÚTIRAJZOK. (III. Eleusis., IV. Argolis) — Berzeviczy Alberttől	1
II. A HÁZSZABÁLYOK REFORMJÁHOZ. — Návay Lajostól	29
III. DACIA MEGDÜLÉSÉNEK TÖRTÉNETE. (I.) — Téglás Gábortól	56
IV. B. KEMÉNY ZSIGMOND NAGYENYEDEN. — Papp Ferencztől	90
V. HÁROM EPISOD AZ ÉPÍTÉSZET TÖRTÉNETÉBŐL. — Révész Alexander Magdától	109
VI. JOÓ FERENCZ TÖRTÉNETE. — Elbeszélés. — Árkosi Ferenczy Kálmántól	120
VII. HEINE KÖLTEMÉNYEIBŐL. — <i>Az éj viharos, felhős . . . — Mit keres e magános könycsépp . . . — Szívem olyan nehéz . . . — Lantomon a húrokat már . . . — A mórkirály.</i> — Heine után németből. — Vargha Gyula	131
VIII. SZEMLE: 1. Az <i>«Irodalomtörténet» és a Greguss-jutalomról szóló jelentés.</i> — Angyal Dávidtól. 2. <i>Faust francziául.</i> — Vértesy Jenőtől	136
IX. ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Új regényírók.</i> — (Czenk: <i>Hivatás.</i> Koronghy Dénés: <i>Diadalének.</i>) r. r.-től. 2. <i>A régi Pest.</i> — (Várad Antal: <i>A régi Pest.</i>) — sz. l.-től. 3. <i>Condillac.</i> — (Condillac: <i>Értekezés az érzetekről.</i>) — Nagy Józseftől. 4. <i>Egy új Byron-fordítás; Transformatio.</i> — Vértesy Jenőtől	149

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyváros elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Stefansplatz, 6-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utányomása vagy fordítása tilos.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten (IV., Egyetem-utca 4. sz.)
megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

MAGYARY GÉZA

MAGYAR POLGÁRI PERJOG

Ára 26 korona.

ECSERI LAJOS

A SZEGÉNY EMBERRŐL

Ára 2 korona

Új színművek tetszetős kiadásban!

RUTTKAY GYÖRGY

AZ ELSŐ ÉS A MÁSODIK

Színmű három felvonásban.

Ára 2 korona 50 fillér.

KNOBLAUCH EDWARD

A FAUN

Vígjáték három felvonásban.

Angolból fordította SEBESTYÉN KÁROLY.

Ára 2 korona.

CHOLNOKY VIKTOR

NÉHUSZTÁN MESÉIBŐL

ÉS EGYÉB ELBESZÉLÉSEK.

Ára 4 korona.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten (IV., Egyetem-utca 4. sz. megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

A Franklin-Társulat új vállalata.

A **«Kultura és Tudomány»** vállalat a nagy magyar olvasóközönséget akarja szolgálni. Tetszetős köteteit felajánlja mindazoknak, kik a mindennapi élet zsidbasztó fáradalmi után a nagy eszmék és eszmények világában keresnek üdülést és új erőt.

Kötetei mindenkor igaz mesterek művei. Irodalmi alakjukban kifogástalanok. Tanításukban érdekesek és értékesek. Nem felületesek, de mégis népszerűek. Aktuálisok, de mégis állandó becseiük. A haladás zászlaját lobogtatják, de tisztelnék minden igaz meggyőződést.

Hogy mikép és minő eszközökkel kíván a **«Kultura és Tudomány»** dolgozni, arra a legrészletesebb programnál is jobban tájékoztat az eddig megjelent könyvek felsorolása.

A vállalat első sorozata hét mű nyolcz kötetben:

1. SZÉCHENYI ESZMEVILÁGA. Első kötet. *Gaal Jenő, Beöthy Zsolt, Prohászka Ottokár, Kenessey Béla, Gróf Vay Gáborné, gróf Andrássy Gyula* tanulmányai. Ára 1 K 60 f.

A legkiválóbb magyar Széchenyi-ismerők tanulmányai, melyek együttvéve teljes képét adják majd szellemi és erkölcsi világának s valósággal megelevenítik izgatón érdekes alakját. Három kötetre van tervezve.

2. A SZIKRATÁVIRÓ. *A. Slaby* tanárnak a német császár előtt tartott felolvasásai után átdolgozta *Kreuzer Géza* mérnök. Ára 1 K 20 f.

A jelenkor egyik legnevezetesebb találmányának szemléletes ismertetése. a szakember biztos tudásával és a népszerű író világosságával, úgy hogy minden laikus élvezettel és tanulsággal olvashatja.

- 3-4. A TERMÉSZETTUDOMÁNY FEJLŐDÉSÉNEK TÖRTÉNETE. Két kötet. *Irta Wilhelm Bölsche*, fordította *Schöppflin Aladár*. Ára 2 K 40 f.

Mozgalmas rajza annak a küzdelemnek, melyet az ember a természet megismerésért vív évezredek óta. Nem száraz tudománytörténet, hanem eleven képe annak a folytonos erőfeszítésnek, melylyel az ember világtellegőségét mélyíteni igyekszik.

5. KANT-BREVIARIUM. Kant világnézete és életfelfogása. A művelt ember számára Kant irataiból összeállította *dr. Gross Félix*, fordította *Dr. Polgár Gyula*. Ára 1 K 60 f.

Kant világnézetét saját szavaival jellemzi e könyv, műveiből készült gyűjtemény, mely minden ismertetésnél jobban érteti meg a nagy filozófust

6. AZ EMBERISÉG JÖVŐJE. *Irta Heinrich Ihotzky*, ford. *Schöppflin Aladár*. Ára 1 K 20 f.

Pillantás a jövőbe. a mai szellemi élet mozgató erőiből való filozófiai következtetés útján. Hittel és lendülettel teli megrajzolása a megértés, a gondolatszabadság és a magasabb erkölcsi állapotának, mely az emberiségre vár.

7. A VAGYON TUDOMÁNYA. *Irta I. A. Hobson*, fordította *dr. Sidó Zoltán*. Ára 2 K.

A közgazdasági élet tényezőinek fejlődésükben és összefüggésükben való ismertetése, nemcsak népszerű közgazdaságtan, hanem egyúttal bevezetés a közgazdasági gondolkodásba.

8. A SZOCZIOLÓGIA VÁZLATA. *Irta G. Palante*, fordította *dr. Mikes Lajos*. Ára 1 K 60 f.

Rövid, szabatos és világos összefoglalása a szociológia mai módszereinek és eredményeinek, megbízható és kellemes tájékoztató abban a tudományban, mely ma leginkább foglalkoztatja a gondolkodó emberek elméjét.

A **«Kultura és Tudomány»** kötetei teljesen egyöntetű kiállításban, egyforma, csinos és tartós vászonkötésben, gondos és szép nyomással jelennek meg.

A **«KULTURA ÉS TUDOMÁNY»** kötetei kaphatók minden könyvkereskedésben.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

BERZEVICZY ALBERT ÉS BEÖTHY ZSOLT

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA.

437. SZÁM.

1913. MÁJUS.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1913

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF MINT CULTURPOLITIKUS. — Berzeviczy Alberttől — — — — —	161
II. AZ ÁLLAMKAPCSOLATOK ÚJ ELMÉLETE. — Wlassics Gyulától — — — — —	178
III. ÁRPÁDKORI COMPOSITIO. — Négyesy Lászlótól — — — — —	188
IV. DACIA MEGDÜLÉSÉNEK TÖRTÉNETE. (II.) — Téglás Gábortól — — — — —	202
V. B. KEMÉNY ZSIGMOND NAGYENYEDEN. (II.) — Papp Ferencztől — — — — —	239
VI. GALAMB PÉTER (IV.). — Elbeszélés, — Rezek Romántól — — — — —	273
VII. HANGYA ÉS FÜLEMÜLE. — Költemény, — Lévy Józseftől	293
VIII. SZEMLE: 1. <i>Hampel József.</i> (1849—1913.) — Hekler Antaltól.	
2. <i>König Gyula.</i> (1849—1913.) — Kürschák Józseftől.	
3. <i>Tavaszi tárlatok.</i> — D.-tól — — — — —	294
IX. ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Széchenyi eszmevilága.</i> (Gaál Jenő, Beöthy Zsolt, Prohászka Ottokár, Kenessey Béla, Vay Gáborné, gróf Andrássy Gyula előadásai.) — Viszota Gyulától.	
2. <i>A kassai dóm.</i> — (Mihalik József: <i>A kassai szent Erzsébet templom.</i>) — D. K.-tól	
3. <i>Elbeszélések.</i> — (Hajnik Miklós: <i>Rejtelmes mesék.</i>) — nő-től.	
4. <i>Erkölcsei nevelés.</i> (Devolvé: <i>Le congrès international d'éducation morale.</i>) — kf.-tól.	310

A BUDAPESTI SZEMLE lánjékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., féltre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Stefansplatz, 6-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnomása vagy fordítása tilos.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapestén (IV., Egyetem-utca 4. sz.
megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

HALÁSZ IMRE.

BISMARCK ÉS ANDRÁSSY

POLITIKAI TANULMÁNY

Ára 6 korona.

SZALAY LÁSZLÓ LEVELEI

Életrajzi vázlattal és megjegyzésekkel ellátva közrebocsátja

Dr. báró SZALAY GÁBOR.

A Magyar Tudományos Akadémia támogatásával.

Ára 8 korona.

HAJÓ SÁNDOR.

LAKÁJOK

TRAGIKOMÉDIA HÁROM FELVONÁSBAN

Ára 2 korona 50 fillér.

MAGYAR KÖNYVTÁR

Szerkeszti RADÓ ANTAL

Egy-egy szám ára 30 fillér. Minden füzet külön is kapható.

698. **Krúdy Gyula.** Piros és a többiek. Elbeszélések.

699. **Conan Doyle.** A brigadéros házassága és egyéb történetek. Fordította
Benedek Marcell.

700. **Arany János.** Irói arcképek IV. Gvadányi József, Szabó Dávid
Ráday Gedeon.

701. **Michel Provins.** Hogyan fognak meg bennünket. Fordította *Bené-
dek Marcell.*

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

A Franklin-Társulat új vállalata.

A „Kultura és Tudomány” vállalat a nagy magyar olvasóközönséget akarja szolgálni. Tetszetős köteteit felajánlja mindazoknak, kik a mindennapi élet zsiabasztó fáradalmai után a nagy eszmék és eszmények világában keresnek ültülést és új erőt.

Kötetei mindenkor igaz mesterek művei. Irodalmi alakjukban kifogástalanok. Tanításukban érdekesek és értékesek. Nem felületesek, de mégis népszerűek. Aktuálisok, de mégis állandó becsűek. A haladás zászlaját lobogtatják, de tisztelnek minden igaz meggyőződést.

Hogy mikép és minő eszközökkel kíván a „Kultura és Tudomány” dolgozni, arra a legrészletesebb programnál is jobban tájékoztat az eddigi megjelent könyvek felsorolása.

A vállalat első sorozata hét mű nyolcz kötetben:

1. SZÉCHENYI ESZMEVILÁGA. Első kötet. *Gaal Jenő, Beöthy Zsolt, Prohászka Ottokár, Kenessey Béla, Gróf Vay Gáborné, gróf Andrássy Gyula* tanulmányai. Ára 1 K 60 f.

A legkiválóbb magyar Széchenyi-ismerők tanulmányai, melyek együttvéve teljes képét adják majd szellemi és erkölcsi világának a valósággal megelevenített izgatón érdekes alakját. Három kötetre van tervezve.

2. A SZIKRATÁVIRO. *A. Staby* tanárnak a német császár előtt tartott felolvasása után átdolgozta *Kreuzer Géza* mérnök. Ára 1 K 20 f.

A jelenkor egyik legnevezetesebb találmányának szemléletes ismertetése, a szakember biztos tudásával és a népszerű író világhírességével, úgy hogy minden laikus élvezettel és tanulsággal olvashatja.

- 3-4. A TERMÉSZETTUDOMÁNY FEJLŐDÉSÉNEK TÖRTÉNETE. Két kötet. *Irta Wilhelm Bölsche*, fordította *Schöppfin Aladár*. Ára 2 K 40 f.

Mozgalmas rajza annak a küzdelemnek, melyet az ember a természet megismeréseért vív évezredek óta. Nem száraz tudománytörténet, hanem eleven képe annak a folytonos erőfeszítésnek, melylyel az ember világfelfogását mélyíteni igyekszik.

5. KANT-BREVIARIUM. Kant világnézete és életfelfogása. A művelt ember számára Kant irataiból összeállította *dr. Gross Félix*, fordította *Dr. Polgár Gyula*. Ára 1 K 60 f.

Kant világnézetét saját szavaival jellemzi e könyv, műveiből készült gyűjtemény, mely minden ismertetésnél jobban érteti meg a nagy filozófust.

6. AZ EMBERISÉG JÖVŐJE. *Irta Heinrich Lhotzky*, ford. *Schöppfin Aladár*. Ára 1 K 20 f.

Pillantás a jövőbe. a mai szellemi élet mozgató erőiből való filozófiai következtetés útján. Hittel és lendülettel teli megrajzolása a megértés, a gondolat szabadság és a magasabb erkölcsi állapotának, mely az emberiségre vár.

7. A VAGYON TUDOMÁNYA. *Irta I. A. Hobson*, fordította *dr. Sidó Zoltán*. Ára 2 K.

A közgazdasági élet tényezőinek fejlődésükben és összefüggésükben való ismertetése, nemcsak népszerű közgazdaságtan, hanem egyúttal bevezetés a közgazdasági gondolkodásba.

8. A SZOCZIOLÓGIA VÁZLATA. *Irta G. Palante*, fordította *dr. Mikes Lajos*. Ára 1 K 60 f.

Rövid, szabatos és világos összefoglalása a szociológia mai módszereinek és eredményeinek, megbízható és kellemes tájékoztató abban a tudományban, mely ma leginkább foglalkoztatja a gondolkodó emberek elméjét.

A „Kultura és Tudomány” kötetei teljesen egyöntetű kiállításban, egyforma, csinos és tartós vászonkötésben, gondos és szép nyomással jelennek meg.

A „KULTURA ÉS TUDOMÁNY” kötetei kaphatók minden könyvkereskedésben.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

BERZEVICZY ALBERT ÉS BEÖTHY ZSOLT

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA.

438. SZÁM.

1913 JUNIUS.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1913.

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. GÖRÖGORSZÁGI ÚTIRAJZOK. (V. Delphi). — Berzeviczy Alberttől	321
II. TÖRÖKORSZÁG ÖSSZEOMLÁSA ÉS AZ ISZLÁMSÁG. — Vámbéry Ármintól	338
III. A TRÓNBTÖLTÉS KÉRDÉSE AZ ÁRPÁDHÁZBELI KIRÁ- LYOK KORÁBAN. — Ferdinandy Gejzától	356
IV. DACIA MEGDÜLÉSÉNEK TÖRTÉNETE. (III). — Téglás Gábertől	390
V. PETŐFI «JÁNOS VITÉZ»-ÉNEK HATÁSA ARANY «TOLDI»- JÁRA. — Kéki Lajostól	408
VI. GALAMB PÉTER. (II.). — Elbeszélés. — Rezek Romántól	422
VII. EÖTVÖS JÓZSEF EMLÉKEZETE. — Költemény. — Hegedűs Istvántól	445
VIII. SZEMLE: <i>Korányi Frigyes</i> . — Bálint Rezsőtől. 2. Válasz az Irodalomtörténet támadására. — Angyal Dávid- tól	451
IX. ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Kaffka Margit</i> — (Kaffka Margit: <i>Színek és évek</i>) r. r.-től. 2. <i>Schleifer és Lenau</i> . — Lábán Antaltól	472

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyváros elfogad. Bécsben Szeliniski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Stefansplatz, 6-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnomása vagy fordítása tilos.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten (IV., Egyetem-utca 4. sz.)
megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

HALÁSZ IMRE.

BISMARCK ÉS ANDRÁSSY

POLITIKAI TANULMÁNY

Ára 6 korona.

SZALAY LÁSZLÓ LEVELEI

Életrajzi vázlattal és megjegyzésekkel ellátva közrebocsátja

Dr. báró SZALAY GÁBOR.

A Magyar Tudományos Akadémia támogatásával.

Ára 8 korona.

HAJÓ SÁNDOR.

LAKÁJOK

TRAGIKOMÉDIA HÁROM FELVONÁSBAN

Ára 2 korona 50 fillér.

MAGYAR KÖNYVTÁR

Szerkeszti **RADÓ ANTAL.**

Egy-egy szám ára 30 fillér. Minden füzet külön is kapható.

698. **Krúdy Gyula.** Piros és a többiek. Elbeszélések.

699. **Conan Doyle.** A brigadéros házassága és egyéb történetek. Fordította *Benedek Marcell.*

700. **Arany János.** Irói arcképek IV. Gvadányi József, Szabó Dávid Ráday Gedeon.

701. **Michel Provins.** Hogyan fognak meg bennünket. Fordította *Benedek Marcell.*

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

A Franklin-Társulat új vállalata.

A «Kultura és Tudomány» vállalat a nagy magyar olvasóközönséget akarja szolgálni. Tetszetős köteteit felajánlja mindazoknak, kik a mindennapi élet zsiabasztó fáradalmi után a nagy eszmék és eszmények világában keresnek üdülést és új erőt.

Kötetei mindenkor igaz mesterek művei. Irodalmi alakjukban kifogástalanok. Tanításukban érdekesek és értékesek. Nem felületesek, de mégis népszerűek. Aktuálisok, de mégis állandó becstiek. A haladás zászlaját lobogtatják, de tisztelnek minden igaz meggyőződést.

Hogy mikép és minő eszközökkel kíván a «Kultura és Tudomány» dolgozni, arra a legrészletesebb programnál is jobban tájékoztat az eddig megjelent könyvek felsorolása.

A vállalat első sorozata hét mű nyolcz kötetben:

1. SZÉCHENYI ESZMEVILÁGA. Első kötet. *Gaal Jenő, Beöthy Zsolt, Prohászka Ottokár, Kenessey Béla, Gróf Vay Gáborné, gróf Andrássy Gyula tanulmányai.* Ára 1 K 60 f.

A legkiválóbb magyar Széchenyi-ismerők tanulmányai, melyek együttvéve teljes képét adják majd szellemi és erkölcsi világának a valóssággal meglevenitk izgatón érdekes alakját. Három kötetre van tervezve.

2. A SZIKRATÁVIRÓ. *A. Slaby* tanárnak a német császár előtt tartott felolvasásai után átdolgozta *Kreuzer Géza* mérnök. Ára 1 K 20 f.

A jelenkor egyik legnevezetesebb találmányának szemléletes ismertetése, a szakember biztos tudásával és a népszerű író világosságával, úgy hogy minden laikus élvezettel és tanulsággal olvashatja.

- 3-4. A TERMÉSZETTUDOMÁNY FEJLŐDÉSÉNEK TÖRTÉNETE. Két kötet. *Irta Wilhelm Bölsche*, fordította *Schöppflin Aladár.* Ára 2 K 40 f.

Mozgalmas rajza annak a küzdelemnek, melyet az ember a természet megismeréséért vív évezredek óta. Nem száraz tudománytörténet, hanem eleven képe annak a folytonos erőfeszítésnek, melylyel az ember világlafogását mélyíteni igyekszik.

5. KANT-BREVIARIUM. Kant világnézete és életelfogása. A művelt ember számára Kant irataiból összeállította *dr. Gross Félix*, fordította *Dr Polgár Gyula.* Ára 1 K 60 f.

Kant világnézetét saját szavaival jellemzi e könyv, műveiből készült gyűjtemény, mely minden ismertetésnél jobban érteti meg a nagy filozófnt.

6. AZ EMBERISÉG JÖVŐJE. *Irta Heinrich Lhotzky*, ford. *Schöppflin Aladár.* Ára 1 K 20 f.

Pillantás a jövőbe. a mai szellemi élet mozgó erőiből való filozófiai következtetés útján: Hittel és lendülettel telj megrajzolása a megértés, a gondolatszabadság és a magasabb erkölcsi állapotának, mely az emberiségre vár.

7. A VAGYON TUDOMÁNYA. *Irta I. A. Hobson*, fordította *dr. Sidó Zoltán.* Ára 2 K.

A közgazdasági élet tényezőinek fejlődésükben és összefüggésükben való ismertetése, nemcsak népszerű közgazdaságtan, hanem egyúttal bevezetés a közgazdasági gondolkodásba.

8. A SZOCZIOLÓGIA VÁZLATA. *Irta G. Palante*, fordította *dr. Mikes Lajos.* Ára 1 K 60 f.

Rövid, szabatos és világos összefoglalása a szociológia mai módszereinek és eredményeinek, megbízható és kellemes tájékoztató abban a tudományban, mely ma leginkább foglalkoztatja a gondolkodó emberek elméjét.

A «Kultura és Tudomány» kötetei teljesen egyöntetű kiállításban, egyforma, csinos és tartós vászonkötésben, gondos és szép nyomással jelennek meg.

A «KULTURA ÉS TUDOMÁNY» kötetei kaphatók minden könyvkereskedésben.